

The Ganga Oriental Series—No. 5

GENERAL EDITOR :—

K. MADHAVA KRISHNA SARMA, M. O. L.
Curator, Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner

ṬODARĀNANDAM

Vol. I

Printed at the Aryabhushan Press, 915/1 Shivaaji Nagar, Poona 4,
by Mr Vithal Hari Barve, and Published by K Madhava
Krishna Sarma, M O L , Curator, Anup Sanskrit
Library, Fort, Bikaner

ṬODARANANDAM

An encyclopaedic work on Dharmasāstra
compiled under the patronage of
RĀJĀ ṬODAR MAL

Vol. I

EDITED BY

DR P. L. VAIDYA, M. A. (Cal.), D Litt (Paris)
Mayurbhanj Professor and Head of the
Department of Sanskrit and Pali
Benares Hindu University
Lately of the Nowrosjee Wadia College, Poona.

Anup Sanskrit Library, Bikaner

1948

टो ड र न न्द म्

श्रीमदक्षरसाहिप्रधानामात्यश्रीटोडरमल्लमेरण्या
चाराणसेयविद्वत्प्रकाण्डैः संभूय विरचितम् ।

तस्यायं

सर्गसौख्यम्, अवतारसौख्यमिति सौख्यद्वयात्मकः

प्रथमः खण्डः ।

घाराणसेयहिन्दुविश्वविद्यालयस्थैः मयूरभञ्जप्राध्यापकपदमधितिष्ठिभिः
संस्कृतप्राकृतपाल्यादिभाषाविभागप्रधानाध्यापकैः, पुण्यपत्तनीय-
थाडियाविद्यामन्दिरस्थैः संस्कृतादिभाषाणां भूतपूर्वैः प्रधानाध्यापकैः
वैद्योपाह्वश्रीपरशुरामशर्मभिः
संपादितम् ।

वीकानेर

TABLE OF CONTENTS

1. Portrait of Rājā Todārmal	Facing page	ix
2. Preface		ix
3. Bibliography		xii
4. Foreword by Major Sardar K. M. Panikkar		xiii
5. Introduction		xvii
6. टोडरानन्दम्		१-३८६
(१) सर्गसौख्यम्		३-३८
मङ्गलाचरणम्		३
टोडरवंशादिघर्णनम्		४
ग्रन्थस्थप्रकरणानि		६
धर्मलक्षणम्		६
आदिसर्गनिरूपणम्		१३
प्रतिसर्गनिरूपणम्		१९
(२) अवतारसौख्यम्		३९-३८६
अवतारसामान्यनिरूपणम्		३९
मत्स्यावतारः		४१
कूर्मावतारः		५१
वाराहावतारः		५७
नृसिंहावतारः		८४
वामनावतारः		९५
परशुरामावतारः		१०८
श्रीरामावतारः		१३९
श्रीकृष्णावतारः		१९५
बुद्धावतारः		३८३
कल्क्यवतारः		३८४
7. Appendix A : Life of Rājā Todārmal as found in Āin-i-Akbarī		387
8. Appendix B : Stanzas glorifying Rājā- Todārmal found in Maṇirāma's Padya saṃgraha		393
9. Appendix C : Sections of Todarānanda with their MSS. so far discovered		395

Rijā Todarnal

PREFACE

IT WAS in May 1944 that Mr. K. Madhav Krishna Sarma, M. O. L., Curator of the Anup Sanskrit Library, Bikaner, proposed to me that I should undertake for the Ganga Oriental Series the edition of the *Toḍarānanda*, an encyclopædic work on the traditional learning of India in the 16th century. I knew of this work from *Mahāmahopādhyāya P. V. Kane's History of Dharmasāstra*, and looked into some MSS. of the work available to me in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, and so gladly accepted the Curator's proposal. The Anup Sanskrit Library then started work on the transcript of the first two sections, the *Sarga-Saukhya* and the *Avatāra-Saukhya*, and as portions of the transcript came to me, I began my work of studying them. Unfortunately, there exists only one complete MS. of these sections, and another incomplete MS., both belonging to the Anup Sanskrit Library. No more MSS. of the work could be traced anywhere else. All the same, I proceeded with the editorial task and have completed it, with what success it is for scholars to say.

In order that I should have a complete idea of the extent and contents of the entire project of *Toḍarānanda*, I expressed a desire that I should visit Bikaner to examine and study at first hand all MSS. of the different sections of the Work. The Darbar was pleased to make arrangements for my stay at Bikaner for this purpose for ten days. I then spent the period from 26th February to 8th March 1947 in Bikaner, and made a thorough study of all *Toḍarānanda* MSS. available there. To my surprise I found that the work was divided into as many as 22, or even 23 sections, and embodied all branches of Indian learning as

known in those days, and dealt with subjects such as general philosophy of creation, incarnations, astronomy, astrology and mathematics, Dharmasāstra in all its branches such as Ācāra, Vyavahāra and Prāyaścitta, Dāna, Vrata, Yātrā or pilgrimage, politics, science of medicine, and even occult Mantrasāstra. And to my astonishment I came to know that the extent of the entire work would be 75000 ślokas at least. Of these the present volume contains only about 5000 ślokas.

During my stay at Bikaner I had the pleasure of having a brief interview with the Prime Minister of the State, Major Sardar K. M. Panikkar, the scholar, poet, historian and politician. I was very happy to learn that it was at his suggestion that the Todarananda was included in the Ganga Oriental Series, and that he was particularly interested to see whether the close relationship between Raja Todarmal and Akbar had brought about any modernisation in the traditional Hindu point of view. Although it is somewhat early to have a forecast on this question, I am afraid that inborn orthodoxy of Raja Todarmal and of the Benares Pandits would hardly show such a tendency. I am particularly thankful to him for the Foreword.

I also tender my grateful thanks to Mr. K. Madhav Krishna Sarma, M. O. L., Curator of the Anup Sanskrit Library and General Editor of the Ganga Oriental Series, for a number of favours in connection with this edition; I felt in fact that Mr. Sarma was by my side in all my literary difficulties.

Raja Todarmal spent most of his leisure at Benares; he used most of his wealth at Benares in acts of benevolence such as tanks, wells, building or rebuilding temples including Shri Viśvanātha Temple, and establishing and consecrating

rating images, and patronising all leāfned activities, one of which produced the Ṭodarānanda by Benares Paṇḍitas; and I feel it a happy coincidence that at the time of the publication of this first volume of the work I should hold the post of Mayurbhanj Professor of Sanskrit in this great seat of learning, the Benares Hindu University, in this sacred city of Benares.

Benares Hindu University }
1st Mārch 1948, }

P. L. VAIDYA

BIBLIOGRAPHY

(a) Source-Books —

- कूर्मपुराण (कूर्म०) Bibliotheca Indica Edition : Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1890.
निवृत्त BSS Edition, Poona.
ब्रह्मपुराण (ब्रह्म०) Ānandāśram Series, Poona.
भगवद्गीता (भ० गी०) Any Standard Edition.
भागवतपुराण (भाग०) With the Com. of श्रीवरः Khemraj Shrikrishnadas ; Venkatesvara Press, Bombay.
मत्स्यपुराण (मत्स्य०) As above.
मनुस्मृति (मनु०) With the Com. of कुल्लुक, Nirnaya Sagar Press, Bombay.
महाभारत (म० भा०) BORI Critical Edition as far as available, otherwise, Chitraśālā Press, Poona.
मार्कण्डेयपुराण (मार्क०) Khemraj Shrikrishnadas, Venkatesvara Press, Bombay.
याज्ञवल्क्यस्मृति (याज्ञ०) Nirnaya Sagar Press, Bombay.
घराहपुराण (घराह०) Bibliotheca Indica Edition : Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1893.
वामनपुराण (वामन०) Khemraj Shrikrishnadas, Venkatesvara Press, Bombay.
विष्णुपुराण (विष्णु०) वृत्तदीन मुद्रणालय Edition, Bombay.
व्याकरणमहाभाष्य (व्या० महा०) BSS Edition.

(b) General —

- Ain-i-Akbari, Blochmann's Eng. translation, Bibliotheca Indica one vol. Edition, Calcutta, 1939.
History of Dharmasāstra, Vol. I, by MM. P. V. Kane, BORI, Poona.
Akbar by V. Smith, Rulers of India Series.

FOREWORD

RAJA TODAR MALL with whose name this work is associated was one of the most remarkable men in a most remarkable period of Indian history. Expert in the settlement of land revenue, a distinguished diplomatist, a general who is claimed by Vincent Smith to be Akbar's best, a successful finance minister, Todar Mall was also a man of encyclopædic learning, a great patron of arts and sciences and a pious and devout Hindu, considered by the people of his time as an upholder of Sanātan Dharma.

Though he is best known in history for his revenue reforms and for his settlement of Gujerat and Bengal, Raja Todar Mall's position in Akbar's court was not that of a Revenue Minister. He was Wazir, General, Diwan, and Vakil in succession and in all these capacities he achieved notable success entitling him to be considered the most important statesman of the first 30 years of Akbar's reign.

Todar Mall was born of a Kayastha family in Leharpur in Oudh. Early in life he seems to have joined the Imperial service as a clerk, rising by dint of ability and hard work to a position of some importance at the time when Akbar began directly to administer his Empire (1564). It is in that year that Todar Mall is first mentioned as having taken part in the negotiations which Akbar conducted with the Uzbegs, who had risen in revolt against the Empire. What his exact position was at that time is not known. But clearly he must have reached an eminence in official hierarchy to attract the attention of the young Emperor himself.

Todar Mall's first major achievement was the revenue settlement of Gujerat in 1573 and the experience gained in

the work stood him in good stead when he was appointed as Dewan in 1582. As a leader of the army his record was one of exceptional success and Dr Vincent Smith, not a great admirer of the Raja, himself states that Todar Mall was the Emperor's best General.

As a Finance Minister Todar Mall's main contribution was the conversion of the Imperial territories into Crown lands, the fixing of the grade of the officers of the State and the reorganisation of the bureaucracy with a view to enable them to undertake the increased responsibilities of direct administration which Akbar had introduced. These services qualified him for the highest post in the Empire, Vakil or Prime Minister, and just before his death as a mark of the Emperor's special confidence, he was even put in charge of Lahore, which was Akbar's capital at that time.

The best judgment of Todar Mall was by Abul-Fazl, the distinguished author of *Albarnama*, who, while he disliked the Raja for his extreme orthodoxy in the matter of religion, recognised that he was incomparable in courage, administrative skill and freedom from avarice. To have climbed to the very highest rungs of the official ladder from such small beginnings would in itself have been notable, but to have done so at a time when all the high offices of the State were held by nobles of the highest rank could only be counted a unique achievement.

A statesman with such distinguished record of public service would at all times be considered a remarkable man. But in the case of Raja Todar Mall his interests extended beyond the realms of practical administration to the sphere of knowledge and learning. Here also, his contribution has been noteworthy. In this matter it may well be claimed that Todar Mall was but carrying on the tradition of the great statesmen of Hindu Empires, of Kautilya, the

Chancellor of Chandra Gupta Maurya, of Harishena, the Minister of Samudra Gupta, of Sāyana, the Minister of Vijayanagar and numerous lesser personages, who combined vast erudition with the gifts of practical administration.

The present work, *Todarānanda*, is the best testimony to the catholicity of Todar Mall's interests, for as Dr. Vaidya, its learned editor, has stated it is truly encyclopaedic in conception and covers the entire field of learning at the time. Whether Todar Mall wrote any portion of this vast work it is not possible to say with certainty. It is however obvious that the work was composed under his personal direction and incorporated much of his own views on matters which were of vital interest to the Hindu community at the time. It is fact of great Significance that of all the persons in Akbar's court, only Todara Mall had contact with Tulasidas.

The wealth of Dharma-Sāstra literature during the period when Muslim Rulers held sway in Northern India is a matter of very special interest. Mr. Dr. P. V. Kane in his monumental History has listed a very large number of digests and original treatises which would go to show that during this period, one of the main concerns of Hindu thinkers was the maintenance of their inherited social organisation. The Hindu social structure was facing a grave crisis. The egalitarian conception of Islam and its prosyletising activity had created for Hinduism special problems which could not be overlooked. The reaction of Hindu law-givers to this challenge was in general to make Hinduism more rigid and to re-interpret the rules in such a way as to resist the encroachments of Islam. It is perhaps this defensive attitude towards society that is responsible for the orthodoxy of views which is the characteristic of the Dharma Sāstra literature of this period.

The Anup Sanskrit Library has been fortunate in obtaining the services of Dr. P. L. Vaidya for editing this work. How competently and with what scholarly exactitude he has done this work, it is for the public to judge. The Government of Bikaner are grateful to him for taking up so difficult a task in the midst of his other duties.

The first few volumes of the Ganga Oriental Series were devoted mainly to Kāvya literature. With *Saṅgītarāja* of Mahārāna Kumbhakarna, edited by Dr. C. Kunhan Raja, the Library started on its career of publishing technical and scientific works. The present volume, the importance of which need not be emphasised, will easily be recognised as a major contribution to Indianist scholarship. For this the credit is due in the first place to the editor, Dr. Vaidya and in the second, to the officers of the Library, notably Mr. Madhava Krishna Sarma, the Curator, and Dr. C. Kunhan Raja, the honorary adviser.

K. M. PANIKKAR

INTRODUCTION .

The Edition

THIS edition of the Sargasaukhya and the Avatārasaukhya, the first two sections of the famous encyclopaedic work of *Toḍarūnanda*, is based upon two Mss., one complete and the other fragmentary, both belonging to the Anup Sanskrit Library, Fort, Bikaner. I have mainly followed the readings in Ms A which is complete, and noted down the variants from the other, designated B, which is fragmentary. I could not succeed in tracing or securing any other Ms. of these sections anywhere, but as they mainly contain citations from known works, I felt no great difficulty in the editorial work. When the source of a citation was definite and traced, I used the printed edition of the work and noted down the variants from the printed edition under the designation T. The *Toḍarūnanda* and citations in it almost universally indicate the source in its versions available to the compilers during the period of 1572 and 1589 A. D. I thought it would interest scholars to see to what extent the texts available to the compilers in Benares are represented in their printed editions. I would like to draw the attention of scholars in this connection to the variants noted by me from the Bhāgavatapurāna which is available in several versions such as those of Śrīdhara, Vijayadhvaḥja, Maheśvara etc. The readings adopted in the *Toḍarūnanda* surely indicate the preference of the Benares Pandits for one of them (see for instance, foot-notes on pages, 242, 349, 359, 370 etc.). The available edition of the Skandapurāna baffled me considerably as it must have several other scholars; its enormous volume is one difficulty, and it appears that the work has several recensions, the printed edition representing only one of them. The Nrsinhapurāna has no good edition and therefore could not be used.

I give below the full description of the two Mss —

A This Ms belongs to the Anup Sanskrit Library, Bikaner, and bears No 2361 It is a paper Ms, contains 204 folia measuring 10 5 inches by 5 inches Each folio has got 10 lines and each line about 40 letters It is a very carefully prepared Ms in Devanagari script The dandas and references such as श्रीगुरु उवाच are written, almost uniformly, in red ink, on the last folio alternate even lines are also written in red ink. The beginning is noted in the foot-note on page 3, and the full colophon and end are as printed on page 386 This gives us 1630 of the Samvat era and a Saturday in the dark half of Phalguna as its date of completion This date works out to be Saturday, 7th or 14th March, 1573 A. D This Ms is thus a contemporary Ms, and may even be one of the first copies, if not actually the first copy of the work This Ms subsequently went into the collection of the famous कवीन्द्राचार्य सरस्वती (circa 1625-1670 A D), bears the stamp of his Library, probably in his own hand writing as the uniformity of the hand on other Mss of his collection suggests Later, this Ms passed on to the collection of Maharaja Anupsinhaji of Bikaner

B This Ms also belongs to the Anup Sanskrit Library, Bikaner, and bears No 2360 It consists of 65 folia, 11 inches by 5 inches with 8 or 9 lines to a page and about 36 letters to a line It is an incomplete Ms, and folio 65 breaks off in the middle of Parasuramavatara at 2 6 101c (see page 117) Further, this Ms is made up of two parts in two different hands, and the folia are subsequently put together to make one Ms, compare for instance, folio No 17 and folio No 18 Folio No 21 is in one hand and folio No 22 in another hand, and in order that matter on folio No 21 and folio No 22 should show no break in the text there is a long addition in the margin on folio No 21 Some folia have 8 lines to a page while others have 9 lines. This difference in the number of lines on folia coupled with difference in the hand writing clearly shows that it is a composite Ms This Ms must have been prepared much later than A.

It is with the help of these two Mss that I have prepared my text. As noted already, these sections mostly consist of cita-

tions from well-known works, and so I had no difficulty in fixing my text. In the variant readings recorded at the bottom of the printed text, T stands for the text as is available in the printed editions of works from which citations are taken. This source of checking my text was naturally lacking for certain parts of my text where the compiler indulged to give his own composition and to show off his knowledge or as it turns out, his want of it. See particularly in this connection, sections on वराहावतार, परशुरामावतार and रामावतार.. The pandit in charge wanted to summarize the narrative in his own words and says विस्तरभिया संक्षिप्य बुद्ध्यालिखत् as in 2. 3. 317, and संक्षिप्य तानि लिखितानि as in 2. 6. 365.

In the metrical text, the reader will find some three-lined stanzas in the Anuṣṭubh metre and six-lined stanzas in the case of other metres. It is because I take the view that the metrical unit in Sanskrit is one complete sentence or more, and hence whenever I found that the sense required the putting together of six feet or three lines, I did not hesitate to do so. These six feet are indicated by *a, b, c, d, e* and *f*.

In noting the variants I have avoided the use of superior figures in the text which is usually a source of troubles to the compositors and an eye-sore to the reader. This method naturally requires the mention of the expression from the adopted text for which the variant stands. I have given this help to the reader in my foot-notes except where the variant stands for the whole pāda. I hope the reader will appreciate this method which is adopted in the critical edition of the Mahābhārata.

Life of Rājā Toḍarmal

Till the discovery of the first section of the *Toḍarānanda*, the only source of information on the life of Rājā Toḍarmal, the famous general, finance minister, administrator and trusted friend of Akbar, was Abul Fazl's *Ain-i-Akbarī*. The first section of the present work gives for the first time full genealogy of the Rājā, and the frequent references scattered over here and there in the work, laudatory stanzas, and stray stanzas in works which were composed either during his life-time or soon

after his death, are not few. The following sketch of his life and work is based upon the above sources. It is likely that here and there, there may have been a bit of exaggeration at the hands of Pandits receiving patronage at his hand; but it may be equally true that Todarmal may have suffered considerably at the hands of unsympathetic Muslim biographers like Abul Fazl.

According to the Introductory stanzas in the *Toḍarānanda* (1. i. 7-18) we see that Todarmal came from a Ksatriya family of Tandana. The Tandanas are famous families of Ksatriyas (Khatri) and Kāyasthas in the Punjab and the United Provinces of Agra and Oudh. Rājā Todarmal came from the Ksatriya family of Oudh, and it appears that this family was rich and even possessed ruling powers. We have now the knowledge of seven ancestors of Todarmal, and though there may be some exaggeration in the description of the Pandits, they cannot be charged to have invented these ancestors of their patron. The earliest member of this Tandana family was BĀLA by name. The Pandit calls him to be "The sun to the Lotus-pond of the royal family, a Pārijāta tree born in the great ocean of Tandana family, one who destroyed his enemies by his powerful arms, and one who was a devotee of Visnu". His son was ATTALI who left his fame in the form of the disc of the moon. The son of Attali was DĀMA or DĀMODARA who was a devotee of Pārvati, the wife of Siva, the enemy of cupid (कामादिमार्त्तनचाक्ष्वेताः, 9). His son was ASSŪ who was a great warrior and a devotee of Kṛṣṇa. The son of Assū was named DVĀRAKĀDĀSA, a great warrior, a great patron of learning and a liberal-minded donor. His son was DVĪJAMALLA, the grandfather of Todarmal. Todarmal's father was BHAGAVATĪDĀSA. This Bhagavatīdāsa was also known for his charities to such an extent that the Pandits say that he uprooted poverty from the houses of the poor (13) TOPARMAL was the son of Bhagavatīdāsa. He was born at Laharpur in Oudh, and not in Lahore as some biographers have said. Bhagavatīdāsa died when Todarmal was very young, and his excessive liberality left the family in straitened circumstances. The young Todarmal therefore had to seek suitable

job to maintain his family. He therefore accepted service under Akbar, first as a petty clerk in the finance department, which must have been the stepping stone of his future fame as a financier and a gifted revenue officer. His talents soon drew the attention of Akbar who sent him to Gujarat which was but recently annexed and which required an able revenue officer and a warrior to settle its affairs. Todarmal achieved a unique success in his task which made him so famous in history. He won the confidence of Akbar at once and his rise since then in Akbar's court was assured. He was then sent to Bihar and Bengal and his expeditions were completely successful. It is not my intention here to detail Todarmal's career in Akbar's court as it has been so ably expounded by Major Sardar K. M. Panikkar in his Foreword.

Todarmal was a great devotee of Kṛṣṇa. He devoted his wealth in charities, in building or rebuilding temples, consecrating images of god Viṣṇu or Kṛṣṇa, laying out public gardens and building tanks and wells and resting houses for travellers. He was very fond of images of Viṣṇu and the Sāligrāma stones, and spent considerable time in his daily worship. Once in a hurry of expedition to the Punjab, he lost his images, and he would not transact any business, take food or drink, for days. It was with great difficulty that Akbar induced him to take food. He was all the same liberal in his views and it is said that he rebuilt the temple of Śrī Viṣvanātha at the suggestion of Nārāyana Bhatta, the Universal Teacher (Jagadguru) (see Dr. A. S. Altekar, *History of Benares*, p. 34; pp. 47-54) about 1585 A. D. It is said in that work that this rebuilt temple lasted for about 90 years or so, and was demolished under the orders of Aurangzeb in 1669 A. D.

Some biographers have stated that Todarmal joined service under Akbar as a clerk when quite young as his widowed mother was in straitened circumstances after the death of her husband Bhagavatīdāsa. The poverty referred to above may be due to excessive liberality of Bhagavatīdāsa as is evidenced by 1. 1. 13:

यदानेन दक्षिणवेष्टमसु चिरं दक्षिणमुन्मूलितम् ।

"His gifts uprooted for ever poverty in the houses of the poor." After his death therefore the widow must have been in difficulty, and Todarmal, though young, would have been required to seek service as a clerk under Akbar. It must be here that he acquired the necessary training for a land revenue officer and financier. This training, coupled with the hereditary qualities of warriors' house naturally helped him to rise to the position of a great general and also a great financier. Akbar sent him on commission in Gujarat, Bihār and Bengal. In the history of Gujarat his name is associated with his heroism, statesmanship and land revenue system; in the history of Bihar and Bengal he is known as a warrior and diplomat. It is by his acts of personal heroism, diplomacy and integrity of character that Akbar regarded him as the most trustworthy servant and honoured him with the highest place of the Prime Minister of his Empire. He was once placed in charge of Lahore, then the capital of Akbar. Akbar's sovereignty owes much to the valour and statesmanship of Todarmal, and the Benares Pandits are right in saying in 1. 1. 15:

राजन्येषु तमोमयेन कालिना क्रूरेण निम्लोचितो
यस्मिन्नभ्युदितो जगद्धिमलयन्साम्राज्यतिग्मद्युतिः।

"It was under his aegis that the sun of sovereignty which, in royal houses, had been obscured by the dark and cruel Kali, rose up to illumine the world."

As a result of his loyal and distinguished services to Akbar, Todarmal must have received large sums of money from the ruler. He used all his wealth for several acts of charity and benevolent acts. The Benares Pandits mention that Todarmal was averse to worldly pleasures and had a deep devotion for Kṛṣṇa. He dug a large number of tanks and wells for free public use, laid out gardens, built and rebuilt temples and established various idols of Kṛṣṇa, (1-1-18)

समकरो-

दसौ सौधेष्वन्तर्मुमपनमूर्तीश्च विविधाः।

"He collected in his house a large number of idols of Kṛṣṇa, the chastiser of demon Mura." Abul Fazl has already recorded

an incidence about Todarmal's founders of idols (see Appendix A). He continued these charitable acts to the end of his life as the Draupadikunda Inscription suggests :

विहितविधिपूर्तोऽचीकरञ्चारुवापीम् ॥

“Todarmal, who had done varied acts of public benevolence, built this beautiful tank”. This inscription is dated 1589 A. D., in which year he died.

According to Abul Fazl, it was Todarmal who induced his co-religionists, the Hindus, to study Persian so that they might easily get into state service. The study of Persian by Hindus led to the building up of a new dialect in India, viz, Urdu, which gradually replaced Hindi in the Punjab and considerably in other parts of Northern India. It is very difficult at this juncture to evaluate the consequences of this act of Todarmal, but surely it opened up for Hindus a new field of employment and kept them in touch with the political life of the country, and more than this, helped to break up the so-called maxim of Pandits

न वदेद्यावनीं भाषां प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

The Brahmins did learn Persian and Urdu: They became masters of these languages, and secured responsible jobs in diplomatic services, not only under Moghuls, but also under other Indian rulers and Courts such as the Marathas and the Peshwas in the Deccan. It must be said however that contact through language did not bring about any change in the social structure or in the ideology of the Hindus, probably on account of inherent contradictory ideals of these two great religions. Todarmal for instance remained a staunch Hindu though in the service of Akbar.

Todarmal is said to have been the only courtier of Akbar who must have come in contact with the saint Tulsidas, his contemporary. It is but natural that Todarmal should meet this saint in the course of his frequent visits to Benares. There is however

no positive evidence available to prove this contact, at least from the records on the life of Tulsidās. We should not confound our Ṭodarmal with another Ṭodarmal, a Zamindar of Benares, who died in 1612-13 A. D.; Tulsidās was a friend of this Todarmal also, and he acted as an arbitrator to settle the partition of his property among his sons. Our Ṭodarmal died in 1589 A. D. in Lahōre in sufficiently advanced age. It was his desire to live in Benares during his last days when he was ailing. He did actually tender his resignation to Akbar, but the king called him back saying that it was better to do one's duty than to lead an idle life. He went back, but soon died in Lahore on 11th November 1589 A. D. It is said he had two sons, the elder one, Dhārū who was in the army of Akbar died on the battlefield. It is not our interest to detail the history of his descendants; the late Raja Kishen Prasad of Hyderabad Deccan is said to be the last direct descendant of Todarmal.

The Ṭodarānanda and its Composition

It must be during his frequent tours from Delhi to Bihar and Bengal that Ṭodarmal was attracted to the sacred city of Benares. As a devout Hindu, he must also have stayed here off and on, and made contacts, through his liberality, with the learned Brahmins of the city. As this was comparatively a safe age for Benares due to Akbar's policy of religious toleration, many Pandits who otherwise migrated to Pratisthāna (Modern Paithan in the Nizam's Territory), lived comfortably, and pursued their scholarly activities. Dr. A. S. Altekar in his *History of Benares* (pp 39-43) gives us the details of the contribution of Benares Pandits to Sanskrit Literature. From this we learn that there were four famous families of Pandits, the Bhaṭṭas, the Śeṣas, the Dharmādhikāris and the Maunis. Of the family of the Bhaṭṭas, we get a good deal of information from Haraprasad Shastri in IA, 41, pp. 7-15 and also from Mm. P. V. Kane's Introduction to his edition of the *Vyavahāramayūkhya* of Nilakanṭha Bhaṭṭa. Mr. S. P. V. Ranganatha Swami in IA, 41, pp. 245-253 also supplies us information on the Śasa family. There must have been a few other families of Pandits besides those four mentioned above. Of these four

families, the Bhattas held a high position, particularly due to the greatness of Nārāyana Bhaṭṭa who was called Jagad-guru, the teacher of the world. It is therefore likely that Ṭodarmal must have come under the influence of this Nārāyana Bhaṭṭa. We have already referred above how this Nārāyana Bhaṭṭa obtained from Ṭodarmal donations to rebuild the Visvanātha temple in 1585 A. D. I therefore think that Nārāyana Bhaṭṭa must have been mainly responsible for putting into the head of Ṭodarmal the idea of preparing a compendium of Hindu culture. Ṭodarmal rightly thought that Hinduism was in great danger of annihilation, and unless serious attempts were made to preserve it, it would perish under the aggressive rule of the Muslims. It was the age of the Nibandhas or compendiums. The bulk of religious literature had grown to such an extent that the normal length of human life would hardly master a fringe of it. It required to be compressed into a reasonable form. Ṭodarmal, therefore invited all the great scholars of Benares sometime about Samvat 1629 or 1572 A. D., and asked them to prepare such a compendium. Although I have not yet been able to discover from any source as to who presided over this assembly of Pandits, it is easy to imagine that Nārāyana Bhaṭṭa, the Jagadguru, must have been the Pandit who induced Ṭodarmal to patronise the project. He must have sought the co-operation of other Pandits well-versed in respective branches.

We should now discuss here the question of the authorship of the *Toḍarūnandā*. The view that is held by some is that Ṭodarmal himself composed the work. He is described by Pandits as a very learned scholar as in

यः शास्त्राणां प्रथममुकुरो ज्ञानिनामेकरत्नं
 धर्माधारो धरजिवलये विभ्रुतटोडगारुयः ।
 राजा मोऽयं सूरभगवतीदासवर्नाशावर्तसो
 विद्वद्भोऽटिष्ठमित्तमस्मिन् (अचित्तमस्मिन्) दानमोऽयं विधने ॥

(From Introduction to *Danasaubhya*)

or, again, in

श्रीमान्हेन्दुवपारसीकधरणीशकस्य राजाग्रणी
 राजा टोडरमल्लचण्डाकिरणस्तीव्रप्रतापोदयः ।
 लोकानामतिगाढदुर्नयतमोध्वंसाय पञ्चोत्सवा-
 नातन्वन्व्यवहारनिर्णयकरश्रेणीं करोत्युज्ज्वलाम् ॥

(From the Introduction to Vyavahārasaukhya).

I however do not think that Ṭodarmal is *the* author of the work. There is an explicit mention in the work itself that 'Ṭodarmal once invited learned Brahmins and after paying them due respects, humbly asked them to prepare a work containing essential teachings of the various Purānas and Smrtis (1. 1. 19); for he found that due to Kali age people have become lazy and have lost all ability to grasp (things), he undertook this work, containing the essence of all important topics, for their benefit (1. 1. 20) In the face of the above statement in the work, I cannot accept Ṭodarmal's authorship of the *Ṭodarānanda*. During the period between 1572 and 1584 A. D., Ṭodarmal led a very busy and active life, moving about from Gujarat to Bengal, which would hardly allow him leisure necessary for compiling this work of such a huge dimension, covering as it does not only the Smrtis and Purānas, but topics dealing with astronomy, astrology and Mathematics, Politics and Philosophy, medicine and occult Mantrasāstra. All referēces, therefore, to his authorship, wherever they occur, as in the two stanzas quoted above or in the colophons at the end of various sections, as for instance, in the one printed in this volume on page 386, महाराजाधिराजश्रीटोडरमल्लविरचिते, must be interpreted in the sense that he conceived the project and patronised it; or, as Pandits would have it: करीपोऽभिरथ्यापयतीतिवस्तमर्थाचरणे प्रयोगः. The topics covered in the work are so varied that no single scholar can handle them; the volume is so great that no single scribe can write it out; and if Ṭodarmal had been its real author, he would not have named the work as Ṭodarānanda, a work which delights Ṭodara, i. e. himself, at least out of modesty. There are, in addition, indications in the

work itself that he was a patron and not an author of the work as in

येन म्लेच्छपयोधिमग्ननिगमोद्धारक्रिया कारिता
कल्पान्तोदितमादिमीनचरितं लोकेषु सत्यापितम् ।

(From Introduction to Varsakrtyasaukhya).

Further, we are fortunate to discover a reference to the authorship of the Jyotisa sections to Nilakantha, the son of Ananta, the famous astronomer-astrologer and author of *Tājika Nilakanthī* and other works who was a resident and contemporary of Todarmal. It may be noted that this Nilakantha is different from Nārāyana Bhatta's grandson Nilakantha and author of the Dharmaśāstra Nibandha called *Bhagavanta-Bhūskara*, a section of which under the name of *Vyavahāramayūkha* is so well-known (see Kane's edition in BSS.). The contemporary Mss of the Jyotisa sections make a clear mention of Nilakantha as their author, who in his turn pays homage to his father Ananta as in

...श्रीटोडरमल्लकारिते...दैवज्ञानन्तसुतनीलकण्ठवरचिते

or as in

यत्पादाम्बुजमाध्वीकं संसेव्यावाप्तसन्मतिः ।
जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥

(Introduction to Vāstusaukhya)

This fact has further been referred to by succeeding generations for references to which see Kane: *History of Dharmatāstra*, Vol. I, sec. 104; S. B. Dikshīt: *Bhāratiya Jyotiśāstra*.

Having thus disposed off the question of Toḍarmal's authorship of the *Toḍarānanda*, we may now proceed to consider the question as to which pandits of Benares were charged by Toḍarmal to prepare the work. In this connection the *Gādhvamānucarita* kāvya of Śankara Bhaṭṭa (circa 1570-80 A. D.) gives us a clue (See Haraprasad Shastri, IA, XLI, pp. 7-13; Kane, *History of Dharmatāstra*, Vol. I, Sec. 103, pp. 419-21; Kane,

or, again, in

श्रीमान्हेन्दवपारसीकधरणीशकस्य राजामणी

राजा टोडरमल्लचण्डाकिरणस्तीव्रप्रतापोदयः ।

लोकानामतिगाढदुर्नयतमोध्वंसाय पद्मोत्सवा-

नातन्वन्यवहारनिर्णयकरश्रेणीं करोत्युज्ज्वलाम् ॥

(From the Introduction to Vyavahārasaukhya).

I however do not think that Todarmal is *the* author of the work. There is an explicit mention in the work itself that 'Todarmal once invited learned Brahmins and after paying them due respects, humbly asked them to prepare a work containing essential teachings of the various Purānas and Smṛtis (1. 1. 19); for he found that due to Kali age people have become lazy and have lost all ability to grasp (things), he undertook this work, containing the essence of all important topics, for their benefit (1. 1. 20) In the face of the above statement in the work, I cannot accept Todarmal's authorship of the *Todarānanda*. During the period between 1572 and 1584 A. D., Todarmal led a very busy and active life, moving about from Gujarat to Bengal, which would hardly allow him leisure necessary for compiling this work of such a huge dimension, covering as it does not only the Smṛtis and Purānas, but topics dealing with astronomy, astrology and Mathematics, Politics and Philosophy, medicine and occult Mantrasāstra. All references, therefore, to his authorship, wherever they occur, as in the two stanzas quoted above or in the colophons at the end of various sections, as for instance, in the one printed in this volume on page 386, महाराजाधिराजश्रीटोडरमल्लविरचिते, must be interpreted in the sense that he conceived the project and patronised it; or, as Pandits would have it: कारीपीडमिरध्यापयतीतिव-
त्ममर्धाचरणे प्रयोगः. The topics covered in the work are so varied that no single scholar can handle them; the volume is so great that no single scribe can write it out; and if Todarmal had been its real author, he would not have named the work as *Todarānanda*, a work which delights Todara, i. e., himself, at least out of modesty. There are, in addition, indications in the

work itself that he was a patron and not an author of the work as in

येन म्लेच्छपयोधिमग्ननिगमोद्धारक्रिया कारिता
कल्पान्तोदितमादिमीनचरितं लोकेषु सत्यापितम् ।

(From Introduction to Varsakrtyasaukhya).

Further, we are fortunate to discover a reference to the authorship of the Jyotisa sections to Nilakantha, the son of Ananta, the famous astronomer-astrologer and author of *Tāpila Nilakanthī* and other works who was a resident and contemporary of Todarmal. It may be noted that this Nilakantha is different from Nārāyana Bhatta's grandson Nilakantha and author of the Dharmasāstra Nibandha called *Bhagavanta-Bhūskara*, a section of which under the name of *Vyavahāramayūkha* is so well-known (see Kane's edition in BSS). The contemporary Mss of the Jyotisa sections make a clear mention of Nilakantha as their author, who in his turn pays homage to his father Ananta as in

...श्रीटोडरमल्लकारिते...दैवज्ञानन्तसुतनीलकण्ठावरचिते

or as in

यत्पादाम्बुजमाध्वीकं संसेव्यावाप्तसन्मतिः ।
जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥

(Introduction to Vastusaukhya)

This fact has further been referred to by succeeding generations for references to which see Kane: *History of Dharmasāstra*, Vol. I, sec. 104; S. B. Dikshit: *Bhāratiya Jyotiṣāstra*.

Having thus disposed off the question of Todarmal's authorship of the *Toḍarūnanda*, we may now proceed to consider the question as to which pandits of Benares were charged by Todarmal to prepare the work. In this connection the *Gādhvamīnūcarita* kāvya of Śankara Bhaṭṭa (circa 1570-80 A. D.) gives us a clue (See Haraprasad Sastri, IA, XLI, pp. 7-13; Kane, *History of Dharmasāstra*, Vol. I, Sec. 103, pp. 419-21; Kane,

Vyavahāramayūkha, Introduction, pp. v-xvi). This poem, unfortunately fragmentary and still unpublished, is a history of Sankara Bhatta's ancestors. We learn from this work, that the author's father, Nārāyana Bhatta, was born in the year 1435 of the Śaka era, i. e., 1513-14 A. D.; that he defeated all the pandits of Mithilā and Bengal in the house of Ṭodarmal in Dehli; that Todarmal, who was a patron of learning, got an extensive compilation made dealing with Smṛti, Jyotisa, Vaidyaka and other sāstras. We know further from Dr. A. S. Altekar's *History of Benares*, (pp. 39-43) that of the four families of great pandits of Benares in the 16th century, viz; the Bhattas, the Śesas, the Dharmādhikāris and the Maunis, the Bhaṭṭa family was the foremost; that Nārāyana Bhatta had the honour of holding the title of *Jagadguru*, the teacher of the world; and that it was he who about 1585 A. D. induced Ṭodarmal to rebuild the Śrī Viṣvanātha temple. All these facts put together, enable us to ascribe the authorship of the *Todarānanda* to this Nārāyana Bhatta *chiefly*. He must have, of course, sought the help of other pandits as we have seen above.

As I have said above, Nārāyana Bhaṭṭa must have been at the head, and members of his distinguished family like his son Śankara Bhatta and his pupils also must have done the job. The senior Pandits may have asked the younger ones to copy out marked passages, for I have actually used a Ms. in which words इत्यारभ्य ... इत्यन्तम् are found blindly retained in the body of the Ms. The remarks like एतत्पांडुलिपिन सम्यक् परिशोधितम् found at the end of the *Prāyaścittasaukhyā* (see *Appendix C*, page 411) clearly suggests the view expressed above. Further, the hand of novices is clearly visible in certain cases as for instance in the narratives of बराहावतार. परशुरामावतार and रामावतार where the novices showed utter lack in the literary art of summarizing; nay, their writing shows that they had no knowledge about the correctness of the Sanskrit language. Some of the rough drafts were corrected by master hand, but in the production of such a stupendous volume, such things, one might say, are pardonable. In any case Nārāyana Bhaṭṭa, in my view, is responsible for preparing all the sections dealing with the Purāṇas, Dharmasāstra in all its branches, and even

Mantrasaukhya or *Samhitāsaukhya*. Mantraśāstra was a strong point of Nārāyana Bhatta, as his son Śankara Bhatta tells us in his *Gādhīvamśānucarita*.

We have already seen above that the famous astronomer Nilakantha was in charge of the several Jyotisa sections. It may be that we may discover the names of a few more scholars as the work of editing progresses.

This huge project of the *Toḍarānanda* covering as it does almost all branches of Hindu learning, is thus a work brought into existence by the co-operative effort of Benares Pandits under the patronage of Rājā Toḍarmal. It was achieved in Benares as is evident from certain reference such as काश्या भोविश्वनाथसंनिधौ लिखितम्. The work, particularly the *Avatārasaukhya*, bears no trace of the influence of the Śaiva sect, though Śrī Viśvanātha, is the guardian deity of Benares, because Toḍarmal himself was a devotee of Kṛṣṇa. This fact may also explain the length of the narration of Kṛṣṇāvatāra which covers 189 out of 386 pages of our text.

Toḍarmal was a very rigid follower of orthodox Hindu customs. The introductory stanzas found in the *Acūrasaukhya* have the following lines :

यस्याचारविधिविधेरपि चमत्कारं मनस्यावह-
 छद्मीनायकपादपद्मभजने सर्वात्मना निष्ठितः ।

The object of this project is clearly stated in I. I. 20-21 and also in

आदिष्टे श्रुतिभिश्चिरंतनमुनिस्तोमैर्मुहुः शीलिते
 प्राचां पुण्यपथे दुरुक्तिशतकैर्म्लिष्टे जनालस्यतः ।
 मालिन्यान्यपनीय संप्रहमिपादेनं परिष्कुर्वतो
 भूयाद्देश परिश्रमोऽपि जगद्दानन्दाय भूमीपतेः ॥

(From Introduction to *Sūddhisaukhya*)

"The ancient laws and customs as proclaimed by Śruti, always practised by bands of ancient sages, grew obscured

by hundreds of false interpretations and also by the laziness of people. Rājā Todarmal removed the dust on them and put them in a new form of a compendium; may this effort delight him and also the world " And when the whole project covering over 80000 Ślokas, approximately of the extent of the Mahābhārata minus the Harivamsa, was brought to a successful completion, the Pandits glorified their patron Todarmal in terms that he was the fish incarnation of Viṣṇu who was said to have recovered the Vedas dipped into the ocean by demons:

येन म्लेच्छपयोधिमग्ननिगमोद्धारक्रिया कारिता
कल्पान्तोदितमादिमीनचरितं लोकेषु सत्यापितम् ।

(From Introduction to Varsakṛtyasaukhya).

Considering that Rājā Todarmal was in the service of a Muslim ruler like Akbar, however liberal the latter might have been in his views, we must agree with the Benares Pandits and say that the work is a noble and creditable achievement.

The *Toḍarānanda* must have been composed between 1572 A. D., the year mentioned in the *Jyotisasaukhya*, and 1589 A. D., the year in which Todarmal died. The evidence of the dated Mss. of different sections corroborates the above dates. We possess a Ms of the *Jyotisasaukhya* mentioning the year 1572 A. D.; of the *Sargasaukhya* and *Avatārasaukhya* mentioning the year 1573 A. D.; of *Vyavahārasaukhya* mentioning 1573 A. D.; of *Āgamasaukhya* and *Ācārasaukhya* mentioning 1574 A. D., and of *Suddhasaukhya* mentioning 1582 A. D. These Mss were copied and recopied in Benares in the vicinity of Śrī Viṣvanātha for about a century at least, and were also studied. Now however the city possesses only one Ms of each of the sections of *Jyotiṣa* (incomplete) and *Vāstu* in the Sarasvatībhavana Library attached to the Queen's College. Most of the Mss. went into the library of the famous Kavindrācārya Sarasvatī. After his death his books were partitioned and got gradually scattered. A very large number of them were secured by King Anupshahjī of Bikaner; about one hundred are found in the Sarasvatībhavana in Benares, and the rest went into different collections

or were lost. It is gratifying to note that King Anupelhal's collection is now safe in the Anup Sanskrit Library in Bikaner which is publishing, among other valuable works, the *Toḍarānanda*.

We should not close this survey of Toḍarmal's work without referring to other works associated with his name. We see from Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*, that there is a work on Dharmasāstra called *Toḍaraprahāṭa* by Raghunandanamiśra written under the patronage of Toḍarmal (Lahore, 14; see also Kane's *History*). Another work called *Toḍarūja* on Jyotisa by Nilakaṭha, mentioned by Aufrecht under K288; there is a third work on Music, *Svaramelakalāndhā* by Rāmānāṭya (Bikaner 530) who was patronised by Toḍarmal.

P. L. V.

॥ टोडरानन्दम् ॥

[सर्गसौख्यं प्रथमम्]

[मङ्गलाचरणम्]

ओंकारस्याभिधेये जगदुदयतिरोभावधामन्यसङ्गे
यस्मिन्मायाविवर्तप्रतिफलनवशादेप नानावभासः ।
निष्ठा यत्र श्रुतीनां विविधपथजुषामन्ययादस्तवाधा
तस्मै सम्यङ् नमस्यां मुहुरपि च मुहुर्ब्रह्मणे कल्पयामः ॥ १ ॥

ईपत्कन्धरभङ्गिकारि चरणद्वन्द्वव्यतीहारि य-
द्वैदर्भारिमनोनुसारि मुरलीसंचारिसप्तस्वरम् ।
द्राक्तिर्यन्त्रिकधारि सिद्धपरिपञ्चेतश्चमत्कारि त-
द्वृन्दारण्यविहारि टोडरनृपानन्दाय भूयान्महः ॥ २ ॥

श्रीमद्ब्रह्मेन्द्ररुद्रप्रभृतिदिविपदामुचदानन्नमौलि-
स्फूर्जन्माणिक्यमालारुचिनिचयसमुद्गासिपादारविन्दः ।
विश्वस्योद्धारकारी यतिभिरतिदृढध्यानवेद्यो विदध्या-
देप श्रीटोडरेन्द्रक्षितितिलकमहानन्दमिन्दीवराक्षः ॥ ३ ॥

देवे ताण्डवतत्परे पुररिपौ शश्वच्छिरोवेषणी-
भूते भोगिनि गाढयन्त्रणवशाच्चन्द्रे सुधास्यन्दिनि ।
उत्पुच्छं चलदक्षि धक्रयदनं दिक्चक्रमालोकयन्
वैयाघ्रं चलचर्म धूर्जटिवृषो जिघ्रन्निशायास्तु वः ॥ ४ ॥

धृन्दारकस्तोमनताङ्घ्रिपद्मो
गौरीहृदानन्दकरो गणेशः ।
सूर्याष्ट सर्वाधर्करीः समृद्धीः
श्रीटोडरेन्द्रक्षितिचल्लभस्य ॥ ५ ॥

A begins ॐ सिद्धि । श्रीगणपतये, B begins: ॐ सिद्धि । श्रीगणपतये नम .
2c A प्राक् for द्राक् 4a A "वेपिनी". 5a A B read अंहि for अङ्घ्रि
throughout.

यद्वाचः समुपासते मुनिगणा वेदैकदेशानिव
 व्यासाद्या भुवि तन्वते च यदभिप्रायानुसाराः स्मृतीः ।
 यस्याज्ञामनुवर्तते निजनिजाचारेषु लोकोऽखिल-
 स्तस्मै श्रीमन्वे नमो नियमतः स्वायंभुवायास्तु नः ॥ ६ ॥

[टोडरवंशादिवर्णनम्]

राजन्यवंशासरसीरुहचण्डभानुः
 श्रीटण्डनान्वयमहोदधिपारिजातः ।
 वालो विशालभुजमण्डलखण्डितारि-
 रासींमुरारिपदवारिरुहातिभक्तः ॥ ७ ॥

एतस्यात्तलिराविरास तनयो वीरोऽतिधीराप्रणी-
 विंश्वल्यातभुजप्रकाण्डमहिमा भूलोकभूपामणिः ।
 यन्नामस्मरणे भवन्ति कवयो रोमाञ्चितैरञ्चिता
 यस्याद्यापि यशः प्रसर्पति दिशः शीतांशुविम्बच्छलात् ॥ ८ ॥

एतस्य पुत्रो निजगोत्रनेत्र-
 द्वयस्फुरत्कैरवशीतधामा ।
 कामारिरामार्चनचारुचेता
 दामाभिरामाकृतिराविरासीत् ॥ ९ ॥

अस्सूरेतस्य सृनुत्त्रिदशपतिपुरीनागरीगीतकीर्तिः
 पञ्चेपुद्गेष्टिशीर्षस्वलितसुरसरिद्धीचिनिर्घातमूर्तिः ।
 आसीदासीमभूर्मावलयगतयशःस्तोमसोमोऽरिवाला-
 स्फूर्जत्सिन्दूरमालाहरणपट्टकरः शृण्णपादाञ्जभृङ्गः ॥ १० ॥

अग्रे गण्यो नृपाणामतुल्यलवतां वैरायीणां शरण्यो
 मान्यो विद्वज्जनानां नययिनययुजां बाहुजानां वरेण्यः ।
 चक्षुश्शुक्लकोरीचयतुहिनश्चिभिर्भुक्तान्ताजनाना-
 मेतत्पुत्रः पवित्रस्त्रिदशपतिरिव द्वारकादास आसीत् ॥ ११ ॥

एतस्य पुत्रो द्विजमहनामा
 यभूव धामारिलसद्गुणानाम् ।
 यशो यदीयं बहुशो विशालं
 दिक्चक्रालं पयलीकरोति ॥ १२ ॥

श्रीमत्कृष्णपदारविन्दविगलन्माध्वीकवद्भादर-
 खैलोक्ये विदितः कृती भगवतीदासोऽस्य पुत्रोऽभवत् ।
 कीर्त्या यस्य सुधांशुसुन्दररुचा भूमण्डलं निर्मलं
 यद्दानेन दरिद्रवेदमसु चिरं दारिद्र्यमुन्मूलितम् ॥ १३ ॥

भूलोकस्य विभूषणं त्रिजगतीवैदग्ध्यविश्रामभूः
 पुत्रोऽस्य क्षितिमण्डले विजयते श्रीटोडरक्षमापतिः ।
 यस्मिन्शासति पाकशासन इव क्षोणीं पवित्राकृतौ
 सद्यः कर्णयुधिष्ठिरादिविरहक्लेशं धरित्री जहौ ॥ १४ ॥

श्रीमान्विश्वसृजश्चिराय पुलकहोःस्तम्भसंभावना-
 भूमिष्टोडरमल्ल एव जयताद्वाहूद्भवष्टण्डनः ।
 राजन्येषु तमोमेयेन कलिना कूरेण निम्लोचितो
 यस्मिन्नभ्युदितो जगद्धिमलयन्साम्राज्यतिग्मद्युतिः ॥ १५ ॥

यस्य चेतासि गोविन्दभक्तिरेव गरीयसी ।
 नारीचन्दनचीराद्या विषया विषसंमिताः ॥ १६ ॥

चेतो यस्य निरन्तरेण भगवत्पादाम्बुजे भृङ्गति
 प्राप्तं येन तपोवलेन महता साम्राज्यमत्यद्भुतम् ।
 यत्कीर्तिं श्रुतिलोलकुण्डलयुगं गायन्ति देवाङ्गनाः
 सोऽयं टोडरमल्लभूमिरमणः केनोपमेयो भवेत् ॥ १७ ॥

तडागानां यागानतिविमलमूर्तिः समकरो-
 दसौ सौधेष्वन्तर्मुर्मथनमूर्तीश्च विविधाः ।
 विधाय प्रारम्भादुपवनविनोदं भगवतो
 यशः स्वीर्यं राजा जगति बहुशः पल्लवयति ॥ १८ ॥

असौ कदाचिद्विदुषो विशुद्धा-
 नाहय सत्कृत्य विनीतमूर्तिः ।
 नानापुराणस्मृतिसारभूतं
 समादिशद् ग्रन्थममुं विधातुम् ॥ १९ ॥

शक्तेरभावेन कलेः प्रभावा-
जनाजगत्यामलसान्विलोक्य ।
हिताय तेषामखिलार्थसारं
यथाविचारं नृपतिः करोति ॥ २० ॥

सम्यक् श्रुतीनां श्रवणेऽप्यशक्ताः
स्मृतौ पुराणेऽप्यलसाः पुमांसः ।
तेषामशेषानुमतानुसारी
लोकोपकारी नृपतेः प्रयासः ॥ २१ ॥

भ्रुतिस्मृतिपुराणानि विस्तीर्णानि पदे पदे ।
ग्रन्थेऽस्मिष्टोडरानन्दे संक्षिप्तानि महीभृता ॥ २२ ॥

सर्वत्र सन्ति वचनानि बहूनि तेषु
ग्राह्याणि यानि सविशेषविवर्तितानि ।
विज्ञातमूलकतया बहुभिर्विचार-
निर्वाहसाधुमतिभिश्च समाहृतानि ॥ २३ ॥

[ग्रन्थस्थप्रकरणानि]

सर्गाऽवताराः कालस्य गणनं कालनिर्णयः ।
देशा द्विजातिसंस्कारा आचारः शुद्धिनिर्णयः ॥ २४ ॥
श्राद्धानि वर्षकृत्यानि व्रतानां विधयस्ततः ।
प्रतिष्ठाविधयः पूजा देवतानां ततः परम् ॥ २५ ॥
दानानि ग्रहयागादिशान्तिकं तैर्धिको विधिः ।
विवाहो व्यवहारश्च राजनीतिस्ततः परम् ॥ २६ ॥
प्रायश्चित्तं कर्मपाक आयुर्वेदः प्रसङ्गतः ।
ग्रन्थेऽस्मिष्टोडरानन्दे सर्वमेतद्विवक्ष्यते ॥ २७ ॥

[धर्मलक्षणम्]

इह खलु पुरुषार्थचतुष्टयमनिष्टनिवृत्तिं चाभिलषन्निः प्रवृत्तिनिवृत्ति-
रूपो धर्म एवाश्रयणीयः । तथा च व्यासः—

ऊर्ध्वग्राहुर्विरौम्येय न वै कश्चिच्छृणोति मे ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ २८ ॥

[भारतसावित्री ८९]

आश्रितश्च धर्मो न त्याज्यः । तत्रापि स एव—

न जातु कामान्न भयान्न लोभा-
द्धर्मं जह्याज्जीवितस्यापि हेतोः ।
धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये
जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ २९ ॥

[महाभा. ५.४०.११-१२; भारतसावित्री ९०]

मनुश्च—

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो बधीत् ॥ ३० ॥ इति ।

[मनु ८.१५]

मोक्षस्य ज्ञानसमबधानेन ज्ञानसंपादकतया वा धर्मो हेतुः । तदुक्तम्—

ज्ञानं प्रधानं न च कर्महीनं
कर्म प्रधानं न च बुद्धिहीनम् ।
समुच्चयेन द्वितयं च हेतु-
र्न ह्येकपक्षो विहगः प्रयाति ॥ ३१ ॥

[१]

द्वितीये पक्षे प्रशस्तपादभाष्यम् ।

“ तच्चेश्वरदेशनाभिव्यक्ताद्धर्मादेव । अर्थन्थ चाव्यभिचारेण धर्मो
हेतुः । धर्मादर्थं इति । यतोऽप्यर्थाद्धर्मः तस्यापि धर्मोनिमित्तकत्वात् । अन्यथा
अर्थवद्द्वयोर्वैचित्र्यं न स्यात् । अर्थं विनाप्युपवासादेर्धर्मस्य संभवाच्च ” ।

[वैशेषिकसूत्र १.१.३१]

स च धर्मो द्वेषा प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्ति [लक्षणश्च । प्रवृत्तिलक्षणो
द्विविधः । नित्यः काम्यश्च । नित्यः संध्यावन्दनादिः । काम्यो गोदानादिः ।

28b Mbh न च for न वै. Mbh मां for मे; d Mbh स धर्मः किं for स
किमर्थं. 29b Mbh त्यजेत् for जह्यात्. 30a A धर्मेव विहतो for धर्म एव हतो.

१ B पारमार्थ्यं for द्वितीये.... भाष्यम्. २ Portion in [ ] om. in A.

निवृत्ति] लक्षणोऽपि पूर्ववद् द्विविधः । तत्र अहिंसादिर्नित्यः । काम्यश्च अन्न-
भक्षणनिवृत्त्यादिः । एष्वपि पङ्क्तिवत्त्वं सामान्यधर्म-वर्णधर्म-आश्रमधर्म-
वर्णाश्रम [धर्म]-गुण-[धर्म]-निमित्तधर्मभेदात् । तत्र सामान्यधर्मोऽहिं-
सादिः । वर्णधर्मो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेदित्यादिः, नित्यं
ब्राह्मणो मद्यं वर्जयेदित्यादिश्च । आश्रमधर्मः अग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः । वर्णा-
श्रमधर्मः पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः अभिषेकादिगुण-
युक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः । निमित्तधर्मो निषिद्धाचरणविहिताकरण-
निमित्तप्रायश्चित्तादिः । एतस्य किं ज्ञापकमिति । तत्र याज्ञवल्क्यः—

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ ३२ ॥

[याज्ञ० १.७]

अत्र मनुः—

श्रुतिश्च वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं च वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेषु मीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्भौ ॥ ३३ ॥

[मनु० २.१०]

विष्णुपुराणे—

साधवः क्षीणदोषाः स्युः पुरुषाः समदर्शिनः ।

तेषामाचरणं यद्यत्सदाचारः स उच्यते ॥ ३४ ॥

[विष्णु. ३.११.३]

मनुश्च ब्रह्मर्षिदेशमुक्त्वा—

तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः ।

[श्रुतिस्मृत्यविरोधेन] सदाचारः स उच्यते ॥ ३५ ॥

[मनु० २.१८]

स्वस्य प्रियं वैकल्पिके विषये स्वेच्छाविषयः । यथा—

गर्भाष्टमेऽष्टमे चाग्ने ब्राह्मणस्योपनायनम् ॥ ३६ ॥

[याज्ञ० १.१४]

32a T श्रुतिस्मृतिसदाचारा. for श्रुति स्मृति सदाचारः. 33 b T तु for च.
34 b T गच्छन्ः साधुवाचकः for पुरुषाः समदर्शिनः, c T यत् for यद्यत्. 35 a B
गरिमन् for तस्मिन्, c Portion in [ ] not found in T

इत्यत्र स्वेच्छैव नियामिकेति मिताक्षरा ॥ अत्र कश्चित्-नात्र ऐच्छिको विकल्पः, अष्टविधदोषप्रासात् । तन्न । तुल्यविकल्पेऽन्वयप्रतीतेरप्रतिबन्धात् । अन्यथा व्रीहियवविकल्पो न स्यात् । वस्तुतस्तु श्रुत्योर्विरोधे स्मृत्योर्वा विरोधे संदेहस्य निर्वर्तकं प्रियमन्तःप्रसादविषयः । तदुक्तम्—
यत्रात्मास्य प्रसीदति । इति ।

[१]

दर्शितं च भट्टपादैः—

सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु

प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ ३७ ॥ इति ।

[तन्त्रवार्तिक on जैमिनि १०३-७]

सम्यक्संकल्पजः कामः । इति च ।

[१]

सम्यक्शास्त्राविरुद्धो लोकैः सम्यक्तया प्रतीयमानोऽनुपलभ्यमूलः स्वेच्छया गृहीतो नियमादिः । यथा भोजनं विना पानीयं न पातव्यमिति । एतावन्ति धर्मं प्रमाणानि ॥

मनुरपि—

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत ॥ ३८ ॥ इति ॥

[मनु० २१]

तथा—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ३९ ॥

यः कश्चित्कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ४० ॥

सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।

श्रुतिप्रामाण्यतां विद्वान्धर्मेषु निविशेत वै ॥ ४१ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥ ४२ ॥

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।
 ते सर्वार्थेषु मीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्तौ ॥ ४३ ॥
 योऽयमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयो द्विजः ।
 स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥ ४४ ॥
 वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
 एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ ४५ ॥

[मनु० २.६-१२]

उक्तं च—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
 वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ ४६ ॥

[याज्ञ० १.३]

न्यायस्तरकः, मीमांसा श्रुतिस्मृत्यर्थविचारः, एतयोः प्रतिपाद्यार्थनिर्णयकतया धर्मोपयोगः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति षडङ्गानि । तेषु शिक्षामविज्ञाय पाठाज्ञाने महादोष इति । पाठनियमाज्ञाने—

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
 मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति
 यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ४७ ॥

[निरुक्तम्. १.१२, व्या. महा. पृ. २]

इति शिक्षाया धर्मोपयोगित्वम् । कल्पः प्रयोगशास्त्रतया धर्मोपयोगी । व्याकरणं सत्यं विचदिपेदिति सत्यधचनोपयोगितया रक्षोहागमलच्चसंदेहोपयोगितया च । निरुक्तं पदार्थयोधकतया धर्मोपयोगि । छन्दश्च 'यो ह वा अविदितार्थच्छन्दोदैवतो ब्राह्मणेन याजयति वाभ्यापयति वा [स] स्थानु-मृच्छति गर्ते वा प्रतिपद्यते यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति' इति साक्षादेव ज्ञायमानं धर्मसाधनम् । ज्योतिषं च कालज्ञानद्वारा धर्मोपयोगि । कालमविज्ञायाकाले क्रियमाणं बहुवित्तव्ययायाससाध्यमपि कर्म निष्फलं भवति कालस्य सर्वकर्माङ्गत्वात् । विष्णुपुराणं च—

अद्भानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ ४८ ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चैव ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्याश्चाष्टादशैव ताः ॥ ४९ ॥

[विष्णु ३०६ २५-२६]

आयुर्वेदस्यापन्नरूपप्रतिक्रियया धर्मसाधनत्वम् । धनुर्वेदस्य क्षत्रियाणां युद्धोचितज्ञानद्वारा । गान्धर्वस्य गीतनृत्यादिना भगवदुद्देशेन । अर्थशास्त्रं सम्यग्वातादिज्ञानेन वैश्यस्य धनसंपादनद्वारेण, राज्ञोऽपि नीतिज्ञानद्वारा । इति सर्वासां विद्यानां धर्मोपयोगिता इति धर्मानुष्ठानाय सर्वविद्यापरिशीलनमावश्यकं द्वैवर्णिकस्य ॥

सर्वश्चायं धर्मराशिरद्गतया स्वरूपेण चा भगवद्भजनपर्यवसायी । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

त्रिष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोपकारणम् ॥ ५० ॥

[विष्णु ३०९]

भगवद्गीता च—

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ५१ ॥

[म गी १० ४६]

अपि च—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ ५२ ॥

[म गी १० ४५]

विष्णुपुराणम्—

न चलति निजवर्णधर्मतो यः

सममतिरात्मसुहृदिपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुर्ध्वः

स्थिरमनसं तमरेदि विष्णुभक्तम् ॥ ५३ ॥

[विष्णु ३०२०]

अत्र वर्णाश्रमधर्मादचलनं सामान्य सममतित्वं प्राकृतभक्तिफलीभूताया
भक्ते स्वरूपम् । आहरणाहनने स्पृश्याश्रमधर्मसंपादकतत्क्रियेतरविषये ।
अन्यथा ग्रीह्यवघातसमित्कुशाद्याहरणमन्तरेणाश्रमाचारादचलनमसंभवि ।
अत एव प्रिणिनिष्ठि उच्चैरिति । तदुक्त भगवद्गीतायाम्—

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽय कर्मवन्दन ॥ ५४ ॥

[भ गी ३ ९]

सकलपुरपार्थिना च प्रिण्युरेवाराधनीय । तदुक्तम्—

भौमान्मनोरथान्सर्वान्स्वर्गिवन्द्य तथा पदम् ।

प्राप्नोत्याराधिते प्रिण्यौ निर्वाणमपि चोत्तमम् ॥ ५५ ॥

स्वर्गिवन्द्य पद भूर्भुव स्वर्लोकानामुपरि वर्तमान महर्जनस्तप सत्य
मिति चतुष्टयम् । उत्तम सालोक्यसारूप्यसामीप्यापेक्षया । उक्त च
याज्ञवल्क्येन—

प्रिण्युर्ब्रह्मा च रद्रश्च प्रिण्युर्देवो दिवाकर ।

तस्मात्पूज्यतम नान्यमह मन्ये जनार्दनात् ॥ ५६ ॥

[यागवासिष्ठ !]

अन्यत्रोक्तम्—

आलोच्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुन पुन ।

इदमेक सुनिष्पन्न पूज्यो नारायण सदा ॥ ५७ ॥

[!]

ननु—

नैरुज्य भास्करादिच्छेदनमिच्छेदुताशनात् ।

ज्ञान च शरूरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेजनार्दनात् ॥ ५८ ॥

[!]

इत्यादिभिरनेकैः शास्त्रैस्तत्तदर्थमितरदेवताराधनमुक्तं तत्कथमेव
मुच्यते । सत्यमुक्तं, किं तूक्तं भगवद्गीतासु—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता ।

त त नियममास्थाय प्रवृत्त्या नियतास्तथा ॥ ५९ ॥

यो यो यां यां तर्तुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ ६० ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ ६१ ॥

[भ. गी. ७.२०-२२]

न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ ६२ ॥

[भ. गी. ९.२४]

तथा—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ ६३ ॥

[भ. गी. ९.२३]

अहं च सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ ६४ ॥

[भ. गी. ९.२४]

एवं सति वर्णाश्रमाचरणैर्भगवान्भजनीय इति स्थिते भगवत्स्वरूपं
लेशेनाप्यविज्ञाय तद्भजने कथं प्रवर्तताम् । न हि लोका अतिप्राकृतस्याप्यु-
पासनीयस्य स्वरूपमविज्ञाय तमुपासत इति सतां भगवज्जिज्ञासया भवि-
तव्यम् । भगवत्स्वरूपज्ञानं चोपदेशानुभवाभ्यामाज्ञस्येनाघटमानं तदस्थ-
लक्षणादेवापाततो विज्ञायते । अत एव ब्रह्मजिज्ञासानन्तरमसूत्रयद्भगवान्
व्यासो 'जन्माद्यस्य यतः [ब्रह्म० १.१.२] इति । अस्य जगतो जन्मस्थिति-
लया यतस्तद् ब्रह्मेति । तत्राविकारस्य ब्रह्मणो न प्रधानविषयमभिमानं
विना जगदुपादानता निमित्तता वा संभवति । अभिमाने तु सति अभिमन्तव्य-
विकारस्याभिमानिन्युपचारादहं स्थूल इत्यादिवद्भवति तत्संभवः । अत
एव ' ईक्षतेर्नाशद्वम् ' [ब्रह्म० १.१.५] इत्याह । ' स पेशत बहु स्यां प्रजा-
येय [छा० ६.२.३] इत्यादिश्रुताद्युपादाने ईक्षाश्रवणादनभिमन्यमानतया
अशब्दान्प्रधानान्न जगज्जन्मादीत्युक्तम् । अनाभिमतप्रधानमनोबुद्धेः शुद्धस्ये-
क्षाया असंभवात् । अभिमानाविषयस्य च प्रधानस्य जडतया प्रवृत्त्यसंभ-
वादीश्वराभिमानविषयप्रधानौपादानिका जगदुत्पत्तिर्ब्रह्मण्युपचर्यते इति,
आदिसर्गो भगवत्स्वरूपलेखावगमाय निरूप्यते । तत्र विष्णुपुराणे—

परः पराणां परमः परमात्मा हृदि स्थितः ।

रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥ ६५ ॥

अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः ।

वर्जितः शक्यते वस्तुं यः सदास्तीति केवलम् ॥ ६६ ॥

अपक्षयो हासः ॥

सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ।

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते ॥ ६७ ॥

तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षयमव्ययम् ।

एकस्वरूपं च सदा हेत्वभावाच्च निर्मलम् ॥ ६८ ॥

हेतुर्धर्माधर्मौ तद्भावादित्यर्थः ॥

तदेव सर्वमेवासीद्ब्रह्मैकान्यक्तस्वरूपवत् ।

तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितम् ॥ ६९ ॥

[विष्णु० १२१०-१४]

पक्षाघता परब्रह्मणः स्वरूपमुक्तम् । इदानीं ब्रह्मणः सर्जकरूपचतुष्टयमाह-

परस्य ब्रह्मणो रूपं पुरुषः प्रथमं द्विजाः ।

व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरम् ॥ ७० ॥

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि तत् ।

पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ७१ ॥

प्रधानव्यक्तपुरुषकालास्तु प्रविभागशः ।

रूपाणि स्थितिसर्गान्तव्यक्तिसद्भावेतवः ॥ ७२ ॥

[विष्णु० १२१५-१७]

प्रधानं प्रकृतिः । व्यक्तो विष्णुः । पुरुषो जीवः ॥

तथा—

व्यक्तं विष्णुस्नधान्यक्तः पुरुषः काल एव च ।

क्रीडतो चालकस्येव क्रीडास्तस्य निशामय ॥ ७३ ॥

[विष्णु० १२१८]

65 a T पुरुष for परम , b T परमात्मा मर्मस्थित 68 d T हेत्वाभावाच्च for हेत्व
69 a T तदेव सर्वमेवैतद् 70 b T प्रथमे द्विज for प्रथमं द्विजा
71 b T यत् for तत् 72 ab T प्रधानपुरुषव्यक्त कालस्तु प्रतिभावात् 73 d T
नेर्थां तस्य for क्रीडास्तस्य

वालकस्येत्यनेन स्वप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तिरित्युपपादितम् ।

अव्यक्तं कारणं यत्तन्प्रधानमृपिसत्तमैः ।

प्रोच्यते प्रकृतिः सूक्ष्मा नित्यं सदसदात्मकम् ॥ ७४ ॥

[विष्णु० १.२.१९]

यदव्यक्तं कारणं तदेव प्रधानम्, सैव सूक्ष्मा प्रकृतिरित्यर्थः । सदस-
दात्मकं कारणकार्यात्मकम् ॥ तथा—

अक्षयं नान्यदाधारममेयमजरं ध्रुवम् ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंहितम् ॥ ७५ ॥

द्विगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ।

तेनाग्रे सर्वमेवासीद्घातं वै प्रलयादनु ॥ ७६ ॥

[विष्णु० १.२.२०-२१]

तेन प्रधानेन । अग्रे प्रलयानन्तरं पुनः सर्गकाले ॥ तथा—

तथा वेदविदो ब्रह्मनियता ब्रह्मवादिनः ।

पठन्ति चैनमेवार्थं प्रधानप्रतिपादकम् ॥ ७७ ॥

[विष्णु० १.२.२२]

प्रधानशब्दः प्रतिपादको यस्य तमित्यर्थः ॥ तदाह—

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-

र्नासीत्तमो ज्योतिरभून्न चान्यत् ।

श्रोत्रादिवुध्वाद्युपलभ्यमेकं

प्राधानिकं ब्रह्म पुमांस्तदासीत् ॥ ७८ ॥

[विष्णु० १.२.२३]

प्राधानिकं प्रधानप्रकृति । पुरुषो जीवः । ब्रह्म इत्यासीदित्यर्थः ॥

ग्रहणः प्रकृतिपुरुषौ भिन्नावित्युपपादयति—

विष्णोः स्वरूपात्परतो हि तेऽन्ये

रूपे प्रथमं पुरुषश्च द्विज ।

तस्यैव तेऽन्ये विधृते वियुक्ते

रूपादि यत्तद्विज कालसंशम् ॥ ७९ ॥

[विष्णु० १.२.२४]

75 d T असंहतं for असंहितम्. 77 a T विद्वा for वद्व ; b A नियतं for
नियता. 79 c T तेन्येन धृते ; d A रूपान्तरं तद्विज.

प्रकृतौ संस्थितं व्यक्तमतीते प्रलये तु यत् ।
तस्मात्प्रकृतसंज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसंचरः ॥ ८० ॥

[विष्णु० १.२.२५]

प्रकृतिमात्मीयतया आत्मतया चाभिमन्यमानम् । व्यक्तं विष्णुः ॥

अनादिर्भगवान्कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते ।
अन्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः ॥ ८१ ॥

गुणसाम्ये ततस्तास्मिन्पृथङ्पुंसि व्यवस्थिते ।
कालस्वरूपरूपं तद्विष्णोर्मैत्रिय वर्तते ॥ ८२ ॥

ततस्तत्परमं ब्रह्म परमात्मा जगन्मयः ।
सर्वगः सर्वभूतेशः सर्वात्मा परमेश्वरः ॥ ८३ ॥

प्रधानं पुरपं चापि प्रविद्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ ८४ ॥

[विष्णु० १.२.२६-२९]

व्ययान्ययौ प्रकृतिपुरपौ ॥

यथा संनिधिमात्रेण गन्धः क्षोभाय जायते ।
मनसो नोपकर्तृत्वात्तथासौ परमेश्वरः ॥ ८५ ॥

स एव क्षोभको ब्रह्मन्क्षोभ्यश्च परमेश्वरः ।
स संकोचविकाराभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥ ८६ ॥

विकाराणुस्वरूपश्च ब्रह्मरूपादिभिस्तथा ।
व्यक्तस्वरूपश्च तथा विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ८७ ॥

गुणसाम्यात्ततस्तस्मात्क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने ।
गुणन्यञ्जनसंभूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम ॥ ८८ ॥

[विष्णु० १.२.३०-३३]

पुरपाधिष्ठितायाः प्रकृतेर्गुणानां व्यञ्जनं प्रकृतौ वैषम्यमित्यर्थः ॥
तथा—

प्रधानतत्त्वमुद्धृतं महान्तं तत्समावृणोत् ॥ ८९ ॥

[विष्णु० १.२.३४]

86 b T गुणोत्तम' for परमेश्वर
A 'स्वरूपैथ for 'स्वरूपय.

87 a B विकारात्म' for विकाराणुः

उद्भूतं विपरीभूतं प्रधानं महत्तत्त्वमजनयदिति तात्पर्यार्थः ॥

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

प्रधानत्वेन च समं त्वचा वीजमिवावृतम् ॥ ९० ॥

[वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः] ।

वैकारिकः सात्त्विकः । राजसस्तैजसः । भूतादिस्तामस इत्यर्थः ॥

त्रिविधोऽयमहंकारो महत्तत्त्वादजायत ॥ ९१ ॥

भूतेन्द्रियाणां हेतुश्च त्रिगुणत्वान्महामुने ।

यथा प्रधानेन महान्महता स तथा वृतः ॥ ९२ ॥

भूतादिश्च विकुर्वाणः शब्दतन्मात्रिकं ततः ।

ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम् ।

शब्दमात्रं तथाकाशं भूतादिः स समावृणोत् ॥ ९३ ॥

आकाशश्च विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह ।

[बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ।

आकाशं शब्दतन्मात्रं स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ९४ ॥

ततो वायुर्विकुर्वाणो रूपमात्रं ससर्ज ह ।

ज्योतिरुत्पद्यते वायोस्तद्रूपगुणमुच्यते ।

स्पर्शमात्रश्चैव वायू रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ९५ ॥

ज्योतिश्चापि विकुर्वाणं रसमात्रं ससर्ज ह ।]

संभवन्ति ततोऽम्भांसि रसाधाराणि तानि च ।

रसमात्राणि चाम्भांसि रूपमात्रं समावृणोत् ॥ ९६ ॥

विकुर्वाणानि चाम्भांसि गन्धमात्रं ससर्जिरे ।

संघातो जायते तस्मात्तन्म्य गन्धो गुणः स्मृतः ॥ ९७ ॥

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा ततस्तन्मात्रता स्मृता ।

तन्मात्राप्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥ ९८ ॥

न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषवत् ।

भूततन्मात्रसर्गोऽयमहंकारश्च तामसात् ॥ ९९ ॥

91 ab om. in A.

92 a T हेतु स for हेतुश्च.

93 a T भूतादिगु

for भूतादिश्च, b T सर्गतन्मात्रप्रक

94-96 ab om. in A B.

98 a A B

षितते for तन्मात्रा; b T तेन for तत.

99 b T चाविरुपिण.

तैजसानीन्द्रियाण्याहुर्देवा वैकारिका दश ।
 एकादशं मनश्चात्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ १०० ॥
 त्वक्चक्षुर्नासिका जिह्वा श्रोत्रमत्र च पञ्चमम् ।
 शब्दादीनामवाप्त्यर्थं बुद्धियुक्तानि वै द्विज ॥ १०१ ॥
 पायूपस्थौ करौ पादौ वाणी भैत्रेय पञ्चमी ।
 विसर्गशिल्पगत्युक्तिकर्म तेषां च कथ्यते ॥ १०२ ॥
 आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा ।
 शब्दादिभिर्गुणैर्ब्रह्मसंयुक्तान्युत्तरोत्तरैः ।
 शान्ता घोराश्च मूढाश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ॥ १०३ ॥
 नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना ।
 नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः ॥ १०४ ॥
 समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयम् ।
 एकसंघातलक्ष्याश्च संप्राप्यैकमशेषतः ॥ १०५ ॥
 पुरुषाधिष्ठितत्वाच्च प्रधानानुग्रहेण च ।
 महदादयो विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते ॥ १०६ ॥
 तत्कमेण प्रवृद्धं तु जलबुद्बुदवत्समम् ।
 [भूतेभ्योऽण्डं महाबुद्धे बृहत्तदुदकेशयम् ।
 प्राकृतं ब्रह्मरूपस्य विष्णोः संस्थानमुत्तमम्] ॥ १०७ ॥
 तत्रान्यक्तस्वरूपोऽसौ व्यक्तरूपी जगत्पतिः ।
 विष्णुर्ब्रह्मस्वरूपेण स्वयमेव व्यग्रस्थितः ॥ १०८ ॥
 मेरुस्त्वमभूत्तस्य जरायुश्च महीधराः ।
 गर्भोदकं समुद्राश्च तस्यासन्मुमहात्मनः ॥ १०९ ॥
 साद्रिद्वीपसमुद्रश्च सज्योतिर्लोकसंग्रहः ।
 तस्मिन्प्रण्डेऽभवद्विप्र सदेवासुरमानुषः ।
 यारिवह्नयनिलाकाशैस्ततो भूतादिना यहिः ॥ ११० ॥

घृतं दशगुणैरण्डं भूतादिर्महता तथा ।
अव्यक्तेनावृतो ब्रह्मस्तीः सर्वैः सहितो महान् ॥ १११ ॥

पभिरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्घृतम् ।
नालिकेरफलस्यान्तर्थाजं वाह्यदलैरिव ॥ ११२ ॥

जुषन्जोगुणं तत्र स्वयं विश्वेश्वरो हरिः ।
प्राप्ता भूत्वास्य जगतो विसृष्टौ स प्रवर्तते ॥
सृष्टिं च यात्यनुयुगं यावत्कल्पविकल्पना ॥ ११३ ॥ इति ॥

[विष्णु० १.२.३६-६०]

अत्रायं प्रकरणार्थः— प्रकृतिगुणानां स्वरूपं, तस्याः पुरुषेक्षया क्षोभः
वैषम्यं गुणानाम्, तदेव महत्तत्त्वम् । तस्माद्विधेःऽहंकारः । स्वात्तिका
देवा मनश्च । दिशः वायुः सूर्यो वरुणो नामत्यायिति बुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रत्व-
क्चक्षूरसनघ्राणानां, अग्निरिन्द्रो विष्णुः प्रजापतिर्मित्र इति चाङ्गपाणिपादोपस्थ-
पायूनां फलेन्द्रियाणां, मनसश्चन्द्रमा इति धैकारिका देवाः । राजसादिन्द्रियाणि ।
तामसात्पथमहाभूतानि तन्मात्रप्रक्रमेणेति ॥ एव आदिर्गर्गः ॥

[श्रीटोडरानन्दे र्गर्गसौख्ये आदिर्गर्गो नाम प्रथमो हर्षः]

१.२

अथ प्रतिसर्गः ॥

तत्र ब्राह्मेण मानेन वर्णशतं ब्रह्मण आयुः । तत्र प्रथमं परार्धमतीतं
पाद्मः कल्पः । तदर्थं चक्रमे द्वितीयपरार्धं चाराहः कल्पः प्रथमः । तत्र चतु-
र्दश मनवः । स्यायंभुवस्वारोचिषीत्तमतामसंरैवतचाश्रुषा इति पडतीनाः ।
सांप्रतो धैवस्वनः । भधिष्याश्च सायणिंरैभ्यरौच्यमेदनापण्यश्चन्यारः इति ।
तथा च ब्रह्मपुराणम् ॥

स्वायंमुयो मनुः पूर्वे मनुः स्यारोचिषस्तथा ।
शीत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाश्रुपस्तथा ।
धैवस्यतश्च भो विप्राः सांप्रतं मनुकल्पते ॥ १ ॥

सप्तदशलक्षाणि अप्राविंशतिसहस्राणि प्रत्येकं लभ्यन्ते । इदमधिकमादाय
मन्वन्तरमानामिन्यर्थः । अतिरोहितमन्यत् ॥

अथ वाराहकल्पसर्गक्रमः ॥ विष्णुपुराणे—

पराशर उवाच ।

प्रजाः ससर्ज भगवान्ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
प्रजापतिपतिर्देवो यथा तन्मे निशामय ॥ १२ ॥
अतीतकल्पावसाने निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोद्भक्तस्ततो ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥ १३ ॥
नारायणः परोऽचिन्त्यः परेषामपि स प्रभुः ।
ब्रह्मस्वरूपो भगवाननादिः सर्वसंभवः ॥ १४ ॥
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ।
ब्रह्मस्वरूपिणं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ॥ १५ ॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १६ ॥
तोयान्तः स महीं ज्ञात्वा जगत्येकार्णवे पुनः ।
अनुमानात्तदुद्धारं कर्तुकामः प्रजापतिः ॥ १७ ॥
अकरोत्स तनूमन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।
मत्स्यकूर्मादिकां तद्वद्वाराहं वपुरास्थितः ॥ १८ ॥
वेदयज्ञमयं रूपमशेषजगतः स्थिता ।
स्थितः स्थिरात्मा सर्वात्मा परमात्मा प्रजापतिः ॥ १९ ॥
जनलोकगतैः सिद्धैः सनकाद्यैरभिष्टुतः ।
प्रविवेश तदा तोयमात्माधारो धराधरः ॥ २० ॥
निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
तुष्टाय प्रणता भूत्या भक्तिनम्रा वसुंधरा ॥ २१ ॥

[विष्णु० १-४-२-११]

ब्रह्मरूपो नारायणो वाराहरूपमास्थाय तोयान्तर्महीमनुमाय तोयं प्रवि-
शेशेत्यर्थः ॥ तथा—

एवं संस्तूयमानस्तु पृथिव्या पृथिवीधरः ।
सामस्वरध्वनिः श्रीमाञ्जगजं परिघर्घरः ॥ २२ ॥

ततः समुत्क्षिप्य धरां स दंष्ट्रया
महावराहः स्फुटपद्मलोचनः ।
रसातलादुत्पलपत्रसंनिभः
समुत्थितो नील इवाचलो महान् ॥ २३ ॥

[विष्णु० १-४-२५-२६]

सनकसनन्दनादिस्तुत्यन्तरम्—

एवं संस्तूयमानस्तु परमात्मा महीधरः ।
उज्जहार क्षितिं क्षिप्रं न्यस्तवांश्च महाम्भसि ॥ २४ ॥
तस्योपरि जलौघस्य महती नौरिव स्थिता ।
विततत्वाच्चु देहस्य न मही याति संग्रवम् ॥ २५ ॥
ततः क्षितिं समां कृत्वा पृथिव्यां सोऽन्निनोद्गिरिन् ।
यथाविभागं भगवाननादिः परमेश्वरः ॥ २६ ॥

प्राक्सर्गदग्धानखिलान्पर्वतान्पृथिवीतले ।
अमोघेन प्रभावेण ससर्जामोघवाञ्छितः ॥ २७ ॥
भूविभागं ततः कृत्वा सप्त द्वीपान्यथातथम् ।
भूराधांश्चतुरो लोकान्पूर्ववत्समकल्पयत् ॥ २८ ॥

ब्रह्मरूपधरो देवस्ततोऽसौ रजसावृतः ।
चकार सृष्टिं भगवांश्चतुर्वक्त्रधरो हरिः ॥ २९ ॥

निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्वकर्मणाम् ।
प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ ३० ॥

निमित्तमात्रं मुस्त्वैकं नान्यत्किञ्चिदपेक्ष्यते ।
नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तुतस्तु तम् ॥ ३१ ॥

[विष्णु० १-४-४५-५२]

असौ ब्रह्मा । प्रधान्येन कारणीभूताः शक्तयः । अविदितानां गुणानां
सूक्ष्मरूपतया इय स्वानां शक्तिः । एकं कालं कालविशेषमासाद्य शक्तिरेव
सर्वेषां कार्याणां कारणम् । ब्रह्मा निमित्तमात्रमित्यर्थः ॥

अत्रायं प्रकरणार्थः—यस्तुर्गत्या भावो नाम उत्पादविनाशौ आधिर्भावतिरो-
भावावेव, तत्र सूक्ष्मरूपतयावस्थानं तिरोभावः, स्थूलरूपतयावस्थानमाधि-
र्भावः, तथा च सूक्ष्मरूपतयात्रस्थितैर्गुणैर्भावानामभिव्यक्तिरूपत्तिरिति ॥

विशिष्य सर्गमाह—

सृष्टिं चिन्तयतस्तस्य कल्पाद्रिषु यथापुग ।
अबुद्धिपूर्वकः सर्गः प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३२ ॥
तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽथान्धसंज्ञितः ।
अविद्या पञ्चपर्वया प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ३३ ॥
पञ्चधा संज्ञितः सर्गो ध्यायतोऽप्रतिबोधवान् ।
बहिरन्तःप्रकाशाश्च संवृतात्मा नगात्मकः ।
मुख्या नगा यतः प्रोक्ता मुख्यसर्गस्ततस्त्वयम् ॥ ३४ ॥
तं सृष्ट्वा साधकं सर्गममन्यदपरं पुनः ।
तस्याभिध्यायतः सर्गस्तिर्यक्स्रोतोऽभ्यवर्तत ।
यस्मात्तिर्यक्प्रवृत्तः स तिर्यक्स्रोतस्ततः स्मृतः ॥ ३५ ॥
पञ्चादयस्ते विख्यातास्नमःप्राया ह्यवेदिनः ।
उत्पथग्राहिणश्चैव तेऽज्ञाने ज्ञानमानिनः ॥ ३६ ॥
अहंकृता अहंमाना अष्टाविंशतिधान्मकाः ।
अन्तःप्रकाशास्ते सर्वे आवृताश्च परस्परम् ॥ ३७ ॥
तमप्यसाधकं मत्वा ध्यायतोऽन्यस्ततोऽभवत् ।
ऊर्ध्वस्रोतस्तृतीयस्तु सात्त्विकोर्ध्वमवर्तत ॥ ३८ ॥
तेषु सुप्रीतिबहुला बहिरन्तश्च नावृताः ।
प्रकाशा बहिरन्तश्च ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाः स्मृताः ॥ ३९ ॥
तुष्ट्यात्मकस्तृतीयस्तु देवसर्गस्तु यः स्मृतः ।
तस्मिन्सर्गेऽभवत्प्रीतिर्निष्पन्ने ब्रह्मणस्तदा ॥ ४० ॥
ततोऽन्यं स तदा दध्यां साधकं सर्गमुत्तमम् ।
असाधकांस्तु ताञ्छान्वा मुख्यसर्गादिसंभवान् ॥ ४१ ॥

33 b B चान्धसंज्ञितः T ह्यन्धसंज्ञितः. 34 a T पञ्चधाभिधिनः.
for पञ्चा गहितः; c T यतः प्रोक्ता. 37 a B अहंकारा for अहंकृता.
37 b T अष्टाविंशतिप्रधानाः. 39 a T ते ह्यसर्गनि for तेषु सुप्रीतिः. 40 a
A तुष्ट्यात्मनः; B तुष्ट्यामानः. for तुष्ट्यात्मनः.

तथाभिध्यायिनस्तस्य सन्याभिध्यायिनस्ततः ।
 प्रादुर्भूतस्तदा व्यक्तादर्याक्लोतस्तु साधकः ।
 यस्मादर्याग्यवर्तन्त ततोऽर्वाक्लोतसस्तु ते ॥ ४२ ॥
 ते च प्रकाशबहुला[स्तमोद्रिका रजोधिकाः ।
 तस्मात्ते दुःखबहुला] भूयोभूयश्च कारिणः ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥ ४३ ॥
 इत्येते कथिताः सर्गाः पडेव मुनिसत्तम ।
 प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ॥ ४४ ॥
 तन्मात्राणां द्वितीयश्च भूतसर्गो हि स स्मृतः ।
 वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्ग ऐन्द्रियकस्तु सः ॥ ४५ ॥
 इत्येष प्राकृतः सर्गः संभूतो बुद्धिपूर्वकः ।
 मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तु मुख्या वै स्थावराः स्मृताः ॥ ४६ ॥
 तिर्यक्लोतश्च यः प्रोक्तस्तैर्यग्योन्यः स उच्यते ।
 ततोर्ध्वक्लोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 ततोऽर्वाक्लोतसां सर्गः सप्तमः स तु मानुषः ।
 अष्टमोऽनुग्रहः सर्गः सात्त्विकस्तामसश्च यः ॥ ४८ ॥
 पदैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ।
 प्राकृतो वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ॥ ४९ ॥
 इत्येते धः समाख्याता नव सर्गाः प्रजापतेः ।
 प्राकृता वैकृताश्चैव जगतो मूलहेतवः ।
 सृजतो जगदीशस्य किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ५० ॥ इति ॥

[विष्णु० १.५.३-२४]

अत्रायं समुदायार्थः—आदौ महतः सर्गः [स एव ब्रह्मा] । ततः
 शब्दादितन्मात्राणां स एव भूतसर्ग इति द्वितीयः । ततो वैकारिकः इन्द्रिया-
 धिष्ठातृदेवतासर्गस्तृतीयः । एते प्राकृता बुद्धिपूर्वकाः । बुद्धिर्महत्त्वं तदभि-
 माना या तत्पूर्वकाः । ततो वैकृताः पञ्च । तत्रादौ मुख्यः सर्गः तामसः स्थाव-
 राणाम् । ततस्तिर्यक्लोतः सर्गो राजसस्तमोधिकस्तिरश्चां गवादीनाम् ।

तत ऊर्ध्वेऽन्नोतसां देवानां सात्त्विकः सर्गः । ततोऽर्वाङ्घ्नोतसां
मानुषाणां रजोबहुलः सर्गः । ततोऽनुग्रहः सात्त्विकस्तामसश्च यक्षरक्ष-
प्रभृतीनाम् । एवं पञ्च वैश्वताः । नवमः कौमारः सात्त्विकस्तमोधिकः
कृष्माण्डादीनाम् । एवं नव सर्गाः । श्रुतिरपि ' एकधा नवधा भवति' इति ॥

एषां प्रत्येकं विशेषमाह—

फर्मभिर्भोविताः पूर्वं कुशलाकुशलंस्तथा ।
षयात्या तथा ह्यनिर्मुक्ताः संहारे द्युपसंतताः ।
स्थावरान्ताः सुराद्याश्च प्रजा ब्रह्मश्चतुर्विधाः ॥ ५१ ॥

[विष्णु० १.५.२६-२८]

कुशलाकुशलैः पुण्यपापरूपैः । स्यात्तिपदेनात्र संस्कार उच्यते ॥
तथा—

ब्रह्मणः कुर्वतः सृष्टिं जक्षिरे मौनसीस्तु ताः ।
ततो देवासुरपितृन्मानुषांश्च चतुष्टयम् ॥ ५२ ॥
सिद्धश्रुत्वात्मनस्तमोमात्रा उद्रिक्ताभृत्प्रजापतेः ॥ ५३ ॥
सिद्धक्षोर्जघनात्पूर्वमसुरा जक्षिरे ततः ।
उत्ससर्ज ततस्नां तु तमोमात्रात्मिकां तनुम् ॥
सा तु त्यक्त्वा तनुस्तेन मैत्रेयाभृत्प्रिभावरी ॥ ५४ ॥
निद्धश्रुत्वात्मनस्तमोमात्रा उद्रिक्ताभृत्प्रजापतेः ॥ ५५ ॥
त्यक्त्वा सापि तनुस्तेन सत्त्वप्रायमभृद्दिनम् ।
ततो हि बलिनो रात्रावसुरा देवता दिवा ॥ ५६ ॥
सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जनिरे ॥ ५७ ॥
उत्ससर्ज पितृन्मृष्टा ततस्तामपि स प्रभुः ।
सा चोन्मृष्टाभयन्संध्या दिनरात्र्यन्तरा स्थितिः ॥ ५८ ॥

१ A om. सामग. Portion from 51c upto 69c is lost in B on
a missing folio. 51 f A प्राप्ते for प्राणम्. 53 b T अणुप्रज्ञ for अणीयज्ञ.
58 d T दिननकांतरस्थितिः ।
४

रजोमात्रात्मिकामन्यां जगृहे स तनुं ततः ।
रजोमात्रोत्कटा जाता मनुष्या द्विजसत्तम ॥ ५९ ॥

तामप्याशु स तत्याज तनुमाद्यः प्रजापतिः ।
ज्योत्स्ना समभवत्सापि प्राक्संध्या याभिधीयते ॥ ६० ॥

ज्योत्स्नोद्गमे तु बलिनो मनुष्याः पितरस्तथा ।
मैत्रेय संध्यासमये तस्मादेते भवन्ति वै ॥ ६१ ॥

[विष्णु० १.५.२७-३७]

पितरः संध्यासमये सायंसंध्यासमये बलिनो भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योत्स्ना रात्र्यहनी संध्या चत्वार्यंतानि वै प्रभो ।
ब्रह्मणस्तु शरीराणि त्रिगुणोपाश्रयाणि च ॥ ६२ ॥

तमोमात्रात्मिकामेव तथान्यां जगृहे तनुम् ।
ततः क्षुब्ध ब्रह्मणो जाता जज्ञे कोपस्तया ततः ॥ ६३ ॥

श्लुक्षामानन्धकारेऽथ सोऽसृजद्भगवांस्ततः ।
[विरूपाः] श्मश्रुला जातास्तेऽभ्यधावन्त तं प्रभुम् ॥ ६४ ॥

मैवं भो रक्ष्यतामेप यैरुक्तं राक्षसास्तु ते ।
ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु यक्षणात् ॥ ६५ ॥

अप्रियेणास्य तान्दृष्ट्वा केशाः शीर्यन्त वेधसः ।

हीनाश्च शिरसो भूयः समारोहन्त ते शिरः ।
सर्पणात्तेऽभवन्सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः ॥ ६६ ॥

[विष्णु० १.५.३७-४२]

अप्रियेण दुःखेन ॥

ततः क्रुद्धो जगत्स्रष्टा क्रोधात्मानो विनिर्ममे ।
घर्णेन कपिलेनोग्रा भृतास्ते पिशिताशिनः ॥ ६७ ॥

धयतो गां समुद्भूता गन्धर्वास्तस्य तदक्षणात् ।
पिबतो जशिरे घ्राचं गन्धर्वास्ते ततो द्विज ॥ ६८ ॥

[विष्णु० १.५.४३-४४]

वाचं पित्रतो मौनिन इत्यर्थः ॥

एतानि सृष्ट्वा भगवान् ब्रह्मा तच्छक्तिनोदितः ।

ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥ ६९ ॥

[विष्णु० १५४५]

वयसो मुखात् ॥

अवयो वक्षसश्चक्रे मुखतोऽजाः स सृष्टवान् ।

सृष्टवानुदराद्वाश्च पार्श्वाभ्यां च प्रजापतिः ॥ ७० ॥

पद्भ्यां चाश्वान्स मातङ्गान्शरभान्गवयाम्मृगान् ।

उग्रानश्वतरांश्चैव न्यङ्गुनन्याश्च जातयः ।

ओषध्यः फलमूलिन्यो रोमभ्यस्तस्य जङ्घिरे ॥ ७१ ॥

त्रेतायुगमुखे ब्रह्मा कल्पस्यादौ द्विजोत्तम ।

सृष्ट्वा पदवौपधीः सम्यग्युयोज स तदाध्यरे ॥ ७२ ॥

गौरजः पुरुषो मेप अश्वाश्वतरगर्दभाः ।

एतान्ग्राम्यान्पशूनाहुरारण्यांश्च नियोध मे ॥ ७३ ॥

श्यापदो द्विपदो हस्ती धानराः पक्षिपञ्चमाः ।

औदकाः पशवः पट्टाः सप्तमाश्च सरिसृपाः ॥ ७४ ॥ इति ।

[विष्णु० १५४७-५१]

अतः परं ब्रह्मणश्चतुर्षु मुपेपु प्रत्येकं मुखादुत्पत्तिमाह—

गायत्रं च ऋचश्चैव त्रिवृत्साम रथन्तरम् ।

अग्निष्टोमं च यज्ञानां निर्ममे प्रथमान्मुखात् ॥ ७५ ॥

यजूंषि त्रैष्टुभं छन्दः स्तोमं पञ्चदशं तथा ।

चृहत्साम तथोषथ्यं च दक्षिणादसृजन्मुखात् ॥ ७६ ॥

[विष्णु० १५५२-५३]

उषथ्यं च यज्ञविशेषः (?) ॥

सामानि जगती छन्दः स्तोमं सप्तदशं तथा ।

वैरूप्यमतिरात्रं च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ७७ ॥

[विष्णु० १५५४]

अतिरात्रं यज्ञविशेषः ॥

एकविंशमधर्वाणमसोर्यामाणमेव च ।
अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ७८ ॥

[विष्णु० १ ५ ५५]

अथर्वाणमधर्ववेदम् । असोर्यामा यज्ञविज्ञेयः । वैराजं सामविशेषः ॥
तथा—

उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
देवासुरपितृन्सृष्ट्वा मनुष्यांश्च प्रजापतिः ॥ ७९ ॥

ततः पुनः ससर्जादौ स कल्पस्य पितामहः ।
यक्षान्पिशाचान्गन्धर्वांस्सृष्ट्वैवाप्सरस्तां गणान् ।
नरकिंनररक्षांसि वयःपशुमृगोरगान् ॥ ८० ॥

अव्ययं च व्ययं चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमम् ।
तत्ससर्ज तदा ब्रह्मा भगवानादिरुद्विभुः ॥ ८१ ॥

तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ८२ ॥

हिस्त्राहिंस्रे मृदुशूरे धर्माधर्मावृतान्ते ।
उद्गाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ८३ ॥

इन्द्रियायेंषु भूतेषु शरीरेषु च स प्रभुः ।
नानात्वं विनियोगं च धातेव व्यसृजत्स्वयम् ॥ ८४ ॥

नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रवर्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवासौ देवादीनां चकार सः ॥ ८५ ॥

ऋषीणां नामधेयानि यथा वेदे भूतानि वै ।
यथानियोगयोग्यानि सर्वेषामपि सोऽकरोत् ॥ ८६ ॥

यथार्तावृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ ८७ ॥

करोत्येवंविधां सृष्टिं कल्पादौ स पुनः पुनः ।
सिमृक्षारशक्तियुक्तोऽसौ सृज्यशक्तिप्रणोदितः ॥ ८८ ॥

[विष्णु० १ ५ ५६-६५]

इति निगदव्याख्यातानि ॥

तथा—

पवं भूतानि सृष्टानि स्थावराणि चराणि च ॥ ८९ ॥

यदास्य ताः प्रजाः सर्वा न व्यवर्धन्त धीमतः ।

अथान्यान्मानसान्पुत्रान्सदृशानात्मनोऽसृजत् ॥ ९० ॥

भृशं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसं तथा ।

मरीचिमात्रिं दक्षं च वसिष्ठं चैव मानसात् ॥ ९१ ॥

नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ।

सर्वे तेऽनागतज्ञाना वीतरागा विमत्सराः ॥ ९२ ॥

तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टौ महात्मनः ।

ब्रह्मणोऽभून्महान्क्रोधस्त्रैलोक्यम्यदहनक्षमः ॥ ९३ ॥

तस्य क्रोधात्समुद्भूतज्वालामालाविदीपितम् ।

ब्रह्मणोऽभूत्तदा सर्वं त्रैलोक्यमखिलं मुने ॥ ९४ ॥

भ्रुकुटीकुटिलात्तस्य ललाटक्रोधदीपितात् ।

समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्याह्नकैसमप्रभः ॥ ९५ ॥

अर्धनारीश्वरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् ।

विभजात्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्मान्तर्दधे पुनः ॥ ९६ ॥

तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तदाकरोत् ।

विभेद पुरुषत्वं च दशधा चैकधा च सः ॥ ९७ ॥

सौम्यासौम्यैस्तथा शान्ताशान्तैः स्त्रीत्वं च स प्रभुः ।

विभेद बहुधा देवः स्वरूपैरसितैः सितैः ॥ ९८ ॥

ततो ब्रह्मात्मसंभूतं पूर्वं स्वायंभुवं प्रभुम् ।

[आत्मानमेव कृतवान्प्रजापालं मनुं द्विज ॥ ९९ ॥

After 92 B adds : सनन्दनादयो ये ते पूर्वं मृगयन् वेपथुः । एते लोकेष्वयमन्वो
निरपेक्षाः प्रजासु ते. 96 n T अर्धनारीश्वरवपुः. 97 b T B तथा for तदा.

शतरूपां च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ।
स्वायंभुवो] मनुर्देवः पत्न्यर्थं जगृहे विभुः ॥ १०० ॥

तस्माच्च पुरुषाद्देवी शतरूपा व्यजायत ।
प्रियव्रतोत्तानपादौ प्रसूत्याकृतिसंज्ञितम् ।
कन्याद्वयं च धर्मज्ञ रूपोदार्यगुणान्वितम् ॥ १०१ ॥

ददौ प्रसूतिं दक्षायामाकृतिं रुचये पुरा ।
प्रजापतिः स जग्राह तयोर्व्यशे सुदक्षिणः ॥ १०२ ॥

[विष्णु० १.७.३-१८]

शत्यादिसर्गः स्वायंभुवमन्वन्तरे । चाक्षुषे तु विशेषः ब्रह्माण्डपुराणे ।
यामिनपुराणे । सूत उवाच ।

पूर्वं सत्पर्ययः प्रोक्ता ये वै स्वायंभुवेऽन्तरे ।
मनोरन्तरमासाद्य पुनर्वैवस्वतं किल ॥ १०३ ॥

भवामिशापात्संकुन्धा अप्राप्तास्ते तदा तपः ।
उपपन्ना जने लोके सृष्टदागमनास्तु ते ॥ १०४ ॥

ऊचुः सर्वे तदान्योन्यं जनलोके महर्षयः ।
एत एव महाभागा वारुणे विततेऽध्वरे ॥ १०५ ॥

सर्वे वयं प्रसूयामश्चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
पितामहात्मजाः सर्वे तत्र श्रेयो भविष्यति ॥ १०६ ॥

एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।

ब्रह्मणो जुद्धतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रजेप्सया ।
ऋषयो जज्ञिरे पूर्वं द्वितीयमिति विश्रुतम् ॥ १०७ ॥

भृगुरद्विरा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च अग्नी ते ब्रह्मणः सुताः ॥ १०८ ॥

दुते चाग्नौ समुद्भूतो ज्वालयामिधितः कविः ।
हिरण्यगर्भस्तं दृष्ट्वा ज्वालां भित्त्वा विनिर्गतम् ।
भृगुस्त्वमिति द्रोवाच यस्मात्तस्मात्स वै भृगुः ॥ १०९ ॥

महादेवस्तथोद्भूतं दृष्ट्वा ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 ममैष पुत्रकामस्य दीक्षितस्य त्वया प्रभो ।
 विजज्ञेऽथ भृगुदेव मम पुत्रो भवेदिति ॥ ११० ॥
 तथेति समनुज्ञातो महादेवः स्वयंभुवा ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तदा भृगुम् ।
 चारुणा भृगवस्तस्मात्तदपत्यं च स प्रभुः ॥ १११ ॥
 द्वितीयं तु ततः शुक्रमङ्गारेष्ववपत्प्रभुः ।
 अङ्गारेषु ततोऽङ्गानि संहतानि ततोऽङ्गिराः ॥ ११२ ॥
 संभूतिं तस्य तां दृष्ट्वा चङ्घ्रिर्ब्रह्माणमब्रवीत् ।
 रेतोधास्तुभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥ ११३ ॥
 एवमस्त्विति सोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसत्पतिः ।
 तस्मादाङ्गिरसाश्चापि आग्नेया इति नः श्रुतम् ॥ ११४ ॥
 पदकृत्वस्तु पुनः शुक्रे ब्रह्मणा लोककर्तृणा ।
 हुते समभवन्स्तत्र पद् ब्रह्माण इति श्रुतम् ॥ ११५ ॥
 मरीचिः प्रथमं तत्र मरीचिभ्यः समुच्छ्रितः ।
 क्रतौ तस्मिन्क्रतुर्जज्ञे यतस्तस्मात्स वै क्रतुः ॥ ११६ ॥
 अहं तृतीय इत्यत्रिस्तस्मादग्निः स कीर्त्यते ।
 कारौस्तु निचितो यस्मात्पुलस्त्यस्तेन स स्मृतः ।
 केरौर्लघ्वैः समुद्भूतस्तस्मात्स पुलहः स्मृतः ॥ ११७ ॥
 यमुमभ्यात्समुत्पन्नो घसीयान्वसुमान्स्वयम् ।
 वसिष्ठ इति तज्जैः स प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥ ११८ ॥
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः दण्महर्षयः ।
 लोकस्य संतानकरास्तैरिमा वर्धिताः प्रजाः ।
 प्रजापतय इत्येते पठ्यन्ते ब्रह्मणः सुताः ॥ ११९ ॥
 अपरे पितरो नाम षट्तरय महर्षयः ।
 उत्पादिता देवगणाः सतलोकेषु विश्रुताः ॥ १२० ॥
 मारीचा भार्गवाश्चैत्र तथैवाङ्गिरसास्तथा ।
 पौलस्त्याः पौलहाश्चैत्र यासिष्ठाश्चैत्र विश्रुताः ॥ १२१ ॥

[कामन ।]

धैवस्यते तु वाक्ष्यंय्यां मारिष्यायां दशप्रचेतोभ्यो दक्षो जातः ।
तदुत्पत्तिमभिधाय । विष्णुपुराणे —

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।
यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महामते ॥ १२२ ॥
मानसान्येव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तदा ।
देवानृषीम्सगन्धर्वानसुरान्पन्नगांस्तथा ॥ १२३ ॥
यदास्य विप्र मानस्यो न व्यवर्धन्त ताः प्रजाः ।
ततः संचिन्त्य स पुनः सृष्टिहेतोः प्रजापतिः ॥ १२४ ॥
मैथुनेनैव धर्मेण सिस्सृश्रुर्विविधाः प्रजाः ।
असिक्नीमावहत्कन्यां वीरणस्य प्रजापतेः ।
सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ॥ १२५ ॥
अथ पुत्रसहस्राणि वैरिण्यां पञ्च वीर्यवान् ।
असिक्न्यां जनयामास सर्गहेतोः प्रजापतिः ॥ १२६ ॥

[विष्णु० १० १६० ८७-९३]

एते च नारदवचसा भुवः सर्वतोऽन्तर्दर्शनाय गता नाद्यापि निवृत्ता
इत्याद्युक्तम् । ततश्च—

पष्टिं दक्षोऽसृजत्कन्यां वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ १२७ ॥
ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
सप्तविंशतिः सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ १२८ ॥
द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
द्वे ष्टदाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ १२९ ॥
अरुन्धती वसुर्याम्या लम्बा भानुर्मस्त्वती ।
संक्रपा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च ता दश ॥ १३० ॥
धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्न्यानि नः शृणु ।
विश्वेदेवास्तु विश्वायाः साध्या साध्यान्यजायत ॥ १३१ ॥
मस्त्वत्यां मस्त्वन्तो वसोस्तु वसवस्तथा ।
भानोस्तु भानवस्तात मुहूर्तायां मुहूर्तजाः ॥ १३२ ॥

[विष्णु० १ १६ १०३-१०८]

मुहूर्तेऽधिष्ठातृत्वेन जायन्ते ॥ तथा—

लग्नायां चैव घोषोऽथ नागयीथी तु यामिजा ।
 पृथिवीधिपयं सर्वमरुधत्यां व्यजायत ।
 संकल्पायां च सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ १३३ ॥
 ये त्वनेकवसुप्राणा देवा ज्योतिःपुरोगमाः ।
 वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ॥ १३४ ॥
 आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ १३५ ॥
 आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः श्रमः शान्तो ध्रुवस्तथा ।
 ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ १३६ ॥
 सोमस्य भगवान्चर्चा वर्चस्वी येन जायते ।
 धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतो हव्यवहस्तथा ।
 मनोहरायां शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा ॥ १३७ ॥

[विष्णु० १.१६.१०९-११४]

एते धरस्यैव ॥

अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवः ।
 अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु ॥ १३८ ॥
 अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत ।
 तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजः ।
 अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्ना तु देवलम् ।
 द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ॥ १४० ॥
 नृहस्पतेस्तु भगिनी वररत्री ब्रह्मचारिणी ।
 योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचरत्युत ॥ १४१ ॥
 प्रभासस्य तु या भार्या यस्मूनामष्टमस्य तु ।
 विश्वकर्मा महामागस्तस्यां जातः प्रजापतिः ॥ १४२ ॥

कर्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वार्धकिः ।
 भूपणानां च सर्वेषां कर्ता शिल्पवतां वरः ॥ १४३ ॥
 सर्वेषां यो विमानानि देवानां च चकार ह ।
 मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥ १४४ ॥

[विष्णु० १ १६ ११५-१२१]

प्रमासस्य पुत्रानन्यानाह —

अजैकपादहिर्बुध्यस्त्वष्टा रुद्रश्च वीर्यवान् ।
 त्वष्टुश्चास्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥ १४५ ॥
 हरश्च बहुरूपश्च ज्यम्बकश्चापराजितः ।
 वृषारूपिश्च शंभुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ १४६ ॥
 मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने ।
 एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ।
 शतं भोस्तत्समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् ॥ १४७ ॥

इति दशधर्मपत्नीनामपत्याभिधानम् ।

अथ कश्यपस्यापत्यानि—

अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा रसा ।
 सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा रसा ।
 कद्रुर्मुनिश्च धर्मज्ञ तद्रपत्यानि मे शृणु ॥ १४८ ॥
 पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः ।
 तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ १४९ ॥
 उपस्थितेऽतियशसश्चाश्रुपस्यान्तरे मनोः ।
 समवायीकृताः सर्वे समागम्य परस्परम् ॥ १५० ॥
 आगच्छत द्रुतं देवा अदिति संप्रविश्य वै ।
 मन्वन्तरे प्रमूयामस्नन्नः श्रेयो भजेदिति ॥ १५१ ॥
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाश्रुपस्यान्तरे मनोः ।
 मारीचात्कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ॥ १५२ ॥
 तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव च ।
 अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च ॥ १५३ ॥

विवस्वान्साविता चैव मित्रो वरुण एव च ।
 अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १५४ ॥
 चाश्रुपस्यान्तरे पूर्वमासन्ये तुपिताः स्मृताः ।
 वैवस्यतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ १५५ ॥
 सप्तविंशतिर्याः प्रोक्ताः सोमपत्न्यो महाव्रताः ।
 तस्यामपत्यान्यभवन्दीतान्यमिततेजसः ॥ १५६ ॥
 अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ।
 बहुपुत्रस्य विदुपश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ।
 प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसंस्कृता ॥ १५७ ॥

[विष्णु० १ १६ १२५-१३५]

प्रत्यङ्गिरः प्रत्यङ्गिरसः तस्माज्जाता ऋचो मन्त्रा इत्यर्थः ॥
 कृशाश्वस्य तु देवर्षिर्देवप्रहरणा स्मृता ॥ १५८ ॥

[विष्णु० १ १६ १३५]

देवप्रहरणा देवायुधाधिष्ठात्र्यो देवता इत्यर्थः ॥

एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ।
 सर्वे देवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत्सु कामजाः ॥ १५९ ॥
 तेषामपीह सततं निरोधोत्पत्तिरुच्यते ।
 यथा सूर्यस्य मैत्रेय उदयास्तमयाविह ।
 एयं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगे युगे ॥ १६० ॥

[विष्णु० १ १६ १३६-१३७]

अथ काश्यपानाह ।

दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ।
 हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च धीर्यवान् ।
 सिंहिका चामवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ १६१ ॥

[विष्णु० १ १६ १३८-१३९]

हिरण्यकशिपोस्तु द्वादशह्यदानुद्वादसंहादाश्चवारः । तत्र प्रह्लादस्य विरोचनो विरोचनस्य बलिर्बलेर्वाणादयः शतं पुत्राः । सिंहिकायां विप्रचित्ते राहुप्रभृतयश्चतुर्दश सिंहिकेया । हिरण्याक्षस्य शर्शरदाकुनिभूतसंतापनमहा-

नामकालनाभादयः पुत्राः । तेषामुत्तरोत्तरमपत्यानीति दैत्यवंशः । दनोश्च
विप्रचित्तेर्दिग्मूर्धशङ्कुकर्णहयशिरः प्रभृतयः शतं सुतास्तेषामपत्यानीति
दानवाः ॥

तथा—

पद् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ॥

ता आह ।

शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृधिका ॥ १६२ ॥

शुकी शुकानजनयदुत्तूकी प्रत्युत्तूककान् ।

श्येनी श्येनास्तथा भासान्भासी गृध्रांश्च गृध्रयपि ॥ १६३ ॥

शुचिरोदकान्पाक्षिगणान्सुग्रीवी तु व्यजायत ।

अश्वानुष्टानार्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ॥ १६४ ॥

[विष्णु० १ २१-१४-१७]

भासः पक्षिविदेशः । ओदकानुदकसंबन्धिनः ॥

तथा—

विनतायाश्च पुत्री द्वौ विख्यातौ गरुडारुणौ ।

सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः पद्मगाशनः ॥ १६५ ॥

[विष्णु० १ २१-१८]

गरुड एव सुपर्णः ॥

सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् ।

अनेकशिरसां ब्रह्मन्धेचराणां महात्मनाम् ॥ १६६ ॥

काद्रवेयास्तु वलिनः सहस्रममितौजसः ।

सुपर्णवंशगा ब्रह्मन्जशिरेऽनेकमस्तकाः ॥ १६७ ॥

तेषां प्रधानभूतास्ते शेषयासुकितक्षकाः ।

शङ्खः श्वेतो महापद्मः कम्बलाश्वतरौ तथा ॥ १६८ ॥

पलापत्रस्तथा नागः कर्कोटकधनंजयौ ।

एते चान्ये च बहवो दन्दशूका विपोल्यणाः ॥ १६९ ॥

गर्गं मोधवशं विसि तस्याः सर्वे च दंष्ट्रिणः ।

रथलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च दारुणाः पिशितादानाः ॥ १७० ॥

[विष्णु० १ २१ १८-२३] इति ॥

सुरसायाः सर्पफणाशून्याश्च अजगरादयः । कद्रोर्नागा मानुष-
संस्थानाः फणिनः शेषवासुक्यादयः । क्रोधवशाया दम्दशूकाः फणिनः
स्थलजाः जलजाः पश्विणः इति ॥

तथा—

गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिपांस्तथा ।
इरा वृक्षलतावह्नीस्तृणजातीश्च सर्वशः ॥ १७१ ॥
खसा च यक्षरक्षांसि मुनिरप्सरसस्तथा ।
धरिष्ठा तु महासत्त्वान्गन्धर्वान्समजीजनत् ॥ १७२ ॥
एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ।
येषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७३ ॥

[विष्णु० १२१.२४-२५]

ब्रह्माण्डपुराणे ब्रह्मणो मानसान्भृग्वादीन्सुतानभिधाय स्वायंभुवान्मनोः
शतरूपायां प्रियव्रतोत्तानपादौ पुत्रौ आकृतिप्रसूती कन्ये । तत्र आकृती रुचेः
प्रजापतेर्भार्या प्रसूतिश्च दक्षस्येत्युपक्रम्य—

तस्यां कन्याश्चतुर्विंशद्दक्षस्त्वजनयत्प्रभुः ।
सर्वास्तास्तु महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ।
योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वास्ता योगमातरः ॥ १७४ ॥
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिः सृष्टिः पुष्टिर्मेधा तथा क्रिया ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्रयोदश ।
पत्न्यर्थं प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः सुताः ॥ १७५ ॥
यान्याः शिष्टा यवीयस्य पकादश सुलोचनाः ।
सती ख्यातिश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः क्षमा तथा ॥ १७६ ॥
संततिश्चानसूया च ऊर्जा स्वाहा स्वधा तथा ।
तास्तदा प्रत्यगृह्णन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥ १७७ ॥

[ब्रह्माण्ड०]

तथाहि—

मर्ता भवाय प्रायच्छत्ख्यातिं च भृगवे तथा ।
मरीचये च संभूतिं स्मृतिमद्विरमे तथा ॥ १७८ ॥
प्रीतिं चैव पुलम्न्याय क्षमां च पुलहाय च ।
ऋतये संततिं नाम अनमूयां तथायये ॥ १७९ ॥

ऊर्जां ददौ वसिष्ठाय स्वाहां चैवाग्रये ददौ ।
स्वधां चैव पितृभ्यश्च तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ १८० ॥

[ब्रह्माण्ड०]

पताः सर्वा महाभागाः प्रजास्वनुगताः स्थिताः ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाह्नसंग्रवम् ॥ १८१ ॥ इति ॥

[ब्रह्माण्ड०]

अब्रेदमवधेयम् । अयं मानुपादीनां सर्गः सर्वमन्वन्तरसाधारणः ।
तदुक्तं 'मन्वन्तरेषु सर्वेषु' इति ॥ प्राञ्चेतसस्य दक्षस्य असिम्न्यां पट्टिः
कन्यकाः सर्गं । वैवस्वतमन्वन्तरे विशेषः । पुराणान्तरेषु सर्गं भेदाः कल्पा-
न्तरमन्वन्तरान्तरविषयतया वा अविरोधनीया इति ॥

* * * *

निर्माय स्वयमेव यः कर्णया विश्वं प्रकृत्यादिभि-
र्भूयो यः स्वयमेव मंहरति तत्स्वस्मिन्सुरैरर्चितः ।
तस्मिन्ब्रह्मणि विश्वधामनि विभौ श्रीटोडरक्षमापतेः
सत्सर्गप्रतिसर्गकारिणि हरौ चेतश्चिरं नन्दताम् ॥ १८२ ॥

[प्रतिसर्गवर्णनं नाम द्वितीयो हर्षः ।]

[श्रीटोडरानन्दे सर्गप्रतिसर्गवर्णनं नाम प्रथमं सौख्यम् ।]

[अवतारसौख्यं द्वितीयम्.]

अथावतारा ॥ मार्कण्डेयपुराणे—

कस्मान्मानुपतां प्राप्तो निर्गुणोऽपि जनार्दन ।
वासुदेवो जगत्सूतिस्थितिसंयमकारणम् ॥ १ ॥

[मार्क० ५.३१]

इति जैमिनिप्रश्ने मार्कण्डेयवाक्यम्—

आपो नारा इति प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभि ।
अयनं तस्य ता. पूर्व तेन नारायणः स्मृतः ॥ २ ॥

स देवो भगवान्सर्वं व्याप्य नारायणो विभु ।
चतुर्धा संस्थितो ब्रह्मन्सगुणो निर्गुणस्तथा ॥ ३ ॥

एका मूर्तिरनिर्देश्या शुद्धां पश्यन्ति तां बुधा ।
ज्वालामालोपरुद्धाङ्गी निष्ठा सा योगिनां परा ॥ ४ ॥

दूरस्था चान्तिकस्था च विज्ञेया सा गुणातिगा ।
वासुदेवाभिधानोऽसौ निर्ममत्वेन दृश्यते ॥ ५ ॥

रूपवर्णादयस्तस्या न भ्रात्रा कल्पनामया ।
अस्त्येव सा सदा शुद्धा सुप्रतिष्ठैरुत्पिणी ॥ ६ ॥

द्वितीया पृथि्वीं मूर्ध्ना शेषाल्या धारयन्त्यध ।
तामसी सा समाख्याता तिर्यक्त्र समुपाश्रिता ॥ ७ ॥

एषा सांकर्यणी मूर्तिं रुद्र इति व्यपदिश्यते ।

तृतीया कर्म कुरते प्रजापालनतत्परा ।
सत्त्वोद्विक्ता तु सा श्रेया धर्मसंस्थानकारिणी ॥ ८ ॥

पया प्रद्युम्नमूर्तिः विष्णुरिति व्यपदिश्यते ।

चतुर्थी जलमध्यस्था शेते पद्मगतल्पगा ।

रजस्तस्या गुणः सर्वं सा करोति सदैव हि ॥ ९ ॥

एयानिरुद्धमूर्तिः ब्रह्मेति निगद्यते ।

या तृतीया हरेर्मूर्तिः प्रजापालनतत्परा ।

सा तु धर्मव्यवस्थानं करोति नियतं भुवि ॥ १० ॥

प्रोद्धतान्सासुरान्हेन्ति धर्मव्युच्छित्तिकारिणः ।

पाति देवान्सतश्चान्यान्यधर्मरक्षापरायणान् ॥ ११ ॥

यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिः समुपजायते ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजत्यसौ ॥ १२ ॥

[दृश्यतां भगवद्गीता ४.७]

भूत्वा पुरा घराहेण तुण्डेनापो निरस्य च ।

एकया दंप्रयोत्स्वाता नलिनीव वसुंधरा ॥ १३ ॥

पृत्वा नृसिंहरूपं च हिरण्यकशिपुर्हतः ।

विप्रचित्तिमुखाश्चान्ये दानवा विनिपातिताः ॥ १४ ॥

यथेदानीं तथैवान्यान्न संख्यातुं समुत्सहे ।

अवतारांश्च तस्येमान्माथुरः सांप्रतं त्वयम् ॥ १५ ॥

इति सा सात्त्विकी मूर्तिरवतारं करोति वै ।

प्राद्युम्नेति च सा ख्याता रक्षाकर्मण्यवस्थिता ॥ १६ ॥

देवत्वेऽथ मनुष्यत्वे तिर्यग्योनौ च संस्थिता ।

गृह्णाति तत्स्वभावं च वासुदेवेच्छया सदा ॥ १७ ॥

इत्येतत्ते समाख्यातं कृतकृत्यो जगत्प्रभुः ।

मानुपत्यं गतो विष्णुः शृणुष्यास्योत्तरं पुनः ॥ १८ ॥

[मार्क० ४.५१-५२]

इति चतुर्व्यूहावताराः ॥

अत्रायं प्रकरणार्थः—शुद्धस्वरूपी वासुदेवः, ब्रह्मा अनिरुद्धः, विष्णुः प्रद्युम्नः, रद्रः संकर्षणः । कृष्णावतारे तु कृष्णो वासुदेवः, संकर्षणानिरुद्ध-

9 c T सर्वे for सर्व. 11 a T प्रोद्धतानसुरान् for प्रोद्धतान्सासुरान्, b T 'विच्छित्ति' for 'व्युच्छित्ति' 15 a T वामनादींस्तथैवान्यान्, c T तस्येह for तस्येमान्, 18 b T इतद्व्योऽपि यत्प्रभुः.

प्रद्युम्ना मूर्तयश्चेति चतुर्व्यूहावतारैः । इतरे मत्स्यकूर्माद्यवताराः प्रद्युम्नस्य ।
रामस्तु वासुदेवः, लक्ष्मणः संकर्षणः, भरतः प्रद्युम्नः, शत्रुघ्नोऽनिन्द इति
चतुर्व्यूहावतारः । उक्तमत्र भगवता भगवद्गीतासु —

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामाश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ १९ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २० ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ २१ ॥ इति ॥

[भगवद्गीता ४-६-८]

[इत्यवतारसामान्यनिरूपणम्]

अथ मत्स्यावतारः ॥

तत्र मत्स्यपुराणे सूतं प्रति शौनकादिप्रश्नः—

कस्मात्स भगवान्विष्णुर्मत्स्यरूपवमाश्रितः ।

[मत्स्य १.५]

सर्वमेतत्समाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमात् ।
त्वद्भ्रान्तस्यामृतस्येव न तृप्तिरिह जायते ॥ १ ॥

[मत्स्य १.७]

समाचक्ष्व कथय ॥ सूतोक्तिः—

पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं शृणुत द्विजाः ।
मात्स्यं पुराणमखिलं यज्ञगाद् गदाधरः ॥ २ ॥

पुरा राजा मनुर्नाम चीर्णवान्विपुलं तपः ।
पुत्रे राज्यं समारोप्य क्षमाचान्द्रविन्दनः ॥ ३ ॥

मलयस्यैकदेशे तु सर्वात्मगुणसंयुतः ।
समदुःखसुखो वीरः प्राप्तवान्योगमुत्तमम् ॥ ४ ॥

यभूय घरदध्यास्य वर्षायुतशते गते ।
घरं घृणीष्व प्रोवाच प्रीतः स कमलामनः ॥ ५ ॥

- एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा प्रणम्य स पितामहम् ।
 एकमेवाहमिच्छामि त्वत्तो वरमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
- भूतग्रामस्य सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 भवेयं रक्षणायालं प्रलये समुपस्थिते ॥ ७ ॥
- एवमस्त्विति विश्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
 पुष्पवृष्टिः सुमहती यात्पपात सुरार्पिता ॥ ८ ॥
- कदाचिदाश्रमे तस्य कुर्वतः पितृतर्पणम् ।
 पपात पाण्योरुपरि शफरी जलसंयुता ॥ ९ ॥
- दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयालुर्महीपतिः ।
 रक्षणायाकरोचलं स तस्मिन्करकोदरे ॥ १० ॥
- अहोरात्रेण चैकेन षोडशाङ्गुलविस्तृतः ।
 सोऽभवन्मत्स्यरूपेण पाहि पाहीति चाब्रवीत् ॥ ११ ॥
- स तमादाय मणिके प्राक्षिपज्जलचारिणम् ।
 तत्रापि चैकरात्रेण हस्तत्रयमवर्धत ॥ १२ ॥
- पुनः प्राहार्तनादेन सहस्रकिरणात्मजम् ।
 स मत्स्यः पाहि पाहीति त्यामहं शरणं गतः ।
 ततः स कूपे तं मत्स्यं प्राहिणोद्रविन्दनः ॥ १३ ॥
- यदा न माति तत्रापि कूपे मत्स्यः सरोवरे ।
 क्षितोऽसौ पृथुतामागात्पुनर्यौजनसंमिताम् ॥ १४ ॥
- तत्राप्याह पुनर्मौनः पाहि पाहि नृपोत्तम ।
 ततः स मनुना क्षितो गङ्गायामप्यवर्धत ।
 यदा तदा समुद्रे तं प्राक्षिपन्मेदिनीपतिः ॥ १५ ॥
- यदा समुद्रमखिलं व्याप्यासौ समुपस्थितः ।
 तदा प्राह मनुर्भीतः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ॥ १६ ॥
- अथवा घासुदेवस्त्वमन्य ईदृक्कथं भवेत् ।
 योजनायुतविंशत्या कस्य तुल्यं भवेद्वपुः ॥ १७ ॥
- शातस्यं मत्स्यरूपेण मां रोदयसि केशव ।
 हृषीकेश जगन्नाथ जगद्भातर्नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥

एवमुक्तः स भगवान्मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 साधु साध्विति, चोवाच सम्यग्ज्ञातस्त्वयानघ ॥ १९ ॥
 अचिरेणैव कालेन भेदिनी भेदिनीपते ।
 भविष्यति जले मग्ना सशैलवनकानना ॥ २० ॥
 नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।

निकायेन समूहेन ॥

महाजीवनिकायस्य रक्षणार्थं महीपते ॥ २१ ॥
 स्वेदजा अण्डजा जीवा उद्भिज्जा ये जरायुजाः ।
 अस्यां निधाय सर्वोस्ताननाथान्पाहि सुव्रत ॥ २२ ॥
 युगान्तवाताभिहता यदा भवति नौरुप ।

महीरूपा नौः ॥

शृङ्गेऽस्मिन्मम राजेन्द्र तदेमां संयमिष्यसि ॥ २३ ॥
 ततो लयान्ते सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 प्रजापतिस्त्वं भविता जगतः पृथिवीपते ॥ २४ ॥
 एवं कृतयुगस्यादौ सर्वज्ञो धृतिमानृषिः ।
 मन्वन्तराधिपश्चापि देवपूज्यो भविष्यसि ॥ २५ ॥

[मत्स्य० १०८-३२]

एवमुक्तो मनुस्तेन पप्रच्छासुरसूदनम् ।
 भगवन्क्रियद्द्विर्वर्षं भविष्यत्यन्तरक्षयः ॥ २६ ॥
 सर्वाणि च कथं नाथ रक्षिष्ये मधुसूदन ।
 त्वया सह पुनर्योगः कथं वा भविता मम ॥ २७ ॥

मत्स्य उवाच-

अद्य प्रभृत्यनावृष्टिर्भविष्यति महीतले ।
 यावद्द्वर्षशतं सामं दुर्भिक्षमशुभावहम् ॥ २८ ॥
 ततोऽल्पसत्त्वक्षयदा रश्मयः सप्त द्वावणाः ।
 सप्तसप्तेर्भविष्यन्ति प्रनसाद्वात्वरिणः ॥ २९ ॥

22ab T स्वेदाण्डजोद्भिरो ये ये च जीवा जरायुजाः. 25 b T मृगः for ऋषिः.
 26 b T मधुसूदनं for अणुसूदनं. 28 d A मत्स्यवहा (?). B मत्स्यवहा for
 अणुमावहं.

सप्तसप्तः सूर्यस्य ॥

और्वानलोऽपि विकृतिं गमिष्यति युगक्षये ।
 विपाद्भिश्चापि पातालात्संकर्षणमुखाच्च्युतः ॥ ३० ॥
 भवस्यापि ललाटोत्थस्तृतीयनयनानलः ।
 त्रिजगद्भिर्दहन्क्षोभं समेष्यति महामुने ॥ ३१ ॥
 पदं दग्धा मही सर्वा यदा स्यात्कूर्मसंनिभा ।
 आकाशमूष्मणा तत्र भविष्यति महामुने ।
 ततः सदेवनक्षत्रं जगद्यास्यति संक्षयम् ॥ ३२ ॥
 संवर्तो भीमनादश्च द्रोणश्चन्द्रो बलाहकः ।
 विद्युत्पताकः शोणस्तु मत्सैते लयवारिदाः ।

लयः प्रलयः ॥

भग्निप्रस्वेदसंभूताः प्लावयिष्यन्ति मेदिनीम् ॥ ३३ ॥
 समुद्राः क्षोभमागत्य चैकत्वेन व्यवस्थिताः ।
 पतदेकार्णवं सर्वं करिष्यन्ति जगन्नयम् ॥ ३४ ॥
 घेदनावमिमां गृह्य सत्त्ववीजानि सर्वशः ।
 आरोप्य रज्जुयोगेन मत्प्रदत्तेन सुव्रत ॥ ३५ ॥
 संयम्य नावं मच्छुद्धे मत्प्रभावाभिरक्षितः ।
 एकः स्थास्यसि देवेषु दग्धेष्वपि परंतप ॥ ३६ ॥
 सोमसूर्यावहं ब्रह्म चतुर्लोकसमन्वितः ।
 नर्मदा च नदी पुण्या मार्कण्डेयो महानृपिः ॥ ३७ ॥
 मयो वेदाः पुराणश्च विद्याभिः सर्वतो वृत्तम् ।
 त्वया सार्धमिदं सर्वं म्यास्यत्यन्तरसंक्षये ॥ ३८ ॥
 पवमेकार्णवे जाते चाश्रुपस्यान्तरक्षये ।
 घेदान्प्रघर्तयिष्यामि त्वन्सर्गादीं महीपते ।
 पवमुफ्न्या म भगवांस्तत्रैवान्तरधीयन् ॥ ३९ ॥

30 a A उर्वानलोऽपि for और्वानलोऽपि, d T मुखाच्च्युत for मुखाच्युत
 32 b T सम्मगनिभा for कूर्म, d T परंतप for महामुने 35c A B रक्षायोगेन for
 रज्जुयोगेन 38 b A गत for रत 39 b T चाश्रुपान्तरसक्षये.

मनुरप्यास्थितो योगं वासुदेवप्रसादजम् ।
अभ्यसन्त्यावदाभूतसंग्रहं पूर्वसूचितम् ॥ ४० ॥

काले यथोक्ते संजाते वासुदेवमुखोद्भूते ।
शृङ्गी प्रादुर्बभूवाथ मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
अनन्तो रज्जुरूपेण मनोः पार्श्वमुपागमत् ॥ ४१ ॥

भूतान्सर्वांसमारुप्य योगेनारोप्य धर्मवित् ।
भुजङ्गरज्ज्वा मत्स्यस्य शृङ्गे नावमयोजयत् ॥ ४२ ॥

भुजङ्गरज्ज्वा भुजङ्गो रज्जुरिव । भुजङ्गरूपया रज्ज्वेत्यर्थः ॥

उपर्युपस्थितस्तस्याः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
आभूतसंग्रहे तस्मिन्नतीते योगशायिना ।
पृष्टेन मनुना प्रोक्तं पुराणं मत्स्यरूपिणा ॥ ४३ ॥

[मत्स्य० २१-२०]

तस्या नावः उपरि स्थितः ॥

श्रीभागवते ॥ राजोवाच-

भगवञ्श्रोतुमिच्छामि हरेरद्भुतकर्मणः ।
अवतारकथामाद्यां मायामत्स्यविडम्बनाम् ॥ ४४ ॥

यदर्थमद्घाद्रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम् ।
तमःप्रकृति दुर्मपं कर्मप्रस्त इवेश्वरः ॥ ४५ ॥

एतन्नो भगवन्सर्वं यथावद्व्यपतुर्महसि ।
उत्तमश्लोकचरितं सर्वलोकसुखावहम् ॥ ४६ ॥

इत्युक्ते विष्णुरातेन भगवान्वादरायणिः ।
उवाच चरितं विष्णोः सर्वलोकसुखावहम् ॥ ४७ ॥

धीशुक उवाच-

गोविप्रासुरसाधूनां छन्दसामपि चेश्वरः ।
रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ४८ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु चरन्त्यायुरिवेश्वरः ।
नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद्धि यो गुणैः ॥ ४९ ॥

आसीदतीतकल्पान्ते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ।
समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ॥ ५० ॥
कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिपोर्वली ।
मुखतो निःसृतान्वेदान्हयग्रीवोऽन्तिकेऽहरत् ।

भवो ब्रह्मा ॥

तेनैव तु निमित्तेन जातो नैमित्तिको लयः ॥ ५१ ॥

ज्ञात्वा तद्दानवेन्द्रस्य ह्यग्रीवस्य चेष्टितम् ।

दधार शफरीरूपं भगवान्हरिरीश्वरः ॥ ५२ ॥

शफरीरूपं मत्स्यरूपम् ॥

तत्र राजऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् ।

नारायणपरोऽतप्यत्तपः स सलिलेशयः ॥ ५३ ॥

योसावस्मिन्महाकल्पे तनयः स विवस्वतः ।

श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुत्वे हरिणार्पितः ॥ ५४ ॥

एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणम् ।

तस्याञ्जल्युदके काचिच्छफर्यैकाभ्यपद्यत ॥ ५५ ॥

कृतमालायां नद्याम् ॥

सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां सह तोयेन भारत ।

उत्ससर्ज नदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥ ५६ ॥

तमाह सातिकरुणं महाकारुणिकं नृपम् ।

यादोभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो मां दीनां दीनवत्सल ।

कथं विमृजसे राजन्भीतामस्मिन्सरिज्जले ॥ ५७ ॥

तमात्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरम् ।

धजान्तरक्षणार्थाय शफर्यां स मनो दधे ॥ ५८ ॥

तस्या दीनतरं वास्यमाकर्ष्य स महीपतिः ।

फलशाप्सु निधायिनां दयालुर्निन्य आश्रमम् ॥ ५९ ॥

सा तु तत्रैकरात्रेण वर्धमाना कमण्डलौ ।

अलभ्यात्मावकाशं सा इदमाह महीपतिम् ॥ ६० ॥

53 a A आसीत् for नासा, d T सलिलाशन for सलिलेशय . 54a A यो
वा तस्मिन् for योऽप्यावस्मिन् 59 b T आश्रय for आकर्ष्य; c A फलदा
निधायिना.

नाहं कमण्डलायस्मिन्कृच्छ्रे वस्तुमिहोत्सहे ।
कल्पयौकः सुविमलं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ ६१ ॥

ओकः स्थानम् ॥

स एनां तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके ।
तत्र क्षिता मुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्धत ॥ ६२ ॥

औदञ्चनोदके मणिकस्थजले ॥

न म एतदलं राजन्मुखं वस्तुमुदञ्चनम् ।
पृथु देहि परं मह्यं यत्वाहं शरणं गतः ॥ ६३ ॥
तत आदाय सा राज्ञा क्षिता राजन्सरोवरे ।
तदा वृद्ध्यात्मना सोऽयं महामीनोऽन्ववर्धत ॥ ६४ ॥

नैतन्मे स्वस्तये राजन्नुदकं सलिलौकसः ।
निधेहि रक्षायोगेन हृदे मामविदासिनि ॥ ६५ ॥

इत्युक्तः सोऽनयन्मत्स्यं तत्र तत्राविदासिनि ।
जलाशयैः संमितं तं समुद्रे प्राक्षिपज्ज्ञपम् ॥ ६६ ॥

अविदासिनि अनपक्षये ॥ संमितं तुल्यपरिमाणम् ॥

क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिह मां मकरादयः ।
अदन्त्यतिवला वीर मां नेहोत्स्रष्टुमर्हसि ।
एवं विमोहितस्तेन वदता फल्गु भारतीम् ॥ ६७ ॥

तमाह को भवानस्मान्मत्स्यरूपेण मोहयन् ।
नैवंवीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिः श्रुतोऽपि वा ।
यो भवान्योजनशतमह्नातिव्यानशे सरः ॥ ६८ ॥

नूनं त्वं भगवान्साक्षाद्भरिर्नारायणोऽव्ययः ।
अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलौकसाम् ॥ ६९ ॥

नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्येष्वर ।
भक्तानां तु प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्मगतिर्विभो ॥ ७० ॥

61c T सुविपुलं for सुविमलं
वर्धत for अन्ववर्धत. B om. 67ab
अभिव्यानशे for अति°.

64c B T तदावृत्त्यात्मना तोयं, d A अथ
68 c A नैवंविधो for नैवंवीर्यो, f T

मुख्यः आत्मा गतिश्च । मुख्यः सत्यः, गतिराश्रयः ॥
 सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः ।
 ज्ञातुमिच्छाम्यदो रूपं यदर्थं भवता घृतम् ॥ ७१ ॥

न तेऽरविन्दाक्ष पद्मोपसर्पणं
 मृषा भवेत्सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ।
 यथेतरेषां पृथगात्मनोऽसता-
 मदीदृशो यद्वपुरद्भुतं हि नः ॥ ७२ ॥

पृथगात्मनो भेददर्शिनं पुंसं । असतां अपरिच्छिन्नानां पद्मोपसर्पणं यथा
 मृषेत्यर्थः ॥

इति ह्युवाणं नृपतिं जगत्पतिः
 सत्यव्रतं मत्स्यवपुर्युगक्षये ।
 विहर्तुं कामः प्रलयाणवेऽब्रवी-
 च्चिकीर्षितं भक्तजनप्रियः प्रमुः ॥ ७३ ॥

मत्स्य उवाच ।

सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहम्येतदरिदम ।
 विनश्यत्यप्ययाम्भोधौ त्रैलोक्यं भूर्भुवादिकम् ॥ ७४ ॥

अप्ययाम्भोधौ प्रलयाणवे ॥

त्रिलोक्यां लीयमानायां संवर्ताम्भसि वै तदा ।
 उदास्थास्वति नौ काचिद्विशाला त्वां मयेरिता ॥ ७५ ॥

त्वं तावदोपधीः सर्वा वीजान्युच्चाद्यच्चानि च ।
 सप्तर्षिभिः परिवृतः सर्वसत्वोपबृंहितः ॥ ७६ ॥

आरुह्य बृहतीं नावं विचरिष्यसि विज्वरः ।
 एकार्णवे निरलोके ऋषीणामेव चर्वसा ॥ ७७ ॥

दोधूयमानां तां नावं समीरेण बलीयसा ।
 उपस्थितस्य मे शृङ्गे निवध्रीहि महाहिना ॥ ७८ ॥

अहं त्वाभृदिभिः सार्धं सहनावमुद्रन्वति ।
 विरुर्षभ्विचरिष्यामि यावद्ब्राह्मी निशा प्रभो ॥ ७९ ॥

72 c T पृथगात्मनां सता श्रीधर notes our reading as a variant and explains it, d A ते for नः 73 d T चिकीर्षुःकाम्तजनप्रिय प्रियम् 74c T निमक्ष्यति for विनश्यति 75 c T उपस्थास्वति for उदा० 77 c T महती for बृहती. d T विचरिष्यस्वविज्वर

मदीयं महिमानं च परब्रह्मेति शब्दितम् ।
वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥ ८० ॥

इत्थमादिश्य राजानं हरिरन्तरधीयत ।
सोऽन्ववैक्षत तं कालं यं हृषीकेश आदिशत् ॥ ८१ ॥

आस्तीर्य दर्भान्प्राङ्कुलान् राजर्षिः प्रागुदङ्मुखः ।
निपसाद् हरेः पादौ चिन्तयन्मत्स्यरूपिणः ॥ ८२ ॥

ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः ग्लाययन्महीम् ।
वर्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ॥ ८३ ॥

ध्यायन्भगवदादेशं दृष्टो नावमागताम् ।
तमारुरोह विप्रेन्द्रैरादायौपधिवीरुधः ॥ ८४ ॥

तमूचुर्मुनयः प्रीता राजन्ध्यायस्व केशवम् ।
स वै नः संकटादस्मादविता शं विधास्यति ॥ ८५ ॥

सोऽनुध्यातस्ततो राज्ञा प्रादुरासीन्महार्णवे ।
एकशृङ्गधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजनः ॥ ८६ ॥

निबध्य नावं तच्छृङ्गे यथोक्तो हरिणा पुरा ।
वरत्रेणाहिना तुष्टस्तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ८७ ॥

[भाग० ८ २४ १-२५]

वरत्रेण डोरकरूपेण ॥

सागरं तारयिष्यन्तं तरिष्यन्भवसागरम् ।
सत्यव्रतोऽगुरुत्वेन तुष्टाव हरिमष्टभिः ॥ ८८ ॥

[भागवतीयश्रीधरी ८ २४ २५]

अत्र शङ्कते-ननु कोऽयं प्रलय इति। तत्र यद्यपि महाकल्प इत्यादेर्ब्रह्मणो
लय इत्यादेश्च महाप्रलय एवायाति, तथापि तत्र पृथिव्यादीनामोपध्यादीनां
चोपनिर्गन्धनविरोधः । न हि भवति महाप्रलये तेषां संभव इति, यत्पद्माली
निशेत्यादिविरोधाच्च । न च दैनंदिन एवायमस्तु को विरोध इति वाच्यम् ।
चाश्वपमन्वन्तरादैनंदिनस्याप्यभावात् । ब्रह्मणो दिनरूपकृत्पावसाने दैनं-
दिनप्रलयस्य पुराणेषुक्तेः । चतुर्दशमन्वन्तरैरेककल्पियत्वात् । तस्मा-

द्वयमभिप्रायः— नायं महाप्रलयो न वा दैनंदिनः। उभयोरनुपपत्तेः। किं तु वैवस्वताय मनवे करुणावतो भगवतो वैराग्योत्पत्तयेऽकस्मादेव मायया सागरादिदर्शनम्, एतत्परतयैव श्लोका अप्युपपादनीया इत्याहुः ॥

अत्रैवं विचार्यते— भगवतः सागरादिप्रदर्शनस्य किं प्रयोजनमिति । न च मनोवैराग्योत्पत्तिः, तत्र च करुणैव मूलम् । मनुर्हि साक्षादकस्मादेव जगतो लयमालोक्य ततो विरज्यत इत्यभिप्रायः । यतो मनोः पूर्वमेव प्रजा-
रक्षायै राज्याय विहिततपसो वैराग्योत्पादनस्यानुक्तिसंभावितत्वात् । अग्रे विहितप्रजापालनो राजा मनुर्भविष्यतीति स्वयमेव वरदानात्तदपत्याना[मद्यौ-
प्यनुवृत्तेरिति । इदमत्रावधेयम्— आदौ तावत्पाथोधिपयश्चारिणा ह्यग्रीवासु-
सुरेण हृतानां वेदानां]मुद्धाराय श्रीभगवता जलचारिमहामीनशरीरं स्वीकृत-
मिति निर्विवादम् । अथैकार्णवीभूते जगति मनवे त्रैलोक्योद्धाराय प्राचीन-
वरप्रदानानुसारिणा भक्तानुकम्पिना वेदमयी नौः स्वाधिष्ठिता दर्शिता । तस्यां महर्ष्यादिभिः सह स्थिताय तस्मै सम्यग्वेदार्थोपदेशः कृत इत्युत्तप्रतीकस्ये-
दमेव तात्पर्यमवधारयामि यदपारे संसारसागरे भगवदधिष्ठितां वेदमयीमेव
नावमधिरह्य वेदोक्तमेव कर्माचरन्भगवद्भक्तिपरायणः पारमुत्तरति नान्यथा ।
प्रजापालनमप्येतदेव यद्वेदार्थोपदर्शनम्, तेन हि धर्मे प्रवृत्ताः प्रजाः पालिता
भयन्तीति ॥ अथ मनुस्तुतिवरप्रार्थनानन्तरं श्रीशुक उवाच—

इत्युक्तवन्तं पुरपं भगवानादिपूरयः ।

मत्स्यरूपी महाम्भोधौ विहरंस्तत्त्वमव्रवीत् ॥ ८९ ॥

पुराणसंहितां दिव्यां सांख्ययोगक्रियावतीम् ।

सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ॥ ९० ॥

पुराणसंहिता मत्स्यपुराणे । अशेषतः अत्रवीदित्यर्थः ।

अथौपीदृषिभिः साकमात्मतत्त्वमसंशयम् ।

नाय्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥ ९१ ॥

अतीतप्रलयापाये उत्थिताय स वेधसे ।

हत्वासुरं ह्यग्रीवं वेदान्प्रत्याहरद्धरिः ॥ ९२ ॥

[भाग० ८.२४५४.५७]

अतीतः पूर्वो यः प्रलयस्तस्यापाये अवसाने ॥

स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः ।

विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन्नासीद्वैवस्वतो मनुः ॥ ९३ ॥ इति ।

[भाग० ८.२४.५८]

* * * *

मायामीनावतारः पयसि जलनिधेर्यो ह्यग्रीवहत्यां

कृत्वा संतुष्टचेतास्त्रिदशमुनिनुतः सम्यगुद्धृत्य वेदान् ।

भूयो मात्सीं मुनिभ्यः श्रुतिसदृशपर्दां संहितां प्रागवादी-

त्सोऽयं नारायणांशः प्रतिदिशतु मुहुर्भव्यमव्याहतं वः ॥ ९४ ॥

पुच्छोत्क्षेपणतुच्छवारिणि पयोराशौ विलासैधिता-

मङ्गन्यासपरंपरामनुपदं संकोचयंल्लीलया ।

श्रीमानद्भुतमूर्तिरार्तिशमनः सेवापराणामयं

श्रीमद्वोडरभूपतेरनुदिनं मीनः शिवं यच्छतु ॥ ९५ ॥

[इत्यवतारसौख्ये मत्स्यावतारो नाम प्रथमो हर्षः ।]

२.२

अथ कूर्मावतारः कूर्मपुराणे ॥ तत्र श्रीभागवते सुरासुरा मन्दर-
मुत्पाद्यामृतार्थं क्षीराब्धेर्मथनमारेभिरे इत्युपक्रम्य-

कृतस्थानविभागास्ते एवं कश्यपनन्दनाः ।

ममन्युः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ॥ १ ॥

कृतो धारणे स्थानविभागो यैस्ते तथा ॥

मय्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् ।

धियमाणांऽपि बलिभिर्गौरवात्पाण्डुनन्दन ॥ २ ॥

ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ।

आसन्स्वपौरुपे नष्टे दैवेनातिवलीयसा ॥ ३ ॥

दैवेन हेतुना स्वपौरुपे नष्टे सति ॥

विलोम्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो

दुरन्तवीर्योऽवितथाभिसंधिः ।

कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं मह-

त्प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥ ४ ॥

विघ्नेशस्य विधिं तेन रचितं विघ्नम् । अवितथः सत्योऽभिसंधिः संकल्पो
यस्य ॥

तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः
समुत्थिता निर्मथितुं सुरासुराः ।
दधार पृष्टेन स लक्षयोजन-
प्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥ ५ ॥ इति ।
[भाग० ८.७.५-९]

कूर्मपुराणे तु-

पुरामृतार्थं दैतेयदानवैः सह देवताः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुः क्षीरसागरम् ॥ ६ ॥
मथ्यमाने तदा तस्मिन्कूर्मरूपी जनार्दनः ।
वभार मन्दरं देवो लोकानां हितकाम्यया ॥ ७ ॥
देवाश्च तुष्टुबुद्धेवं नारदाद्या महर्षयः ।
कूर्मरूपधरं दृष्ट्वा साक्षिणं विष्णुमव्ययम् ॥ ८ ॥
तदन्तरेऽभवद्देवी श्रीनारायणवल्लभा ।
जग्राह भगवान्विष्णुस्तामेव पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥
तेजसा विष्णुमव्यक्तं नारदाद्या महर्षयः ।
मोहिताः सह शक्रेण श्रेयोवचनमद्युवन् ॥ १० ॥
भगवन्देवदेश नारायण जगन्मय ।
कैपा देवी विशालाक्षी यथावद् ब्रूहि पृच्छताम् ॥ ११ ॥
श्रुत्वा तेषां तदा चाक्यं विष्णुर्दानवमर्दनः ।
प्रोवाच देवीं संप्रेक्ष्य नारदादीनकल्मषान् ॥ १२ ॥
इयं सा परमा शक्तिर्मन्मयी ब्रह्मरूपिणी ।
माया मम प्रियानन्ता ययेदं मोहितं जगत् ॥ १३ ॥
अनयैव जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ।
मोहयामि द्विजश्रेष्ठा प्रसामि विवृजामि च ॥ १४ ॥

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
[विद्यया वीक्ष्य चात्मानं तरन्ति विपुलामिमाम्] ॥ १५ ॥

अस्यास्त्वंशानाधिष्ठाय शक्तिमन्तो भवद्विधाः ।
ब्रह्मेशानादयो देवाः सर्वशक्तिरियं मम ॥ १६ ॥

सैषा सर्वजगत्सूतिः प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ।
प्रागेव मत्तः संजाता श्रीः कल्पे पद्मवासिनी ॥ १७ ॥

चतुर्भुजा शङ्खचक्रपद्महस्तांशुकाम्बिता ।
कोटिसूर्यप्रतीकाशा मोहिनी सर्वदेहिनाम् ॥ १८ ॥

नालं देवा न पितरो मनवो वसवोऽपि वा ।
मायामेतां समुत्तर्तु ये चान्ये चैव देहिनः ॥ १९ ॥

इत्युक्त्वा वासुदेवेन मुनयो विष्णुमवृषन् ।
ब्रूहि त्वं पुण्डरीकाक्ष यद्धि कालक्षयेऽपि च ।
अथोवाच हृषीकेशो मुनीन्मुनिगणाम्बितः ॥ २० ॥

आसीद्विजातिप्रवर इन्द्रद्युम्न इति श्रुतः ।
पूर्वजन्मनि राजासीदधृष्यः शंकरादिभिः ॥ २१ ॥

दृष्ट्वेमं कूर्मसंस्थानं श्रुत्वा पौराणिकीं स्वयम् ।
संहितां मन्मुखादिव्यां पुरस्कृत्य मुनीश्वरान् ॥ २२ ॥

ब्रह्माणं च महादेवं देवांश्चान्यान्स्वशक्तिभिः ।
भच्छक्तौ संस्थितान्बुद्ध्वा मामेव शरणं गतः ॥ २३ ॥

संभाषितो मया चाथ विप्रयोनिं गमिष्यसि ।
इन्द्रद्युम्न इति ख्यातो जातिं स्मर्तासि पौर्विकीम् ॥ २४ ॥

सर्वेषामेव भूतानां देवानामप्यगोचरम् ।
यत्कव्यं यद्ब्रह्मतमं दास्ये ज्ञानं तवानघ ॥ २५ ॥

15 cd om. in A B 16 b T अभवन्मरा for भवद्विधा, d T सर्वे for देवाः
18b T स्रगम्बिता for अंगगम्बिता, T notes a pāṭha शुभाम्बिता 19b T मानवा
घारावोऽपि च; d T भुवि for चैव 21 b T *गणार्थिन for *गणाम्बितः; c T अस्ति
for आगीर 22 a T दृष्ट्वा मां for दृष्ट्वेम 24 d T स्मरामि for स्मर्तासि.

लब्ध्वा तन्मामकं ज्ञानं मामेवान्ते प्रवेश्यसि ।
 अंशान्तरेण भूम्यन्तं तावत्तिष्ठ सुनिर्वृतः ।
 वैवस्वतेऽन्तरेऽतीते कार्यार्थं मां प्रवेश्यसि ॥ २६ ॥
 मां प्रणम्य पुरीं गत्वा पालयामास मेदिनीम् ।
 कालधर्मगतः कालाच्छ्वेतद्वीपे मया सह ॥ २७ ॥
 भुक्त्वा तान्वैष्णवान्भोगान्योगिनामप्यगोचरान् ।
 मदाज्ञया मुनिश्रेष्ठ जज्ञे विप्रकुले पुनः ॥ २८ ॥
 ज्ञात्वा मां वासुदेवाख्यं यत्र द्वे निहितेऽक्षरे ।
 विद्याविद्ये गूढरूपं यद्ब्रह्म परमं विदुः ॥ २९ ॥
 सोऽर्चयामास भूतानामाश्रयं परमेश्वरम् ।
 व्रतोपवासनियमैर्होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥ ३० ॥
 तदाशीस्तघ्नमस्कारस्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 आराधयन्महादंघं योगिनां हृदि संस्थितम् ॥ ३१ ॥
 तस्यैवं वर्तमानस्य कदाचित्परमा कला ।
 स्वरूपं दर्शयामास दिव्यं विष्णुसमुद्भवम् ॥ ३२ ॥
 दृष्ट्वा प्रणम्य शिरसा विष्णोर्भगवतः प्रभाम् ।
 संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः कृताञ्जलिरभापत ॥ ३३ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच—

का त्वं देवि विशालाक्षि विष्णुचिह्नाङ्किते शुभे ।
 याथातथ्येन वै भावं यतेदानीं ब्रवीहि मे ॥ ३४ ॥
 तस्य तद्वाक्यमाकर्ण्य सुप्रसन्ना सुमद्बला ।
 हसन्त संस्मरन्विष्णुं प्रियं ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 न मां पश्यन्ति मुनयो देवाः शक्रपुरोगमाः ।
 नारायणात्मिकामेकां मायाहं तन्मयी परा ॥ ३६ ॥
 न मे नाराणाग्नेदो विद्यते हि विचारतः ।
 तन्मया परमं ब्रह्म स विष्णुः परमेश्वरः ॥ ३७ ॥

26 c T भूम्यां त्वं for भूम्यन्तं. 31a A तदा शान्ततिरस्कारः. 33b T प्रिया
 for प्रमा. 35b सुप्रसन्नः सुमद्बलः; c A हसन्त्या; T हसन्ती for हसन्त. T adds
 धीश्याच before 36.

येऽर्चयन्तीह भूतानामाश्रयं परमेश्वरम् ।
 ज्ञानेन कर्मयोगेन तेषां न प्रभवाम्यहम् ॥ ३८ ॥
 तस्मादनादिनिधनं कर्मयोगपरायणः ।
 ज्ञानेनाराधयानन्तं ततो मोक्षमवाप्स्यसि ॥ ३९ ॥
 इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठ इन्द्रद्युम्नो महामतिः ।
 प्रणम्य शिरसा देवीं प्राञ्जलिः पुनरब्रवीत् ॥ ४० ॥
 कथं स भगवानीशः श्रूयते निष्कलोऽच्युतः ।
 ज्ञातुं हि शक्यते देवि ब्रूहि मे परमेश्वरि ॥ ४१ ॥
 एवमुक्ताथ विप्रेण देवी कमलवासिनी ।
 साक्षान्नारायणो ज्ञानं दास्यतीत्याह तं मुनिम् ॥ ४२ ॥
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां संस्पृश्य प्रणतं मुनिम् ।
 स्मृत्वा परात्परं विष्णुं तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४३ ॥
 सोऽपि नारायणं द्रष्टुं परमेण समाधिना ।
 अस्तौपीच्च हृषीकेशं प्रणतार्तिप्रभञ्जनम् ॥ ४४ ॥
 ततो बहुतिथे काले गते नारायणः स्वयम् ।
 आविरासीन्महायोगी पीतवासा जगन्मयः ॥ ४५ ॥
 दृष्ट्वा देवं समायान्तं विष्णुमात्मानमव्ययम् ।
 जानुभ्यामवर्णां गत्वा तुष्टाव गरुडध्वजम् ॥ ४६ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच-

यज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव ।
 कृष्ण विष्णो हृषीकेश तुभ्यं विश्वात्मने नमः ॥ ४७ ॥
 नमस्ते वासुदेवाय विष्णवे विश्वयोनये ।
 आदिमध्यान्तहीनाय ज्ञानगम्याय ते नमः ॥ ४८ ॥
 नमस्ते परमेशाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
 नमोऽस्तु ते सुसूक्ष्माय मायातीताय ते नमः ॥ ४९ ॥

38 b T पुहरोत्तम for परमेश्वर. 41b B श्रूयते T शश्वत for श्रूयते.
 44c T आराधयद् हृषीकेश 45c T प्रादुरासीत् for आविरासीत् 48c B आय
 for आदि°. 49 d T महादेवाय for मायातीताय.

नमः शिवाय शुद्धाय मायातीताय ते नमः ।
 त्वयैव सृष्टमखिलं त्वमेव परमा गतिः ॥ ५० ॥
 त्वं पिता सर्वभूतानां त्वं माता पुरुषोत्तम ।
 त्वमक्षरं परं धाम चिन्मात्रं व्योमलक्षणम् ।
 सर्वस्याधारमव्यक्तमनन्तं तमसः परम् ॥ ५१ ॥
 प्रपश्यन्ति यदात्मानं ज्ञानदीपेन केवलम् ।
 प्रपद्ये भवतो रूपं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ५२ ॥
 एवं स्तुवन्तं भगवान्भूतात्मा भूतभावनः ।
 उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां पस्पर्शं प्रहसन्निव ॥ ५३ ॥
 स्पृष्टमात्रो भगवता विष्णुना मुनिपुंगवः ।
 यथावत्परमं तत्त्वं ज्ञातवांस्तत्प्रसादतः ॥ ५४ ॥
 ततः प्रहृष्टमनसा प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
 प्रोवाचोन्निद्रपद्माक्षं पीतवाससमच्युतम् ॥ ५५ ॥
 त्वत्प्रसादादसंदिग्धमुत्पन्नं पुरुषोत्तम ।
 ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं परमानन्दसिद्धिदम् ॥ ५६ ॥
 नमो भगवते नित्यं वासुदेवाय हेतवे ।
 किं करिष्यामि योगेन तन्मे वद जगन्मय ॥ ५७ ॥
 श्रुत्वा नारायणो वासुदेवमिन्द्रद्युम्नस्य माधवः ।
 उवाच सस्मितं वाक्यमशेषजगतो हितम् ॥ ५८ ॥

[कूर्म० १३; पृ० ४-१२]

इत्यादिप्रसङ्गेन भगवता वर्णाश्रमादिधर्माभिधानमिति कूर्मावतारः ॥

* * * * *
 पाथोधेः पयसि प्रसर्पति नमो यत्पृष्टपीठे गिरिं
 धृत्वा मन्दरमग्निमध्यमसुरैः सार्धं ममन्थुः सुराः ।
 तस्माद्बुद्धितया श्रिया मुररिपोराभूष्य वक्षःस्थलं
 देव्या विश्वमलंकृतं भगवते कूर्माय तस्मै नमः ॥ ५९ ॥

[इत्यवतारसौख्ये कूर्मावतारो नाम द्वितीयो हर्षः ।]

50 b T नमस्ते परमेष्ठिने, c T त्वया तत्सृष्टमखिलं. 51d T व्योम निष्कलं for व्योमलक्षणम्. 52 a B प्रविशन्ति for प्रपश्यन्ति; T परात्मानं for यदात्मानं. 54 d T त्वत्प्रसादतः for तत्प्रसादतः. 55a A प्रविष्टमनसा for प्रहृष्ट. 57c T तुभ्यं for नित्यं; b T वेधते for हेतवे; c T योगेश for योगेन.

अथ धाराहावतारः ॥

आदौ दिग्विजयं विधाय विधिवद्ब्रुवा भुवं दानवो
 दैत्यानाश्वकरोद्धिरण्यनयनो यज्ञेषु भागस्पृशः ।
 स्थानेभ्योऽपि निराकृता दिविपदो दीना दयावारिधेः
 पादाभ्मोरुहमेत्य तत्र च भयं प्रोचुर्दितैरात्मजात् ॥ १ ॥

दुष्टानां हतिहेतवे दिविपदां त्राणाय नारायणो
 वाराहं वपुरेत्य यज्ञघटितं भक्तानुकम्पावशः ।
 हत्वा संगरसीम्नि दैत्यमतुलं वद्धां समुद्धृत्य गां -
 विश्वोद्वेगमपाकरोत्स भगवान्कल्याणमालम्बताम् ॥ २ ॥

तत्र स्कन्दपुराणे हिरण्याक्षदिविजयप्रस्तावे व्यासं प्रति सनत्कुमार
 उवाच ।

अधालकां समासाद्य धनेशस्य पुरीं शुभाम् ।
 अदूरे तस्थुरुद्धूताः संनद्धकवचायुधाः ॥ ३ ॥
 अथ स्थितास्तदा वृष्ट्वा दानवान्बलदर्पितान् ।
 अलकावासिनः सर्वे निधिपालास्तथैव च ॥ ४ ॥
 निधयः पद्मशङ्खाद्या ऋषयश्च तपोधनाः ।
 अर्धं रत्नानि चादाय दानवस्य न्यवेदयन् ॥ ५ ॥
 ऊचुश्चैव च दैत्येन्द्रं वयं वक्ष्या न संशयः ।
 किंकरांश्च प्रशाध्यस्मान्यथा देवो महेश्वरः ॥ ६ ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

मा भीर्भवतु घो यक्षा मम यूयं न संशयः ।
 अयं हि राजा वः श्रेष्ठो हिरण्यरुशिपोः सुतः ।
 प्रह्लादो देवसंघानां सर्वेषां विप्रधावनः ॥ ७ ॥
 ततस्तं तत्र संस्थान्य धनेशं दैत्यपुंगवः ।
 अन्येषां दैत्यसंघानां स्थानान्यापूरयद्यतः ॥ ८ ॥

1 d A समय for च भयं. 2 c A समुद्धृत्य for समुद्धृत्य The passages
 from the स्कन्दपुराणे could not be traced, perhaps they are abridged
 from some other Purāṇa text 7 f A मित्र दानव .

संस्थाप्य सर्वथा स्थाने स्वामिनो दानवेश्वरान् ।
 अन्धकं त्वमरावत्यामिन्द्रत्वेनाभ्ययेचर्यत् ।
 भूर्लोकं चापिलं दैत्यः स्वयमेवान्वशासत ॥ ९ ॥
 भूयश्च धनुरादाय सशरं सूर्यसंनिभम् ।
 दैत्येन्द्रो मेदिनीं प्राह ममात्मानं विदर्शय ॥ १० ॥
 सा भीता तस्य दैत्यस्य वेपमाना कृताञ्जलिः ।
 जयेत्युक्त्वाप्रतस्तस्थौ कुले लक्ष्मीरिवापरा ॥ ११ ॥
 तां मृगीमिव शार्दूलो भुजङ्गीमिव पक्षिराट् ।
 शार्दूलीं सिंहराजेव सिंहो शरभराडिव ॥ १२ ॥
 तथा तां स दितेः पुत्रो जग्राह ह्यपिताननः ।
 उवाच चेदं संरब्धस्तां देवीं भयविह्वलाम् ॥ १३ ॥
 ततो रसातलं गत्वा स्वपुरस्य समीपतः ।
 बबन्ध नागपाशैस्तां दुष्टामिव यथाङ्गनाम् ॥ १४ ॥
 त्रतो बलेन दैत्येन्द्रः सुखेन स महाबलः ।
 ततोऽस्या रक्षणे नित्यं नियुक्तान्दक्षिणो ददौ ।
 किकरा नाम दैत्येन्द्रसहस्राणि चतुर्दश ॥ १५ ॥
 स तथा तद्विधायैव दैत्येन्द्रस्तुष्टिमान्वभौ ।
 कृषीबल इव क्षेत्रं सुनिष्पन्नं समीक्ष्य ह ।
 कृतकृत्योऽहमित्येवं मतिं चक्रे स पार्थिवः ॥ १६ ॥
 संनियुज्य सुतं ज्येष्ठं दारैः साधुरिवात्मवान् ।
 धर्ममेव निषेवध्वमिति चाज्ञापयत्तदा ॥ १७ ॥
 न स्यादधार्मिकः कश्चिद्दैत्यो वा दानवोऽपि वा ।
 राज्येऽभवदुराचारस्तस्मिन्राज्यं प्रशासति ॥ १८ ॥
 स्वयमेव स वायुश्च चन्द्रमाः सूर्य एव च ।
 अभवत्सप्तलोकेषु तयोबलसमन्वितः ॥ १९ ॥
 ओपध्यः स्वयमुद्धृतास्तस्मिन्राजनि शासति ।
 विना वृष्टिं संभवन्ति सर्वलोकस्य साधिकाः ॥ २० ॥

न जुह्वते सदा वह्निं विप्रास्तास्मिस्तु राजनि ।
 नाधीयन्ते तदा वेदा एकवर्णमभूत्तदा ॥ २१ ॥
 भृगवो येऽभवन्विप्रा दानवानां मुदावहाः ।
 अधीयन्ते यजन्ते च एवमास तु सर्वशः ॥ २२ ॥
 हृष्टपुष्टमभूत्सर्वं व्याधिदुःखविवर्जितम् ।
 वर्णाश्रमपरित्यक्तं स्वर्गलोकसमं जगत् ॥ २३ ॥

तन्नृत्यगीतोत्सवनित्ययुक्त-
 सुखप्रसुप्तं रतिकामयुक्तम् ।
 जगद्भौ राजनि दैत्यदेवे
 हिरण्यनेत्रे दितिदानवेन्द्रे ॥२४ ॥

अथैवं राजनि हिरण्याक्षे दैत्यैरपहृतेषु यज्ञभागेषु मर्त्येष्विव महीमण्डल-
 मष्टसु दुष्टदैतेयजनितदुःखदृरीकरणोपायं चिन्तयत्सु निरुत्साहेषु दिवि-
 पत्सु ब्रह्मणः समीपमागतेषु वेधास्तथाभूतानालोक्य योगर्द्धियुक्ता अपि
 यूयं कथमकस्मादेवैतादृशीं दुर्दशामापन्नाः , महतां हि विपदि धैर्यमेवोचित-
 मित्यादि व्याजहार । ततश्च-

त एवं ब्रह्मणा प्रोक्ता लब्धयोगाः सुरेश्वराः ।
 प्रणम्य सर्वभूतानां स्रष्टारमिदमब्रुवन् ॥ २५ ॥
 हृतानि नो महायोगस्थानानि दितिनन्दनैः ।
 क तिष्ठामो वयं ब्रूहि आदिश स्थानमव्ययम् ॥ २६ ॥

पितामह उवाच ।

हृतानि सर्वस्थानानि युष्माकं विदितं मम ।
 शृणुध्वं यत्र वस्तव्यं युष्माभिर्योगमायया ॥ २७ ॥
 यूयं सर्वशरीरेषु योगाद्भसत सत्तमाः ।
 प्रजानां सर्वतो देवास्ततो वृत्तिमवाप्स्यथ ॥ २८ ॥
 तेषामसितपीतैश्च भास्वरैश्च पृथग्विधैः ।
 पृथिवी नागवद्वापि युष्मानाप्याययिष्यति ॥ २९ ॥
 त एवमुक्त्वा देवेन सर्वे देवाः सप्तासवाः ।
 तथा चक्रुर्यथोवाच ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ३० ॥

ते घर्तयन्तः सततं तत्रस्थाः सुरसत्तमाः ।
चतुर्युगमुपासन्त लोफधातुर्मते स्थिताः ॥ ३१ ॥

अथ कदाचिद्धिरण्याक्षः प्रजादर्शनाय प्रस्थितस्तत्र स्थितान्देवानालो-
फ्यातिकृपितो निरन्तरमवेक्षापरायणानामस्माकं विद्विषो घर्धयन्त्यः प्रजा
नूनं दण्डमहर्न्तात्यभिधाय ताः समुन्मूलयामास । पल्लवादीन्संशोष्य घृक्ष-
लतादीनुच्छिद्योपधीगृह्णास्य महीमण्डलं फूर्मपृष्ठप्रायमकरोत् । ततस्तस्मा-
ददित्यलीयसः कुप्रापि स्थानमलभमानाः प्रजा ब्रह्मणो निवेद्य तेन सह नारा-
यणसमीपं श्वेतपर्वतं गताः श्रीपुरुषोत्तमं तृष्टुवुः ॥

नमः साध्याय देवाय नमो धाम्ने सुवेधसे ।
नमोऽजनाय देवाय यज्ञाय च नमो नमः ॥ ३२ ॥
नमोऽस्त्वदितिपुत्राय नरनारायणाय च ।
नमः सुमतये चैव नमस्तेऽस्त्वपि विष्णवे ॥ ३३ ॥
नमो वामनरूपाय कृष्णद्वैपायनाय च ।
नमो रामाय रामाय दत्तात्रेयाय चै नमः ॥ ३४ ॥
नमोऽस्तु नरसिंहाय धात्रे चैव नमो नमः ।
नमः शत्रुनिहन्त्रे च नमो दामोदराय च ॥ ३५ ॥
सलिले स्वप्यमानाय नागशय्याप्रियाय च ।
नमः कलिलरूपाय महते पुरुषाय च ॥ ३६ ॥
नमो जीमूतरूपाय महादेवप्रियाय च ।
नमो रुद्रार्करूपाय तथोमारूपिणे नमः ॥ ३७ ॥
चक्रमुद्गरहस्ताय महेश्वरगणाय च ।
शिपिविधाय च सदा नमः श्रीवत्सधारिणे ॥ ३८ ॥
धुन्धुमारविनाशाय मधुकैटभघातिने ।
चतुर्भुजाय देवाय रत्नकौस्तुभधारिणे ॥ ३९ ॥
त्रिविक्रमवियत्स्थाय पीतवर्णसुवाससे ।
नमोऽसुरविघाताय गदाखड्गोत्प्राणये ॥ ४० ॥

36 a B तप्यमानाय for स्वप्यमानाय, c A किलिलरूपाय for कलिल°. 39 a
B धुन्धुमाराय शशाय.

वृपरूपाय सततमादित्यानां चराय च ।
 चोक्तितानाय दत्ताय शौरिवृष्णिसुवन्धवे ॥ ४१ ॥
 पुरा सुग्रीवनाशाय तथैपासुरसादिने ।
 नमस्ते शार्ङ्गधनुषे सौभशाल्वविघातिने ॥ ४२ ॥
 नमस्ते पद्मनाभाय धर्मदेहप्रवेशिने ।
 मैनाके तप्यमानाय शिवभक्ताय सर्वथा ॥ ४३ ॥
 नमोऽजयाय सर्वत्र रुद्रान्तरचराय च ।
 नमः सर्वेश्वरायैव नष्टधर्मप्रवर्तिने ॥ ४४ ॥
 पुरुषाय धरेण्याय नमस्ते शतबाहवे ।
 तव प्रसादात्कृच्छ्राद्वै तरेम पुरुषोत्तम ॥ ४५ ॥
 हृतराज्या वयं सर्वे न त्वं वेत्सि महाभुज ।
 हिरण्याक्षेण वैकुण्ठ तन्नाशाय नमस्तव ॥ ४६ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

य इदं वैष्णवं स्तोत्रं भक्त्या परमया युतः ।
 कीर्तयेत्तत्प्रयत्नेन विष्णोर्भावं समाश्रितः ॥ ४७ ॥
 शिवाप्तः सततं मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 [मृतश्च सर्वलोकेषु वर्षकोटीश्वतुर्दश ।
 पूजितः सर्वदेवैश्च मोदते नात्र संशयः ।
 कीर्तयन्नेव य इदं प्राणेभ्यो विप्रमुच्यते ।]
 स विष्णुलोकं संप्राप्य चरते दुःखवर्जितः ॥ ४८ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा भगवान्स जगत्पतिः ।
 उवाच सुरशार्ङ्गलानिदं संपूजयंस्तदा ॥ ४९ ॥
 हतः स दैत्यो दुर्बुद्धिर्देवा बुद्धेस्तु फारकाः ।
 क्रियतामद्य रूपं मे वाराहं मा विचार्यताम् ॥ ५० ॥
 महात्मा स हि दैत्येन्द्रो बलवान्धार्मिकश्च ह ।
 न स शक्यो मयैकेन हन्तुं सत्यं प्रवीमि वः ॥ ५१ ॥

सर्वदेवमयं रूपं चाराहं तं विवर्धनम् ।
तत्समास्थाय हन्तास्मि दैत्येन्द्रं तं महाबलम् ॥ ५२ ॥

तेन रूपेण सर्वेषां युष्माकं देवसत्तमाः ।
न हि शक्यं पुनस्तस्मादिहानयितुमोजसा ॥ ५३ ॥

युष्मदर्थे तमद्याहं दानवं धर्मशालिनम् ।
वधिष्यामि यथा सिंहं शरभः सुमहाबलम् ॥ ५४ ॥

राजास्माकमयं यथा सहस्राक्षः पुरंदरः ।
दीक्षितो दैत्ययज्ञेन होता चास्य बृहस्पतिः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मा स्वयं गुरुः स्रष्टा प्रस्तोता यम इत्यपि ।
उद्गाता तत्र वरुणो हिरण्यनयनः पशुः ।
शमिताहं सुरश्रेष्ठाः पशोस्तस्य महात्मनः ॥ ५६ ॥

अद्य पश्यन्तु भूतानि मम तस्यैव चोभयोः ।
विजने वासिताहेतोर्मत्तयोर्गजयोरिव ॥ ५७ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गर्जितं च महात्मनः ।
हर्षोत्फुल्लेक्षणाः सर्वे निरीक्षन्तः परस्परम् ॥ ५८ ॥

मेनिरे हतमित्येव दैत्येन्द्रं सुमहाबलम् ।
ततस्तत्प्रेक्षमाणानां संप्रहर्षाद्रवो ह्यभूत् ॥ ५९ ॥

हतः स दैत्यो नरसिंहरूपिणा
मया पुरा तस्य गुरुर्महाबलः ॥ ६० ॥

अथैवंधादिनि भगवति दयानिधौ सद्यःसमुद्यदानन्दसंदोहनिमग्नमनसः
सर्वलोकमयं शरीरं प्रचक्रिरे । तथाहि-अस्थीनि पर्वताः, नद्यो नाड्यः,
रुधिरमर्णवाः, सत्त्वादयस्त्रयो गुणाः कफादीनि, पुरीषमोषधयः, मेढ्रं मूत्रम्,
ब्रह्मा शिरः, शिषो मूर्धा, धर्मो ललाटम्, वायवो नासिका, सूर्याचन्द्रमसौ
नेत्रे, दिशः श्रोत्रे, तारका भ्रुवौ, अग्निरास्यम्, अन्तरिक्षमोष्ठौ, भुजगाश्च
दन्तश्रेणयः, विद्याश्च रसना, ग्रीवा व्योम, कपोलावादित्याः, हस्तौ रुद्राः,
कीर्तिः श्रीः सिद्धिर्यशोदयादयः कराङ्गुल्यः, प्रवृत्तिनिवृत्ति नखाः, यमदण्ड-
कालदण्डमृत्युदण्डरुद्रदण्डा बाहुपादाः, हनुः साध्याः, हृदयं सोमः, महाभूता-
न्युदरम्, अदितिर्नाभिः, शिश्रुः प्रजापतिः, मित्रोऽपानम्, वसवः पार्श्वे,
अधर्मः पृष्ठम्, मृत्युकालयमास्तत्पादतलानि, लाङ्गूलमश्विनौ, पितरः संधयः,
छन्दांसि दृष्टी, यमनियमदानानि अवान्तरस्थानाभिमानिन्यो देवताः, पशवः

पक्षिणश्च सर्वरोमाणि, विश्वेदेवाः पादाङ्गुल्यः, इत्यादिसम्यक्संपन्नशरीरो भगवानतिप्रणतान्देवानृषीनालोक्य परमकारुणिकः प्राह—युष्माकमतिविरोधी दैत्यराजोऽयमञ्जसा हत एव मया, भवद्भिर्निश्चिन्तैर्भवितव्यमित्यादि । अथे- तदाकर्ण्य सानन्देन वेधसा विहितरक्षो देवैर्नतो मुनिभिः स्तुतो भूतैश्च जयजयेति शब्दैः संभावितः पक्षिभिर्मृगैश्च प्रस्तुतशकुनो भगवान् दुर्धिनीत- दैतेयदलनाय प्रतस्थे । प्रस्थितश्च कियन्ति वर्त्मन्यतिक्रम्य महोर्भिभि- र्मेदुरं, तिमितिभिर्गिलप्रभृतिभिर्महामीनैः सिंहव्याघ्रादिमुखैर्मकरैर्हस्ति- हयादिभिः पशुभिर्नानाविधैः पक्षिभिरनवरतैः प्राणिभिर्महामृत्यैर्मणिभिः परिपूर्णं, नर्तकमिव नृत्यन्तं, योधमिव युध्यन्तं, नानामण्डलानि चरन्तं, अतिगम्भीरमनतिक्रान्तमर्यादमनवन्तं गुणवन्तं पाथोधिमालो- कयामास । आलोक्य च सद्यः समुद्यदतिकौतुकाविष्टचेता दूरादुत्फुत्या- वगाह्य स्वतेजसा विष्णुताञ्जलौकसः समालोक्य प्रदक्षिणमावर्त्य वरुणपुरीं भोगवतीमाजगाम । तत्र चातिप्रणतेन वरुणेन विहितस्तुत्यादिप्रसन्नचेता- स्ततः, प्रस्थितः पुण्यतमां सुरभीणां पुरीमायातस्तासामतिपवित्रममृत- संमितं पयः पीत्वा ताभिः सम्यक्संपादितसपर्याकलापस्तां रात्रिं तत्रैवाध्यु- धास । ततः प्रस्थितो दैत्यगुरोर्भार्गवस्य पुरीमतिक्रम्य तत्रत्यैः स्तूयमानः शेषस्य नगरं स्वर्गादपि रमणीयामायातो नागाधीश्वरेणार्च्यादिना विहित- पूजस्तं सम्यक्संभाष्य हिरण्याक्षनगरनिकटमाजगाम । सविधमुपसर्पति च महावराहे हिरण्यनगरे अट्टालकाः पेतुः, देवमूर्तयो जहसुः, शिवा नेदुः, वृक्षा विना वातं निपेतुरित्याद्युत्पातमालोक्य राजातिविस्मितो दैत्या- नाहूय किमिदमकस्मादेव जातमित्यावेदयामास । प्रह्लादश्च सकलमाकर्ण्य ज्ञानचक्षुषा कारणं निर्णयातिविनीतः पितरं प्रणम्य मयाद्य रात्रौ वराहरूपी कश्चिदुपेत्य भवन्तं बलात्कारेण गृहीतवानित्यादि स्वप्ने दृष्टं, इदं च यथा न तथ्यं स्यात्तथा विधीयतामित्युवाच । हिरण्याक्षश्च मयाप्यद्य स्वप्ने दृष्टमस्म- दीयानि भूषणानि शस्त्राणि वासांसि च मत्तः समारुप्य भगवता शंकरेण महेंद्राय दत्तानीति प्रोवाच । दैत्या दानवाश्च स्वामिन् स्वप्रदर्शनमिदमति- मिथ्येत्यूचुः ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा हिरण्याक्षो महामुरः ।

प्रहस्य तानिदं सम्यगुवाच वदतां वरः ॥ ६१ ॥

स्त्रष्टा यः सर्वभूतानां दाता हर्ता तथैव च ।

विहितं तेन यत्पूर्वं तत्कुर्यात्कोऽन्यथा पुनः ॥ ६२ ॥

यदि मृत्युरवश्यं मे विहितस्तेन दानवाः ।
 अयुध्यमानमासीनमेत्यासीं मां हनिष्यति ॥ ६३ ॥
 वीक्ष्ण्व्यं तन्महत्स्थानं सर्वं एवासुरोत्तमाः ।
 यत्र तिष्ठन्तमभ्येत्य न मां मृत्युर्नयिष्यति ॥ ६४ ॥
 अथवा नैव मृत्युर्मे विहितोऽनेन दानवाः ।
 युध्यमानं यथापूर्वं नैव मां स नयिष्यति ॥ ६५ ॥
 मादृशः कथमेतद्धि कुर्यात्सद्भिर्विगर्हितम् ।
 घाले मृत्युं समावेश्य ततः स्वात्माभिरक्षणम् ॥ ६६ ॥
 रणे रिपूणां कदनं कृत्वैकश्चाप्यनेकशः ।
 पृष्ठं दद्यात्पुनस्तेषां मादृशो दानवेश्वरः ॥ ६७ ॥

विप्रचित्तिरुवाच ।

देवाध्यानेकशः सर्वे गता नद्याश्च सर्वशः ।
 पुनर्नाशं यान्ति यथा वयं सर्वे यतामहे ॥ ६८ ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

अमरं दैवतं ज्ञात्वा स्वमात्मानं सुदुर्वलाः ।
 जीवन्तः सुचिरेणापि भूयो लप्स्यामहे वयम् ॥ ६९ ॥
 राज्यमेवं विजानन्तो विपलायन्ति नित्यशः ।
 अस्माकममरत्वं तु नैवास्त्यसुरपुंगवाः ॥ ७० ॥
 नष्टानामप्यतोऽस्माकं जीविताशा न विद्यते ।
 तस्मात्प्रयुद्धमानानां यत्प्राप्तं तद्धि नो वरम् ॥ ७१ ॥
 मा कृथा नाशने बुद्धिं युद्धे बुद्धिः स्थिरा मम ।
 सुयुद्धेन रणे प्राणा यान्तु मा क्लीयबुद्धिता ॥ ७२ ॥

अथ साकारकनामा दानवोऽतिसंभ्रान्तो वराहरूपिणमागतमावेदयामास ॥

सनत्कुमार उवाच ।

ततः स दानवाञ्छूरान्दैत्यांश्च सुमहाबलान् ।
 उवाच नाम्ना विल्याताम्बिकराग्राम दानवान् ॥ ७३ ॥

दश तानि सहस्राणि गच्छध्वं तं महाबलाः ।
जानीत कोऽयमित्येव ततो यास्याम्यहं स्वयम् ॥ ७४ ॥

ते तथा तु महामाया हृष्टाः सर्वे विनिर्गताः ।
बद्धगोधाङ्गुलित्राणाः संनद्धाः सुपदातयः ॥ ७५ ॥

ते हेमचित्राम्बरहारसूत्रा
महाबला दानवदैत्यपुत्राः ।
विनादयन्तो बहुधा विक्रोपिता
यथैव नागाः सविषा विनिर्ययुः ॥ ७६ ॥

ते विनिर्गत्य वेगेन दंशिता दैत्यदानवाः ।
घराहं प्रतिसंजग्मुर्मृगाः सिंहमिवान्तिकम् ॥ ७७ ॥

ते घराहदृशा तेन नीयमानासुरेश्वराः ।
आभीतियज्ञे संवद्धाः प्रोक्षिताः पशवो यथा ॥ ७८ ॥

ताभिहतान्कृतान्तेन मृत्युना चावपाशितान् ।
निनाय स तदा दैत्यान्पशूनिव यथा नरः ॥ ७९ ॥

गत्वा ते योजनान्यष्टौ उत्तीर्णाः सागराम्भसः ।
घराहं ददृशुः सर्वे सिंहं श्वद्रमृगा इव ॥ ८० ॥

ते मुहूर्ते निरीक्ष्यैनं परिचष्टुः समन्ततः ।
विस्फारयन्तश्चापानि संकुद्धा दैत्यदानवाः ॥ ८१ ॥

तानापतत प्वासौ निरीक्ष्य स समन्ततः ।
घराहेन्द्रस्तदा दैत्यान्प्राहेदं सुमहाबलः ॥ ८२ ॥

श्रीघराह उवाच ।

किं मां यूयं दितेः पुत्रा अभिद्रवत सर्वशः ।
दूपयामि न वः किञ्चिदसुहृन्न च यो ह्यहम् ॥ ८३ ॥

अथैत्रंवादिनं दैत्या घराहं तं सुविस्मिता' ।
पप्रच्छुः परिवार्यैवं सर्वे दितिमुतास्तदा ॥ ८४ ॥

कस्त्यं घराहरूपीह तीर्त्वा सागरमूर्जितः ।
इहागतः किमर्थं घा क्व च गन्तव्यमित्यतः ॥ ८५ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा घराहोऽसौ महामना' ।
उवाच दानयान्सर्वोस्तदा जलद्वनित्यन' ॥ ८६ ॥

वराहोऽहं यथा दैत्यास्तादृग्रूपं च पश्यत ।
 प्रचारार्थमिमं देशमागतोऽस्मि न संशयः ॥ ८७ ॥
 हृतभार्योऽहमभ्येन विमानो दितिपुंगवाः ।
 पर्यटंस्तस्य दैत्यस्य चिन्तयामि च निग्रहम् ॥ ८८ ॥

दानवा ऊचुः ।

नार्यं प्रचारो युष्माकं दैत्यानामयमालयः ।
 अनादृत्य कथं दैत्यानिमं देशं त्वमागतः ॥ ८९ ॥
 वयं त्वाद्य वधिष्यामः सर्वे मृगकुलाधम ।
 हत्वा च त्वां नयिष्यामः सर्वे दैत्येश्वरं प्रति ॥ ९० ॥
 ततस्ते दानवाः सर्वे तमायुधर्वरेर्भृशम् ।
 निजघ्नुः पार्वतं युद्धं मेघा वृष्टया समुद्रताः ॥ ९१ ॥
 बलवान्सोऽपि देवात्मा वराहः सुमहाबलः ।
 वध्यमानोऽपि तान्दैत्यानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९२ ॥
 न ह्यत्रभवतां कंचिदल्पमप्यसुरोत्तमाः ।
 अपराधं चकाराहं न करिष्ये करोमि न ॥ ९३ ॥
 किमर्थं निशितैः शस्त्रैस्ततः सर्वे यथापरम् ।
 न हि मे वैरमस्तीह न च कार्यं मया हि चः ॥ ९४ ॥
 ततः स भगवान्व्यास शक्रध्वजनिमौ भुजौ ।
 प्रसार्य तस्थानुद्यन्वै भगवानिव भास्करः ॥ ९५ ॥
 तेऽपि तद्वचनं श्रुत्वा दानवाः क्रोधमूर्छिताः ।
 निजघ्नुर्भृशमायस्ता नानाशस्त्रास्त्रपाणयः ॥ ९६ ॥
 मेघैरिव महावायुरिभैः सिंहशिशुर्यथा ।
 हविषेवानलौ दीप्तौ गजो गोमायुभिर्यथा ॥ ९७ ॥
 तथा स भगवान्विप्र वराहो नन्दिवर्धनः ।
 तैरघमानोऽगणयंस्तस्थावचलसंनिभः ॥ ९८ ॥
 स यदा तैः शरैश्चैव गदामुशलकम्पनैः ।
 मिण्डिमालैर्भुसुण्डिभिः करवालैर्योमुखैः ॥ ९९ ॥
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्हन्यमानो मृगेश्वरः ।
 अदृश्यो विवमौ सर्वे तदा ते दुःखिता भृशम् ॥ १०० ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तेषां निर्नदतां व्यास घराहो नन्दिवर्धनः ।

शस्त्रकूटाद्विनिष्क्रम्य शिरांसि समपोथयत् ॥ १०१ ॥

कराभ्यां चरणाभ्यां च दंष्ट्राभिश्च विदारयन् ।

तन्मुक्तैरायुधैश्चैव चिच्छेदाम्याब्शरानथ ॥ १०२ ॥

ते सर्वे करचरणैरमुक्तशस्त्रै-

र्दंष्ट्राभिर्मुखनखदारितास्तथैव ।

संक्षीणा बहुभिरिवोपमुज्यमाना

द्रव्याणामतिनिचयाः सदा महान्तः ॥ १०३ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

ततः स राजा दैत्यानां सर्वानेव समादिशत् ।

काले तु जलदानिन्द्रो यथा भिन्नाञ्जनत्विषः ॥ १०४ ॥

आज्ञां तस्य गृहीत्वैव तेऽपि दैत्या मुदाश्विताः ।

संनहन्त महामाया वाहनानि च भेजिरे ॥ १०५ ॥

प्रह्लादश्चानुह्लादश्च शिविर्याप्कल एव च ।

जम्भः कुजम्भो घातापी इत्यलोऽथ विरोचनः ॥ १०६ ॥

बलिर्वाणश्च वातश्च शंभुः कश्यप एव च ।

शंवरश्च महामायः कालशंवर एव च ॥ १०७ ॥

प्रदीप्तश्चासिलोमा च शिन्द्रिकश्चेति दानवाः ।

शलभः शकलश्चैव मयो हालश्च विथुतः ॥ १०८ ॥

अजैको नमुचिश्चैव व्यंसकर्ता सलः शुभः ।

इत्यलः पिच्छिलश्चैव विपाकः पाक एव च ॥ १०९ ॥

हस्ती दुर्योधनश्चैव विप्रचित्तिश्च दानवः ।

हयग्रीवो मुरश्चैव नरकः कुण्ड एव च ॥ ११० ॥

शकुनिर्वृषपर्पां च शतकेतुर्महाबलः ।

मकरश्चैव राहुश्च स्वर्मानुः काल एव च ॥ १११ ॥

विविधश्च कश्यपश्च धुम्धुमारश्च दुम्भुभिः ।

शाल्यो द्रुमश्च ऋषेती मयूरग्रीव एव च ॥ ११२ ॥

कालनेमिर्महानादो महावीर्यः स चान्धकः ।
जगुर्घराहं तं विप्र हन्तुं देवा श्वापरान् ॥ ११३ ॥

अथ भगवता शस्त्रवतां भवतां शस्त्रहीनेन मया समं युद्धे लज्जा
नोदेति कथमित्युक्ते अन्धकेन तथास्त्विति स्वीकृते प्रह्ला 'देव नायं प्राकृतो
मृगः' इत्याद्युक्तवाश्रिवारित इति । ततश्च-

ततस्तं धलवाक्रुद्धो धनुषा सोऽसुरेश्वरः ।
शरैरवाकिरद्द्यास बहुभिर्विरराम सः ॥ ११४ ॥
अन्धको विप्रचित्तिश्च सर्वे ते दैत्यदानवाः ।
अवाकिरद्दशरैः शस्त्रैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ११५ ॥

अथ देवस्तु संरब्धो विद्धस्तैर्दानवैर्भृशम् ।
शुशुभे भास्करकरैः समिद्धो भगवानिव ॥ ११६ ॥

स वेगं बलवाकृत्वा विधमन्वा शिरोधराम् ।
सलिलं प्रययौ देवः प्रह्लादं प्रति दानवम् ॥ ११७ ॥

स गत्वा तस्य सहसा सारथिं रथमेव च ।
दंष्ट्राभिश्च कराभ्यां च नामशेषं चकार ह ॥ ११८ ॥

ततो रथादवगृत्त्य हग्यमानोऽपि दानवैः ।
रथध्वजेन तं दैत्यं मूर्ध्नि देवो विजघ्नवान् ॥ ११९ ॥

प्रह्लादोऽपि ततो दैत्यो गदया भीमरूपया ।
आजघानोरासे क्रुद्धो विप्रो धर्मे यथा स्थितम् ॥ १२० ॥

स तेनापि हतो देवो मुक्त्वा तस्य रथं तदा ।
तमेव देशमाघातः पूर्वं यत्राहवे स्थितः ॥ १२१ ॥

ततोऽन्धको विप्रचित्तिः संवरः कालसंवरः ।
शरपाशीविपाकारैर्विव्यधुर्नन्दिघर्धनम् ॥ १२२ ॥

संभिन्नस्तैस्तदा व्यास शरैः संनतपर्वभिः ।
भिद्यमानश्च बहुधा मण्डलानि चकार ह ॥ १२३ ॥

कदाचित्सिंहवद्वापि प्लवते नर्दतेऽपि च ।
शार्दूलवत्कदाचिच्च भूमावात्मानमाहवे ॥ १२४ ॥

पततः स महावीर्यस्तिष्ठते सायकान्सहन् ।
पादेन तत उत्थाय अवतीर्य वृषो यथा ॥ १२५ ॥

पश्चिच्च स चाकाशे मण्डलानि मृगेश्वरः ।
 भ्रमित्वा निश्चलं तस्थौ वराहः पर्वतो यथा ॥ १२६ ॥
 एवं बहुविधान्मार्गान्विचरन्स महाबलः ।
 वेगेनैव कराभ्यां स रथं जग्राह नादयन् ॥ १२७ ॥
 विप्रचित्तेश्च बलवानन्धकस्य च स प्रभोः ।
 भ्रामयित्वा मुहूर्ते च सहाश्वैः सहयन्तुमिः ॥ १२८ ॥
 ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य चिक्षेप यमञ्ज च पुनस्तदा ।
 रथस्थितौ च तौ दैत्यौ पुनर्मूर्धन्यताडयत् ॥ १२९ ॥
 तौ हताविति संकुञ्चौ गदे चोद्यम्य वेगितौ ।
 वराहं मूर्ध्नि युगपत्समाहृत्य विनेदतुः ॥ १३० ॥
 ताभ्यां स भगवान्कुञ्चो हस्ताभ्यां रक्तलोचनः ।
 गदे जग्राह यत्नाभ्यां बलादेव मृगेश्वरः ॥ १३१ ॥
 ततश्चरन्मण्डलानि विविधानि जनार्दनः ।
 गदाविशारदः सम्यग्विचित्राणि बहूनि च ॥ १३२ ॥
 आक्षिप्तमथ विक्षिप्तमथाक्षिप्तं च मण्डलम् ।
 उत्क्षिप्तमथ निक्षिप्तं विसृष्टं धावितं तथा ॥ १३३ ॥
 परावृत्तं निवृत्तं च अर्धचन्द्रमथापि च ।
 विष्टब्धं चोद्यतं चैव हंसभ्रामणमेव च ॥ १३४ ॥
 गदाविशारदः सम्यग्भ्रमित्वा मण्डलानि च ।
 गदाशुपरि चिक्षेप सोऽन्धकाय निनादयन् ।
 अपरां विप्रचित्तेश्च बलवान्निन्दिवर्धनः ॥ १३५ ॥
 ते गदे तौ महावेगौ दानवौ सुदुरासदौ ।
 यत्नयित्वा रणे भूयो वराहं प्रति दानवौ ।
 आधावितौ यथादेशं मुख्यां तौ वेगिताविह ॥ १३६ ॥
 तयोऽपततोऽप्येवं वराहोऽसौ महाबलः ।
 मुष्टिनान्धरुमाहृत्य विप्रचित्तिं तथावधीत् ॥ १३७ ॥
 अन्धकास्तस्य मुष्टिं तु विप्रचित्तिः पदं च ह ।
 कुञ्चो जगृहतुर्दैत्यौ तावुभौ भुजगायिव ॥ १३८ ॥
 तौ क्षिप्तीं पेतनुश्चान्द्यां दानवी युद्धदुर्मदी ।
 दारयानीं मदीं घोरीं याञ्च्युतीं नारदायिव ॥ १३९ ॥

असावपि च देवेशो वराहो नन्दिवर्धनः ।
 रथान्वै सर्वदैत्यानां चूर्णयामास वीर्यवान् ॥ १४० ॥
 गृहीत्वा कूचरे काञ्चित्स चिक्षेप महार्णवे ।
 काञ्चित्पदा समाहृत्य पांशुसायुज्यमानयत् ॥ १४१ ॥
 कञ्चिद्रथं रथेनैव पदातिं च पदातिना ।
 गजं गजेन चाहृत्य स निन्ये यमसादनम् ॥ १४२ ॥
 अथ ते तं मृगं व्यास दानवा भीमगर्जिताः ।
 आयुधैः समभिकुब्धास्ततश्चुस्तं तदा भृशम् ॥ १४३ ॥

तेनाथ सर्वे विजितासुरेन्द्राः
 परस्परं वीक्ष्य मुखानि शूराः ।
 व्रीडान्वितास्ते पुनरेव देवं
 वराहदेवं परिवार्य तस्थुः ॥ १४४ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

अथ ते तं मृगं व्यास परिवार्योपतस्थिरे ।
 ते मृगा इव शार्दूलं सिंहपोतं यथा गजाः ।
 आजघ्नुर्दानवाः कुब्धा वराहं शस्त्रवृष्टिभिः ॥ १४५ ॥
 स चापि मृगशार्दूल उपविश्य महोदधिम् ।
 अपोऽपिवत्समाविश्य घृष्टिर्वै वडवामुख ॥ १४६ ॥
 तथा तानीरितानि दैत्यैरायुधानि सहस्रशः ।
 व्यादायास्त्रमहन्वन्त्रं जग्राह च रसास च ॥ १४७ ॥
 प्रसित्वा तानि शस्त्राणि सर्वाणि सुमहाबलः ।
 दानवान्प्रति संचक्रे वेगं सिन्धुरिचापरः ॥ १४८ ॥
 गजान्प्रति यथा सिंहः सिंहाञ्शरभराडिव ।
 गरुत्मान्मुजगान्यद्वच्छार्दूलश्च मृगानिव ॥ १४९ ॥
 मेघवृन्दं यथा घायुः फपोतानिव पक्षिराद् ।
 तथा स भगवान्व्यास दानवान्प्रति लोडयत् ॥ १५० ॥
 वेगं चक्रे यथा क्षिप्रमिन्द्रियान्प्रति वै मनः ।
 आसादयन्स तान्दैत्यान्महाजलदनिस्वनः ।
 सर्वान्विद्रावयामास रद्रः पशुगणानिव ॥ १५१ ॥

कांश्चित्पद्भ्यां स संक्रुद्धो हस्ताभ्यामपरानपि ।
 अपरान्द्रूप्या तत्र ह्यप्रैपीद्यमसादनम् ॥ १५२ ॥
 तलेन शम्बरं भूमौ कालसंवरमेव च ।
 नरकं पादघातेन हयग्रीवं च मुष्टिना ॥ १५३ ॥
 उरसा नमुचिं चापि महामायं च सुव्रत ।
 आहत्याहृत्य संक्रुद्धः पातयामास देवपः ॥ १५४ ॥
 तं तथा द्राघयाणं च गर्जमानं च सिंहवत् ।
 विप्रचित्तिर्वराहं च मुष्टिनोरस्यताडयत् ॥ १५५ ॥
 विप्रचित्तिं जघानोग्रं पार्श्वदेशे स मुष्टिना ।
 स आहतो वराहेण वराहं क्रोधमूर्छितः ।
 पुनर्जघान वेगेन वक्षस्येनं विनादयन् ॥ १५६ ॥
 अमृष्यमाणस्तं घातं वराहः स महाबलः ।
 मुष्टिनोद्यम्य तं दैत्यं वज्राभेन व्यताडयत् ॥ १५७ ॥
 स दैत्यस्तेन घातेन भ्रमित्वा चक्रवत्तदा ।
 पपात भूमौ वेगेन वाताहत इव द्रुमः ॥ १५८ ॥
 पतितं तं तदाभ्येत्य विप्रचित्तिं मृगेश्वरः ।
 पादे जग्राह देवोऽसौ द्राघयाणो दितेः सुतम् ॥ १५९ ॥
 स तं च भ्रामयित्वाथ नर्वित्वा चासकृद्बली ।
 पुरं प्रति विचिक्षेप महात्मा नन्दिवर्धनः ॥ १६० ॥
 स तेन क्षिप्तो विषमौ दानवाधिपतिर्बली ।
 सबलाकताडिज्जालपरिच्छिन्न इयाम्बुदः ॥ १६१ ॥
 स्रस्तहाराम्बरधरश्च्युतमालाविभूषणः ।
 पपातोपरि वेगेन हिरण्याक्षस्य वैश्मनः ।
 सौधमद्वालकं तस्य विमानमिव संस्थितः ॥ १६२ ॥
 सोऽपि दानवशार्दूलो वराहेणावताडितः ।
 तेन चैव हि घातेन मुहूर्तमभवज्जडः ॥ १६३ ॥
 तं समाश्यासयद्राजा तदा शीतेन चारिणा ।
 तालवृन्तंश्च बहुभिर्मणिभिश्च दितेः सुतः ॥ १६४ ॥
 समाश्यास्योत्थितश्चैव उपविष्टो परासने ।
 राजा पप्रच्छ तं दैत्यं परं विस्मयमागतः ॥ १६५ ॥

राजोवाच ।

केनाद्य हिमवान्दैत्य पृथिवीयं ससागरा ।
 सहामरैर्महादैत्यैश्चलिता विश्वकर्मणा ॥ १६६ ॥
 केनाद्य मन्दरो ग्रस्तो मृत्युः केन पराजितः ।
 केन त्वं दानवेशानः क्षिप्तः को बलवान्कविः ॥ १६७ ॥
 पृथिव्यास्तुलनं यादृङ् मन्दरस्य च चालनम् ।
 मृत्योश्च बन्धनं यादृक्तदेवं क्षेपणं महत् ॥ १६८ ॥
 रुद्रेन्द्रप्रतिमो वीरो लोकपालभयंकरः ।
 केन त्वं तुलितः संख्ये बलवान्वलिना बलात् ॥ १६९ ॥
 कस्येदं बलमक्षोभ्यं कस्य बाहोर्वलं महत् ।
 स्यापितं त्रिपु लोकेषु दानवेश्वर कथ्यताम् ॥ १७० ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दानवः सुमहाबलः ।
 नत्वाह दीर्घं निश्वस्य निरीक्ष्य च पुनः पुनः ॥ १७१ ॥

विप्रचित्तिरुवाच ।

अमानुषमिदं राजन्नतिदैवं तथापि च ।
 अतिदैत्यं च दैत्येषु न दृष्टं न श्रुतं मया ॥ १७२ ॥
 यादृशं तु वराहस्य तादृक्तस्य न तत्त्वचित् ।
 न हि तुल्यं प्रपश्यामि तस्य राजन्महात्मनः ॥ १७३ ॥
 अस्त्रैः शस्त्रैश्च बहुमिस्तक्षमाणस्य संयुगे ।
 नार्तिर्दुःखं च संज्ञा च प्रज्ञा चैव न हीयते ॥ १७४ ॥
 भवेत्तदानीं वृष्टस्य मम तेन न निर्वृतिः ।
 न दैत्यदानवै राजन्सुतोऽहं भयमित्युत ॥ १७५ ॥
 यथा क्षुद्रमृगान्सिंहो मण्डूकानिव चौरगः ।
 तथा स कलयामास सर्वान्दैत्येन्द्रदानवान् ॥ १७६ ॥
 न तं मृगमहं मन्ये न देवं नापि चासुरम् ।
 कोऽप्यसौ दितिपुत्राणामनर्थः समुपस्थितः ॥ १७७ ॥

तेनास्मि मुष्टिना मूर्ध्नि ताडितो भूतलं गतः ।
 गृहीत्वा सहसा क्षिप्तः पातितस्त्वद्गृहोपरि ॥ १७८ ॥
 दानवानां च दैत्यानामितरेषां च दानव ।
 न जाने समरस्थानं मन्येऽहं सर्वथा हितम् ॥ १७९ ॥
 अवध्यः स महातेजा बलवान्दुर्यला वयम् ।
 श्रुत्वैवं दितिपुत्राणां हितं यत्तत्समाचर ॥ १८० ॥
 तस्याङ्गे मुनयः सर्वे दृश्यन्ते सह दैवतैः ।
 कृत्या सेति मतं दैत्य तवार्थं दितिर्नन्दन ॥ १८१ ॥
 मतिश्च तव दैत्येन्द्र युद्धार्थं कृतनिश्चया ।
 निवर्तस्वेति युद्धाङ्गे दैत्यानां हितमाचर ॥ १८२ ॥
 अजय्योऽसौ जिता दैत्या मा नो युद्धे नियोजय ।
 हित्वास्माकं पुरं सर्वे समुद्राग्मः समास्थिताः ॥ १८३ ॥
 तिष्ठेम राजन्मा युद्धे तेन सार्धं मनः कृथा ।
 भावमंस्था मृगं दैत्यं मृगोऽसाविति सर्वतः ।
 नरसिंहो ह्यभूत्पूर्वं मृगोऽभूद्बभूवुर्धितुं हि नः ॥ १८४ ॥
 यावत्त्वं ध्रियसे दैत्य दानवानां सुखावहः ।
 तावत्सर्वे सुप भीता भविष्यन्ति न संशयः ॥ १८५ ॥
 मा नश्यन्तु दितेः पुत्रा दनोश्चैव सुबालिशाः ।
 अथ याम पुरादस्मादसुरेश्वर सर्वतः ॥ १८६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हिरण्याक्षः प्रतापवान् ।
 उवाच दानयेन्द्रं तं भीतं तस्य महात्मनः ॥ १८७ ॥
 असंशयं महात्मासौ मृगो दानवसत्तम ।
 येन मन्दरकटपस्त्वं तुलितोऽसि महाबलः ॥ १८८ ॥
 अद्य वर्षसहस्राणि दिव्यान्यसुरपुंगव ।
 चत्वारि भुञ्जता राज्यं गतानि मुमहाम्ति मे ॥ १८९ ॥
 पञ्चमं चात्र संप्राप्तं तावद्देवाश्च नाशिताः ।
 सयला बाहुभिर्घोरैः संप्रामे त्वयलाः कृताः ॥ १९० ॥
 सोऽहं तथा यलोपेतो भुङ्क्त्वा राज्यमकण्टकम् ।
 भीतः प्रविश्य सलिलं कथं स्थास्ये मुजङ्गयत् १९१ ॥
 १०

मृगरूपी स विष्णुश्च वाराहं रूपमास्थितः ।
 ममाग्रतो यदि स्यात्तन्मैकृत्य दानवेश्वर ॥ १९२ ॥
 ममापि बलमशुब्धं तस्माच्च बलवानहम् ।
 यो मे भयात्परित्यज्य स्वरूपं मृगतां गतः ॥ १९३ ॥
 यो हृन्याद्दस्तिनं संख्ये सिंहं शरभमेव च ।
 तस्य कथं भवेद्भीतिर्मृगे ह्यस्मिन्महाबल ॥ १९४ ॥
 मद्भयाच्च वराहश्च सर्वदेवैरधिष्ठितः ।
 समाह्वयति दैत्येन्द्र जय एवं ततो हि मे ॥ १९५ ॥
 भवानेव हि मे दैत्य तेन दूतः प्रचोदितः ।
 त्वरितो मृत्युकालेन गत्वा दानवपुंगव ॥ १९६ ॥
 अद्य तं भ्रातृहन्तारं दानवानां भयंकरम् ।
 अहत्वा न निवर्तिष्ये शपे सत्येन दानव ॥ १९७ ॥
 सूनं ततः समादिश्य रथं सज्जमचीकरत् ।
 समाश्वसायितुं पत्नीः प्रविवेश पुनर्गृहम् ॥ १९८ ॥

स तत्र ताभिः कृतमङ्गलस्तदा
 दितेः सुतस्तास्तु निरीक्ष्य सर्वतः ।
 जग्राह सर्वे रणयोग्यमुद्दलं
 महाबलः शत्रुनिवारणक्षमः ॥ १९९ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

स धम्बी कवची भूत्वा वद्गोधाङ्गुलिबवान् ।
 वद्गृष्टोऽशुचिश्चैव शरहस्तो महाबलः ॥ २०० ॥
 हरिश्मशुश्चतुर्दंष्ट्रः शङ्खुकर्णो महाहनुः ।
 आजानुबाहुः सुश्यामो न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥ २०१ ॥
 हस्तयोः पद्मशङ्खौ च चक्रामत्स्यौ च पादयोः ।
 महाहनुर्जालपादो जालहस्तोऽश्वमेहनः ॥ २०२ ॥
 लोलादित्यनिभाक्षश्च अजनाचलसंनिभः ।
 स निर्ययौ तदा व्यास भ्रुकुटीदूषिताननः ॥ २०३ ॥
 आरादपश्यत्सूतेन रथं समुपकल्पितम् ।
 सहस्रनल्वमात्रं च हयैर्दिव्यैः समन्वितम् ॥ २०४ ॥

सहस्रैर्दशभिर्व्यास सर्वोपकरणान्वितम् ।
 सर्वाङ्गेन सुसंयुक्तं ध्वजेनादित्यवर्चसा ॥ २०५ ॥
 आरुरोह जयेत्युक्तो दानवैर्वहुभिस्तदा ।
 दिवाकरो रथं यद्वद्भ्रगवांस्तेजसां पतिः ॥ २०६ ॥
 विवभौ स तदारूढो रथस्थो दितिन्दनः ।
 सौवर्णो भाजने यद्वदिन्द्रनीलं समन्वितम् ॥ २०७ ॥
 किरीटं त्वावभौ तस्य शिरस्थं तु महाद्युतेः ।
 यथाञ्जनगिरेः शृङ्गे दात्राग्निश्च समास्थितः ॥ २०८ ॥
 संतुतोदाथ यन्तारं स दैत्यो गमनं प्रति ।
 तस्य पार्श्वेऽभवद्वास विप्रचित्तेरवस्थितिः ॥ २०९ ॥
 शङ्खभेरीमृदङ्गैश्च मुरजैर्वेणुभिस्तथा ।
 वाद्यमानैर्ययौ राजा हिरण्याक्षः स्वकात्पुरात् ॥ २१० ॥
 अग्रतः पृष्ठतश्चैव पार्श्वयोरुभयोरपि ।
 जग्मुः सर्वेऽसुरा व्यास भास्करस्य यथा ग्रहाः ।
 केतोरिव यथान्यो हि प्रतिकेतुरवस्थितः ॥ २११ ॥
 निर्गच्छमानः स्वपुरादुत्पाताभयशंसिनः ।
 अपदयद्वास दैत्येन्द्रो न च तानकरोद्भृदि ॥ २१२ ॥
 अच्छिनत्तस्य पन्थानं भुजङ्गः कृष्णदेहवान् ।
 गृध्रश्च रक्तयत्रोऽस्य विलिल्ये ध्वजमूर्धनि ॥ २१३ ॥
 शृग्नश्चक्रायते चास्य रथोपरि च गच्छतः ।
 ध्वजश्चाच्छिद्यत महान् रथस्य तु महाप्रभः ॥ २१४ ॥
 घामं चाङ्गं स्फुरत्तस्य शरीरस्य मुहुर्मुहुः ।
 ह्येपन्ते च हया दीना हस्तिनो विमदा यभुः ॥ २१५ ॥
 पताञ्छान्यांश्च सुयहस्य दैत्यो मुनिसत्तम ।
 अवैक्षत निमित्तानि भयदान्यात्मनोऽसृष्टत् ॥ २१६ ॥
 नातिदूरे स निष्क्रम्य नगरान्तं मृगेश्वरम् ।
 अपदयद्दानवः संस्ये युध्यमानमभीतयत् ॥ २१७ ॥

सोऽपि दैत्यवरः सम्यक् क्रोधात्संरक्तलोचनः ।
 विस्फारयन्महच्चापं रथेनाभ्यपतद्दली ॥ २१८ ॥
 वराहोऽपि महाबाहुर्विदित्वा दितिनन्दनम् ।
 सुवर्णाक्षं प्रति रुषा स वेगेनाभ्यधावत ॥ २१९ ॥
 तस्यापतत पद्मानु दानवः सुमहाबलः ।
 सर्वसंधिषु तीक्ष्णाग्नात्रिचरान बहुज्जरान् ॥ २२० ॥
 सायकैस्तैर्विनिर्भिन्नः सर्वसंधिषु सुव्रत ।
 न चचाल मृगेन्द्रोऽसौ विष्टब्धः समतिष्ठत ॥ २२१ ॥
 ततस्तु ते तदा व्यास दृष्ट्वा देवं महाभयम् ।
 विशल्यकरणैर्मन्त्रैर्विशल्यं चैव चक्रिरे ॥ २२२ ॥
 स विशल्यस्तदा देवैः कृतो मृगपतिर्महान् ।
 पुनर्वेगं महत्कृत्वा जगाम दितिजाग्रति ॥ २२३ ॥
 स वध्यमानो बहुभिः शरैर्मृगपतिर्महान् ।
 दैत्येन्द्ररथमास्थाय इयेप रथमव्ययः ॥ २२४ ॥
 ग्रहीतुं नादयन्व्यास बहुधा विश्वरूपधृक् ।
 यन्ता च मण्डलं कृत्वा भ्रामयामास तं रथम् ॥ २२५ ॥
 प्रसारितकरं दैत्यो मृगं तं सुमहाबलम् ।
 ब्रह्मधास्त्रेण नागेन स बद्धो न्यपतद्दुवि ॥ २२६ ॥
 पतितं तं च दैत्येन्द्रा विविधायुधपाणयः ।
 निजघ्नुर्भृशमायस्ता बहुधा क्रोधमूर्च्छिताः ॥ २२७ ॥
 अवध्यं वध्यमानं च पतितं नन्दिवर्धनम् ।
 गरुत्मान्भुजगेन्द्रेभ्यः क्षिप्रमेव व्यमोचयत् ॥ २२८ ॥
 मुक्तश्च भुजगेन्द्रेभ्यो द्रावयाणो दितेः सुतान् ।
 हिरण्याक्षरथं तूर्णमभ्यधावन्महामनाः २२९ ॥
 तं धावन्तं पुनर्दैत्यः शरेणानतपर्वणा ।
 विव्याध हृदये व्यास नर्दमानो यथाभुवदः ॥ २३० ॥
 मृगेन्द्रश्च विभिन्नोऽसौ हृदये मोहमास्थितः ।
 पपात भूमौ निर्वृत्ते शक्रध्वज इयोत्सवे ॥ २३१ ॥
 ततो हाहाहृतं सर्वैः संमूढैर्देवपुंगवैः ।
 ऋषयस्तुपुबुधैर्न भास्करश्चाप्रभोऽभवत् ॥ २३२ ॥

अथ सोऽऽप्यायितस्तत्र ऋषिभिर्ब्रह्मसत्तमैः ।
 प्रतिपद्य तदा संज्ञामिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३३ ॥
 आप्याययध्वं मां क्षिप्र मूढोऽहं सर्वतः सुराः ।
 नाल्पवीर्येण शस्योऽयं दैत्यो बाधयितुं रणे ॥ २३४ ॥
 ततस्ता देवताः सर्वे ऋपयश्च तपोधनाः ।
 तपसा स्वेन तं देवं सर्वं एवाभ्यपूरयन् ॥ २३५ ॥
 तस्य चाप्यायमानस्य ऋषिभिर्देवतैः सह ।
 ततो रूपं युगान्ताग्निकालमृत्युसमं वभौ ॥ २३६ ॥

स दीप्यमानो विवभौ महात्मा
 देवैश्च सर्वैर्ऋषिभिः स्तुतश्च ।
 दीतस्तदा भास्करसत्तिकल्पो
 लोकान्दहिष्यन्निय देवदेवः ॥ २३७ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

स तथाप्यायितो देवैर्बलवान्भास्करद्युतिः ।
 चित्रं बहुविधं शीघ्रं मण्डलानि परिभ्रमत् ॥ २३८ ॥
 मुतादि सिंहवत्कृत्वा सोऽचलोरुयत प्रभुः ।
 पृष्ठतश्चाप्रतश्चापि पुनर्गजवदाचरत् ॥ २३९ ॥
 पुनर्न्यात्ताननो भूत्वा शस्त्राण्यग्रसत प्रभुः ।
 पुनर्वृक्षैः शिलाभिश्च दानवान्समचूर्णयत् ॥ २४० ॥
 पुनराकाशगो भूत्वा पक्षिराडिव खाद् भ्रमत् ।
 पुनर्जहास संक्रुद्ध अशनीपातसंनिभम् ।
 पुनश्च सूक्ष्ममात्मानं कृत्वा तस्थावतोऽग्रतः ॥ २४१ ॥
 एवं तं बलमानं च नर्दमानं च दानवः ।
 उवाच भुकुटीवक्रो हिरण्याक्षोऽभिनादयन् ॥ २४२ ॥
 भोः क्षुद्रमृग दुर्बुद्धे न त्वं मोक्षमवाप्स्यसि ।
 हत्वा च त्वां प्रदास्यामि रद्राय बलिमोजसा ॥ २४३ ॥
 त्यथा हतभृङ्गना मे भ्राता ज्येष्ठो दुरात्मना ।
 तस्याद्य कर्मणः प्राप्तं फलं दुरात्मनस्तथा ॥ २४४ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हिरण्याक्षस्य संयुगे ।
 उवाच भगवान्विष्णुः क्रोधयानो दितेः सुतम् ॥ २४५ ॥
 हनोऽसौ नरसिंहेन मया दैत्यः प्रतापवान् ।
 विक्रम्य संयुगे तत्र भवतोऽपि वधो ध्रुवः ॥ २४६ ॥
 यदि त्वं गच्छसे खं वा पातालं वा ततोऽपरम् ।
 पर्यंतं वोदधिं चापि न तथापि विमोक्ष्यसे ॥ २४७ ॥
 यत्ते बलं तपो यच्च या च माया तवासुर ।
 तत्सर्वं निर्दहाम्यद्य तव देहं सर्जीवितम् ॥ २४८ ॥

हिरण्याक्ष उवाच ।

त्वं मया शरविष्टवधो देवंमन्त्रैर्विमोक्षितः ।
 बद्धं त्वख्रेण भूयस्त्वां पक्षिराजो ह्यमोचयत् २४९ ॥
 भूयो मृतश्च दुर्बुद्धे देवैर्द्विर्जीवितोऽभवात् ।
 भूयश्चाहं वधिष्यामि सिद्धो मृगमिवाजने ॥ २५० ॥
 तव का शक्तिरद्येह माहेश्वरमृते वरम् ।
 तत्त्वावयोरेतदेव ह्यन्तरं सुमहद्वरम् ॥ २५१ ॥
 यः स्यात्कुलीनो विद्वान्वा सतां मार्गं व्यवस्थितः ।
 सोऽन्येनैव जितं मत्वा आत्मानं संयुगे नमेत् ॥ २५२ ॥
 निर्घृणश्चासत्कुलश्च छिद्रघाती दुरात्मवान् ।
 त्वदन्यः को भवेत्तिर्यग्योनौ दैत्यस्य विद्यते ।
 न त्वं मम कृतो मृत्युरहं तु तव संयुगे ॥ २५३ ॥
 पते सिद्धाः प्रपश्यन्ति चारणाश्चापि सर्वशः ।
 आवयोरन्तरं संख्ये बहुधा युध्यमानयोः ॥ २५४ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तमापतन्तं धेगेन सशूलं दृष्ट्वान्मृगः ।
 दैत्यसंघैः समासक्तं सर्वप्राणिभयंकरम् ॥ २५५ ॥
 अलक्षितेन शूलेन तमहन्दितिनन्दनः ।
 विमिश्रो हृदये व्यास मृतकल्पः पपात च ॥ २५६ ॥

ततो हाहाकृतैर्भूतैरदृश्यैर्मुनिसत्तम ।
 उद्वेलाः सागराश्चासम्भास्करश्चाप्रभोऽभवत् ॥ २५७ ॥
 उल्काः पेतुश्च सर्वत्र म्लानमाल्याः सुराऽभवन् ।
 ग्रहाणामभवद्युद्धं विमानानि च पेटिरे ॥ २५८ ॥
 जजपुर्मुनयः सर्वे वराहे पतिते तदा ।
 महादेवं नमस्कृत्य ब्रह्मा सस्मार तं तदा ॥ २५९ ॥
 ततो वितिमिरं सर्वमभवत्पूर्ववच्छुभम् ।
 प्रकृतिस्थं जगच्चाभूद्धराहश्चोदतिष्ठत ।
 तेजो माहेश्वरं दिव्यं विवेश मधुसूदनम् ॥ २६० ॥
 सोऽऽप्यायितस्ततः शूलं स्थूलं निष्कृष्य भाधवः ।
 सहस्रानलसंकाशो बभूव सुमहाबलः ॥ २६१ ॥
 ततस्तेनैव शूलेन तं दैत्यं देवनन्दनः ।
 [ ] ॥ २६२ ॥
 मध्ये भिन्नः स तं शूलं निष्कृत्य च विसृज्य च ।
 खड्गं निष्कृष्य वेगेन वराहं मूर्ध्यताडयत् ॥ २६३ ॥
 स तेन सुप्रहारेण वराहो नन्दिवर्धनः ।
 नार्तिमानभवद्भास बभूव रुधिरप्लुतः ॥ २६४ ॥
 नानाधातुविचित्रोऽसौ हिमवानिव पर्वतः ।
 बभौ वराहो देवात्मा सर्वासुरविमर्दनः ॥ २६५ ॥
 पुनराहन्तुकामस्य तस्य दैत्यस्य सुव्रत ।
 अथ हस्तप्रहारेण खड्गं हस्तादपातयत् ॥ २६६ ॥
 शरभाविष चायस्तौ शार्ङ्गलाविष निर्घृणौ ।
 परस्परमयुध्येतां परस्परजयैपिणौ ॥ २६७ ॥
 अङ्गुशैर्ब्राम्हिहस्तैश्च क्षेपणैरपसर्पणैः ।
 मण्डलैश्च पुनश्चित्रैः कर्पणैरपरुर्पणैः ॥ २६८ ॥
 तलैश्च मुष्टिभिश्चैव भुजैः सचरणैरपि ।
 नखैश्च दशनैश्चैव तथान्यैश्च महाबलैः ॥ २६९ ॥

तयोरेवाभवद्युद्धमुभयोर्देवदैत्ययोः ।

अहानि दश चाष्टौ च तथान्यानि चतुर्दश ॥ २७० ॥

अन्यत्सहस्रमेवादिवर्षान्तं दिव्यमानुषम् ।

एष कालोऽभवत्तत्र ततो दैत्योऽवलोऽभवत् ॥ २७१ ॥

तं हीयमानमालोक्य दैत्याधिपतिमूर्जितम् ।

आकाशे वागुवाचेदमशरीरा च सुस्वरा ॥ २७२ ॥

शृणु देव वराहेदं श्रुत्वा चैतत्समाचर ।

अशक्योऽयं त्वया ह्येवं हन्तुं दैत्यो महाबलः ॥ २७३ ॥

अवलोऽयं कृतः क्रूरो ध्रुवं माहेश्वरेण हि ।

तेजसा चैव जहोनमेव कालोऽस्य वर्तते ॥ २७४ ॥

मुक्तचैवं दैत्यराजानं चक्रेण विनिपूदय ।

माहेश्वरेण कालेन ततो मृत्युमवाप्स्यति ॥ २७५ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

ततस्तदभिसंश्रुत्य भगवान्प्रन्दिवर्धनः ।

मुमोच दैत्यराजानं पादेनाहत्य वक्षसि ॥ २७६ ॥

स मुक्तस्तेन कालेन विषभौ दैत्यपुंगवः ।

भुक्तभुक्तो यथा सूर्यः संहिकेयेन राहुणा ॥ २७७ ॥

भगवानपि दीप्यन्तं श्रिया दैत्यं समीक्ष्य तम् ।

सस्मार तत्तदा चक्रं नमस्कृत्वा पिनाकिनम् ॥ २७८ ॥

ततः सर्वा दिशो व्यास वह्निपुञ्जनिभा वभुः ।

शब्दश्च सुमहानासीद्युगान्ताम्बुदसंनिभः ॥ २७९ ॥

सिद्धाः पेतुश्च मेदिन्यां देवांश्च भयमाविशत् ।

स्वस्त्यस्तु सर्वभूतानामित्यूचुर्मुनयस्तदा ॥ २८० ॥

सागराश्चावशुष्यन्त विनेशुर्नांगपक्षिणः ।

दैत्याश्च दानवाश्चैव सर्वे ते विविशुः पुरम् ॥ २८१ ॥

भयत्रस्तानि भूतानि उल्काः पेतुर्नभस्तलात् ।

आगच्छंश्च युगान्तानि कालचक्रे सुभास्वरे ॥ २८२ ॥

क्षणान्तं तन्महाचक्रं प्रज्ज्वाल नरान्तकम् ।

दुर्निरीक्ष्यं हि जग्त्वा सर्वदा सर्वघाति च ॥ २८३ ॥

तथाप्रतिहतं दिव्यं मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
 करभागाद्वराहस्य शतारमतिनिस्वनम् ॥ २८४ ॥
 तमापतन्तं संवीक्ष्य सर्वभूतानि सर्वशः ।
 पेतुर्ममौ महाघोरमपश्यन्न च किञ्चन ॥ २८५ ॥
 सोऽपि देवस्तदा कृत्वा रूपं सुमहदव्ययम् ।
 त्रैलोक्यव्यापि निक्षिप्य दानवं प्रति नोदयत् ॥ २८६ ॥
 तद्युगान्तानलप्रख्यं क्षुरान्तं स्फोटयन्नभः ।
 जगाम दानवं क्षिप्रं दिशः सर्वा दहन्निव ॥ २८७ ॥
 तं तु दानवशार्दूलमुपजातमहारघम् ।
 जघानाल्लैर्वहुविधैरव्यथद् द्विजसत्तम ।
 चकार भस्मसाद्विप्र जगाम च विनादयन् ॥ २८८ ॥
 अथ मायां तु ससृजे तैजसीं पार्थिवीमपि ।
 वायवीं चार्णवीं चैव तामसीमिन्द्रियामिकाम् ॥ २८९ ॥
 तथैव योगिनीं मायां मोहनीं स्तम्भनीमपि ।
 निवर्तनीं जम्भनीं च चकारान्याश्च संयुगे ॥ २९० ॥
 तास्ताः सर्वास्तदा चक्रं सुमहद्रीमनादयत् ।
 भित्त्वा तस्य शिरः कायादुन्ममाथ यथाबलम् ॥ २९१ ॥

तत्ते निरुक्तं सुमहच्छिरोऽग्र्यं
 व्याप्ताननाग्निप्रतिमोग्रनेत्रम् ।
 दंष्ट्राकरालान्द्रुतभीमनादं
 पपात मेरोरिव शृङ्गमुच्चम् ॥ २९२ ॥
 रथाङ्घ्रिनिष्पीतवपुर्वराङ्गं
 न भाति तद्वन्नमतीथ दीनम् ।
 निशाप्रहाणे विनिवृत्तरस्मि
 विभ्यं यथा चन्द्रमसो न शोभते ॥ २९३ ॥
 तद्रक्तपाङ्क्तिच्छदमाननं मुहु-
 मुद्भुश्च दन्तानपि संदशानम् ।
 पपात दैत्यस्य शिरो निरुक्तं
 यथा गिरेः शृङ्गमिजातिवृद्धम् ॥ २९४ ॥

सनत्कुमार उवाच ।

तस्मिन्निहिते दैत्ये सुराः सर्वे हि तृष्टुः ।
 क्रययश्च तपोयुक्ताः पुष्पवृष्टिं पपातिरे ॥ २९५ ॥
 देवदुष्टुभयो नेदुरदद्यास्तु महास्वनाः ।
 भूतानामभवच्छर्मं प्रकृतिस्थं जगद्गभी ॥ २९६ ॥
 जगामादृश्यतां चक्रं ततः स्वस्था वभुः सुराः ।
 क्रययश्चैव लोकाश्च तं दैत्यं ददृशुर्हतम् ॥ २९७ ॥
 असुरा अपि ते सर्वे पुरद्वाराणि सर्वशः ।
 पिधाय यत्नात्संनद्धाः प्राकारेष्ववतस्थिरे ॥ २९८ ॥
 ते भीता मुक्तकेशाश्च रजोध्वस्ता भयार्दिताः ।
 जीवितं स्वं परीप्सन्तः प्राकारस्थाः स्थितास्तदा ॥ २९९ ॥
 भगवानपि दीप्तार्चिर्हविषेव इवानलः ।
 भीययाणोऽसुरान्सर्वान्गृथिर्वामुहत्तदा ॥ ३०० ॥
 स महीं सर्वतो क्षिप्य उत्पात्य च महीरहान् ।
 प्रवाहानपि गङ्गायाः समन्तादन्वभिन्दत ॥ ३०१ ॥
 पर्वतान्स तदोत्पात्य दैत्योद्यानान्यचूर्णयत् ।
 आरामान्सतडागांश्च यभञ्ज च ररास च ॥ ३०२ ॥
 ततो दक्षिणतो गत्वा मुहूर्ते देवसत्तमः ।
 शङ्खपर्वतमासाद्य नन्दं जलदो यथा ॥ ३०३ ॥
 असुरा अपि ते भीताः प्राकारान्तरमास्थिताः ।
 जगाम दैत्याग्संत्रास्य रत्नान्यादाय सर्वशः ॥ ३०४ ॥
 स तां दंष्ट्राङ्कुरालग्नं वहन्भाति मृगेश्वरः ।
 [विषाणलग्नं लम्बन्तीं मृणालीं गजराडिव ॥
 स तां सागरमध्येन वहन्भाति मृगेश्वरः ।]
 वराहरूपी कालान्ते ब्रह्मेव धमुधां पुरा ॥ ३०५ ॥
 ससागरं तामुत्तीर्णो भगवान्निदिवर्धनः ।
 स्वस्थाने स्थापयामास महीं तां पुनरेव हि ॥ ३०६ ॥

ततः शक्राय लोकांस्त्रीन्द्रत्वा च मधुसूदनः ।

उवाच मित्र मित्रेति मित्रश्चाहं तवानघः ॥ ३०७ ॥

येऽपि तेऽभ्येऽरयः केचिद्भविष्यन्त्यसुरेश्वराः ।

तेषामपि वधं घोरं करिष्यामि न संशयः ॥ ३०८ ॥

ततस्ते ऋषयः सर्वे देवताश्च सवासवाः ।

ऊचुः स्वां मूर्तिमास्थाय यथा पूर्वं तथा वभुः ॥ ३०९ ॥

श्रीधराह उवाच ।

इयं मूर्तिर्मया देवाः प्राप्ता परमवर्चसा ।

न वानया गतिः काचित्प्राप्ता मे सदृशी भुवि ॥ ३१० ॥

सोऽहं किञ्चिद्ब्रह्मत्येह कालं मूर्त्यानया सुखम् ।

भविष्यामि पुनर्देवः सत्यमेतद्भवीमि वः ॥ ३११ ॥ इति ॥

* * * * *

उद्धृत्य क्षितिमश्रमेण जलधेर्देवान्स्त्रभागाशिनः

कृत्या दुःखमपाचकार जगतः कोलाघतारो हरिः ।

लोकानां हितकाम्यया वसुधया पृष्टः प्रणम्यादरा-

द्वार्तास्ताः करुणाभरेण भगवानूचे पुराणोद्भवाः ॥ ३१२ ॥

आदौ सर्गमुदाजहार नवधा देवो व्रतानां विधिं

भूमीभूधरखण्डमानमतुलं तत्र व्यवस्थामपि ।

दानानां च विधीन्फलानि विधिवद्गणेषु पूजां हरं-

भक्ष्याभक्ष्यनिरूपणं भगवतः पूजापराधानपि ॥ ३१३ ॥

पूजायामुचितोपचाररचनं विप्रादिदीक्षाक्रमं

प्रायश्चित्तविधानविश्रुतकुरुक्षेत्रादितीर्थस्थितिम् ।

माहात्म्यं किल माधुरं च मथुरातीर्थेषु तीर्थान्तरं

प्रायश्चित्तमुवाच दैवतमणिः पूजापराधे हरं ॥ ३१४ ॥

भार्दादिप्रतिमार्चनाविधिरथ श्राद्धीयविप्रादिकं

गार्हस्थ्यश्रमनिर्णयश्च निखिलं कर्मान्तराशान्तिकम् ।

नानापुण्यकथा यमस्य सदसो रूपं द्विरूपं यथा

भूयो रौरवकादिकानि नरकान्येतेषु या यातनाः ॥ ३१५ ॥

भोगानन्तरलक्षणानि वपुषां जन्मानि धर्मस्तुतिः

धर्मणाथ पतिव्रतास्तुतिरथो शंभोः स्तुतिर्बधसा ।

नन्दीशस्य विलोकनं शिवकथास्तस्मात्पुराणे फलं

धाराहेण वसुंधरां प्रति पुरा प्रोक्तानि सूचीक्रमः ॥ ३१६ ॥

घराहे करणावता भगवता प्रोक्तानि भूमेः पुरो
 वाभ्यानि ध्रुवमत्र विस्तरभिया संक्षिप्य युध्यालिपत् ।
 राजा टोडरमह्य एष विदुषामादाय तत्तन्मतं
 सर्वेषां विधयः स्फुरन्ति सुधियः पदयन्तु तत्रैव तान् ॥ ३१७ ॥

[अघतारसौख्ये वराहावतारवर्णनं नाम तृतीयो हर्षः ।]

२. ४

अथ नृसिंहावतारः ॥

श्रीभागवते श्रीनारदे युधिष्ठिरं प्रति । हिरण्यरुशिषुः प्रह्ला च । तयोः
 संवादानन्तरम्-

श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो दुःसहं तनयानयम् ।

कोपावेशचलद्वात्रः पुत्रं हन्तुं मनो दधे ॥ १ ॥

कोपावेशेन कोपोद्रेकेण चलद्वात्रं वपुर्यस्य ॥

क्षिप्त्वा परुषया वाचा प्रह्लादमतवर्हणम् ।

क्षिप्त्वा तिरस्कृत्य ॥

आहेक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चश्रुषा ॥ २ ॥

पापेन सरोषेण । तिरश्चीनेन वकेण ॥

प्रध्रयावनतं दान्तं बद्धाञ्जलिमवस्थितम् ।

सर्पः पदाहत इव श्वसन्प्रकृतिदारणः ॥ ३ ॥

रे दुर्विनीत मन्दात्मन्कुलभेदकराधम ।

स्तब्धं मच्छासनोद्भूते नेष्ये त्वाहं यमक्षयम् ॥ ४ ॥

मन्दात्मन् अल्पबुद्धे । ममाज्ञातिलाङ्घिनं त्वामद्य यमालयं नेष्यामीत्यर्थः ॥

कुन्दस्य यस्य कम्पन्ते त्रयो लोकाः सहेश्वराः ।

तस्य मेऽभीतवन्मूढ शासनं किवलौऽत्यगाः ॥ ५ ॥

[भाग० ७ अ. २-७]

किं बलं यस्य सः किवलः ॥

नारद उवाच ।

इतीरितं वचः श्रुत्वा पितुर्धामान्हरेः प्रियः ।

प्रह्लादः प्रणतः प्राह गतभीः प्रहसन्निव ॥ ६ ॥

[चूर्णि १]

प्रह्लाद उवाच ।

न केवलं मे भवतश्च राज-
न्स वै बलं बलिनां चापरेषाम् ।
परेर्ज्येऽमी स्थिरजङ्गमा ये
ब्रह्मादयो येन वशं प्रणीताः ॥ ७ ॥

स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसा-
योजः सहः सत्त्वबलेन्द्रियात्मा ।
स एव विश्वं परमः स्वशक्तिभिः
सृजत्यवत्यत्ति गुणत्रयेशः ॥ ८ ॥

भोजः आदित्यरूपः । सत्त्वं धैर्यं बुद्धिर्वा ॥

जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः
समं मनो धत्स्व न सन्ति विद्विषः ।
ऋतेऽजितादात्मन उत्पथस्थिता-
त्तद्विद्धधनन्तस्य महत्समर्हणम् ॥ ९ ॥

भजितादात्मनो मनस ऋते विना अन्ये विद्विषो न सन्ति ॥

दस्यूभपुरा षण्णविजित्य लुम्पतोऽ-
मन्यन्त एके स्वजिता दिशो दश ।
जितात्मनो ज्ञस्य समस्य देहिनः
सायोः स्वमेतद्दमय्याः कुराः परे ॥ १० ॥

जितात्मनो जितचित्तस्य । ज्ञस्य विदुषः । स्वाज्ञानकृत्पिता परे शत्रवः
कुतः स्युः ॥

हिरण्यकशिपुरुवाच ।

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकृत्यसं ।
मुमूर्षूणां हि मन्दात्मन्ननु स्युर्विप्लवा गिरः ॥ ११ ॥

विप्लवा अनन्विताः ॥

यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो मदन्वो जगदीश्वरः ।
धासौ यदि स सर्वत्र कस्मात्स्तम्भे न दृश्यते ॥ १२ ॥

प्रह्लादस्तु तं स्तम्भं निरीक्षमाणो नमस्यन्नाह । दृश्यत इति आवृत्तिः ॥

सोऽहं विकृत्यमानस्य शिरः कायाद्गरामि ते ।
गोपायेत हरिस्त्वाद्य यस्ते शरणमीप्सितम् ॥ १३ ॥

श्रीनारद उवाच ।

पयं दुरुक्तैर्मुहुर्दयन्रुपा
सुतं महाभागवतं महासुरः ।
खड्गं प्रगृह्योत्पतितो वरासना-
स्तम्भं तताडातिवलयः स्वमुष्टिना ॥ १४ ॥

[भाग० ७ ८ ८-१५] , ,

स विक्रमपुत्रवधेऽसुरोजसा
निशम्य निर्हादमपूर्वमद्भुतम् ।
अन्तःसभायां न ददर्श तत्पदं
वितत्रसुर्येन सुरारियूथपाः ॥ १५ ॥

तत्पदं तस्य ध्वनेराश्रयम् ॥

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं
व्याप्ति च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः ।
अदृश्यतात्य-दृतरूपमुद्ग्रह-
स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम् ॥ १६ ॥

स तत्त्वमेवं परितो विमृश्य-
स्तम्भस्य मध्यादनु निर्जिहानम् ।
नायं मृगो नापि नरो विचित्र-
महो किमेतन्मृगेन्द्ररूपम् ॥ १७ ॥

मीमांसमानस्य समुत्थितोऽप्रतो
 नृसिंहरूपं तदलं भयानकम् ।
 प्रतप्तचामीकरचण्डलोचनं
 स्फुटत्सटाकेसरजृम्भिताननम् ॥ १८ ॥

करालदंष्ट्रं करवालचञ्चल-
 त्क्षुरान्तजिह्वं भ्रुकुटीमुपोल्वणम् ।
 स्तम्भोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत-
 व्यात्तास्यनासं हनुभेदभीषणम् ॥ १९ ॥

हनू कपोलप्रान्तौ तयोर्भेदेन विदारणेन भीषणम् ॥

दिविस्पृशत्कायमदीर्घर्षाविर-
 ग्रीयोखक्ष-स्थलमल्पमध्यमम् ।
 चन्द्रांशुगौरैश्छुरितं तनूरुहै-
 विष्वग्भुजानीकशतं नपायुधम् ॥ २० ॥

छुरितं व्याप्तम् । विष्वग्भुः सर्वत्र प्रसृताः भुजास्तेषामनीकानि स्तोमास्तेषां
 शतानि यस्मिन् ॥

दुरासदं सर्वनिजेतरायुध-
 प्रवेकविद्रावितदैत्यदानवम् ।
 प्रायेण मेऽयं हरिणोरुमायिना
 वधः स्मृतोऽनेन समुद्यतेन किम् ॥ २१ ॥

सर्वाणि च निजानि चक्रादीनि इतराणि वज्रादीनि त एवायुधप्रवेकाः
 शस्त्रोत्तमास्तैः विद्राविता दैत्यदानवा येन । प्रायेण महामायाविना
 हरिणा मे पर्वभूतो वधो मृत्युहेतुश्चिन्तित , तथाप्यनेन समुद्यतेन किम्, न
 किञ्चित्स्यात् ॥

पवं द्रुवंस्त्वभ्यपतद्दवायुधो
 नदञ्चसिंहं प्रति दैत्यकुञ्जरः ।
 अलक्षितोऽग्नौ पतितः पतगमो
 यथा नृसिंहौजसि सोऽसुरस्तदा ॥ २२ ॥

तदा सोऽसुरो नृसिंहौजसि दीप्तौ पतितः सन् अलक्षितः अदृश्योऽभूत् ॥

न तद्विचित्रं सल्लु सत्त्वधामनि
 स्वतेजसा योऽनु पुरापिवत्तमः ।
 ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो
 रुपा नृसिंहं गदयोरुधेगया ॥ २३ ॥

सत्त्वधामनि सत्त्वप्रकाशे हरौ पतितस्य तमौमयस्यादर्शनं तद्विचित्रं न
 भवति ॥

तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो
 महोरगं तार्क्ष्यसुतो यथाग्रहीत् ।
 स तस्य हस्तात्कलितस्तदासुरो
 विक्रीडतो यद्बहिर्गिरुमतः ॥ २४ ॥

हस्तादुत्कलितः निःसृतः ॥

असाध्यमन्यन्त हृताँकसोऽमरा
 घनच्छदा भारत सर्वधिष्ण्यपाः ।
 तं मन्यमानो निजवीर्यशङ्कितं
 यद्बस्तमुक्तो नृहरिं महासुरः ॥ २५ ॥

तद्भिया घनच्छदाः मेधान्तरिताः । यस्य हस्तात्स्वयं मुक्तः तं नृहरिं स्व-
 वीर्याच्छङ्कितं मन्यमानः ॥

पुनस्तमासज्जत खड्गचर्मणी
 प्रगृह्य वेगेन जितश्रमो मृधे ।
 तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभि-
 श्रन्तमच्छिद्रमुपर्यधो हरिः ॥ २६ ॥

खड्गचर्ममार्गैः अच्छिद्रं यथा भवत्येवम् ॥

कृत्वाद्दृहासं खरमुत्स्वरोल्वणं
 निमीलिताक्षं जगृहे महाबलः ।
 विष्वक्स्फुरन्तं जगृहे नु तं हरि-
 र्ध्यालो यथाखुं कुलिशाक्षतत्वचम् ॥ २७ ॥

खरं तीव्रम्, उत्स्वनेन महाशब्देनोल्बणं भयंकरम् । तद्भयेन हरेस्तेजसा च
 निमीलिते आक्षिणी यस्य । कुलिशाक्षतत्वचं इन्द्रेण सह युद्धे तत्प्रयुक्तेन
 कुलिशेन न क्षता त्वगपि यस्य ॥

द्वार्यूर आपत्य द्दार लीलया
 नखैर्यथाहिं गरुडो महाविषम् ।
 संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो
 व्यात्ताननान्तं विलिहन्स्वजिह्वया ॥ २८ ॥

द्वारि सभायां नान्तर्न वहिः । ऊरे ऊरौ तिपात्य न भूमो न चाम्थरे ।
 नखैः न तु ध्यसुभिरसुमङ्घ्रिर्वा ॥

अखृग्लवाक्कारणकेसराननो
 यथाम्त्रमालो द्विपहत्यया हरिः ।
 नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुह
 विसृज्य तस्यानुचरानुशयुधान् ॥ २९ ॥

असृजाक्ताः रक्तासिक्ता अत पदारुणाः केसराः आननं च यस्य सः ॥

अहन्समस्ताग्रपशग्रपाणिभि-
 र्दीर्घण्डयूथोऽनुपथान्सहस्रशः ।
 सटावधूता जलदाः परापत
 म्रहाश्च तद्दृष्टिविमुष्टरोचिपः ॥ ३० ॥

तस्य दृष्ट्या विमुष्टं रोचिर्येषां ते ॥

अम्भोधयः श्वासहता विचुक्षुभु-
 निर्द्वांदभीता दिग्गिभा विचुक्षुशुः ।
 द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसंबुला
 प्रोत्सर्पंत क्षमा च पदातिपीडिता ॥ ३१ ॥

दिग्गिभा दिग्गजाः । प्रोत्सर्पंत स्वस्थानात्प्रकर्येणोदसर्पंत ॥

शैला समुत्पेतुरमुप्य रहसा
 तत्तेजसा खं ककुभो न रेजिरे ।
 तत सभायामुपविष्टमुत्तमे
 नृपासने सहृततेजसं विभुम् ॥ ३२ ॥

[भाग० ७८१७-३५]

देवा ऊचुः ।

अद्यैतन्नरहरिरूपमद्भुतं ते
दृष्टं नः शरणद सर्वलोकशर्म ।
सोऽयं ते विधिकर ईश विप्रशप्त-
स्तस्येदं निधनमनुग्रहाय विद्मः ॥ ३३ ॥

[भाग० ७.८.५६]

नारद उवाच ।

एवं सुरादयः सर्वे ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ।
नोपेतुमशकन्मन्युसंरम्भं तं दुरासदम् ॥ ३४ ॥

मन्युना संरम्भ आवेशो यस्य तम् ।

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैर्दृष्टा तन्महदद्भुतम् ।
अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वात्सा नोपेयाय शङ्किता ॥ ३५ ॥

[भाग० ७.९.१-२]

तावत्सदुन्दुभिरवां पुष्पवृष्टिं भिया सुराः ।
नोत्साहलक्षणां चक्रुरप्रसाद्य महाहरिम् ।
सर्वत्रैलोक्यनेतारो दिव्यसिंहं सुरादयः ।
दूरात्प्राञ्जलयस्तस्थुर्नमन्तो युद्धभैरवम् ॥ ३७ ॥
अनुगृह्णीष्व नः साधो त्वं हि नाथस्य बल्लभः ।
त्रैलोक्यस्याभयं दद्याद्यथा स्वामी तथा कुरु ॥ ३८ ॥

[चूर्णि !]

प्रह्लादं प्रेषयामास ब्रह्मावस्थितमम्तिके ।
तात प्रशमयोपेहि स्वपित्रे कुपितं प्रभुम् ॥ ३९ ॥

[भाग० ७.९.३]

उपेहि उपगच्छ ॥

तथेति शनकै राजन्महामागवतोऽर्भकः ।
[शनैरुपससारेणं प्रसीदेति वदन्नमन्] ॥ ४० ॥

उपेत्य भुवि कायेन ननाम च धृताञ्जलिः ।

[भाग० ७.९.४]

[स्रवद्धर्पास्तु दत्तार्घ्यः स पपाताथ दण्डवत्] ॥ ४१ ॥

34 d T ददुरासदं for तं दुरा°. 40 cd not found in T, taken probably from चूर्णि. 41 cd not found in T, taken probably from चूर्णि.

स्वपादमूले पतितं तमर्मकं
विलोम्य देवः कृपया परिप्लुतः ।
उत्थाप्य तच्छीर्ण्यदधात्कराम्युजं
कालाहिवित्रस्तधियां कृताभयम् ॥ ४२ ॥

[भाग० ७९५]

काल एवाहिस्तस्माद्वित्रस्ता धीर्येषाम् ॥

उत्थाप्याश्वास्य तं भक्तं पार्श्वतस्तत्प्रदर्शितवान् ।
सुरान्भुवि सुदूरस्थानालुलोके सुधार्द्रदृक् ॥ ४३ ॥
ततो जयजयेत्युच्चैः स्तुवतां नमतां सताम् ।
तद्दयादृष्टिदृष्टानां सानन्दः संभ्रमोऽभवत् ॥ ४४ ॥

यत्पादसंमार्जनलालिताया
लक्ष्म्याः कटाक्षाञ्चलमात्रदृष्टाः ।
दृष्यन्ति देवाः सततं कृतार्थो-
स्तेनैव साक्षात्किमु चारदृष्टाः ॥ ४५ ॥

तं तुष्टुवुस्तेऽभ्युपगम्य भक्ताः
प्रसीद गोविन्द जगन्निवास ।
स्प्रष्टुं महौजस्तव रूपमीदृक्
शक्ता वयं नेश विभो विभीमः ॥ ४६ ॥

इत्यर्थितस्तैः प्रणतो वरेण्य-
स्तेजो जगद्ध्यापि तदैव नैवम् ।
नवाभ्युदीर्णामलचन्द्रिकाम-
माह्लादिनं सर्वमयश्चकार ॥ ४७ ॥

[१]

श्रीशुक उवाच ।

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः
सपद्यभिव्यक्तपरात्मदर्शनः ।
तत्पादपद्मं हृदि निर्वृतो दधौ
दृष्यत्तनुः क्लिशहृदश्रुलोचनः ॥ ४८ ॥

[भाग० ७९६]

सपदि तत्क्षणमेवाभिव्यक्तं अपरोक्षीभूतं परात्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानं यस्य ॥

अस्तोपीद्धरिमेकाग्रमनसा मुसमाहितः ।

प्रेमगद्गदया वाचा तन्न्यस्तहृदयेक्षणः ॥ ४९ ॥

[भाग० ७.९.७]

स्वस्मिन्निय समस्तेषु तत्कृपामृतवृष्टये ।

प्रह्लादः स्तौति सत्पदैर्द्विचत्वारिंशता हरिम् ॥ ५० ॥

[भागवते श्रीधरटीकायाम्]

अथ प्रह्लादस्तुत्यनन्तरं नारद उवाच ।

एतावद्वर्णितगुणो भक्त्या भक्तेन निर्गुणः ।

प्रह्लादं प्रणतं प्रीतो गतमन्युरभापत ॥ ५१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रह्लाद भद्र भद्रं ते प्रीतोऽहं तेऽसुरोत्तम ।

वरं घृणीष्वभिमतं कामपूरोऽस्म्यहं नृणाम् ॥ ५२ ॥

मामप्रीणत आयुष्मन्दर्शनं दुर्लभं हि मे ।

दृष्ट्वा मां न पुनर्जन्तुरात्मानं तप्तुमर्हति ॥ ५३ ॥

[भाग० ७.९.५१-५३]

अप्रीणत अप्रीणयतः । तप्तुं अपूर्णकामत्वेन शोचितुम् ॥

प्रीणन्ति ह्यथ मां घीराः सर्वभावेन साधवः ।

श्रेयस्कामा महाभाग सर्वासामाशिषां प्रभुम् ॥ ५४ ॥

प्रीणन्ति तौपयन्ति ॥

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि धरैर्लोकप्रलोभनैः ।

एकान्तित्वाद्भगवति नेच्छत्तानसुरोत्तमः ॥ ५५ ॥

[भाग० ७.९.५४-५५]

नारद उवाच ।

भक्तियोगस्य तत्सर्वमन्तरायतयात्मनः ।

मन्यमानो हृषीकेशं स्मयमानमुवाच ह ॥ ५६ ॥

तत्सर्वं धरजातम् ॥

मा मां प्रलोभयोत्पत्या सक्तं कामेषु तैर्वरैः ।
 तत्सङ्गभीतो निर्विण्णो मुमुक्षुस्त्वामुपाश्रितः ॥ ५७ ॥
 भृत्यलक्षणजिज्ञासुर्भृत्यं कामेषु नोदयन् ।
 भवान्संसारवीजेषु हृदयप्रान्थिषु प्रभो ॥ ५८ ॥

हृदयस्य प्रान्थिवद्भेदकेषु ॥

नान्यथा तेऽपिलयुरो घटत करुणात्मनः ।
 यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स धै घणिकू ॥ ५९ ॥
 आशासानो न धै भृत्यः स्वामिन्याशिष आत्मनः ।
 न स्वामी भृत्यतः सेवामिच्छन्वो राति घाशिषः ॥ ६० ॥
 अहं त्वकामस्त्वङ्गक्तस्त्वं च स्वाम्यनपाश्रयः ।
 नान्यथेहावयोरथो राजसेवकयोरिव ॥ ६१ ॥

[भाग० ७.१०.१-६]

अनपाश्रयो निरभिसंधिः निष्कामः । अन्यथा कामाद्यनभिसंधिं
 विना अर्थः प्रयोजनं नास्ति । ननु तथापि परमोदारस्य मम संतोषार्थं
 किमपि घृणीष्वेति ।

यदि रासीश मे कामान्वरांस्त्वं घरदर्पभ ।
 कामानां हृद्यसंरोहं भयतस्तु घृणे घरम् ॥ ६२ ॥

रासि व्वासि । असंरोहं अनुत्पत्तिम् ॥

इन्द्रियाणि मनः प्राण आत्मा धर्मो धृतिर्मतिः ।
 ह्रीः श्रीस्तेजः स्मृतिः सत्यं यस्य नश्यन्ति जन्मना ॥ ६३ ॥

आत्मा देहः । यस्य कामस्य जन्मना पतानि नश्यन्ति ॥

विमुञ्चति यदा कामान्मानयो मनसि स्थितान् ।
 तर्होव पुण्डरीकाक्ष भगवत्त्वाय कल्पते ॥ ६४ ॥

[भाग० ७.१०.७-९]

भगवत्त्वाय त्वत्समानैश्वर्याय ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।

अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ ६५ ॥

[कठोपनिषद् ६-१४]

अन्नमो भगवते तुभ्यं पुरुषाय महात्मने ।

हरयेऽद्भुतसिंहाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ६६ ॥

भीमगवानुवाच ।

नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिप

आशासतेऽमुत्र च ये भवद्विधाः ।

अथापि मन्वन्तरमेतदत्र

दैत्येश्वराणामनुभुङ्क्ष्व भोगान् ॥ ६७ ॥

कथा मदीया जुपमाणः प्रियास्त्व-

मावेश्य मामात्मनि सन्तमेकम् ।

सर्वेषु भूतेष्वधिवक्षमीशं

यजस्व योगेन च कर्म हिन्वन् ॥ ६८ ॥

[भाग० ७-१०-१०-१२, १३, १४]

योगेन मय्यर्पणेन कर्म हिन्वन् त्यजन् यजस्व इत्यादि भागवते
भागवतोत्तमायातिप्रणताय प्रह्लादाय संसारिणामज्ञानतिमिरापहारकाणि
निखिलोपनिषत्सारभूतानि सुधासमानानि वचनानीति ॥

* * * *

नाकं व्याकुलयम्महो तरलयम्पातालमान्दोलयन्

सिन्धुतुत्पथयस्खलद्रुणगणान्दिग्दन्तिनो द्वावयन् ।

मर्माणि ऋषयन्हिरण्यकशिपोः श्रोत्रं विधेर्मुद्रयन्

कल्याणानि करोतु कण्ठनिन्दो लीलानृसिंहस्य वः ॥ ६९ ॥

दैतेयेन दुरात्मना भगवति द्वेषान्तनूजम्भने

प्रह्लादाय सुकुन्दमग्नमनसे हर्तुं नियुक्ता भद्राः ।

जाताः कुण्ठितपाणयो गतमद्रा दन्तैर्विना दन्तिनो

नागा निर्धियतां गता भगवति प्रह्लादरक्षापरे ॥ ७० ॥

ज्वालाभिर्ज्वलनस्य दन्तनिर्घोर्मत्तद्विपानां निरे-
 र्माव्णा सर्पविषै [रसुं द्रत शिशुं दैत्येभ्यरे जल्पति ।
 प्रह्लादेन पुरंदरादिविषपद्म्ये गुणानां निधी
 विश्वव्यापिनि विश्व] धामनि हरी चेतश्चिरं योजितम् ॥ ७१ ॥

भूयो भग्नमनोरथे यलघतामानीय पुत्रं पुरः
 फस्त्वा रक्षति कुत्र चास्ति फतमो रे मूढ तं दर्शय । •
 इत्थं जल्पपरे हिरण्यकशिपौ स्तम्भेऽप्यदम्भोरत्तं
 निक्षफाम गुणाभिराममतुलं धीनारसिंहं मादः ॥ ७२ ॥

निष्कम्प्य स्फुरता विशालदशनव्यादीप्तशिःभण्डलं
 धैतेयं पुरतोऽचलोप्य विसरद्गोचिष्णुना विष्णुना ।
 सद्यः फोपभरात्पारेण नरारप्राम्तेन धीर्षं च तम्
 यक्षो येन हिताय सोऽस्तु भगवांलीलानुसिंहाकृतिः ॥ ७३ ॥

इति नरसिंहायतारः ॥

[अयतारसौख्ये नरसिंहायतारवर्णनं नाम चतुर्थोऽर्घः ।]

२.५

अथ धामनायतारः ॥

तत्र धामनपुराणे बलिना पराजितेन शक्रेण पुत्रसंहाकुलया आवित्या
 महाविष्णोः प्रसादनम् । प्रसन्नेन भगवता च बलेरपनगाय आवितिगर्भसंबन्धो
 धामनरूपेण स्वीकृत इत्याद्यभिधाय बलिना विदिताया भगवत्त्रिभ्राया
 असद्विष्णुतया प्रह्लादस्य तीर्थयात्रानन्तरम्-

शुक्रस्तु भार्गवात्सर्पाभिस्ये यत्रविधी मुने ।
 अधिष्ठिते भार्गवेस्तु माहायशोऽमितशुतो ।
 यत्रदीक्षां बलेः शुक्राक्षकार विधिना स्वयम् ॥ १ ॥

श्वेताम्बरधरो धैत्यः श्वेतमाल्यानुलेपनः ।
 मृगाजिनयुतश्चिभ्रयर्हिपत्रयिनिभ्रितः ॥ २ ॥

समास्ते वितते यज्ञे सदस्यैरभिसंवृतः ।
 हयप्रीवक्षुराद्यैस्तु मयवाणपुरोगमैः ॥ ३ ॥
 पत्नी विन्ध्याबली चास्य दीक्षिता यज्ञकर्मणि ।
 ललनानां सहस्रस्य प्रधानमृपिकन्यका ॥ ४ ॥
 शुक्रेणाश्वः श्वेतवर्णः सर्वलक्षणलक्षितः ।
 महीं विहर्तुमुत्सृष्टस्तारकाख्योऽन्वगात्स्वयम् ॥ ५ ॥
 पवमश्वे समुत्सृष्टे वितते यज्ञकर्मणि ।
 गते च मासप्रितये हियमाणे च पात्रके ॥ ६ ॥
 पूज्यमानेषु देवेषु मिथुनस्थे दिवाकरे ।
 सुपुत्रे देवजननी माधवं वामनाकृतिम् ॥ ७ ॥

तं जातमात्रं भगवन्तमीशं
 नारायण लोकपति पुराणम् ।
 ब्रह्मा समभ्येत्य महर्षिभिस्तैः
 स्तोत्रं जगादाथ विभोर्महर्षे ॥ ८ ॥
 नमोऽस्तु ते माधव विश्वमूर्ते
 नमोऽस्तु ते माधव विश्वरूप ।

विश्वेषां मूर्तिः विश्वं रूप यस्य ॥

नमोऽस्तु ते शत्रुवलेन्धनाग्ने
 नमोऽस्तु ते पापमहादघाग्ने ॥ ९ ॥

नमस्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
 नमस्ते जगदाधार नमस्ते पुरुषोत्तम ॥ १० ॥

नारायण जगन्मूर्ते जगन्नाथ गदाधर ।
 पीतवासः श्रियः कान्त जनार्दन नमोऽस्तु ते ॥ ११ ॥
 भवांस्त्राता च गोप्ता च विश्वात्मा सर्वगोऽच्ययः ।
 सर्वधारिन्धराधारिन्रूपधारिन्मोऽस्तु ते ॥ १२ ॥

3 a AB ततोस्मिन् for समास्ते 4 a T तस्य for चास्य 5 b T मधुमासे सुलक्षण. c T चरितु for विहर्तु d B तारकाख्योऽन्वगाख्य, T तारका-
 क्षस्त्वगाच्च त 8 a T सजातमात्र for तं जातं, c T सम महर्षिभि for
 महर्षिभिस्तै, d T सम for विभो 9 a T सत्त्वमूर्ते for विश्वं, b T सार्वत for
 माधव c T शत्रुवलेन्धनाग्ने for शत्रुवलेन्धं 10 a T नमोऽस्तु for नमस्ते

वर्धस्य वर्धिताशेपत्रैलोन्य सुरपूजित ।
 कुरुष्व त्वं देवपते मघोनोऽश्रुप्रमार्जनम् ॥ १३ ॥
 त्वं धाता च विधाता च संहर्ता त्वं नरेश्वर ।
 [महालयो महायोगी योगशायी नमोऽस्तु ते] ॥ १४ ॥
 इत्थं स्तुतो जगन्नाथः सर्वात्मा सर्वपालकः ।
 प्रोवाच भगवान्मह्यं कुरूपनयनं विभो ॥ १५ ॥
 ततश्चकार देवस्य जातकर्मादिकाः क्रियाः ।
 भारद्वाजो महातेजा यार्हस्पत्यस्तपोधनः ।
 व्रतबन्धं तथैवास्य कृतवान्सर्वशास्त्रवित् ॥ १६ ॥
 ततो ददुः प्रीतियुताः सर्व एव यथाक्रमम् ।
 यज्ञोपवीतं पुलहः स्वयं च सितवाससी ॥ १७ ॥
 मृगाजिनं कुत्समुनिर्भरद्वाजस्तु मेपलाम् ।
 [पालाशमददादृण्डं मरीचिर्ब्रह्मणः सुतः] ॥ १८ ॥
 अक्षसूत्रं चारुणिस्तु कौलं वेदमथाङ्गिराः ।
 छत्रं प्रादाद्बुहो राजा उपानद्युगलं नृगः ।
 कमण्डलुं बृहत्तेजाः प्रादाद्विष्णौ बृहस्पतिः ॥ १९ ॥
 एवं कृतोपनयनो भगवान्भूतभावनः ।
 संस्तूयमानो मुनिभिः साङ्गं वेदमधीयत ॥ २० ॥
 भारद्वाजादाङ्गिरसात्सामवेदं महामतिः ।
 महदाख्यानसंयुक्तं गान्धर्वसहितं मुने ॥ २१ ॥
 मासेनैकेन भगवाद्भ्रातश्चुतिमहानिधिः ।
 लोकाचारप्रवृत्त्यर्थमभूच्छ्रुतविशारदः ॥ २२ ॥
 सर्वशास्त्रेषु नैपुण्यं गत्वा देवोऽक्षयोऽव्ययः ।
 प्रोवाच ब्राह्मणश्रेष्ठं भारद्वाजमिदं वचः ॥ २३ ॥

13 a T वर्धिणो for वर्धस्व; b A 'त्रैलोक्यस्थासुराजित; c A कुरुष्व देवतपते
 d A अश्रुविमार्जनं for अश्रुप्रमा°. 14 cd om in AB. 15 b T सर्वगो हरिः.
 16 c T तथेशस्य for तथैवास्य. 17 d T पुलस्त्य for स्वयं च. 18 a T कुम्भयोनिः
 for कुत्समुनिः, cd om. in AB. 19 b T कौशवीरं for कौलं वेदं, c T छत्रं ददौ
 बुराजस्तु, d T भृगु for नृगः. 20 c T ऋषिभिः, for मुनिभिः; d T वेदान्साद्भानधीतवान्.
 21 b T महास्वर for महामतिः. 22 b T 'महार्णवः for 'महानिधिः; d B श्रुति-
 विशारद. T स तु विशारदः
 १३

ब्रह्मप्रयामि देहाज्ञां कुरुक्षेत्रं महोदयम् ।
 तत्र दैत्यपतेः पुण्यो हयमेधः प्रवर्तते ॥ २४ ॥
 समाविष्टानि यस्याद्य तेजांसि पृथिवीतले ।
 तेनाहं प्रतिजानामि कुरुक्षेत्रं गतो बलिः ॥ २५ ॥

भारद्वाज उवाच ।

स्वयं वा गच्छ वा तिष्ठ नाहमाज्ञां ददामि ते ।
 गमिष्यामो वयं विष्णो बलेरध्वरमाहताः ॥ २६ ॥

[वामन० ८९.२५-५४]

अथ भारद्वाजप्रश्नानुसारेण भगवता स्वकीयालयान्युक्तानि ।
 ततश्च—

इत्येवमुक्त्वा वचनं महर्षे
 विष्णुर्भरद्वाजमृषिं महात्मा ।
 विलासलीलागमनो गिरिन्द्रा-
 त्स चाभ्यगच्छत्कुरजाङ्गलं हि ॥ २७ ॥

[वामन० ९०.४८]

ततः समागच्छति वासुदेवे
 मही चरुम्पे गिरयश्च चेलुः ।
 क्षुब्धाः समुद्रा दिवि चर्क्षमण्डलं
 घातैर्विपर्यस्तगतिर्महर्षे ॥ २८ ॥

यज्ञः समागत्य समाकुलोऽभू-
 न्न वेद्मि किं मे मधुहा करिष्यति ।
 यथा प्रदग्धोऽस्मि महेश्वरेण
 किं मां न वा धक्ष्यति वासुदेवः ॥ २९ ॥

[वामन० ९१.१-२]

अथवा घोररूपं तमुत्पातं दानवेश्वरः ।
 पप्रच्छौशनसं शुक्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ ३० ॥

24 a T व्रजामि for प्रयामि AB देदाज्ञा for देहाज्ञा, b B कुरु
 क्षेत्रान्महोदय 26 a T स्वेच्छया तिष्ठ गच्छामो, d A आहता, T आश्रित for
 आहता 27 d A समावगच्छत् for स चान्भ 28 c A दृच्छा for क्षुब्धा
 T सर्वलोको for चर्क्षमण्डल, d T वमौ विपर्यस्त for घातैर्विपर्यस्त, 29 a T यज्ञ
 समागात्परमाकुल व 30 a T त दृष्ट्वा for अथवा b T तु निमित्त for तमुत्पात

किमर्थमाचार्यं मही सशैला
रम्भेय वाताभिहता चचाल ।
किं वासुराः स्वान्मुद्गतानपीह
भागात्र गृह्णन्ति हुताशने मे ।
श्रुध्वाः किमर्थं मकरालयाश्च
प्रहा न ये किं प्रचरन्ति पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

[धामन० ११०५-६]

शुक उवाच ।

गृणुष्व दैत्येश्वर येन नामी
[भागाम्प्रयच्छन्ति महासुरेभ्यः ।
हुताशना मन्त्रहुतास्त्वमीभि-]
नूनं समागच्छति वासुदेवः ॥ ३२ ॥
तदङ्घ्रिविशेषमपारयन्ती
मही सशैला चलिता क्षितीश ।
तस्यां चलन्त्यां मकरालयाश्च
उद्वृत्तत्रेला दिनिजाद्य जाताः ॥ ३३ ॥

[पुलस्त्य उवाच ।]

शुकस्य वचनं श्रुत्वा बलिर्भागवमवधीत् ।
धर्म्यं सत्यं च पथ्यं च महोत्साहसमीरितम् ॥ ३४ ॥

बलिरुवाच ।

आयाते वासुदेवे वद मम भगवन्धर्मकामार्थतत्त्वं
किं कार्यं किं च देयं मणिफनकमयो भूगजाश्वादिकं वा ।
किं वा वाच्यं मुरारेर्निजहितमथवा तद्धितं वा प्रसुजे
पथ्यं तथ्यं प्रियं भो मम वद शुभदं तत्करिष्ये न चान्यत् ॥ ३५ ॥

[पुलस्त्य उवाच ।]

तद्वाम्यं भार्गवः श्रुत्वा दैत्यनाशेरितं वरम् ।
विचिन्त्य नारदः प्राह भूतं भावि बलेः पुरः ॥ ३६ ॥

31 c T किमापुरियाश्च हुतानपीह. d T हुताशनाश्च for हुताशने मे. c T मकर-
लया विनो for 'लयाश्च. f T ऋक्षाणि ये नैत्र चरन्ति पूर्ववत्. 32 b c om. in A.
33 b T क्षितीश for क्षितीश. 34 AB om पुलस्त्य उवाच d T मत्प्रोत्साहगमन्वितं.
35 a T धर्मकामार्थयुक्तं for 'धामार्थतत्त्वं. b T राज्यसुखी धर्म वा for भूगजाश्वादिकं वा.
36 b T महत् for वरं. c AB भार्गवः for नारद d T भूतभत्या र्मीभरः.

[शुक्र उवाच ।]

त्वया कृता यदभुजोऽसुरेन्द्रा
 वहिष्कृते च श्रुतिदृष्टमार्गं ।
 श्रुतिप्रमाणा मत्प्रभोजिनो वहिः
 सुरास्तदर्थं [हरिरभ्युपैति] ॥ ३७ ॥

[वामन० ११.७-१३]

[तस्याध्वरे दैत्य समागतस्य
 कार्यं हि किं मां परिपृच्छसे यत् ।
 वाच्यं त्वया देव निरर्थं] कं भोः
 कस्त्वां वरं दातुमलं प्रशन्नुयात् ।
 यस्योदरे भूर्भुवनादिलोका
 रसातला वा निवसन्ति नित्यशः ॥ ३८ ॥

बलिस्वाच ।

मया तथोक्तं वचनं हि भार्गव
 न चास्ति मह्यं न च दातुमुत्सहे ।
 समागतेऽप्यर्थिनि हीनवृत्ते
 [तद्वद्भि देवे कथमागते हि ।]
 जनार्दने लोकरूपतौ [महर्षे
 समागते नास्ति] कथं नु [वच्मि] ॥ ३९ ॥

एवं च श्रूयते लोके सतां कथयतां विभो ।
 सद्भावो ब्राह्मणेष्वेव कर्तव्यो भूतिमिच्छता ।
 दृश्यते हि तथा तच्च सत्यं ब्राह्मणसत्तम ॥ ४० ॥

पूर्वाभ्यासेन कर्माणि संभवन्ति नृणां स्फुटम् ।
 वाकायमानसानीह योन्यन्तरगतान्यपि ॥ ४१ ॥

[वामन० ११.१५-१९]

37 d-38 c Portion in [ ] om in A 38 c T वाच्यं त्वया साम for
 वाच्यं त्वया देव. cd T भूर्भुवनात्पात्सातलेशा निवसन्ति नियश 39 Portion
 in [ ] om. in A, b T न चार्विने किंचन दातुमुत्सहे. 40 f T ब्राह्मणसत्तम
 for ब्राह्मणसत्तम

अथान्योऽपि यलिशुकसंवादः । ततश्च—

इत्येवमुक्तो बलवान्स शुभं
 दैत्यैश्वरः स्वं गुरुमीशितारम् ।
 ध्यायंस्तदा तं मधुकैटमारिं
 नारायणं चक्रगदासिपाणिम् ॥ ४२ ॥

[यामन० ९१-११५]

[पुलस्त्य उवाच ।]

एतस्मिन्नन्तरे प्रातो भगवान्यामनाकृतिः ।
 यज्ञवाटमुपाश्रित्य उच्चैर्वचनमब्रवीत् ॥ ४३ ॥
 ओंकारपूर्वाः श्रुतयो मखेऽस्मि-
 स्तिष्टन्ति रूपेण तपोधनानाम् ।
 यज्ञोऽश्वमेधः प्रवरः क्रतूनां
 मुख्यस्तथा यष्टुषु दैत्यनाथः ॥ ४४ ॥

इत्थं वचनमाकर्ण्य दानवाधिपतिर्वशी ।
 समभ्यगात्स्वयं तत्र यत्र देवः स्थितोऽभवत् ॥ ४५ ॥
 ततोऽर्च्यं देवदेवेशमर्च्यमर्घादिनासुरः ।
 भारद्वाजपिंणा सार्धं यज्ञवाटं न्यवेशयत् ॥ ४६ ॥
 प्रविष्टमात्रं तं देवं प्रतिपूज्य विधानतः ।
 प्रोवाच भगवन्मूहि दयितं किं तवानघ ॥ ४७ ॥
 ततोऽब्रवीत्सुरश्रेष्ठो दैत्यराजानमव्ययः ।
 विहस्य सुचिरं कालं भारद्वाजमवेश्य च ॥ ४८ ॥
 गुरोर्मदीयस्यैतस्य अस्त्येवाग्निपरिग्रहः ।
 न स धार्यते भूम्यां पारक्यां जातवेदसम् ॥ ४९ ॥
 तदर्थमभियाच्छ्रेयं मम दानवनन्दन ।
 मच्छरीरप्रमाणेन देहि राजन्पदत्रयम् ॥ ५० ॥

43 c T यज्ञवाटसमीपे स 44 d T युक्त यथाम्यालुरु दैत्यनाथ 45 c T
 सार्धपात्र समभ्यागाद् 46 a T ततः स for ततोऽर्च्यं b T पूजयित्वा विधानतः ;
 cd not found in T. 47 ab not found in T. 48 T a मधुरिषु for
 सुरश्रेष्ठो, b T दैत्यराजं तमव्यय. 49 ab T गुरोर्मदीयस्य गुरुस्तस्यास्त्यग्निपरिग्रहः.
 d T पारक्याया च पावस्म 50 b T दानत्रयार्थिब for दानवनन्दन, d T क्रमत्रयं for
 पदत्रय

मुरारेर्वचनं श्रुत्वा बलिभार्यामवेश्य च ।
वाणं च तनयं वीक्ष्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५१ ॥

न केवलं प्रमाणेन वामनोऽयं लघुः प्रिये ।
येन क्रमत्रयं भूमिं याचते बुद्धितोऽपि च ॥ ५२ ॥

प्रायो विधाताल्पधियां नराणां
बहिष्कृतानां च महानुभावैः ।
धनादिकं भूरि न वै ददाति
यस्येह विष्णोर्न बहुप्रयासः ॥ ५३ ॥

न ददाति विधिस्तस्य यस्य भाग्यविपर्ययः ।
मयि दातरि यश्चायं याचते हि पदत्रयम् ॥ ५४ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा
भूयोऽप्युवाचारिविदारणोऽयम् ।
याचस्व विष्णो गजवाजिभूमि-
दारान्हिरण्यं यदभीप्सितं ते ॥ ५५ ॥

भवाम्याचयिता विष्णो अहं दाता जगत्पतिः ।
दातुर्याचयितुर्लज्जा कथं न स्यात्पदत्रये ॥ ५६ ॥

रसातलं च पृथिवीं विष्णो नाकमथापि च ।
एतेभ्यः कतमं दिव्यं स्थानं याचस्व वामन ॥ ५७ ॥

श्रीवामन उवाच ।

गजाश्वं भूहिरण्यादि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ।
यस्याहमर्थी दैत्येन्द्र देहि राजन्पदत्रयम् ॥ ५८ ॥

इत्येवमुक्ते वचने वामनेन महासुरः ।
बलिभृङ्गारमादाय ददौ विष्णौ क्रमत्रयम् ॥ ५९ ॥

52 b T लघुप्रिय, cd T येन क्रमत्रयं चोक्तं याचते मद्भिषेऽपि च. 53 b T खलु दिव्यपुण्यै for न महानुभावैः; d T तथैव विष्णु for यस्येह विष्णोः. 54 d T क्रमत्रयं for पदत्रयं 55 b T भूयोऽप्युवाचाथ हरिं सुरारिः; c A त्वया च for याचस्व; d T दासी° for दारान्; T यदभीप्सितं for यदभीप्सितं. 56 a T भवाश्च याचिता for भवान्याचयिता, c T दातुर्वं मम लज्जेयं 57 a T स्वां for च, b T हृदं for विष्णो; c T इवा for दिव्यं, d T स्वस्थो for स्थान. 58 c T एतावदेव संप्रार्थी. 59 b T महात्मना for महासुर.

पाणौ तु पतिते तांये दिव्यं रूपं चकार ह ।
 त्रैलोक्यकामणार्थाय यदुत्तरं जगन्मयः ॥ ६० ॥
 पद्भ्यां भूमिस्तथा जलुः नभरं त्रैलोक्यवन्दिते ।
 सन्त्यं तपो जानुयुगे ऊरुभ्यां मेरुमन्दरा ॥ ६१ ॥
 त्रिभेदेषाः कर्त्तृभागं मरुतो यस्तिर्दीर्घगाः ।
 लिङ्गे स्थितो मन्मथश्च वृषणाभ्यां प्रजापतिः ॥ ६२ ॥
 कुक्षिभ्यामर्णवाः सप्त जठरं भुवनानि च ।
 वलिसंधिषु नद्यश्च यज्ञास्तु जठरे स्थिताः ।
 रघुपुत्रादयः सर्वाः क्रियास्तत्र सुसंस्थिताः ॥ ६३ ॥
 [यामन० १२.१-२१]

मुगे तु साग्रायां विप्राः संस्कारा दशनच्छदाः ।
 धर्मकामार्थमोक्षाद्याः शास्त्रशांखसमन्विताः ॥ ६४ ॥
 लक्ष्म्या मह ललाटस्थौ श्रवणाभ्यामथाश्विनौ ।
 श्वासस्थो मातरिश्वा च मरुतः सर्वसंधिषु ॥ ६५ ॥
 सर्वमूक्तानि ददाना जिह्वा देवी सरस्वती ।
 चन्द्रादित्यौ च नयने पश्मस्थाः कृत्तिकादयः ॥ ६६ ॥
 [विशाखा देवदेवस्य भ्रुवोर्मध्ये व्यवस्थिताः ।]
 तारका रोमकृपाणि रोमाणि च महर्षयः ॥ ६७ ॥
 गुणैः सर्वमयो भूत्वा भगवान्भूतभावनः ।
 क्रमेणैकेन धरणीं चक्राम सचराचराम् ॥ ६८ ॥
 ऊर्ध्वं विक्रममाणस्य महारूपस्य तस्य धै ।
 दक्षिणोऽभूत्स्तनश्चन्द्रः सूर्योऽभूदथ चोत्तरः ।
 नभश्चङ्क्रमतो नामी सूर्येन्दू सव्यदक्षिणौ ॥ ६९ ॥
 तृतीयेन क्रमेणाय स्वर्महर्जनतापसाः ।
 क्रान्ताऽर्धाधेन धै राजन्नर्धेनापूर्यताम्बरम् ॥ ७० ॥

60 d T वज्ररूप जगन्मयं 62 d T वृषणस्थ for वृषणाभ्या. 63 a T
 कुक्षिस्था अर्णवा सप्त, c T वलिषु त्रिषु for वलिसंधिषु d T यज्ञोऽन्तर्जठरे स्थित, f T
 क्रिया मन्मथ सन्धिता 64 d T शास्त्रैश्चैव for शास्त्रशौचै. 67 ab om. in
 AB 68 c T जगती for धरणी, d T जहार for चक्राम 69 e/ not found
 in T.

ततः प्रवर्धितो ब्रह्मन्विष्णुर्वै दक्षिणान्तरे ।
 ब्रह्माण्डोदरमाहत्य निरालोकं जगाम ह ।
 विश्वाङ्घ्रिणा प्रसरता कटाहो भेदितो बलात् ॥ ७१ ॥

[वामन० १२.२५-३२]

भगवानप्यसंपूर्णं तृतीये तु क्रमे विभुः ।
 समभ्येत्य बलिं प्राह ईषत्प्रस्फुरिताधरः ॥ ७२ ॥
 ऋणाद्भवति दैत्येन्द्र वन्धनं घोरदर्शनम् ।
 त्वं पूर्यस्व कामान्मे नो चेद्बन्धं प्रतीच्छ मे ॥ ७३ ॥
 तन्मुरारिवचः श्रुत्वा विहस्याथ बलेः सुतः ।
 बाणः प्राहामरपतिं वचनं हेतुसंयुतम् ॥ ७४ ॥

बाण उवाच ।

हृत्वा महीमल्पतरां जगत्पते
 स्वयं भुवार्दिं भुवनानि वै पट् ।
 कथं बलिं प्रार्थयसे सुविस्तृतां
 यां प्राग्भवान्नो विपुलामकार्षीत् ॥ ७५ ॥
 विभो मही यावतीयं त्वया हि
 सृष्टा समेता भुवनान्तपालैः ।
 वृत्ता च तातेन हि तावतीयं
 किं वा छलेनैष निवध्यतेऽद्य ॥ ७६ ॥
 या नैव शत्र्या भवतापि पूरितुं
 कथं वितन्यादितिजेश्वरोऽसौ ।
 शक्तस्तु संपूजयितुं सुरारे
 प्रसीद मा वन्धनमादिशस्व ॥ ७७ ॥
 प्रोक्तं श्रुतं भवतापीश वाक्यं
 दानं पात्रे भवते सौख्यदायि ।
 देशे पुण्ये वरदे यच्च काले
 तच्चाशेषं दृश्यते चक्रपाणौ ॥ ७८ ॥

71 b A बृहद्विष्णवप्रिणाश्वरे 73 c T त्वं पूर्य पद तन्मे 75 a T कृ वा
 for हृत्वा, b T स्वयं विधाता भुवनेश्वराणां, d T विपुला चकार for विपुलामकार्षीत्
 78 b T जायते for भवते c T तद्देशेनापि for वरदे यच्च

दानं भूमिः सर्वकामप्रदाता
भवान्पात्रं देवदेवो जितात्मा ।
कालो ज्येष्ठामूलयोगे मृगाङ्गु
कुरुक्षेत्रं पुण्यदेशः प्रसिद्धः ॥ ७९ ॥

किं वा देवः परमो नैव देव
किं वा देवोऽस्मद्विधैर्बुद्धिहीनैः ।
[स्वयं श्रुतीनामपि चादिकर्ता
व्यवस्थितः सदसद्यो जगद्वै] ॥ ८० ॥

कृत्वा प्रमाणं स्वयमेव हीनं
पदत्रयं याचितवान्भुवश्च ।
किं त्वं न गृह्णासि जगन्नयं भो
रूपेण लोकात्रयवन्दितेन ॥ ८१ ॥

नात्राश्चर्यं यज्जगत्यां समग्रं
पदत्रयं नैव पूर्णं तवाद्य ।
क्रमेण त्वं लङ्घयितुं समर्थो
लीलामेतां कृतवाङ्मोक्षनाथ ॥ ८२ ॥

[वामन० १२.३३-४३]

इत्येवमुक्ते घञ्जने वाणेन बलिस्तुना ।
प्रोवाच भगवान्वाक्यमादिकर्ता जनार्दनः ॥ ८३ ॥

त्रिविक्रम उवाच ।

यान्युक्तानि वचांस्यत्र त्वया बालेन सांप्रतम् ।
तेषां वै हेतुसंयुक्तं शृणु प्रत्युत्तरं मम ॥ ८४ ॥
पूर्वमुक्तस्तव पिता मया राजन्पदत्रयम् ।
देहि मह्यं प्रमाणेन तदेतत्समुपस्थितम् ॥ ८५ ॥
किं न वेत्ति प्रमाणं मे बलिस्तव पितासुरः ।
प्रायच्छद्येन निःशङ्कममानं तत्कमत्रयम् ॥ ८६ ॥
[सत्यं क्रमेण चैकेन क्रमेण भूर्भुवादिकम्] ।
बलेरपि हितार्थाय कृतमेतत्पदत्रयम् ॥ ८७ ॥

80 ab T किं वा देवैर्मद्विधैर्बुद्धिहीनैः शिक्षा नेयः साधु वासाधु चैव; cd om. in AB.

82 a T जगद्वै for जगत्या b T कमत्रयेणैव पूर्णं तवाद्य, d T महीं समग्रा ननु लोकनाथ.

86 d T पदत्रयं for कमत्रय. 87 ab om. in AB.

तस्माद्यन्मम बालेय त्वत्पित्राम्बु करे महत् ।
दत्तं दैत्यपुरे राज्यं कल्पं यावद्भविष्यति ॥ ८८ ॥

[वामन० १२.४५-५०]

गते मन्वन्तरे वाण श्राद्धदेवस्य सांप्रतम् ।
सावर्णिके च संप्राप्ते बलिर्दिन्द्रो भविष्यति ॥ ८९ ॥

इत्थं प्रोक्त्वा बलिस्रुतं वाणं देवस्त्रिविक्रमः ।
प्रोवाच बलिमभ्येत्य वचनं मधुराक्षरम् ॥ ९० ॥

[वामन० १२.५१]

श्रीभगवानुवाच ।

आपूर्णाहक्षिणाया गच्छ राजन्महाफलम् ।
सुतलं नाम पातालं वस तत्र निरामयः ॥ ९१ ॥

बलिस्त्वाच ।

सुतले वसतो नाथ मम भोगाः कुतोऽव्ययाः ।
भविष्यन्ति तु येनाहं निवसामि निरामयः ॥ ९२ ॥

श्रीत्रिविक्रम उवाच ।

सुतलस्थस्य दैत्येन्द्र यानि भोग्यानि तेऽधुना ।
भविष्यन्ति महार्हाणि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ९३ ॥

दानान्यविधिदत्तानि श्राद्धान्यथ्रोत्रियाणि च ।
तथार्घीतान्यव्रतिभिर्दास्यन्ति भवतः फलम् ॥ ९४ ॥

[वामन० १२.५२-५५]

इत्येयमुक्त्वा मधुहा द्वितीश्वरं
विसृज्य तं दैत्यपतिं महर्षे ।
संपश्यतामेव सुरार्घिपाना-
मन्तर्हितः स्वर्गमुपाज्जगाम ॥ ९५ ॥

[वामन० १२.५६]

88 c T दत्तं तेनयुरेतस्य 89 Not found in T. 90 a T इदमुक्त्वा
for इत्थं प्रोक्त्वा 92 d T वसिष्यामि for निवसामि 95 b T विसर्जयित्वा
संस्तुतं सभार्ये, cd T उर्वी समादाय जगाम तूर्णं स शकः (द्वामरमणजुष)

पयं पुरा चक्रधरेण विष्णुना
 घट्टो बलिर्वांमनरुपधारिणा ।
 शक्रप्रियार्थं सुरकार्यमिद्वये
 हिताय विप्रर्षभगोष्ठिजानाम् ॥ ९६ ॥
 प्रादुर्भयस्ते कथितो [मह्यं
 पुण्यः शुचिर्वांमनम्याघहारी ।
 श्रुते यस्मिन्कीर्तिते संस्मृते च
 पापं याति प्रक्ष]यं पुण्यमेति ॥ ९७ ॥

[धामन० १२-६४-६५]

नरसिंहपुराणे-

इत्युक्तो देवदेवेन प्रसन्नेन नृपो बलिः ।
 तं प्रणम्य ततो गत्वा सुनलं भोगमाप्तवान् ॥ ९८ ॥
 शक्रोऽपि स्वर्गमागत्य प्रसादाढामनस्य वै ।
 शशास सकलं राज्यं सर्वदेवसमन्वितम् ॥ ९९ ॥
 शुक्रोऽपि विष्णुमाराध्य भक्त्या स्तोत्रेण चानघ ।
 लब्धवान्गतमव्येकं नेत्रं कृष्णप्रसादतः ॥ १०० ॥
 यः स्मरेत्प्रातरुत्थाय धामनस्य कथामिमाम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ १०१ ॥ इति ॥

[नृसिंह० १]

* * * *

दैतेयेन बलोत्कटेन बलिना देवाः समुत्सारिताः
 स्वलांकाद् भुवनत्रयस्य निगिलं साम्राज्यमङ्गीकृतम् ।
 देवेभ्यः करुणावता भगवता दैतेयदैम्यक्षमा
 मूर्तिः कापि जगत्क्रमाय विहिता गर्भेऽदितेर्वांमनी ॥ १०२ ॥
 आविर्भूय विधाय विप्रविहितं नानामुनिभ्यो विभुः
 भारद्वाजमुनीश्वरेण सहितः प्राप्तो बलेराश्रमम् ।
 याञ्चित्वा च बलेः पदत्रयपदं फ्रान्त्वा जगन्मण्डलं
 यः पातालतले बध्न्ध च बलिं पायात्म यो धामनः ॥ १०३ ॥

97 Portion in [ ] om. in A.
could not be traced.

98 Quotation from नरसिंहपुराणे

देवानामुपकारिणाथ हरिणा दैत्यद्रुहा स्वेच्छत्रै-
 वायातं बलिबन्धनाय बलिना निर्णोतमेतःपुरः ।
 यद्दत्तश्चरणत्रयक्षितिमिपादात्मैव तेऽनादरा-
 दर्थिभ्यः किल यज्ञकर्मणि सतां धर्मोऽयमाजानिकः ॥ १०४ ॥
 श्रीदान्ने येन मुष्टिन्नयमितपृथुकप्राप्तितुष्टेन दत्तं
 त्रैलोक्यस्याधिपत्यं तदनु कमलया दातुकामो निरुद्धः ।
 तेन श्रीविष्णुपादागमजनितमुदा स्वात्मनोऽपि प्रदाता
 पाताले यन्निरुद्धो बलिरिति भगवन्कोऽयमीदृग्विचारः ॥ १०५ ॥
 तुष्टेनापि कृपावतापि करुणापाथोधिना विष्णुना
 यद्दत्तं चरणाविन्दमतुलं मौलौ थलेरादरात् ।
 अन्यत्तुच्छमतश्चिरंतनतपोगम्ये महायोगिनि
 विश्वस्मिन्नविनश्वरे बलिरसौ पादाम्बुजे स्थापितः ॥ १०६ ॥

इति वामनावतारः ॥

[श्रीटोडरानन्दे अवतारसौख्ये वामनावतारो नाम पञ्चमो हर्षः ॥]

२०६

अथ परशुरामावतारः ॥

राजन्यरुधिरवारिधिभ्यकलालोलकीर्तिकलहंसे ।
 जमदग्निकुमुदचन्द्रे महसि मुनीन्द्रे मनो विराट् ॥ १ ॥

तत्र स्कन्दपुराणे रेणुकाखण्डे स्कन्दं प्रति ऋषयः ।
 का चैकवीरा सा देवी जमदग्निश्च को विभो ।
 यस्य गर्भे समुत्पन्नः स रामः क्षत्रियान्तकः ॥ २ ॥

जमदग्निः कः संभूतः को धेनुं तस्य चाहरत् ।
 कार्तवीर्यः स रामेण कथयस्व कथं हतः ॥ ३ ॥

स्कन्द उवाच ।

देवानां दानवानां च संग्रामोऽभूत्सुदाहणः ।
 ते देवानजयन्दैत्या मायया बलिनः पुरा ॥ ४ ॥

ततः शक्रादयो देवा निर्जितास्ते महासुरैः ।
 निराकृतास्ते त्रिदशा गोविन्दं शरणं ययुः ॥ ५ ॥
 क्षीरार्णवमथागत्य शोषशय्यास्थितं हरिम् ।
 तुष्टुवुस्तं प्रणम्यादौ कृतप्राञ्जलयः सुराः ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः ।

स्वामिन्मत्स्यादिरूपैः स्वैर्हरे विश्वं त्वयोद्भूतम् ।
 राक्षसेभ्योऽसुरेभ्यश्च सर्वांश्चखातुमर्हसि ॥ ७ ॥
 त्वं नखाता जगत्कर्ता दैत्यंशमकरः प्रभो ।
 लवणान्तकरः श्रीमान्देवदेव नमोऽस्तु ते ॥ ८ ॥
 त्वमेकः पुरुषो नित्यः शर्मदः परमेश्वरः ।
 एकस्त्वनन्तरूपोऽसि विश्वरूप नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥
 इत्येवं संस्तुतो देवैर्भगवान्गरुडध्वजः ।
 प्रहस्य विकसद्भवन्नसरोजः प्राह तानिदम् ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कस्मान्मयमनुप्राप्ताः सर्वे दुःखं सुरोत्तमाः ।
 ख्यापतामधुनैवाहं नाशयिष्यामि तद् द्रुतम् ॥ ११ ॥

देवा ऊचुः ।

निर्जिताः स्मो वयं दैत्यैरभिभूय त्रिविष्टपात् ।
 निराकृताः शरण्यं त्वं हन्तुमर्हसि ताम्प्रभो ॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अदितेः संभविष्यामि यदांशेन सुरोत्तमाः ।
 तदाहं द्विजरूपेण घातयिष्यामि दानवान् ॥ १३ ॥
 त्रिःसप्तकृत्यः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियामहम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि दक्षिणार्थं मखे शुभे ॥ १४ ॥
 एकवीरेति विख्याता सर्वकामप्रदायिनी ।
 अदितिर्यां महाभागा संभविष्यति भूतले ॥ १५ ॥
 तथापि तां प्रार्थयत गच्छध्वमधुना सुराः ।
 ततस्तस्यां भविष्यामि यदि सा प्रभविष्यति ॥ १६ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तास्ते ततो देवाः सर्वे संहृष्टमानसाः ।
 तं प्रणम्य जगन्नाथमदितेः स्थानमागमन् ॥ १७ ॥

ते प्रणामं ततस्तस्यै कृत्वा देव्यै मुदा युताः ।
 स्तुत्वाभ्यर्च्य जगद्धात्रा ताम्बुः प्रणताः स्थिराः ॥ १८ ॥
 देवानामसि मातस्त्वं सर्वकामप्रदायिनी ।
 निर्जिताः स्मो वयं दैत्यैः सर्वान्नखातुमर्हसि ॥ १९ ॥
 विष्णुस्त्वदुदरे देवि संभविष्यति नान्यथा ।
 विष्णुं त्वदुदरे देवि धृत्वा त्राहि जगत्त्रयम् ।
 हतेषु दुष्टदैत्येषु त्वमेका वै भविष्यसि ॥ २० ॥

अदितिस्त्वाच ।

न शक्तास्मि हृषीकेशं तं धर्तुं तपसा विना ।
 विना बलेन वीर्येण स्वगर्भे गरुडध्वजम् ॥ २१ ॥
 अतर्क्यस्त्वप्रमेयश्च पद्मनाभः सुपारिहा ।
 यस्योदरे कृत्स्नमिदं ह्यस्तीदमखिलात्मनः ॥ २२ ॥
 विश्वाधारः परोऽन्तः अकल्पः परमेश्वरः ।
 त्रैलोक्यधर्ता भगवान्स हरिः केन धार्यते ॥ २३ ॥

देवा उचुः ।

गच्छ देवि तपः कर्तुं सुरगन्धर्वकिंनराः ।
 [दास्यन्ति तव तेजांसि महात्माना महर्षयः ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्त्वा सुरगन्धर्वाः सिद्धविद्याधरोरणाः ।]
 रद्राश्च ऋषयः सर्वे तेजांसि प्रददुस्तदा ॥ २४ ॥
 सुरतेजोमयी देवी सादितिर्मुनिसत्तमाः ।
 कैलासाद्रिं तपः कर्तुं जगाम त्रिदशैर्वृता ॥ २५ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततो ब्रह्मादिभिर्देवैर्ऋषिभिः सिद्धचारणैः ।
 परुषैरिति तन्म्यास्तेर्नाम सर्वैः प्रतिष्ठितम् ॥ २६ ॥
 यस्याः संदर्शनादेव सर्वमन्त्रफलं भवेत् ।
 सर्वयज्ञफलं चैव सर्वतीर्थोभिवेचनम् ॥ २७ ॥
 ततः कैलासमागम्य सुरमाता शुभानना ।
 अदितिस्तपसा देवं हृत्पाराधयत्तदा ॥ २८ ॥

अनेककुसुमैर्दिव्यैश्चन्दनैश्च सुगन्धिभिः ।
फलैश्च विविधाकारैस्तोपयामास शंकरम् ।
कराञ्जलिपुटं कृत्वा तुष्टाव वृषभध्वजम् ॥ २९ ॥

अदितिस्त्वाच ।

प्रसीद देवदेवेश त्रिपुरान्तकर प्रभो ।
नमस्ते बलरूपाय विश्वरूपाय मीढुषे ॥ ३० ॥
नमः शिवाय शान्ताय गुहाय परमात्मने ।
विश्वेश्वराय सिद्धाय भूताधिपतये नमः ॥ ३१ ॥
इति स्तुत्वा शिवं देवीं पार्वतीं लोकमातरम् ।
तुष्टाव परया भक्त्या सादितिः सुरसंवृता ॥ ३२ ॥
देवि पार्वति ते रूपमचिन्त्यं देयमानवैः ।
प्रसादं कुरु मे भक्त्या प्रसीद परमेश्वरि ॥ ३३ ॥

स्कन्द उवाच ।

पार्वत्या सहितस्त्वेवं संस्तुतो वृषभध्वजः ।
तामुवाच ततो देवीमदितिं मुनिसत्तमाः ॥ ३४ ॥

ईश्वर उवाच ।

किं प्रार्थयासि देवि त्वं मत्तो वै सुरवन्दिनि ।
वरं दास्यामि ते प्रीत्या ब्रूहि यत्तेऽभिवाञ्छितम् ॥ ३५ ॥

अदितिस्त्वाच ।

अयोनिसंभवं देहं देहि मे भक्तवत्सल ।
त्वं कश्यपान्वितो भर्ता तुष्टो भवितुमर्हसि ॥ ३६ ॥
सुराणां रक्षणार्थाय धर्मसंरक्षणाय च ।
उत्पत्स्यामि सुरश्रेष्ठ पुत्रप्राणरीप्सया ॥ ३७ ॥
संभाविष्यति मे गर्भे हरिस्त्रिभुवनेश्वरः ।
तुष्टिं दास्यति देवेशः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ॥ ३८ ॥

स्कन्द उवाच ।

तयैवं प्रार्थितो देवः शंकरः प्राह पार्वतीम् ।
तस्यास्तु वरदानाय वचनं शशिशेखरः ॥ ३९ ॥

ईश्वर उवाच ।

देवि त्वमात्मनो रूपमदित्यै सर्वकामिकम् ।
देहि देवि त्रसन्ना त्वं मनसा वरवर्णिनि ॥ ४० ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्त्वा तु मुदा युक्ता हरेण गिरिजा शुभा ।
तस्यै तुष्टा वरं प्रादाहत्वा तेजस्तदात्मनः ॥ ४१ ॥

पार्वत्युवाच ।

सर्वलक्षणसंपन्ना सर्वकामधुगुत्तमा ।
ईश्वरस्य प्रिया भार्या मद्रूपा त्वं भविष्यसि ॥ ४२ ॥
दर्शनेन च लोकानां भुक्तिं मुक्तिं प्रदास्यसि ।
सत्यं मद्भजनाद्देवि संभविष्यसि भूतले ॥ ४३ ॥
गच्छ त्वं भवनं देवि पुत्रार्थं चाथ चामले ।
संभविष्यन्ति ते पुत्रा देवा अग्निपुरोगमाः ॥ ४४ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः प्रसन्नवदनः शंकरो मुनिसत्तमाः ।
आदित्यैव वरं प्रोक्तं यथाभिलषितं तदा ॥ ४५ ॥

ईश्वर उवाच ।

भविष्यामि न संदेहो भर्ताहं सुरवन्दिनि ।
देहमन्यद्गतायास्ते देहमन्यद्गतो ह्यहम् ॥ ४६ ॥
सर्वलक्षणसंपन्नान् सर्वशास्त्रविशारदान् ।
पुत्रानुत्पादयिष्यामि वस्यादीनमितप्रभान् ॥ ४७ ॥
एकवीरेति नाम्ना त्वं मत्प्रसादाद्भविष्यसि ।
जनयिष्यसि न संदेहः पञ्च पुत्रान्मनोरमान् ॥ ४८ ॥
प्रयत्नं च समुत्पत्तिं कुरुष्व कमलानने ।
भर्तारं यदि मां फलमिच्छसि त्वं सुरप्रभम् ॥ ४९ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्त्वा शंकरेणाय सा तु लब्धवरा शुभा ।
तं प्रणम्यादितिहंष्टा तद्वैशान्तीर्हिता यभौ ॥ ५० ॥

ऋषय ऊचुः ।

सुरमातादितिः स्कन्द यत्रोत्पन्ना वरानना ।
एकवीरेति नाम्ना सा पतद्यास्यातुमर्हसि ॥ ५१ ॥

तस्याः प्रभावमाचक्ष्व कथं सा मुक्तिदा नृणाम् ।

कर्ममुद्धिं (बन्धं ?) समुच्छिद्य कौतुकं परमं हि नः ॥ ५२ ॥

स्कन्द उवाच ।

यस्याः प्रभावरूपेण शक्तोऽभून्न चतुर्मुखाः ।

महेश्वरस्तथाप्यत्र मुक्तिदं त्वं वदामि वः ॥ ५३ ॥

यस्या गर्भात्समुत्पन्नो ज्ञानरूपः परः पुमान् ।

तस्याः संदर्शनादेव ज्ञानमुत्पद्यते नृणाम् ॥ ५४ ॥

कर्मबन्धसमुच्छेदो दर्शनादेव जायते ।

तस्मात्तद्दर्शानाम्मोक्षः कौतुके नात्र कारणम् ॥ ५५ ॥

कन्याकुञ्जेति विख्याता पुरी पुण्यजनाकुला ।

रम्ये भागारिथीतीरे सुरसिद्धनिषेविता ॥ ५६ ॥

तस्यामासीन्नृपः कश्चिद्दार्मिकः सत्यसंगरः ।

इश्वाकुरिति विख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ५७ ॥

तस्य पुत्रो गुणैर्ज्येष्ठः सर्वधर्मभृतां वरः ।

रेणुर्नामाभवद्विप्रा इश्वाकुकुलवर्धनः ॥ ५८ ॥

सर्वलक्षणसंपन्नो देवद्विजाहितो भृशम् ।

वीरो ह्यनुग्रहे शक्तः क्षमया पृथिवीसमः ॥ ५९ ॥

बृहस्पतिसमो बुद्ध्या तेजसा च रविप्रभः ।

सर्वशास्त्रार्थकुशलो विष्णुभक्तिपरायणः ॥ ६० ॥

राज्ञा तेनाधिभूतेशः कन्यार्थं तपसा पुरा ।

भार्यया सहितेनैव तपसाराधितः प्रभुः ॥ ६१ ॥

तस्मै तुष्टो वरं प्रादादीशानस्तूमया सह ।

प्रहस्य विकसद्वक्त्रसरोजः प्राह संस्थितः ॥ ६२ ॥

इश्वर उवाच ।

वरं वरय राजेन्द्र यथामिलपितं शुभम् ।

प्रार्थितं ते प्रदास्यामि यद्यपि स्यात्सुदुर्लभम् ॥ ६३ ॥

राजोवाच ।

कन्यां मे रूपसंपन्नां सर्वलक्षणलक्षिताम् ।

एकां देहि जगत्स्वामिन्पुत्रीं विश्वहितां प्रभो ॥ ६४ ॥

ईश्वर उवाच ।

भविष्यति न संदेहः कन्या रूपवती तव ।
सर्वकामप्रदा नृणां मत्प्रसादाद्भविष्यति ।
शूरसेन इति ख्यातस्तव पुत्रो भविष्यति ॥ ६५ ॥

कन्यार्थमिष्टिं कुरु गच्छ सादरं
यदीच्छसि त्वं सुरविप्रपूजनम् ।
सुराङ्गनाभिः सह राज्यमुत्तमं
यशः प्रियं प्राप्स्यसि राजसत्तम ॥ ६६ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः प्रणम्य भूतेशं राजा लब्धवरो महान् ।
औदार्यो रेणुको यागं कन्यार्थमकरोत्तदा ॥ ६७ ॥
ततः क्रतुवरः पुण्यो विशिष्टवरदक्षिणः ।
राज्ञा भागीरथीतीरे प्रारब्धः सुरवल्लभः ॥ ६८ ॥
वर्तमाने ततो यज्ञे तस्मिन्गङ्गातटे शुभे ।
आययुः सुरगन्धर्वाः सोमपाः संशितव्रताः ॥ ६९ ॥
नागा यक्षाश्च देवाश्च मुनयः संशितव्रताः ।
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्गालवो जैमिनिस्तथा ॥ ७० ॥
आयालिगोतमः कौत्सः कौण्डिण्यो गार्ग्य एव च ।
भारद्वाजः शतानन्दो विद्वान्पाराशरो मुनिः ॥ ७१ ॥
असितो देवलः कण्वो विदर्भोऽथ सहस्रपात् ।
मार्कण्डेयः शर्माकश्च सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ७२ ॥
एते चान्ये च बहवो क्रपयः संशितव्रताः ।
तथा राजर्षयः सर्वे तं यज्ञमगमंस्तदा ॥ ७३ ॥
तद्यज्ञमण्डपस्थानं होमधूमसमाकुलम् ।
क्रग्यजुःसामनिर्घोषैः स्वर्गोपममभूत्सुहृत् ॥ ७४ ॥
एतस्मिन्प्रन्तरे यज्ञे बह्विकुण्डाग्निरैहिजाः ।
दिव्यरूपान्विता देवी दिव्याम्बरधरा शुभा ॥ ७५ ॥

रत्नकुण्डलघृष्टाङ्गी श्रीरिवायतलोचना ।
 रूपेणाप्रतिमा गङ्गागौरीतेजःसमन्विता ।
 वह्नेः शीतांशुविम्बास्या सहसैवादितिर्निरैत् ॥ ७६ ॥
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं ऋपयः सुरचारणाः ।
 पुष्पवर्षं तदा चक्रुः स्तुवन्तोऽध्वरमूर्धनि ॥ ७७ ॥
 सुरदुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवादयः ।
 तस्यां देव्यां च जातायां वीणावेणुकलस्वनाः ॥ ७८ ॥
 एकवीरादितिश्चैषा गौरी गङ्गेति चाग्रवीत् ।
 ऋपिभिर्देवगन्धर्वैर्वन्द्यमाना मुनीश्वरैः ॥ ७९ ॥
 ततस्तु यरणं कृत्वा पूजयित्वा सुरद्विजान् ।
 राजा सत्कारयामास रेणुकामघनाशिनीम् ॥ ८० ॥
 एकवीरेयमुत्पन्ना रेणुकस्य गृहे शुभा ।
 सर्वलक्षणसंपन्ना वह्निकुण्डादयोनिजा ॥ ८१ ॥
 तस्याः प्रभावं नो वक्तुं शक्तोऽहं षण्मुखोऽपि सन् ।
 नान्ये ब्रह्मादयो देवाः स्वयं च शशिशेखरः ॥ ८२ ॥
 यस्याः संदर्शनादेव माहात्म्यश्रवणान्मुदा ।
 विपाप्मानो नरा नार्यः सर्वान्कामानवाप्नुयुः ॥ ८३ ॥
 ततो निवृत्ते यज्ञे तु ऋपयः सुरपन्नगाः ।
 प्रणम्य रेणुकां भक्त्या यथास्थानं ययुर्मुदा ॥ ८४ ॥

अथ कथं जमदग्निरुत्पन्न इत्यादिप्रश्ने ब्रह्मणो भृगुर्मृगोश्च्यवनश्च्यवना-
 दचीकस्तस्य सत्यवती कौशिकस्य गाधेः कन्या भार्येत्युपक्रम्य-

तस्याः प्रीतः स वै भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ।
 पुत्रार्थं साधयामास चक्रं गाधेस्तथैव च ॥ ८५ ॥
 उवाचाहूय तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ।
 उपभोज्यश्चरुर्यं त्वया मात्रा धरानने ॥ ८६ ॥
 तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ।
 भजेयः क्षत्रियैर्लोकैः क्षत्रियाणां च भजनः ॥ ८७ ॥
 तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपाधनम् ।
 नामात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेव विधास्यति ॥ ८८ ॥

स्कन्द उवाच ।

पवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ।
तपस्यमिरतो नित्यं तस्थौ गोदाचरीतटे ॥ ८९ ॥

स्कन्द उवाच ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं नरेश्वरः ।
गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् ॥ ९० ॥
चरुहयं गृहीत्वाथ ऋचीकस्य प्रिया शुभा ।
भर्तुर्वचनमव्यग्रा मात्रे हृष्टा न्यवेदयत् ॥ ९१ ॥
माता तस्यै तु दैवेन दुहित्रेऽस्यं चरुं ददौ ।
तस्याश्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार सा ॥ ९२ ॥
अथ सत्यवती गर्भे क्षत्रियान्तकरं द्विजाः ।
धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ ९३ ॥
तामृचीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च ।
वचोऽप्रवीमुनिश्रेष्ठाः स्वभार्यां वरवर्णिनीम् ॥ ९४ ॥

ऋचीक उवाच ।

मात्रासि वञ्चिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ।
तज्जनिष्यति ते पुत्रः क्रूरकर्मातिदारुणः ।
माता जनिष्यते पुत्रं ब्रह्मभूतं तपोधनम् ॥ ९५ ॥
[पवमुक्त्वा महाभागा भर्त्रा सत्यवती शुभा ।
तदा प्रसादयामास सुतो मे नेदृशो भवेत् ।
ब्रह्मणा सदृशः स्वामिञ्श्रुत्वा तु मुनिरवर्षीत् ॥

ऋषिरुवाच ।

नैष संकल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वया ।
उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥]

स्कन्द उवाच ।

ततः सत्यवती धाम्प्यमेवं श्रुत्वाप्रवीत्पतिम् ।
दृष्ट्वा लोकानपि स्वामिञ्श्रुजेथाः किं पुनः सुतम् ॥ ९६ ॥

शमात्मकमृजुं शान्तं पुत्रं दातुं त्वमर्हसि ।
 काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तत्र च प्रभो ।
 यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतन्मुनीश्वर ॥ ९७ ॥
 ततः प्रसादमकरोत्तस्यास्तु तपसो बलात् ।
 पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि ।
 त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ९८ ॥
 ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ।
 तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम् ॥ ९९ ॥
 गाधिश्चरुविपर्यासाद्रौद्रवैष्णवयोः सुतम् ।
 प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां जगाम ब्राह्मणैर्वृतः ॥ १०० ॥
 परिस्वृता महाभागा पुण्यातोया मुनीश्वराः ।
 कौशिकी स्वेच्छया गङ्गा सर्वपापौघनाशिनी ॥ १०१ ॥

स्कन्द उवाच ।

अतः परमृचीकस्य जमदग्निः सुतो द्विजाः ।
 पतिर्भविष्यति श्रीमान् रेणुकायाः स्वयं वरे ॥ १०२ ॥
 जामदग्न्यमिति ख्यातं हरिं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 मुनिः परशुरामं तं रेणुकायां जनिष्यति ।
 विष्णुं पुराणपुरुषं दुष्टानां विनिवारकम् ॥ १०३ ॥

अथ रेणुका कथं जमदग्नेर्भार्या इति प्रश्ने-

ततो भार्गीरथीं गङ्गां द्रुपुं गङ्गातटाग्निरैत् ।
 ऋषिः परमतत्त्वज्ञः पित्रा सह मुनीश्वराः ॥ १०४ ॥
 रम्ये भार्गीरथीतीरे तीर्थयात्रार्थमागतौ ।
 ददर्श रेणुको धीमान् रूपेण प्रतिमौ मुनी ॥ १०५ ॥
 तौ दृष्ट्वा गृहमानीय ताभ्यां स्वागतमादरात् ।
 पाद्यार्घ्याच्चमनीयाद्यै रेणुश्चक्रे महायशाः ॥ १०६ ॥
 जमदग्निः ऋचीकौ तावथाभ्यर्च्य च रेणुकः ।
 उवाच वचनं तत्र इदं मधुरया गिरा ॥ १०७ ॥

राजोवाच ।

कौ भवन्ताद्यनुप्राप्तौ विश्वमोहनरूपिणौ ।
क्षीराणवसमुद्रौ च किं चन्द्राकौ सुरोत्तमौ ।
किमग्निवरुणौ देवौ किं भवन्तौ सुरात्मकौ ॥ १०८ ॥

जमदग्निरुवाच ।

भार्गवाविति जानीहि पुण्याद्गोदावरीतटात् ।
आगताविह राजर्षे दर्शनार्थं तवानघ ॥ १०९ ॥
अयं मे जनको राजन्मृचीको नाम नामतः ।
निग्रहानुग्रहे शक्तो ऋषिः परमतत्त्वावित् ॥ ११० ॥
भार्गवाञ्छयवनाज्जातः सर्वशास्त्रविशारदः ।
यस्य शापभयाद्भीता द्विधा गोदावरी बभौ ॥ १११ ॥

रेणुरुवाच ।

धन्योऽम्यनुगृहीतोऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि दर्शनात् ।
द्वयोः पूतोऽस्मि पुण्येन महता नात्र संशयः ॥ ११२ ॥
इयं मम सुता देवी रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
कस्मै यत्नेन दातव्या तं जानामि न तत्त्वतः ॥ ११३ ॥

ऋचीक उवाच ।

स्वयंवरं त्वया कार्यमेव धर्मविनिश्चयः ।
राजन्रूपवती कन्या यतो गुणवती तव ॥ ११४ ॥
राजानो राजपुत्राश्च स्वयंवरदिदृक्षुवः ।
आगमिष्यन्ति मुनयो रूपेणाप्रतिमाः शुभाः ॥ ११५ ॥

स्कन्द उवाच ।

तत्र सर्वाङ्गरीत्याशः परित्यज्य शुभानना ।
एकवीरा स्वयं वप्रे जमदग्निं मुनीश्वरम् ॥ ११६ ॥
पित्रा सैत्रमनुज्ञाता रेणुका स्वयमादरात् ।
प्राक्षिपद्रत्नपुष्पाढ्यां भालां तु जमदग्ने ॥ ११७ ॥
ततो द्वाहाहताः सर्वे समुत्पेतुः सहस्रशः ।
राजानमृषयः केचिदमर्षेण प्रणोदिताः ॥ ११८ ॥

अथ रेणुकायाः स्वयंवरोपकरणानि रेणुना जमदग्नेये दत्त्वा सत्कृत्य प्रस्था-
पितो जमदग्निः स्वाश्रमं प्राप्तो निजधर्मं पालयामासेत्याद्यनन्तरम्—

जमदग्नेस्ततस्तस्यां रेणुकायां सुरोत्तमाः ।

वभूवुः पञ्च पुत्रास्ते वहीन्द्रार्कानिलाच्युताः ॥ ११९ ॥

वसुर्नामानलो जज्ञे वायुर्विश्वावसुः स्मृतः ।

वृहद्भानुर्दिनकरो वृहत्कर्णः शतक्रतुः ।

इति नामानि पुत्राणां रेणुकायाः शुभानि च ॥ १२० ॥

अथाच्युतांशोत्पत्तिः ।

चिन्तयित्वा स्वयं विष्णुर्मत्वा तां विश्वमातरम् ।

स रेणुकायास्तत्पुण्यमुदरं प्राविशन्मुदा ॥ १२१ ॥

स्वयं प्रकाशयद्विश्वं हरिस्त्रिभुवनेश्वरः ।

यदा मातुः स्थितो गर्भे तदा कौतूहलं महत् ॥ १२२ ॥

यस्याङ्गलोमसंलग्नाः श्रयन्ते ब्रह्मगोलकाः ।

कुक्ष्यैकं कोणमाश्रित्य स रामो ववृधे शनैः ॥ १२३ ॥

ततस्त्वदिति नक्षत्रे तृतीयायां तु माधवे ।

रेणुकायास्तदा गर्भादुदितः स हरिवंशौ ॥ १२४ ॥

पुण्यवर्षोऽ भवत्तत्र रामदेवस्य मूर्धनि ।

सुरदुन्दुभयो नेदुर्मृदङ्गपणवादयः ॥ १२५ ॥

शङ्खतालनिनादाश्च वीणावेषुकलस्वनाः ।

वभूवुः सहसा तत्र गन्धर्वाश्च जगुर्हरिम् ॥ १२६ ॥

सहस्रमेकं बाहूनामर्जुनस्य चचाल ह ।

जाते रामे प्रचण्डेन धातेनेव वनं महत् ॥ १२७ ॥

तस्मिञ्जाते तदा रामे जमदग्निर्मुनीश्वरः ।

ब्राह्मणेभ्योऽददाद्धेनू रत्नानि विविधानि च ॥ १२८ ॥

अथ रामः क्रमेण वर्धमानः पित्रा कृतोपनयनो धेदुसंपन्नः शिवसकाशा-
ञ्जनुर्विद्याध्ययनाय कैलासं गन्तुं मय्यनुज्ञां देहीति पितरौ क्षापयामास ।
ताभ्यामनुज्ञातः प्रणम्य प्रतस्थे । कैलासं प्राप्तो भगवतो महादेवस्य भक्त्या
धनुर्विद्यामशेषामाससाद् महाश्वराश्च परशुमित्यादि । अन्तरा च कुबेरोऽ-
प्सरोभिः सह जमदग्नेराश्रमसमीपे भागीरथीजलविहारार्थमागतः । तस्य

जलविहारवर्णनम् । ततश्च-

स्कन्द उवाच ।

कैलासाद्रिं गते रामे जमदग्नेर्वराश्रमे ।

विश्वक्षोभकरं घोरमभवत्कौतुकं महत् ॥ १२९ ॥

ऋषय ऊचुः ।

कीदृशं तु भवेत्स्वामिन्परं कौतूहलं प्रभो ।

ब्रूहि तज्ज्ञातुमिच्छामो रेणुकायाः कथामृतम् ॥ १३० ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः कालेन महता रेणुकाघविनाशिनी ।

जाता रजस्वला साम्बा रामदेवस्य वै शुभा ॥ १३१ ॥

ततो दिनत्रयस्यान्ते गङ्गायामुदिते रवौ ।

रेणुका स्नातुमगमत्सा दिव्याम्बरधारिणी ॥ १३२ ॥

दिव्यचन्दनलिप्ताङ्गी दिव्याभरणभूषिता ।

स्नात्वा तस्थौ भागीरथ्यां रेणुका स्त्रीभिरावृता ॥ १३३ ॥

ऋतुस्नाता ददर्शाथ क्रीडमानं शुभे जले ।

तत्र चित्ररथं देवी प्रौढनारीसमावृतम् ॥ १३४ ॥

दृष्ट्वा तं चारुसर्वाङ्गी विस्मयोत्फुल्ललोचना ।

चिन्तयामास भर्तारं जमदग्निं पतिव्रता ॥ १३५ ॥

यद्यस्माभिः परिवृतो जमदग्निर्मुनीश्वरः ।

क्रीडत्यस्मिञ्जले गङ्गायां चातिनिर्मले ।

तदा स्यात्सार्थकं तीर्थमिति सा मनसाव्रवीत् ॥ १३६ ॥

द्युत्येवं तदा देवी जगाम जगदम्बिका ।

परिधाय द्रुकुलं सा स्नात्वा चैवाङ्गनावृता ।

भीता सा त्वरिता भर्तुः स्वाश्रमं पुनरागमत् ॥ १३७ ॥

गृहहारि स्थितां दृष्ट्वा जमदग्निः प्रियां शुभाम् ।

रोषेण महता युक्तो युगान्ताग्निस्तमोऽभवत् ॥ १३८ ॥

एकवीर्यं महाभागामृषिः प्रस्फुरिताधरः ।

रक्तपर्यन्तनयनो रोषादिदमुवाच ह ॥ १३९ ॥

जमदग्निर्वाच ।

निर्गच्छ भवनादस्मात्स्वैरिणी त्वं न संशयः ।
 मया दुश्चारिणी दुष्टा न त्वं हन्तुं स्वयं क्षमा ॥ १४० ॥
 अग्निहोत्रस्य कालोऽयं व्यतीतश्चाभवच्छुभः ।
 देवतातिथिपूजा मे भवेन्मोघा न संशयः ॥ १४१ ॥
 त्वं क्षातासि मया नूनं सा मूढे व्यभिचारिणी ।
 न हि मे धर्ममुद्दिश्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १४२ ॥
 कुलं संप्राप्य पुण्यं मे कुले महति जातया ।
 अकार्यं किं त्वया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् ॥ १४३ ॥

स्कन्द उवाच ।

भर्तुस्तद्वचनं श्रुत्वा रेणुका सा पतिव्रता ।
 शनैरुवाच भर्तारं भीता मधुरया गिरा ॥ १४४ ॥

एकधीरोवाच ।

भवन्त एव मे नित्यं हृदि तिष्ठन्ति नापरः ।
 मनसापि न वाञ्छामि भवद्भयोऽन्यं वरं विभो ॥ १४५ ॥
 मम नारायणः पुत्रः पौत्रो ब्रह्मान्यजन्तवः ।
 प्रपौत्रास्तेषु किं स्वामिन्मेऽभिलाषः प्रवर्तते ॥ १४६ ॥
 भर्ता मान्यो गुरुः श्लाघ्यो गुरुणां परमो गुरुः ।
 तद्वते का गतिः स्वामिश्ररीणामिह जायते ॥ १४७ ॥
 सर्वदेवमयो भर्ता पूज्यः स्त्रीणां गृहे गृहे ।
 यस्मिंस्तुष्टे भवेयुस्ते देवताः पितरस्तथा ॥ १४८ ॥
 भर्ता नाम परं स्त्रीणां भूषणं भूषणैर्विना ।
 न कदाचिद्भक्तिस्तासां विना भर्ता भवेदिति ॥ १४९ ॥
 भर्ता गुरुः सदा मान्यो भर्ता धर्मः सनातनः ।
 भर्तरि प्रीतिमापन्ने प्रीताः स्युः सर्वदेवताः ॥ १५० ॥

न कामयेऽहं मनसापि चापरं
 पतिं भवन्तो मम विश्वरूपिणः ।
 सत्यं मया चोक्तमिदं न चान्यथा
 यथोचितं तत्कृत्यतां च धर्मतः ॥ १५१ ॥

स्कन्द उवाच ।

तयैवं मधुरेणापि जमदग्निः प्रसादितः ।
वचसा धर्मयुक्तेन रेणुकां कुपितोऽब्रवीत् ॥ १५२ ॥

जमदग्निरुवाच ।

वधार्हासि न संदेहस्त्वमनार्यासती मम ।
किं ब्रवीषि वचो धर्म्यं कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥ १५३ ॥

ततश्च—

सद्यः क्रोधवशाद्विलोक्य विधिवन्नप्रां पुरो रेणुका-
मेतां धर्मपरायणामपि हठाद्धन्तुं सुतानादिशत् ।
चक्रुस्ते न वचो न युक्तमिति च प्रोचुः क्रुधा तान्पुनः
कृत्वा प्राणविनाकृतानथ मुनिः सस्मार रामं सुतम् ॥ १५४ ॥

भो भोः श्रीराम रामेति त्रिमिरुच्चैःस्वरैर्मुनिः ।
जमदग्निः प्रियं पुत्रं कैलासात्क्षिप्रमाह्वयत् ॥ १५५ ॥

स ह्युतस्वरसंयुक्तं पितुः शब्दं मुनीश्वराः ।
रामस्तस्याशृणोद्भीरः कैलासाचलमाश्रितः ॥ १५६ ॥

रामः प्रणम्य तं दृष्ट्वा शंकरं सगणेश्वरम् ।
स्कन्धे परशुमादाय धनुर्गृह्य निरगाद्वली ॥ १५७ ॥

ततः संधाय नाराचमाकृष्य विपुलं धनुः ।
स रामस्तक्षणादेव पितुः स्थानं ययौ जवात् ॥ १५८ ॥

सकद्वृणभुजाभ्यां च स्नेहान्नत्वा च मातरम् ।
पितरं च परिष्वज्य रामस्तावभ्यवादयत् ॥ १५९ ॥

स ददर्श ततो भ्रातृन्मातासूम्पतितन्क्षितौ ।
कुर्दं च पितरं रामः प्रसन्नां चैव रेणुकाम् ॥ १६० ॥

कराश्लिषुं कृत्वा विजयेन मुनीश्वराः ।
प्रसाद्य पितरं रामस्ततो वचनमब्रवीत् ॥ १६१ ॥

तवाद्य वचनात्तात कैलासादागतोऽस्म्यहम् ।
त्वं ज्ञापय तात तूर्णं प्रियं किं कर्वाणि ते ॥ १६२ ॥

पितुर्वचनकर्तारः सर्वे ते गुरवो मम ।
त्वमतुल्यो गुरुः साक्षात्स्ययं साक्षी पिनाकधृक् ॥ १६३ ॥

न त्वया सदृशः काश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
त्वं तु ब्रह्मा त्वमोँकारस्त्वमग्निस्तात चन्द्रमाः ॥ १६४ ॥

सर्वदेवमयस्तात नास्ति किञ्चित्त्वया विना ।
ब्रूहि तात यदर्थं मे तूर्णमावाहनं कृतम्
तव शर्म प्रदास्यामि त्रैलोक्यं क्षोभयाम्यहम् ॥ १६५ ॥

ततः पुत्रस्य वचनात्संप्रहृष्टतनूरुहः ।
जमदग्निः प्रियं पुत्रं रामं वचनमब्रवीत् ॥ १६६ ॥

जमदग्निर्वाच ।

त्वं मे पूर्वसखा वत्स हरिस्त्रिभुवनेश्वरः ।
स्वर्गात्त्वं मम पुत्रत्वं प्राप्तोऽसि इह भूतले ॥ १६७ ॥

त्वद्वते देहमात्मानं जीवितं च मुधा भवेत् ।
शंभुतेजःसमुद्भूतमृषयः सुरकिंनराः ॥ १६८ ॥

ब्रूयुर्मां कश्यपं गङ्गामदितिं रेणुकामिमाम् ।
इयं त्वज्जननी राम यस्या गर्भे तवोद्भवः ॥ १६९ ॥

अनया स भगीरथ्यां गन्धर्वः स्मररूपधृक् ।
अवोक्षित इति ज्ञातं मया भावेन नान्यथा ॥ १७० ॥

देवतातिथिदीनानां तृप्तिकालो वृथा गतः ।
त्यक्तकालोऽनया राम हन्तव्या सा त्वया प्रभो ॥ १७१ ॥

त्वमिमां रेणुकां वत्स रामदेव धनुर्धर ।
क्षिप्रं दुश्चारिणीं दुष्टां शस्त्रेणानेन घातय ॥ १७२ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तः स तदा रामः पित्रा तेन मुनीश्वराः ।
तत्क्षणादेकवीरां तामभ्यां परशुनाच्छिनत् ॥ १७३ ॥

ततः पपात सा देवी रेणुका पापनाशिनी ।
निहता रामदेवेन च्छिन्नेव कदली यथा ॥ १७४ ॥

ततोऽम्बरात्पुष्पवर्षं सहसा चापतच्छुभम् ।
हतायां रेणुकायां तु रामदेवस्य मूर्धनि ॥ १७५ ॥

जमदग्निर्महातेजाः सुतं धर्ममृतां वरम् ।

स्कन्द उवाच ।

तयैवं मधुरेणापि जमदग्निः प्रसादितः ।
वचसा धर्मयुक्तेन रेणुकां कुपितोऽब्रवीत् ॥ १५२ ॥

जमदग्निरुवाच ।

वधाहांसि न संदेहस्त्वमनार्यासती मम ।
किं ब्रवीषि वचो धर्म्यं कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥ १५३ ॥

ततश्च—

सद्यः क्रोधवशाद्विलोभ्य विधिवन्नप्रां पुरो रेणुका-
मेतां धर्मपरायणामपि हठाद्धन्तुं सुतानादिशत् ।
चक्रुस्ते न वचो न युक्तमिति च प्रोचुः क्रुधा तान्पुनः
कृत्वा प्राणविनाकृतानथ मुनिः सस्मार रामं सुतम् ॥ १५४ ॥

भो भोः श्रीराम रामेति त्रिभिरुच्चैःस्वरैर्मुनिः ।
जमदग्निः प्रियं पुत्रं कैलासात्क्षिप्रमाह्वयत् ॥ १५५ ॥

स प्लुतस्वरसंयुक्तं पितुः शब्दं मुनीश्वराः ।
रामस्तस्यागृणोद्वीरः कैलासाचलमाश्रितः ॥ १५६ ॥

रामः प्रणम्य तं दृष्ट्वा शंकरं सगणेश्वरम् ।
स्कन्धे परशुमादाय धनुर्गृह्य निरगाद्वली ॥ १५७ ॥

ततः संधाय नाराचमाकृष्य विपुलं धनुः ।
स रामस्तत्क्षणादेव पितुः स्थानं ययौ जघात् ॥ १५८ ॥

सक्रद्धूणभुजाभ्यां च स्नेहान्नत्वा च मातरम् ।
पितरं च परिष्वज्य रामस्तावभ्यवादयत् ॥ १५९ ॥

स ददर्श ततो भ्रातृगतासून्पतिताम्क्षितौ ।
क्रुद्धं च पितरं रामः प्रसन्नां चैव रेणुकाम् ॥ १६० ॥

कराञ्जलिपुटं कृत्वा विनयेन मुनीश्वराः ।
प्रसाद्य पितरं रामस्ततो वचनमब्रवीत् ॥ १६१ ॥

तयाद्य वचनात्तात कैलासादागतोऽस्म्यहम् ।
त्वं क्षापय तात तूर्णं प्रियं किं कर्त्वाणि ते ॥ १६२ ॥

पितुर्वचनकर्तारः सर्वे ते गुरवो मम ।
त्वमतुल्यो गुरुः साक्षात्स्वयं साक्षी पिनाकधृक् ॥ १६३ ॥

[जमदग्निरुवाच ।]

यथा वदसि धर्मज्ञ तत्तथा न तदन्यथा ।
 क्रोधेनेदं कृतं वत्स दुष्कृतं न कृतं मया ॥ १८९ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा जमदग्निः प्रियां शुभाम् ।
 पीयूषेणाय तां सिकां तूर्णमुत्थापयत्स्वयम् ।
 उत्थापयामास तदा पीयूषेणाभिविच्य ताम् ॥ १९० ॥
 सर्वभूषणसंपन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
 उत्थाय भूतलात्स्वच्छा सा पुत्रान्परिपस्वजे ॥ १९१ ॥
 ततः प्रणम्य तामभ्यां पुत्राः पञ्च मनोरमाः ।
 पप्रच्छुरमलां देवीं परिष्वज्येदमुत्तमाम् ॥ १९२ ॥

पुत्रा ऊचुः ।

मातस्त्वं ब्रूहि केनाथ कारणेन चिरं शुभे ।
 पुत्रान्विहाय नः सर्वान्सुप्तासि धरणीतले ॥ १९३ ॥
 न सुहूर्तमपीच्छामो जीवितुं च त्वया विना ।
 त्वया जीवन्ति भूतानि धार्यतेऽदस्त्वया जगत् ॥ १९४ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे तत्र पुष्पवर्षो महानभूत् ।
 रेणुकायास्तदा मूर्ध्नि दुन्दुभीनां च निस्वनः ॥ १९५ ॥
 वृष्ट्वा तामुत्थितां देवीमृषयः सुरकिंनराः ।
 स्तुवन्तो योगिनः सर्वे परं हर्षमुपागताः ॥ १९६ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः पुत्रैः परिवृतामेकवीरां पतिव्रताम् ।
 ऋषिः सत्कारयामास ब्रह्मालंकरणैः शुभैः ॥ १९७ ॥
 त्यज देव्यप्रियं सर्वं दुःखदैन्यं च भामिनि ।
 भद्रे क्रोधवशादेतत्तव कष्टं मया कृतम् ॥ १९८ ॥
 ध्रुवं गुणवती चासि पुत्रिण्यव्यभिचारिणी ।
 पतिभक्तिरता चासि त्वमेव मम बल्लभा ।
 जननी सर्वदेवानां त्वमेव सकलेश्वरी ॥ १९९ ॥
 इत्युक्त्वा तां परिष्वज्य स्नेहादुक्त्वा उदारधीः ।
 स्वाङ्गे पुत्रैर्वृतां हृष्टो देवीमारोपयत्तदा ॥ २०० ॥

जमदग्निरुवाच ।

राम राम महाबाहो भृगुवंशधिवर्धन ।
 तव तुष्टोऽस्म्यहं वत्स ब्रूहि यत्तेऽभिवाञ्छितम् ॥ १७७ ॥
 प्राकृतं न हि मन्ये त्वां पुत्रं गुणवतां वरम् ।
 धन्योऽस्मि कृतकृत्योऽस्मि यस्य मे त्वं सुतो महान् ॥ १७८ ॥
 यः करोति पितुर्वान्यं नित्यं मातुर्हिते रतः ।
 स पूज्यो वन्दनीयश्च देवानां पितृवद्भवेत् ॥ १७९ ॥
 त्वं हि सत्यव्रतश्चैव गुरुभक्तिपरायणः ।
 अत्तिन्त्योऽसि न संदेहः सुराणामधिपेश्वरः ॥ १८० ॥
 वरं दास्यामि ते राम गुरुवाक्यपरायण ।
 तत्त्वं ब्रूहि महासत्त्व यत्ते मनसि वर्तते ॥ १८१ ॥

राम उवाच ।

यदि तुष्टोऽसि मे तात सह मात्रा मुनीश्वर ।
 उत्तिष्ठन्त्वनघाः क्षिप्रं भ्रातरौ भस्मराशयः ॥ १८२ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तस्तेन रामेण जमदग्निर्महातपाः ।
 शीघ्रमुत्थापयामास पुत्रान्सिक्त्वामृतेन तान् ॥ १८३ ॥
 सिक्कास्तेनामृतेनाशु वस्त्राद्यास्ते सुरोत्तमाः ।
 उत्थिताः सहसा हृष्टाः पितरं चाभ्यवादयन् ॥ १८४ ॥
 बाहुभ्यां स परिष्वज्य स्वाङ्गे चारोप्य तान्मुतान् ।
 पुनरेव मुनिः स्नेहाद्रामं वचनमब्रवीत् ॥ १८५ ॥
 अन्यं वरय भद्रं ते यमिच्छसि वरं सुत ।
 वाञ्छितं ते प्रदास्यामि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ १८६ ॥

राम उवाच ।

इयं मे जननी देवी रेणुकाऽभिचारिणी ।
 अमातस्यनघा तात क्षिप्रमुत्तिष्ठतु स्वयम् ॥ १८७ ॥
 यस्याः पादाब्जगुगलं ध्यायन्ति मुनयः सदा ।
 योगिनश्च जगन्मातुस्त्वद्भक्त्या सा हता मया ॥ १८८ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तो मुनिना तेन संक्रुद्धो हैहयाधिपः ।
घातयामास तं विप्रं खड्गमुत्पाटयन्मृशम् ॥ २१० ॥
ततो रोपेण महता जमदग्निं मुनीश्वराः ।
तेनासिनातितीक्ष्णेन कार्तवीर्यस्तदाहनत् ॥ २११ ॥
ततश्चक्रोश सा देवी रेणुकाघविनाशिनी ।
अर्जुनेन हतं दृष्ट्वा स्वपतिं भर्तृवरसला ॥ २१२ ॥
जमदग्नेः प्रिया भार्या तस्योपर्यपतच्छ्रुत्वा ।
एकवीरां जगद्धात्रीमर्जुने न वचोऽब्रवीत् ॥ २१३ ॥
ततः पुनरसौ क्रोधादसिता मुनिसत्तमम् ।
तं जघान तथा सार्धं [स] मुपस्थितंयानया ॥ २१४ ॥
द्विःसप्तवत्सुसंक्रुद्धो जमदग्निमथार्जुनः ।
हत्वा तस्य मुनेर्देहमसिना क्षिप्रमाच्छिनत् ॥ २१५ ॥
ततस्ते सुरगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
खड्गुस्तं हतं दृष्ट्वा क्रोशन्तस्ते च भार्गवम् ॥ २१६ ॥
सा त्रिःसप्तशताङ्गी च रेणुका पतिवत्सला ।
चुक्रोश सा बहुशब्दान्स रामः शृणुयाद्यथा ॥ २१७ ॥
एकवीरा जगन्माता मुनिभिः परिवारिता ।
इदमाहार्जुनं देवी यचनं प्रहसन्निय ॥ २१८ ॥

एकवीरोवाच ।

ब्रह्मघ्नार्जुन पापिष्ठु किमिदं साहसं कृतम् ।
कामधेनुमिमामिच्छन्पापं निरयसाधनम् ॥ २१९ ॥
हृत्वेमं ब्राह्मणं शान्तं क्व गतस्त्वं विमोक्ष्यसे ।
को हि भुक्त्वा परब्रह्मैव भाजनं भङ्गुमर्हति ॥ २२० ॥

स्कन्द उवाच ।

तस्यास्तद्ब्राम्हण्यमारुण्यं तूर्णोभूतो मुनीश्वराः ।
निरैद्रामभयाद्राजा समन्तादवलोकयन् ॥ २२१ ॥
मुनीन्द्रे निहते तेन कामधेनुखिद्यिष्टपम् ।
जगाम तत्क्षणादेव रोदमाना खुदुःखिता ॥ २२२ ॥

ततस्ते सुरगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।

ब्रह्मालंकरणैः पुष्पैरेकत्रीरामपूजयन् ॥ २०१ ॥

अथ हैहयस्य राज्ञः कृतवीर्यः, कृतवीर्यात्प्रक्षेपसमये रतिमत्यां राका-
वत्यामसुरो मधुः कार्तवीर्योऽर्जुनः पुत्रो दत्तात्रेयाराधनया वाहूनां सहस्रं
ब्राह्मणभिन्नादवध्यतां चासाद्य महाराजो वभूवेत्यादि ।

यः पूर्वं दशकंधरं क्षितिभृतामप्रेश्वरं भूभुजां

कारागारगतं चकार धलवान्दोष्णां सहस्रैः स्वयम् ।

भूयः पद्भुजयोनिना भगवता पौत्रार्थिना यत्चितः

प्रीतो रावणमुन्मुनोच महिमा तस्यास्य किं वर्णयताम् ॥ २०२ ॥

अस्मै-कदाचिदागत्य नारदस्तपसां धरः ।

जमदग्न्याश्रमकथामूचे कलहकौतुकी ॥ २०३ ॥

काले कदापि नृपतिर्मृगयापदेशाद्

दृष्ट्वा तपोवनगतं जमदग्निवेशम् ।

आतिथ्यकारिणि मुनावतिविस्मयेन

हर्तुं स दैवतगर्वा स्वयमाचकाद् ॥ २०४ ॥

विश्वामित्रमुखैस्तपस्विभिरसौ शश्वन्निपिद्धोऽपि स-

न्मोहान्धः सुरधेनुमुत्कटगुणां हर्तुं भटानादिशत् ।

धेनोर्वन्प्रविनिर्गतानपि भटान्हत्वा रणे रोपणो

हर्तुं स स्वयमेव यत्नमकरोद्धेनुं द्विजस्योत्तमाम् ॥ २०५ ॥

स्कन्द उवाच ।

एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धः स सहस्रार्जुनो वली ।

मात्रिभिः प्रेरितः खड्गमुद्यम्याग्रे च संस्थितः ॥ २०६ ॥

तस्य क्रुद्धस्य वै राज्ञः किंल्लिषाय मतिर्भवत् ।

कामधेनुं मुनिं हत्त्वा नेप्यामीति भुनीश्वराः ॥ २०७ ॥

अर्जुन उवाच ।

दाम्ना वद्वा न्यहस्तेन कामधेनुं मुनीश्वर ।

देहि शीघ्रं त्वमप्योहि यदि जीवितुमिच्छसि ॥ २०८ ॥

क्रापिष्याच ।

स्वयं नय घलादेनां न दातुं तत्र मे क्षमम् ।

फरोमि किं नृपश्रेष्ठ यद्येषां गानं गच्छति ॥ २०९ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तो मुनिना तेन संक्रुद्धो हैहयाधिपः ।
 घातयामास तं विप्रं खड्गमुत्पाटयन्मृशम् ॥ २१० ॥
 ततो रोपेण महता जमदग्निं मुनीश्वराः ।
 तेनासिनातितीक्ष्णेन कार्तवीर्यस्तदाहनत् ॥ २११ ॥
 ततश्चक्रोश सा देवी रेणुकाघविनाशिनी ।
 अर्जुनेन हतं दृष्ट्वा स्वपतिं भर्तृवत्सला ॥ २१२ ॥
 जमदग्नेः प्रिया भार्या तस्योपर्यपतच्छ्रुत्वा ।
 एकवीरां जगद्धात्रीमर्जुनो न वचोऽब्रवीत् ॥ २१३ ॥
 ततः पुनरसौ क्रोधादसिना मुनिसत्तमम् ।
 तं जघान तया सार्धं [स] मुपस्थितयानया ॥ २१४ ॥
 त्रिःसप्तवत्सुसंक्रुद्धो जमदग्निमथार्जुनः ।
 हत्वा तस्य मुनेर्दूहमसिना क्षिप्रमच्छिनत् ॥ २१५ ॥
 ततस्ते सुरगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 रुरुदुस्तं हतं दृष्ट्वा क्रोशन्तस्ते च भार्गवम् ॥ २१६ ॥
 सा त्रिःसप्तशताङ्गी च रेणुका पतिवत्सला ।
 चुक्रोश सा बहुशब्दान्स रामः शृणुयाद्यथा ॥ २१७ ॥
 एकवीरा जगन्माता मुनिभिः परिवारिता ।
 इदमाहार्जुनं देवी वचनं प्रहसन्निव ॥ २१८ ॥

एकवीरोवाच ।

ब्रह्मघ्नार्जुन पापिष्ठ किमिदं साहसं कृतम् ।
 कामधेनुमिमामिच्छन्पापं निरयसाधनम् ॥ २१९ ॥
 हृत्वेमं ब्राह्मणं शान्तं क्व गतस्त्वं विमोक्ष्यसे ।
 को हि भुक्त्वा पराङ्गं वै भाजनं भङ्गुमर्हति ॥ २२० ॥

स्कन्द उवाच ।

तस्यास्तद्वाक्यमाकर्ण्य तूर्णोभूतो मुनीश्वराः ।
 निरैद्रामभयाद्राजा समन्तावयरोकयन् ॥ २२१ ॥
 मुनीन्द्रे निहते तेन कामधेनुस्त्रिपिष्टपम् ।
 जगाम तत्क्षणादेव रोदमाना सुदुःखिता ॥ २२२ ॥

एकवीरा जगद्योनिः पतिभक्तिपरायणा ।
 यानुच्चैरकरोच्छब्दान्समस्तानशृणोत्तदा ॥ २२३ ॥
 ततो मातुः स्वनं श्रुत्वा प्रणम्येशं गणेश्वरम् ।
 पृष्ठा तद्वनुरादाय मातुर्गृहमथागमत् ॥ २२४ ॥
 स ददर्श ततो रामः पितरं निहतं भुवि ।
 तां त्रिःसप्तशताङ्गीं च मातरं च महाबलः ॥ २२५ ॥
 रेणुकां मातरं दृष्ट्वा वाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
 पप्रच्छ मातरं रामः कारणं तत्पितुर्वधे ॥ २२६ ॥

राम उवाच ।

मातर्देवि जगद्वन्द्ये केनेदं दुष्कृतं कृतम् ।
 तिष्ठन्त्यां त्वयि तद्ब्रूहि मा शुचस्त्वं मयि स्थिते ॥ २२७ ॥
 अशुनैव हतं शत्रोर्मया परशुना शरैः ।
 ससैन्यस्य रणे गृध्राः श्येनगोमायुर्वायसाः ।
 मक्षयिष्यन्ति मांसानि मातस्त्वं ब्रूहि तं रिपुम् ॥ २२८ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः परशुरामस्य श्रुत्वा तद्वचनं शुभम् ।
 प्रहस्य रेणुका तस्मै कथयामास तं रिपुम् ॥ २२९ ॥
 आगतोऽत्र नृपो राम कार्तवीर्यं इति श्रुतः ।
 तस्मै सम्यङ् मयातिथ्यं कृतं घत्सादरेण च ॥ २३० ॥
 कामधेनुः शुभा तेन भुक्त्वा वै प्रार्थिता बलात् ।
 नीयमानापि सा तेन न जगाम नृपालयम् ॥ २३१ ॥
 कशादण्डप्रहारैश्च सचिवैर्निहता भुशम् ।
 सहस्राजुर्नदेशं सा न जगाम कथञ्चन ॥ २३२ ॥
 ततः प्रकुपितः शीघ्रमजुर्नो मुनिसत्तमम् ।
 आकृष्यासिलतां सूर्णं जघान पितरं तव ॥ २३३ ॥
 न सेहे जीवितुं शक्यमनेन पतिना विना ।
 मां त्रिःसप्तशताङ्गीं त्वं पश्य राम धनुर्धर ॥ २३४ ॥

श्रीराम उवाच ।

त्रिःसप्तशतव्यः पृथिवीं कृत्वा निःसत्रियामहम् ।
 करिष्यामि न संदेहो मातस्त्वदक्षतकारणात् ॥ २३५ ॥

शतानि दश बाहूनामर्जुनस्य रणे शुभे ।

अनेनैव हनिष्यामि मातः परशुना भृशम् ॥ २३६ ॥

एकवरीवाच ।

सम्यगुक्तं त्वया वत्स प्रतिशतं च यत्किल ।

पित्रे भक्त्या घ्न संस्कारं कृत्वा तत्सफलं कुरु ॥ २३७ ॥

तिष्ठ तिष्ठेति चैवात्र पृथिव्यां यत्र पुत्रक ।

*** * * * * थोप्यासि त्वं शुभां गिरम् ॥ २३८ ॥

यत्राचार्यो भवेत्पुत्र सर्वशास्त्रविशारदः ।

तेनैव सहितो भक्त्या प्रतिष्ठां त्वं कुरु द्वयोः ॥ २३९ ॥

पितुः संपादितौर्ध्वदेहिको रामो नारदेन सह माहिष्मतीसमीपमाजगाम- ।
ततश्च—

स्कन्द उवाच ।

ततो दिशश्च ते सर्वे राजानां दृढविक्रमाः ।

स्वयलैः संवृतास्तस्थुः कार्तवीर्यस्य शासनात् ॥ २४० ॥

सांऽपि सिंहासनारूढो गृहीतविविधायुधः ।

कार्तवीर्यां दिशः सर्वा व्यलोकयदथ द्विजाः ॥ २४१ ॥

अचलाम्य दिशः सर्वाः समुरैरसुरैरपि ।

दुर्जयः कार्तवीर्यस्त[तः स्वप्नं] कौतुकं तन्म्यवेदयत् ॥ २४२ ॥

निशायामेऽद्य मे स्वप्ने कौतुकं भो द्विजोत्तमाः ।

दृष्टं वक्ष्यामि तत्सर्वं श्रूयतां सचित्रैः सह ॥ २४३ ॥

दृष्टं निर्भुजमात्मानं भोश्छिन्नशिरसं द्विजाः ।

मुण्डं दिगम्बरं चैव ख्यायतां मे यथा तथा ॥ २४४ ॥

इयं राकावती नग्ना कण्ठे वद्धा च मां द्विजाः ।

क्रन्दमाना च जननी दिशं याम्यां जगाम ह ॥ २४५ ॥

पुरी माहिष्मती चैयं गजवाजिसमाकुला ।

निमग्ना सागरे घोरे भग्नप्राकारमन्दिरा ॥ २४६ ॥

आसने शयने पाने भोजने स्त्रीसमागमे ।

तं च विप्रं प्रपद्यामि यो मया निहतस्तदा ॥ २४७ ॥

क्षीरचारिघृताद्येषु तं छिन्नशिरसं द्विजम् ।

पश्यामि प्रमदायुक्तं स्वप्ने त्वसिविदारितम् ॥ २४८ ॥

एकवीरा जगद्योनिः पतिभक्तिपरायणा ।
 यानुचैरकरोच्छब्दान्समस्तानशृणोत्तदा ॥ २२३ ॥
 ततो मातुः स्वनं श्रुत्वा प्रणम्येशं गणेश्वरम् ।
 पृष्ठा तद्वनुरादाय मातुर्गृहमथागमत् ॥ २२४ ॥
 स ददर्श ततो रामः पितरं निहतं भुवि ।
 तां त्रिःसप्तक्षताङ्गीं च मातरं च महाबलः ॥ २२५ ॥
 रेणुकां मातरं दृष्ट्वा वाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
 पप्रच्छ मातरं रामः कारणं तत्पितुर्वधे ॥ २२६ ॥

राम उवाच ।

मातर्देवि जगद्वन्द्ये केनेदं दुष्कृतं कृतम् ।
 तिष्ठन्त्यां त्वयि तद्ब्रूहि मा शुचस्त्वं मयि स्थिते ॥ २२७ ॥
 अधुनैव हतं शत्रोर्मया परशुना शरैः ।
 ससैन्यस्य रणे गुध्याः श्येनगोमयुवायसाः ।
 भक्षयिष्यन्ति मांसानि मातस्त्वं ब्रूहि तं रिपुम् ॥ २२८ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः परशुपामस्य श्रुत्वा तद्वचनं शुभम् ।
 प्रहस्य रेणुका तस्मै कथयामास तं रिपुम् ॥ २२९ ॥
 आगतोऽत्र नृपो राम कार्तवीर्य इति श्रुतः ।
 तस्मै सम्यङ् मयातिथ्यं कृतं वत्सादरेण च ॥ २३० ॥
 कामधेनुः शुभा तेन भुक्त्या वै प्रार्थिता यलात् ।
 नीयमानापि सा तेन न जगाम नृपालयम् । ॥ २३१ ॥
 कशादण्डप्रहारैश्च सचिवैर्निहता भृशम् ।
 सहस्रार्जुनदेशं सा न जगाम कथंचन ॥ २३२ ॥
 ततः प्रफुपितः शीप्रमर्जुनो मुनिस्तत्तमम् ।
 आकृष्यासिलतां तूर्णं जघान पितरं तव ॥ २३३ ॥
 न सेहे जीवितुं शक्यमनेन पतिना विना ।
 मां त्रिःसप्तक्षताङ्गीं त्वं पश्य राम धनुर्धर ॥ २३४ ॥

धीराम उवाच ।

त्रिःसप्तदन्धः पृथिवीं कृत्वा निःसत्रियामहम् ।
 करिष्यामि न संदेहो मातस्त्वंक्षनफारणात् ॥ २३५ ॥

स्कन्द उवाच ।

एवं संभाषमाणस्तु कार्तवीर्यो बहनि च ।
 अनिष्टान्यष्टताम्यग्रे ददर्श मुनिसत्तमाः ॥ २६१ ॥
 दिवः शोणितवर्षेण वर्षं भवनोपरि ।
 कब्रधाम्यन्तरिक्षे च शिरांसि विवृतानि च ।
 भ्रमन्ति घक्रवेगेन क्रन्दमानानि भो द्विजाः ॥ २६२ ॥
 धृकव्याघ्रवराहादिशिवागोमायुवायसाः ।
 कार्तवीर्यपुरहारि व्याहरन्त्यशुभानि च ॥ २६३ ॥
 पतानि दृष्ट्वा चान्यानि सोऽनिष्टान्यशुभानि च ।
 कार्तवीर्यः स्वयं रोषात्प्रलयाग्निसमोऽभवत् ॥ २६४ ॥
 सहस्रदोर्भिर्दिव्यैश्च शस्त्राण्यादाय सत्वरः ।
 स दिव्यवद्भसनाहः संनद्धोऽभवदर्जुनः ॥ २६५ ॥
 ततो माहिष्मतीं क्षिप्रमागम्यान्तः प्रविश्य च ।
 पुरीमालोकयामास रामचारः स नारदः ॥ २६६ ॥
 चारिता नगरी तेन नारदेन महात्मना ।
 तथापि केचिदप्येनं न जानीयुर्विचक्षणाः ॥ २६७ ॥
 पुरीनिरीक्षणं कृत्वा सहस्राङ्गुनमैश्वर्यं च ।
 नारदस्त्वरितो राममागम्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ २६८ ॥
 स्वामिन्तामप्रभो क्षिप्रमागन्तव्यं धनुर्धरः ।
 धनुर्ज्यास्वननिर्घोषं कुरु रम्भावने स्थितः ॥ २६९ ॥

स्कन्द उवाच ।

स्नानं कृत्वाथ रेवायां तेनोक्तो मुनिसत्तमाः ।
 गुरुदेवद्विजान्तामः पूजयामास भक्तितः ॥ २७० ॥
 ततोऽचिरेण कालेन हैहयाधिपतेः पुरीम् ।
 प्राप्य रामो वने स्थित्वा धनुषो ज्यामवादयत् ॥ २७१ ॥
 सहसा धनुषः शब्दमशृणोद्धैहयाधिपः ।
 स्थितः सिंहासने रम्ये विस्फोटमशनोरिव ॥ २७२ ॥
 ततो घोरतरः शब्दः स बभूव मुहुर्मुहुः ।
 रामस्य धनुषो येन त्रैलोक्यमगमद्भयम् ॥ २७३ ॥

विप्रा ऊचुः ।

यदि त्वत्तोऽभयं राजन्सर्वेषां नो भविष्यति ।
स्वप्नार्थं कथयिष्यामः सर्वं शृणु जनेश्वर ॥ २४९ ॥

भर्जुन उवाच ।

कथयन्तु भवन्तो मे स्वप्नार्थं निर्भयं द्विजाः ।
ईश्वराज्ञा पितुर्मातुः सत्यमेतन्मयोदितम् ॥ २५० ॥

विप्रा ऊचुः ।

अपराधविहीनो यो जमदग्निः प्रियाञ्चितः ।
यत्त्वया निहतो राजन्स्वप्नोऽयं तस्य कर्मणः ॥ २५१ ॥

ब्रह्महत्यासमं पापं न भूतं न भविष्यति ।
जमदग्निर्हतो राजंस्तस्येदं च निदर्शनम् ॥ २५२ ॥

तस्यैकः श्रूयते पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
यत्नी परशुरामश्च क्षिप्रमत्रागमिष्यति ॥ २५३ ॥

तद्द्रक्ष चात्मनात्मानं नूनं नास्त्यत्र संशयः ।
यत्प्रमादाय क्षिप्रं तु पुरस्यास्य समन्ततः ॥ २५४ ॥

विप्राणां तद्वचः श्रुत्वा स सहस्रार्जुनो बलम् ।
समादिदद्य तु तांश्चारानामागेषु सत्वरः ॥ २५५ ॥

गजानां तिल्यमत्तानां तिस्रः कोटीः समादिशत् ।
अश्वानां पञ्च कोट्यस्तु रथानां पद शताधिकाः ।
दश कोटीः पदातीनां पुर्यास्तस्यास्तु रक्षणे ॥ २५६ ॥

चारा ऊचुः ।

क्षिप्रं त्रैलोक्यमस्माभिश्चारितं हेहयाधिप ।
कश्चिन्नास्ति यत्नी शशुर्दृश्यते मत्सरी कश्चित् ॥ २५७ ॥

इदं त्वयैव भोक्तव्यं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ।
शत्रोर्मूर्ध्नि पदं दत्त्वा त्वया चात्मबलेन वै ॥ २५८ ॥

स नास्ति त्रिषु लोकेषु यस्त्ययानिर्जितो रणे ।
त्वया विनापरः शूरत्रैलोक्ये सचराचरे ॥ २५९ ॥

भर्जुन उवाच ।

शूलमुद्गरपाणिर्वा दत्ताश्रेयोऽथवा रणे ।
न शक्नुयन्ति मां जेतुं संग्रहा देवा निशाचराः ॥ २६० ॥

स्कन्द उवाच ।

एवं संभाषमाणस्तु कार्तवीर्यो बहूनि च ।
 अनिष्टान्यष्टताम्यग्रे ददर्श मुनिसत्तमाः ॥ २६१ ॥
 दिवः शोणितवर्षेण वर्षं भवनोपरि ।
 कथम्वान्यन्तरिक्षे च शिरांसि विहृतानि च ।
 भ्रमन्ति चक्रवेगेन क्रन्दमानानि भो द्विजाः ॥ २६२ ॥
 वृकव्याघ्रवराहादिशिवागोमायुवायसाः ।
 कार्तवीर्यपुरन्दारि व्याहरन्त्यशुभानि च ॥ २६३ ॥
 पतानि दृष्ट्वा चान्यानि सोऽनिष्टान्यशुभानि च ।
 कार्तवीर्यः स्वयं रोषात्प्रलयान्निसमोऽभवत् ॥ २६४ ॥
 सहस्रदोभिर्दिव्यैश्च शस्त्राण्यादाय सत्वरः ।
 स दिव्यवद्धसंनाहः संनद्धोऽभवदजुनः ॥ २६५ ॥
 ततो माहिष्मर्ता क्षिप्रमागम्यान्तः प्रविश्य च ।
 पुरीमालोकयामास रामचारः स नारदः ॥ २६६ ॥
 चारिता नगरी तेन नारदेन महात्मना ।
 तथापि केचिदप्येन न जानीयुर्विचक्षणाः ॥ २६७ ॥
 पुरीनिरीक्षणं कृत्वा सहस्राजुनमैक्ष्य च ।
 नारदस्त्वरितो राममागम्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ २६८ ॥
 स्वामिन्रामप्रभो क्षिप्रमागन्तव्यं धनुर्धरः ।
 धनुर्ज्यास्वननिर्घोषं कुरु रम्भावने स्थितः ॥ २६९ ॥

स्कन्द उवाच ।

स्नानं कृत्वाथ रेवायां तेनोक्तो मुनिसत्तमाः ।
 गुरुदेवद्विजान्नामः पूजयामास भक्तितः ॥ २७० ॥
 ततोऽचिरेण कालेन हैहयाधिपतेः पुरीम् ।
 प्राप्य रामो वने स्थित्वा धनुषो ज्यामवाद्यत् ॥ २७१ ॥
 सहसा धनुषः शब्दमशृणोद्धैहयाधिपः ।
 स्थितः सिंहासने रम्ये विस्फोटमशनेत्थिव ॥ २७२ ॥
 ततो घोरतरः शब्दः स बभूव मुहुर्मुहुः ।
 रामस्य धनुषो येन त्रैलोक्यमगमद्भयम् ॥ २७३ ॥

श्रुत्वा तद्धनुषः शब्दं समीपे सहसार्जुनः ।
 उत्तस्थावासनाचूर्णं खड्गमादाय सत्वरः ॥ २७३ ॥
 मन्त्रिणः सचिवानन्यान्भ्रातृपुत्रान्सुहृत्सखीन् ।
 तानाहूयार्जुनः क्षिप्रं पप्रच्छ धनुषः स्वनम् ॥ २७५ ॥

अर्जुन उवाच ।

घहवो धनुषः शब्दाः स्वयं घोराः श्रुता मया ।
 पतस्य धनुषः शब्दं सर्वे शृण्वन्तु मन्त्रिणः ॥ २७६ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तास्तेन ते सर्वे मन्त्रिणः सचिवा नृपाः ।
 श्रुत्वाथ धनुषः शब्दं राजानमिदमब्रुवन् ॥ २७७ ॥
 धनुषेयं मही राजन्भ्रममाणानुमीयते ।
 तद् ध्रुवं नास्ति संदेहो महानयमुपप्लवः ॥ २७८ ॥
 आत्मनो वाथ मर्यादामुल्लङ्घ्य जलधिः स्वयम् ।
 गर्जन्भैरवनादैश्च त्रैलोक्यं नेप्यति क्षयम् ॥ २७९ ॥
 वादयञ्छूलपाणिर्वा कुपितोऽसौ सुरान्प्रति ।
 पिनाकं तद्धनुर्दिव्यं कैलासे तिष्ठति स्वयम् ॥ २८० ॥
 अथवा देवराजस्य भवने प्रतिभाति नः ।
 नगान्वासयितु क्षिप्रमशनेः शब्द उत्थितः ॥ २८१ ॥
 अस्माभिरधुना नूनं लक्षितो धनुषः स्वनः ।
 शाङ्गपाणिर्नृपश्चेष्ट कुपितः सोऽसुरान्प्रति ॥ २८२ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तो मन्त्रिभिः सर्वैर्यन्धुभिर्हैहयाधिपः ।
 शृण्वंस्तं धनुषः शब्दं तूर्णं प्राकारमारुहत् ॥ २८३ ॥
 त्वरितस्तमथारुह्य प्रासादं गगनोपमम् ।
 मन्त्रिभिः सहितो भूपः समन्तादवलोकयन् ॥ २८४ ॥
 स ददर्शार्जुनः श्रीमान्द्विजमप्रतिमं ततः ।
 जमदग्निस्तुतं रामं मण्डलीकृतकार्मुकम् ॥ २८५ ॥
 यद्गोधाद्गुलित्राणं शितचाणं धनुर्धरम् ।
 दृष्ट्वा तं सहसा रामं राजा विस्मयमागमत् ॥ २८६ ॥

प्राकारप्रस्थितं रामो दृष्ट्वा तं हैहयाधिपम् ।
युद्धाय निर्भयो धन्वी करेणैव तमाह्वयत् ॥ २८७ ॥

राम उवाच ।

ब्रह्मघ्नार्जुन रे दुष्ट पश्य विप्रस्य मे वलम् ।
करानुत्पात्रयिष्यामि तव यैर्ब्राह्मणो हतः ॥ २८८ ॥
अद्य मद्वाणभिन्नस्य पतितस्य तवार्जुन ।
भक्षयिष्यन्ति मांसानि गृध्रजम्बुकवायसाः ॥ २८९ ॥
श्वापदास्तव गात्राणि भक्षयन्तु तवाधुना ।
विमुक्तानि कुठारेण मया समरमूर्धनि ॥ २९० ॥
जमदग्नेरहं पुत्रो ब्रह्मघ्नं त्वामसंशयम् ।
पश्यतां सर्वदेवानां घातयिष्यामि सायकैः ॥ २९१ ॥
मदृष्टिमागमाश्रित्य त्वं पापिष्ठ विमोक्ष्यसे ।
अधुनैव हनिष्यामि युद्धं देहि ममार्जुन ॥ २९२ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततः परशुरामस्य तद्ब्रह्मघ्नमुरगोपमम् ।
श्रुत्वा चुकोप बलवान्शल्यविद्ध इवार्जुनः ॥ २९३ ॥
अनाहत्य तु तद्ब्रह्मघ्नं बलं मत्वाार्जुनः स्वयम् ।
अशक्तमिति निश्चित्य रामं क्रुद्धोऽब्रवीदिदम् ॥ २९४ ॥

अर्जुन उवाच ।

गर्जितं ते वृथा मूढ वटो कस्ते पराक्रमः ।
कर्मणा दर्शयास्मासु किं त्वं बहु विरुत्थसे ॥ २९५ ॥
नामरो योधयितुं शम्यः स्वयं रद्रोऽपि संयुगे ।
पिनाकपाणिर्भगवान्किं पुनस्त्वं शिशुर्मृधे ॥ २९६ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्तः परुषं तेन रामः सत्यपराक्रमः ।
घोरान्धकारमसृजद्वाणैः प्रच्छादयन्दिशः ॥ २९७ ॥
ततस्तां नगरां रम्यामर्जुनस्य मुनीश्वराः ।
आग्नेयेनादहद्रामः शरेण क्रोधमूर्च्छितः ॥ २९८ ॥

ततो हाहाहृताः सर्वे दह्यमानाः समन्ततः ।
 निर्ययुर्नगरात्तस्मान्नागरास्ते सहस्रशः ॥ २०९ ॥
 अश्वे रथैर्भट्टैर्नागैर्युद्धाय सहस्राजुनः ।
 अगमद्यत्र रामोऽस्ति दृष्ट्वा रामपराक्रमम् ॥ ३०० ॥
 ततस्तैः सचिवैस्तस्य रेणुकातनयो बली ।
 शस्त्रास्त्रैर्निहतः शूरैर्न चचालाचलोपमः ॥ ३०१ ॥
 स तानापततः क्रुद्धो धनुराकृष्य सायकैः ।
 विद्वानपातयत्क्रुद्धः पतद्भानिव पावकः ॥ ३०२ ॥
 ततो विव्याध मातङ्गानिपुभिर्वेगवत्तरैः ।
 पश्यतस्तस्य तान्रामः पदातींस्तुरगानपि ॥ ३०३ ॥
 शरनिर्भिन्नसर्वाङ्गाः पदातिगजवाजिनः ।
 निपेतुस्तक्षणाचूर्णे वज्रपातादिवाचलाः ॥ ३०४ ॥
 इति न्यपातयद्वाणैः प्रहसन्निव भार्गवः ।
 रामः प्रहरतां श्रेष्ठः सपताकान्स्थानपि ॥ ३०५ ॥
 केचिद्विच्छिन्नशिरसः शरनिर्भिन्नविग्रहाः ।
 निपेतुर्भूतले भग्नाः सैनिकास्ते गतासवः ॥ ३०६ ॥
 हतैरश्वैर्भट्टैर्नागैर्योधैश्चैव पदातिभिः ।
 अकरोत्तद्रणं रामो घोररूपं भयावहम् ॥ ३०७ ॥
 ततः प्रावर्तत नदी शोणिताम्बुतरङ्गिणी ।
 मेदमजाकर्दमिनी शब्दघोषवती च सा ॥ ३०८ ॥
 तद्दृष्ट्वा निहतं सैन्यं रामेण स तदार्जुनः ।
 शस्त्रास्त्रैरहनद्रामं रथमारुह्य सत्वरः ॥ ३०९ ॥
 ततोऽभिगम्य नाराचैः प्रगृह्य विपुलं धनुः ।
 विव्याध समरे रामं हृष्यन्हैहयाधिपः ॥ ३१० ॥
 रामोऽपि लीलया चैकः सहस्राजुनमाहवे ।
 अहनत्प्रसभं याणैः पतद्भामिव पावकः ॥ ३११ ॥
 तत्रान्योन्यं रणे क्रुद्धौ तौ च रामार्जुनौ द्विजाः ।
 जम्तुर्विविधैः शस्त्रैर्ज्वालाभिरिव पावकौ ॥ ३१२ ॥

स्मृत्वा नमस्कृत्य महेश्वरं तं
विघ्नेशरूपं प्रसभं मुनीन्द्राः ।
त्रैलोक्यमावृत्य जघान राम-
स्तं कार्तवीर्यं सगणं कुठारैः ॥ ३१३ ॥

रामश्च मातङ्गरथान्विनिघ्न-
न्विदारयंस्तान्कुपितः स रामः ।
जघान तं संयति कार्तवीर्यं
दन्तैरिवेमं गजराट् कुठारैः ॥ ३१४ ॥

रामं तं दुर्जयं मत्वा तदा स कुपितोऽर्जुनः ।
मुमोच शांभवीं शक्तिं शतघण्टानिनादिनीम् ॥ ३१५ ॥

सहस्रार्जुननिर्मुक्तामापतन्तीं त्रिभिः शरैः ।
रामश्चिच्छेद तां शक्तिं सुपर्णैः पन्नगानिव ॥ ३१६ ॥

तत्कर्म विफलं दृष्ट्वा रोषाद्राममथार्जुनः ।
शूलेन चाहनचूर्णं मत्वा तं दुर्जयं रणे ॥ ३१७ ॥

तदप्यापातयच्छूलं शरेणैकेन लीलया ।
छित्त्वैकवीरातनयो महाशब्दं स भार्गवः ॥ ३१८ ॥

रथेनाकाशगेनैव तं सहस्रार्जुनो यत्नी ।
धनूंष्याकृष्य वाणौघैस्तरसा राममाहनत् ॥ ३१९ ॥

रामकार्मुकनिर्मुक्तैरिपुभिर्वेगवत्तरैः ।
अर्जुनः प्रसभं भग्नेन चचालाचलोपमः ॥ ३२० ॥

रामस्तस्य रथे युक्तान्विव्याध लघुहस्तवान् ।
बाणैस्तमर्जुनं हत्या चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ३२१ ॥

चतुश्चक्रसमायुक्तं वाजिभिः समलंठितम् ।
स तमप्यहनद्बाणैः स्यन्दनं चाम्बरे स्थितम् ॥ ३२२ ॥

विरथः सहस्रोत्पत्य दुर्जयो हैहयाधिपः ।
मुमोच शक्तिमपरां रामं प्रत्यातिदुःसहाम् ॥ ३२३ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
तद्रामार्जुनयोर्युद्धं दृष्ट्वा ते विस्मयं ययुः ॥ ३२४ ॥

तामप्यतिबलो रामश्छित्त्वा तं स तदार्जुनम् ।
इदि विव्याध नाराचैस्त्रिभिरत्यन्तदुःसहैः ॥ ३२५ ॥

स्कन्द उवाच ।

ततस्तं दुर्जयं मत्वा रेणुकातनयं रणे ।
 निर्जघ्नुर्विधिधैः शस्त्रै राजानस्ते सहस्रशः ॥ ३२६ ॥
 एकैकेनेपुणा राम एकैकं रणमूर्धनि ।
 भित्त्वा न्यपातयत्क्षिप्रं राजानं युगपद्वली ॥ ३२७ ॥
 शिरांस्युर्व्यां समुत्पेतुः कुण्डलज्वलितानि च ।
 छिन्नानि रामवाणैस्तै राक्षां समरमूर्धनि ॥ ३२८ ॥
 रणकङ्कणवद्धास्तेषां गदावलयान्विनाः ।
 बाहवस्तत्र हृदयन्ते पञ्चशीर्षा इवोरगाः ॥ ३२९ ॥
 गजास्ते गिरिसंकाशास्तुरङ्गाश्च पदातयः ।
 रामसायकभिन्नाङ्गाः पेतुर्भूमौ गतासवः ॥ ३३० ॥
 एवं निहत्य समरे वीरान्समरदुर्जयः ।
 रेणुकातनयः क्रुद्धः प्रोवाचेदं वचोऽर्जुनम् ॥ ३३१ ॥

राम उवाच ।

किं पश्यसि रणं घोरं ब्रह्मघ्न कुलपांसन ।
 अर्धुनवार्जुन प्राणान्प्रहीष्यामि तवाढतम् ।
 शिरस्येकेन वाणेन वक्षस्येकेन चार्जुन ॥ ३३२ ॥

स्कन्द उवाच ।

इत्युक्त्वा रत्नपुङ्खैस्तंरिपुभिर्धंगवत्तरैः ।
 कार्तवीर्यं ततो रामो जघानोरसि पात्रिभिः ॥ ३३३ ॥
 शिरस्येकेन वाणेन वक्षस्येकेन वीर्यवान् ।
 हैहयाधिपतिं रामो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ३३४ ॥
 ततः परशुनादाय कोपेनात्यन्तवीर्यवान् ।
 रामः परशुना तेन कार्तवीर्यं जघान ह ॥ ३३५ ॥
 रामेण विविधैः शस्त्रैर्हतः परशुनापि सः ।
 न चचाल रणे वीरः कार्तवीर्यो न चुञ्चुभे ॥ ३३६ ॥
 ततः परशुना रापात्सहवार्जुनवाहवः ।
 चिच्छेद लीलया रामो गरुडः पन्नगानिव ।
 ततः परशुना क्षिप्रं दिव्यांस्तस्याच्छिनत्करान् ॥ ३३७ ॥

ततः शंभुप्रसादेन पुनस्तस्यार्जुनस्य ते ।
 तत्क्षणादपरे तूर्णं युगपन्निर्ययुः कराः ॥ ३३८ ॥
 तानप्यतिबलो रामः कार्तवीर्यकरान्द्रुतम् ।
 स कुठारेण नैनैव चिच्छेद लघुहस्तवान् ॥ ३३९ ॥
 छिन्नबाहुक्षतेभ्यश्च निर्ययुः सहसापरे ।
 छित्त्वा तानन्यसौ रामः पातयामास भूतले ॥ ३४० ॥
 अत्थितानपि तानेव एकवीरात्मजो बली ।
 कुठारेणैव चिच्छेद हैहयाधिपतेः करान् ॥ ३४१ ॥
 तस्मिन्नेव क्षणे वायुर्जमदग्नेः सुतं प्रति ।
 तूर्णमागत्य संग्रामे इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३४२ ॥
 लम्बोदरस्वरूपेण क्षिप्रं रामार्जुनस्य भोः ।
 अभेद्यं हृदयं भिन्धि ततो मृत्युमवाप्स्यति ॥ ३४३ ॥
 सुधारसमयं कुण्डमस्य राम सदा हृदि ।
 तिष्ठत्यनुग्रहाच्छंभोरवध्यस्तेन चार्जुनः ॥ ३४४ ॥

स्कन्द उवाच ।

तेनैवमुक्तौ रामस्तु भूत्वा लम्बोदरः स्वयम् ।
 कुठारेणार्जुनस्याथ हृत्प्रदेशमथाहनत् ॥ ३४५ ॥
 ततः परशुना तेन रामेणोरसि चार्जुनः ।
 न्यपतद्भिन्नहृदयो वज्राहत इवाचलः ॥ ३४६ ॥
 पतस्मिन्नन्तरे वीरे रामेण निहतेऽर्जुने ।
 सायुज्यमगमद्विष्णोरर्जुनश्चात्तजीवितः ॥ ३४७ ॥
 मृदङ्गतालवीणानामभवत्सहसा स्वनः ।
 हाहाकारोऽपि सुमहान्समभून्मुनिसत्तमाः ॥ ३४८ ॥
 उरस्याक्रम्य रामस्तु चरणेनार्जुनं बली ।
 बाहूनुत्पादयामास पितृर्वरमनुस्मरन् ॥ ३४९ ॥

स्कन्द उवाच ।

ब्रह्मण पश्य चाण्डाल यत्त्वयानपराधिनम् ।
 हतं मात्पितरं दुष्ट तस्येदं कर्मणः फलम् ॥ ३५० ॥
 इत्युक्त्या हृदयं तस्य रामः सत्यपराधिनः ।
 पश्यतां सर्वदेवानां तत्पफाल नत्वाङ्कुरः ॥ ३५१ ॥
 १८

ततः परशुरामेण मथिताद्भृदयान्नखैः ।
 तस्य पीयूषसंयुक्तं सुस्त्राव रुधिरं बहु ॥ ३५२ ॥
 स छिन्नहृदयस्यैव छिन्नवाहोर्भुनीश्वराः ।
 करानुत्पाश्य पित्रेऽयं प्रादात् रुधिराञ्जलिम् ॥ ३५३ ॥
 एकविंशतिसंख्यानि युद्धमासीद्दिनानि तु ।
 श्रीरामार्जुनयोर्विप्राः सर्वविस्मयकारकम् ॥ ३५४ ॥
 एवं हत्वार्जुनं रामः संधाय निशिताञ्शरान् ।
 अन्यधावत्स तान्हन्तुं सर्वानेवासुरान्निपून् ॥ ३५५ ॥
 परिव्राजकरूपेण केचित्पाखण्डिनो नृपाः ।
 केचिद्रामभयान्ग्रीता वभूवुर्ग्रहचारिणः ॥ ३५६ ॥
 केचित्क्षपणकाः केचियोगिनो ब्रह्मवादिनः ।
 भस्मोद्भूलितसर्वाङ्गा वल्कलाजिनवाससः ।
 वभूवुस्तापसाः केचिद्धनमागत्य तद्भयात् ॥ ३५७ ॥
 एके च वैष्णवा जाता वभूवुर्नटनर्तकाः ।
 केचिद्धैतालिकाश्चासन् राजानस्तद्भयार्दिताः ॥ ३५८ ॥
 एवं समभवन्भीता राजानः सर्व एव ते ।
 नानावेषधरा आसंस्त्यक्त्वा वैषं स्वकीयकम् ॥ ३५९ ॥
 ततः स कुपितो रामो नानावेषधरान्मृपान् ।
 नीत्या दुष्टान्रणे दीनान्विशस्त्रानपि चावधीत् ॥ ३६० ॥
 धारयन्तः कराद्दुष्टान्प्रार्थयन्तोऽभयं नृपाः ।
 छित्वा तेषां बली रामो दत्तवानभयं तदा ॥ ३६१ ॥
 हत्वादौ हैहयान्कोपात्पितुर्वैरमनुस्मरन् ।
 कुठारेणापरान् रामो जघान नृपतीन्बलीन् ॥ ३६२ ॥
 एकाकी निर्भयो रामो घातयन् नृपतींस्तदा ।
 महीं घ्नन् तान्पदयन् युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ३६३ ॥
 नानादेशेषु गुह्येषु पर्णतेषु घनेषु च ।
 स्थिताञ्शस्त्रभृतो रामः स्त्रीणां गर्भेषु संस्थितान् ॥ ३६४ ॥

नानाविधानि भगवान्समरे स रामो
 युद्धानि यानि विदधे सह हैहयेन ।
 संक्षिप्य तानि लिखितानि मया विचार्य
 विस्तारभीरुमनसा विबुधाः क्षमध्वम् ॥ ३६५ ॥
 दुष्टद्वेषकरो जगद्भयहरस्त्राणाय नारायणो
 भूभारोद्धरणक्षमः समजनि त्रैलोक्यभूपामणिः ।
 हत्वा हैहयमर्जुनं पितृवधात्कुन्देन येनापरे
 राजन्या विनिपातिताः क्षितितले त्रिःसप्तकृत्वो रणे ॥ ३६६ ॥

----- ७ ----- ७ ७ ७ ७ ७ शिगसि नृपान्नागलोकादि गत्वा
 दत्तात्रेयाश्रमे यः स्वयमकृत महायज्ञमग्न्यं मुनीन्द्रः ।
 तस्मिन्सत्कृत्य भूपामणि ७ ७ ७ धरां दक्षिणां कश्यपाय
 प्रादादेव त्रिलोकीपतिरतुलतपोनैष्टिको वः पुनातु ॥ ३६७ ॥
 इति श्रीपरशुरामावतारः ॥

[अवतारसौख्ये परशुरामावतारो नाम षष्ठो हर्यः ॥]

२०

अथ श्रीरामावतारः ॥

शृणु राजन्प्रवक्ष्यामि प्रादुर्भावं हरेः शुभम् ।
 निहतो रावणो येन सगणो देवकण्ठकः ॥ १ ॥
 ब्रह्मणो मानसः पुत्रः पुलस्त्योऽभूत्पुरा मुनिः ।
 पतस्य विश्रवा नाम पुत्रोऽभूत्न तु राक्षसः ॥ २ ॥
 तस्माज्जातो महावीर्यो रावणो लोकरावणः ।
 तपसा महता युक्तः स तु लोकानुपाद्रवत् ॥ ३ ॥

माली सुमाली किल माल्यवांश्च
 सुकेशाशुत्रा विबुधाच्छिष्यन्तः ।
 रक्षोधिपाः पौरपर्वीतशङ्का
 लङ्कानगर्यामधिपा बभूवुः ॥ ४ ॥

एते धीपुरुषोत्तमेन जगतां प्राणाय युद्धे हता
 भीताः केऽपि पूर्वां विहाय सहसा पातालमूलं ययुः ।
 लङ्कायां कमलोद्भवस्य धन्वमा राजा कुबेरोऽभव-
 त्पातालादथ कैशर्मा निजसुतां नीत्वा सुमाली यया ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा श्रियं विश्ववसः स तस्य
स्वयं विमृश्य स्वसुतां सुमाली ।
उवाच चाट्टु प्रणयादरेण
पुत्रि प्रियं विश्ववसं वृणीष्व ॥ ६ ॥

दत्त्वा तस्मै सुतां तामयमथ निरगाद्रावणोऽस्याः सुतोऽभू-
त्सायंकालप्रसङ्गात्समजनि तनयः कुम्भकर्णो द्वितीयः ।
दिक्पाला नाममात्रादतुल्यलवतारेतयोर्नाकनार्यो
ध्वंसद्वम्भिल्लमल्लीमुपरमधुलिहः सद्य सद्यस्त्यजन्ति ॥ ७ ॥

विभीषणोऽस्यास्तनयस्तृतीयो
यो माननीयो भगवत्प्रियाणाम् ।
एषां स्वसा शूर्पणखा तथासी-
द्यकास्ति रामायणसूचिकेयम् ॥ ८ ॥

अथ नृसिंहपुराणे-

सेन्द्रा देवा जितास्तेन गन्धर्वाः किंनरास्तथा ।
यक्षाश्च दानवाश्चैव तेन राजन्विनिर्जिताः ॥ ९ ॥
स्त्रियश्चैव स्वरूपिष्यो हतास्तेन दुरात्मना ।
देवादीनां नृपश्रेष्ठ रत्नानि विविधानि च ॥ १० ॥
रणे कुवेरं निर्जित्य रावणो बलदर्पितः ।
तत्पुरीं जगृहे लङ्कां विमलं चापि पुष्पकम् ॥ ११ ॥
तस्यां पुर्यां दशग्रीवो रक्षसामधिपोऽभवत् ।
पुत्राश्च बहवस्तस्य बभूवुरमितौजसः ॥ १२ ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च महाबलपराक्रमाः ।
अनेककोटयो राजंलङ्कायां नियसन्ति ते ॥ १३ ॥
देवानृपीन्मनुष्यांश्च विद्याधरगणानपि ।
यज्ञांश्चैव च ते सर्वे घातयन्ति दिवानिशम् ॥ १४ ॥
संन्रस्तं तद्भयादेव जगदासीच्चराचरम् ।
दुःखाभिभूतमत्यर्थं सर्वभूतं नराधिप ॥ १५ ॥

9 The quotation from the नृसिंहपुराण could not be traced. The text of the रामावतार seems to be abridged by the compiler in highly corrupt Sanskrit.

पतस्मिन्नेव काले तु देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।
 सिद्धविद्याधराश्चैव गन्धर्वाः किंनरास्तथा ॥ १६ ॥
 गुह्यका भुजगा यक्षा ये चान्ये स्वर्गवासिनः ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा शंकरं च नराधिप ॥ १७ ॥
 ते सर्वे द्रुतविक्रान्ताः क्षीराब्धेस्तटमुत्तमम् ।
 तत्राराध्य हरिं देवं तस्युः प्राञ्जलयः सुराः ॥ १८ ॥
 ब्रह्मा च विष्णुमाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा नारसिंहमथास्तुवत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नमः क्षीराब्धिवासाय गोविन्दाय नमो नमः ।
 नमोऽरविन्दपादाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥ २० ॥
 भक्तान्वितसुपादाय नमो भक्तप्रियाय ते ।
 शुभाङ्गाय सुनेत्राय माधवाय नमो नमः ॥ २१ ॥
 सुकेशाय सुनासाय देवाय गोविन्दाय च ।
 नमः क्षीराब्धिकह्लोलस्पष्टमात्राय शार्ङ्गिणे ॥ २२ ॥
 सुकेशाय सुनासाय सुललाटाय चक्रिणे ।
 सुवक्त्राय सुकर्णाय श्रीधराय नमो नमः ॥ २३ ॥
 सुबाहवे सुगण्डाय सुकण्ठाय नमो नमः ।
 सुवक्षसे सुवेपाय पद्मनाभाय ते नमः ॥ २४ ॥
 सुभ्रुवे चारुदेहाय चारुदन्ताय शङ्खिने ।
 चारुजङ्घनय दिव्याय केशवाय नमो नमः ॥ २५ ॥
 सुमुखाय सुकेशाय सुविद्याय गदाभृते ।
 धर्मप्रियाय देवाय वामनाय नमो नमः ॥ २६ ॥
 असुरघ्नाय चोप्राय रक्षोघ्नाय नमो नमः ।
 देवानामार्तिनाशाय भीमकर्मरुने सदा ।
 नमस्ते लोकनाथाय राघणान्तरुने नमः ॥ २७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इति स्तुतो हृषीकेशस्तुतोऽपि परमेष्ठिना ।
 म्वरुपं दर्शयित्वा तु विनामहमुवाच ह ॥ २८ ॥

दृष्टा श्रियं विश्रवसः स तस्य
स्वर्यं विमृश्य स्वसुतां सुमाली ;
उवाच चाटु प्रणयादरेण
पुत्रि प्रियं विश्रवसं वृणीष्व ॥ ६ ॥

दत्त्वा तस्मै सुतां तामयमथ निरगाद्रायणोऽस्याः सुतोऽभू-
त्सार्यंकालप्रसङ्गात्समजनि तनयः कुम्भकर्णो द्वितीयः ।
दिक्पाला नाममात्रादतुल्यलघतोरेतयोर्नाफनार्यो
ध्वंसद्वन्मिहमल्लीमुपरमधुलिहः सञ्ज सद्यस्त्यजन्ति ॥ ७ ॥

विभीषणोऽस्यास्तनयस्तृतीयो
यो माननीयो भगवत्प्रियाणाम् ।
एषां स्वसा शूर्पणखा तथासी-
च्चकास्ति रामायणसूचिकेयम् ॥ ८ ॥

अथ नृसिंहपुराणे-

सेन्द्रा देवा जितास्तेन गन्धर्वाः किंनरास्तथा ।
यक्षाश्च दानवाश्चैव तेन राजन्विनिर्जिताः ॥ ९ ॥
स्त्रियश्चैव स्वरूपिण्यो हतास्तेन दुरात्मना ।
देवादीनां नृपश्रेष्ठ रत्नानि विविधानि च ॥ १० ॥
रणे कुबेरं निर्जित्य रावणो बलदर्पितः ।
तत्पुरीं जगृहे लङ्कां विमलं चापि पुष्पकम् ॥ ११ ॥
तस्यां पुर्यां दशग्रीवो रक्षसामधिपोऽभवत् ।
पुत्राश्च बहवस्तस्य बभूवुरमितौजसः ॥ १२ ॥
राक्षसाश्च पिशाचाश्च महाबलपराक्रमाः ।
अनेककोटयो राजंलङ्कायां निवसन्ति ते ॥ १३ ॥
देवानृषीन्मनुष्यांश्च विद्याधरगणानपि ।
यज्ञांश्चैव च ते सर्वे घातयन्ति दिवानिशम् ॥ १४ ॥
संग्रस्तं तद्गयादेव जगदासीञ्चराचरम् ।
दुःखाभिभूतमत्यर्थं सर्वभूतं नराधिप ॥ १५ ॥

9 The quotation from the नृसिंहपुराण could not be traced. The text of the रामायण seems to be abridged by the compiler in highly corrupt Sanskrit.

एतस्मिन्नेव काले तु देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।
 सिद्धविद्याधराश्चैव गन्धर्वाः किंनरास्तथा ॥ १६ ॥
 गुह्यका भुजगा यक्षा ये चान्ये स्वर्गवासिनः ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा शंकरं च नराधिप ॥ १७ ॥
 ते सर्वे द्रुतविक्रान्ताः क्षीराब्धेस्तदमुत्तमम् ।
 तत्राराध्य हरिं देवं तस्युः प्राञ्जलयः सुराः ॥ १८ ॥
 ब्रह्मा च विष्णुमाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।
 प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा नारसिंहमथास्तुवत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मोवाच ।

नमः क्षीराब्धिवासाय गोविन्दाय नमो नमः ।
 नमोऽरविन्दपादाय पद्मनाभाय विष्णवे ॥ २० ॥
 भक्ताञ्चितसुपादाय नमो भक्तप्रियाय ते ।
 शुभाङ्गाय सुनेत्राय माधवाय नमो नमः ॥ २१ ॥
 सुकेशाय सुनासाय देवाय गोविन्दाय च ।
 नमः क्षीराब्धिकल्लोलस्पृष्टमात्राय शार्ङ्गिणे ॥ २२ ॥
 सुकेशाय सुनासाय सुललाटाय चक्रिणे ।
 सुवक्त्राय सुकर्णाय श्रीधराय नमो नमः ॥ २३ ॥
 सुधाहवे सुगण्डाय सुकण्ठाय नमो नमः ।
 सुवक्षसे सुवेपाय पद्मनाभाय ते नमः ॥ २४ ॥
 सुभ्रुवे चारुदेहाय चारुदन्ताय शङ्खिने ।
 चारुजङ्घनय दिव्याय केशवाय नमो नमः ॥ २५ ॥
 सुमुखाय सुकेशाय सुविधाय गदाभृते ।
 धर्मप्रियाय देवाय वामनाय नमो नमः ॥ २६ ॥
 असुरघ्नाय चोग्राय रक्षोघ्नाय नमो नमः ।
 देवानामार्तिनाशाय भीमकर्मकृते मदा ।
 नमस्ते लोकनाथाय राघणान्तकृते नमः ॥ २७ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इति स्तुतो हृषीकेशस्तुतोप परमेष्ठिनां ।
 स्वरूपं दर्शयित्वा तु पितामहमुवाच ह ॥ २८ ॥

किमर्थं तु सुरैः सार्धमागतोऽत्र पितामह ।
 तत्कार्यं ब्रूहि मे ब्रह्मन्यदर्थं संस्तुतस्त्वया ॥ २९ ॥
 इत्युक्तो देवदेवेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 सर्वदेवगणैः सार्धं ब्रह्मा प्राह जनार्दनम् ॥ ३० ॥
 नाशितं तु जगत्सर्वं रावणेन दुरात्मना ।
 सेन्द्राः पराजितास्तेन बहुशो राक्षसा विभो ॥ ३१ ॥
 राक्षसैर्भक्षिता मर्त्या यज्ञाश्चैव विदूषिताः ।
 देवकन्या हृतास्तेन बलाच्छतसहस्रशः ॥ ३२ ॥
 त्वामृते पुण्डरीकाक्ष रावणस्य वधं प्रति ।
 न समर्था यतो देवास्त्वमतस्तद्वधं कुरु ॥ ३३ ॥
 इत्युक्तो ब्रह्मणा विप्र ब्रह्मणामिदमब्रवीत् ।
 शृणुष्ववाहितो ब्रह्मन्यद्वदामि हितं वचः ॥ ३४ ॥
 सूर्यवंशोद्भवः श्रीमान्राजाभूद्भुवि वीर्यवान् ।
 दशरथेति खिष्यातस्तस्य पुत्रो भवाम्यहम् ॥ ३५ ॥
 रावणस्य विनाशाय चतुर्धाङ्गेन सत्तम ।
 स्याद्द्वैर्वांनररूपेण सकला देवतागणाः ।
 अवन्यामवतीर्णाः स्युः स्यादेवं रावणक्षयः ॥ ३६ ॥
 इत्युक्तो देवदेवेन ब्रह्मा लोकापितामहः ।
 देवाश्च तं प्रणम्याथ मेरुपृष्ठं तदा ययुः ।
 स्याद्द्वैर्वांनररूपेण अवतेरुश्च भूतले ॥ ३७ ॥
 अथापुत्रो दशरथो मुनिभिर्वेदपारगैः ।
 इष्टिं तु कारयामास पुत्रप्राप्तिकरीं नृपः ॥ ३८ ॥
 ततः सौवर्णपात्रस्थं हविरादाय सत्वरम् ।
 वह्निकुण्डात्समुत्तस्थौ हृतो देवैः प्रचोदितः ॥ ३९ ॥
 भ्रादाय मुनयो मन्त्राश्चरुपिण्डद्वयं शुभम् ।
 ददुः कौसल्यकैकेय्योर्द्वे पिण्डे मन्त्रमन्त्रिते ॥ ४० ॥
 ते पिण्डप्राप्तने काले सुमित्राया महामते ।
 पिण्डात्स्वात्स्त्राश्च कैकेयी कौसल्या च प्रयच्छतः ॥ ४१ ॥
 ततस्ताः प्राशयामासु राजपत्न्यो यथाविधि ।
 पिण्डान्देपयुतान्प्राश्य प्राधुर्गर्भाननिन्दिताः ॥ ४२ ॥

एवं विष्णुर्दशरथाज्जातस्तस्य त्रिपु त्रिपु ।
 स्वाङ्गलोकहितार्थाय चतुर्धा जगतीपते ॥ ४३ ॥
 रामश्च लक्ष्मणश्चैव भरतः शत्रुघ्न एव च ।
 जातकर्मादिकं प्राप्य संस्कारं मुनिसंस्कृतम् ॥ ४४ ॥
 मन्त्रापिण्डवशाद्योगं प्राप्य चेहरथार्भकाः ।
 रामलक्ष्मणौ नद्वालैः सह नित्यं विचेरतुः ॥ ४५ ॥
 जन्मादिकृतसंस्कारौ पितुः प्रीतिकरौ नृप ।
 वधृधाते महावीर्यौ श्रुतशब्दादिलक्ष्णौ ॥ ४६ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु विश्वामित्रो महातपाः ।
 यागेन यष्टुमारेभे विधितो मधुसूदनम् ।
 स तु विधितयागोऽभूद्राक्षसैर्यदुशः पुरा ॥ ४७ ॥
 नेतुं स यज्ञरक्षार्थं संप्राप्तो रामलक्ष्मणौ ।
 विश्वामित्रो मुनिश्रेष्ठस्तत्पितुर्मन्दिरं शुभम् ॥ ४८ ॥
 दशरथस्तु तं दृष्ट्वा प्रत्युत्थाय महामतिः ।
 अर्घ्यपाद्यादिविधिना प्रवेश्य तमपूजयत् ॥ ४९ ॥
 संपूजितो मुनिः प्राह राजानं रामसंनिधौ ।
 शृणु राजन्दशरथ यदर्धमहमागतः ।
 तत्कार्यं नृपशार्दूल कथयामि तवाग्रतः ॥ ५० ॥
 राक्षसैस्त्रासितो यागो बहुशो मे दुरासद्वैः ।
 यज्ञस्य रक्षणार्थं मे देहि त्वं रामलक्ष्मणौ ॥ ५१ ॥
 दशरथोऽथ तच्छ्रुत्वा विश्वामित्रवचो नृपः ।
 विपण्णवदनो भूत्वा विश्वामित्रमुवाच ह ॥ ५२ ॥
 घालाभ्यां मम पुत्राभ्यां किं ते कार्यं महामुने ।
 अहं त्वया सहगत्य यत्नाद्रक्षामि ते मघम् ॥ ५३ ॥
 राजस्तु वचनं श्रुत्वा राजानं गुनिरग्रवीत् ।
 रामेणैव हि ते साध्या न त्वया राक्षसा नृप ।
 सुतं मे देहि रामं त्वं न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ५४ ॥
 इत्युक्तो मुनिना तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 सूर्णीं स्थित्वा क्षणं राजा तद्गीत्वा समुवाच ह ॥ ५५ ॥

यद्गृहीपि मुनिश्रेष्ठ प्रसन्नस्त्वं निबोध मे ।
 अज्ञो रामस्तथाप्येनमहं दास्ये सहानुजम् ॥ ५६ ॥
 किं त्वस्य जननी ब्रह्मन्न दृष्ट्वैतं मरिष्यति ।
 अतोऽहं चतुरङ्गेण बलेन सहितो मुने ।
 आगत्य राक्षसान्हर्मात्येवं मे मनसि स्थितम् ॥ ५७ ॥
 विश्वामित्रः पुनः प्राह राजानममितौजसम् ।
 नाज्ञो रामो नृपश्रेष्ठ सर्वज्ञः समरे तु सः ॥ ५८ ॥
 शेषनारायणावेतौ तव पुत्रौ न संशयः ।
 तुष्टानां निग्रहार्थाय शिष्टानां पालनाय च ।
 अवतीर्णो न संदेहो गृहे तवावनीश्वर ॥ ५९ ॥
 न मात्रा न त्वया राजञ्जोकः कार्योऽत्र नाण्यपि ।
 रामात्प्रकृतयागोऽहमर्पयिष्यामि ते सुतौ ॥ ६० ॥
 इत्युक्तौ दशरथस्तेन विश्वामित्रेण धीमता ।
 तच्छापभीतो मनसा नीयतामित्यभाषत ॥ ६१ ॥
 कृच्छ्रात्पित्रा विनिर्मुक्तं राममादाय सानुजम् ।
 गन्तुं सिद्धाश्रमं राजन्स प्रतस्थे च कौशिकः ॥ ६२ ॥
 तं प्रस्थितमथालोक्य सभार्यः स नृपः पुनः ।
 अनुब्रज्यान्नवीदेतद्वचो दशरथस्तदा ॥ ६३ ॥
 अपुत्रोऽहं पुरा ब्रह्मन्बहुभिः काम्यकर्मभिः ।
 मुनिप्रसादादधुना पुत्रवानस्मि सत्तम ॥ ६४ ॥
 न सहे तद्वियोगात्तु मातरश्च विशेषतः ।
 त्वमेव जानासि मुने नीत्वा शीघ्रं प्रयच्छ मे ॥ ६५ ॥
 इत्युक्त्या प्रेषयामास रामं लक्ष्मणसंयुतम् ।
 अनिच्छन्नपि राजासौ मुनिशापभयान् नृप ॥ ६६ ॥
 विश्वामित्रस्ततो गृह्य अयोध्याया ययौ शनैः ।
 सरथ्यास्तीरमासाद्य गच्छन्नैव स कौशिकः ।
 तयोः प्रीत्या स राजेन्द्र द्वे विचे प्रथमं दर्दौ ॥ ६७ ॥
 यत्प्रामादियलां चैव समन्त्रे तौ ससंग्रहे ।
 श्रुत्पिपासोपशमने पुनश्चैव महामतिः ॥ ६८ ॥
 अन्नग्राममशेषं च शिक्षयित्वा तु तौ तदा ।
 भाद्रमाणि च दिव्यानि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ६९ ॥

दर्शयित्वा चानामयपुण्यस्थानेषु सत्तमः ।
 गङ्गामुत्तीर्य शोणं च तीरमासाद्य सत्तमः ।
 मुनिधार्मिकसिद्धांश्च पश्यन्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥
 मुनिभ्यश्च वराप्राप्य त्रेण नीतौ नृपात्मजौ ।
 ताडकाया वनं घोरं यमवन्नमिवापरम् ॥ ७१ ॥
 गतौ तत्र नृपश्रेष्ठ विश्वामित्रो महातपाः ।
 राममङ्गिष्ठकर्माणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७२ ॥
 राम राम महाबाहो ताडका नाम राक्षसी ।
 रावणस्य नियोगेन वसत्यास्मिन्महावने ॥ ७३ ॥
 तथा मनुष्या वहवो मुनिपुत्रा मृगास्तथा ।
 घातिता भक्षिताश्चैव तस्मात्तां जहि सत्तम ॥ ७४ ॥
 इत्येवमुक्तो मुनिना रामः सस्मितमब्रवीत् ।
 कथं हि स्त्रीवधं कुर्यामहमद्य महामुने ।
 स्त्रीवधे तु महत्पापं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७५ ॥
 इति रामवचनः श्रुत्वा विश्वामित्र उवाच तम् ।
 अस्यास्तु निधनाद्राम जनाः सर्वे निराकुलाः ।
 भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रदो वधः ॥ ७६ ॥
 इत्येवंवादिनि मुनौ विश्वामित्रे निशाचरी ।
 आगता सा महाघोरा ताडका विहृतानना ॥ ७७ ॥
 शरं संधाय वेगेन तेन तस्या उरःस्थलम् ।
 विपाटितं द्विधा राजन्सा पपात ममार च ॥ ७८ ॥
 घातयित्वा तु तामेवं तावानीय मुनिस्तुतौ ।
 सिद्धाश्रमं महाभाग नानाक्रापिनिषेवितम् ॥ ७९ ॥
 नानाद्रुमलताकर्णं नानापुष्पोपशोभितम् ।
 नानानिर्झरतोयाढ्यं विद्धशैलान्तरस्थितम् ।
 शाकमूलफलोपेतं तं तु सिद्धाश्रमं स्वकम् ॥ ८० ॥

विश्वामित्र उवाच ।

एष सिद्धाश्रमो राम प्रसिद्धो यो जनप्रिये ।
 अत्र यागो मया कार्यः सम्यक्संरक्षणात्तत्र ॥ ८१ ॥
 १९

राम उवाच ।

कुरु यागं मुने त्वं तु रक्षके मय्यवस्थिते ।
 न कश्चिद्यागविघ्नं हि करिष्यत्यप्र सांप्रतम् ॥ ८२ ॥
 विश्वामित्रस्ततो यागमृत्विग्भिर्मुनिभिः सह ।
 प्रारब्धवान् रामवाक्याच्छ्रद्धाविधिसमन्वितः ॥ ८३ ॥
 उन्नम्य कार्मुकं तस्थौ रामस्तत्र सलक्ष्मणः ।
 अनिद्र एव पङ्कजं स संरक्षन्मुनेः क्रतुम् ॥ ८४ ॥
 काले चाभ्यागता तस्मिन् पष्टेऽहनि महात्मनः ।
 स्थापयांचक्रिरे वेदीं मुनयः संशितग्रताः ॥ ८५ ॥
 मन्त्रार्थवांश्च विविधैः स यज्ञः समपद्यत ।
 प्रजज्वाल च सा वेदी सोपाध्यायसमाहिता ॥ ८६ ॥
 अथाकाशे समभयत्सहसैव महास्वनः ।
 नीलाम्बुदस्य गगने प्रावृषीवाभिर्गर्जितः ॥ ८७ ॥
 अथ मायां प्रकुर्याणौ राक्षसाद्यभ्यधावताम् ।
 मारीचश्च सुबाहुश्च तयोश्चाथ भटास्तथा ॥ ८८ ॥
 स तानापततो दृष्ट्वा रुधिरौघप्रवर्षिणः ।
 उवाच लक्ष्मणं वाक्यं रामो राजीवलोचनः ॥ ८९ ॥
 पश्य लक्ष्मण मारीचं महाशनिसमस्वनम् ।
 सपदानुगमायान्तं सुबाहुं च निशाचरम् ॥ ९० ॥
 मानवास्त्रं ततौ रामः प्रगृह्यास्ते निशाचरम् ।
 मारीचोपसि चिक्षेप नातिकोपसमन्वितः ॥ ९१ ॥
 ततो रामेण चैवासौ राक्षसो धरणीतल ।
 असृक्स्नायवस्थि वर्षस्तं मारीचो भल्लकेन तु ॥ ९२ ॥
 प्रताड्य नीत उदाधिं यथा पूर्णार्णवं घनाः ।
 शोपांश्च हतवान् रामो लक्ष्मणश्च निशाचरान् ॥ ९३ ॥
 रामेण रक्षितमखौ विश्वामित्रो महायशाः ।
 समाप्य यागं विधिवत्पूजयामास च द्विजान् ॥ ९४ ॥
 सद्स्यानपि संपूज्य यथाचारमरिंदम ।
 रामं च लक्ष्मणं चैव पूजयामास भक्तितः ॥ ९५ ॥

ततो देवगणास्तुष्टा यज्ञभागेन सत्तम ।
 वंवर्युः पुष्पवर्यं तु रामदेवस्य मूर्धनि ॥ ९६ ॥
 निवार्यं राक्षसभयं कारयित्वा न्न तन्मखम् ।
 श्रोता नानाकथानां तु रामो भ्रातृसमन्वितः ॥ ९७ ॥
 तेन नीतो विनीतात्मा अहल्या यत्र तिष्ठते ।
 व्यभिचारान्महेन्द्रेण संशप्ता भर्तृणा पुरा ॥ ९८ ॥
 पापाणभूता राजेन्द्र तस्य रामस्य दर्शनात् ।
 अहल्या शापनिर्मुक्ता आगता गोतमं प्रति ॥ ९९ ॥
 विश्वामित्रस्ततस्तस्य चिन्तयामास वै क्षणम् ।
 कृतदारो महादेवो रामं कमललोचनम् ॥ १०० ॥
 पित्रोरर्थं इतो यास्ये जनकस्य निवेशनम् ।
 स्वयंवरश्च सीतायाः सुताया वर्ततेऽधुना ॥ १०१ ॥
 इति संचिन्त्य तौ गृह्य विश्वामित्रो महातपाः ।
 शिष्यैः परिवृतोऽनेकैर्जगाम मिथिलां प्रति ॥ १०२ ॥
 नानादेश्या अथायाता जनकस्य निवेशनम् ।
 राजपुत्रा महावीर्याः पूर्वं सीताभिकाङ्क्षिणः ॥ १०३ ॥
 तान्दृष्ट्वा पूजयित्वा तु जनकस्तु यथार्हतः ।
 यत्सीतया सहोत्पन्नं धनुर्माहेश्वरं महत् ॥ १०४ ॥
 अर्चितं चित्रमालाभी राज्यशोभासमन्वितम् ।
 रङ्गे महति विस्तीर्णे स्थापयामास तद्वचः (?) ॥ १०५ ॥
 उवाच च नृपान्सर्वाभिरोच्चैर्जनको महान् ।
 आकर्षणादिदं येन धनुर्भङ्गं नृपात्मजाः ।
 तस्येयं धर्मतो भार्या सीता सर्वत्र शोभना ॥ १०६ ॥
 इत्येवं श्राविते तेन जनकेन महात्मना ।
 क्रमादादाय ते यावत्सज्यं कर्तुं यथारभन् ॥ १०७ ॥
 धनुषा ताडिताः सर्वे क्रमात्तेन महीतले ।
 विधूययानिता (?) राजन्विलक्षास्तत्र पार्थिवाः ॥ १०८ ॥
 तेषु भग्नेषु जनकस्नद्धनुः दांभवं महत् ।
 संस्थाप्य स्थितयान्वीरो वीरागमनकाङ्क्षितः ॥ १०९ ॥

विश्वामित्रस्ततः प्राप्तो मिथिलाधिपतेर्मरुत् ।
 जनकोऽपि च तं दृष्ट्वा विश्वामित्रं गृहागतम् ।
 रामलक्ष्मणसंयुक्तं शिष्यैश्चानुगतं तदा ॥ ११० ॥
 तं पूजयित्वा विधिवत्प्राह विप्रार्थयाजिनम् ।
 रामं रमापतेश्चापि लावण्यादिगुणैर्युतम् ॥ १११ ॥
 शीलाचरणगुणोपेनं लक्ष्मणं स महामतिम् ।
 पूजयित्वा यथान्यायं जनकः प्रीतमानसः ॥ ११२ ॥
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य मुनिराह महामतिः ।
 एष रामो महाराज विष्णुः साक्षाच्छिष्यः पतिः ॥ ११३ ॥
 रक्षार्थं विष्टपानां तु जातो दशरथानृप ।
 असौ सीतां प्रयच्छ त्वं सार्धं कन्यामिमां स्थिताम् ॥ ११४ ॥
 अस्या विवाहे राजेन्द्र अङ्गमङ्गमधावितः (?) ।
 तदानेयं भवधनुर्वृतमत्र नराधिप ॥ ११५ ॥
 तथेत्युक्त्वा च तं राजा भवचापं तदाद्भुतम् ।
 अनेकभूभुजां मध्ये स्थापयामास पूर्ववत् ॥ ११६ ॥
 ततो दशरथसुतो विश्वामित्रेण चोदितः ।
 तेषां मध्ये समुत्थाय रामः कमललोचनः ॥ ११७ ॥
 प्रणम्य देवान्विप्रांश्च धनुरादाय तत्तदा ।
 सज्जं कृत्वा महाबाहुर्ज्याघोपमकरोत्तदा ॥ ११८ ॥
 ततस्ते क्षत्रियाः क्रुद्धा राममासाद्य यत्नतः ।
 मुमुक्षुः शरजालानि तर्जयन्तोऽपि पार्थिवाः ॥ ११९ ॥
 तान्निरीक्ष्य ततो रामो धनुरादाय वेगवान् ।
 ज्याघोपतलघोपाभ्यां कम्पयामास तान्नुपान् ॥ १२० ॥
 चिच्छेद् शरजालानि तेषां शस्त्रैरधान्तरे ।
 धनूपि च पताकाश्च रामश्चिच्छेद् लीलया ॥ १२१ ॥
 संनहा तुमुलं सर्वं मिथिलाधिपतिः स्थितः ।
 भ्रातरश्च रणेऽरक्षन्पार्ष्णिग्राहो बभूव ह ॥ १२२ ॥
 लक्ष्मणश्च महावीरो विद्राव्य ह्यखिलान्नुपान् ।
 हस्त्यश्वं जगृहे तेषां स्यन्दनानि यद्गृह्णन् च ॥ १२३ ॥

वाहनानि परित्यज्य पलायनपरान्नृपान् ।
 तान्निहन्तुं च धावन्तं पृष्टतो लक्ष्मणस्तदा ।
 मिथिलाधिपतिस्तं च वारयामास कौशिकः ॥ १२४ ॥
 जितसेनं महाबाहुं रामं भ्रातृसमन्वितम् ।
 आदाय प्रविवेशाय जनकस्तु गृहं स्वकम् ।
 दूतांश्च प्रेषयामास तदा दशरथाय सः ॥ १२५ ॥
 श्रुत्वा दूतमुखात्सर्वं विदितार्थः स पार्थिवः ।
 सभार्यः ससुतः श्रीमान्हस्यश्वरथवाहनः ।
 मिथिलामाजगामाशु स्वयलेन समन्वितः ॥ १२६ ॥
 जनकोऽपि तस्य सत्कारं कृत्वा च ससुतस्ततः ।
 विधिवद्गीर्यंशुल्कां तां ददौ रामाय पार्थिवः ॥ १२७ ॥
 अपराश्च सुतास्तस्य रूपवत्यः स्वलंकृताः ।
 लक्ष्मणादिभ्यस्त्रिभ्यस्तु सत्कन्या विधिवद्ददौ ॥ १२८ ॥
 एवं कृतविवाहोऽसौ रामः कमललोचनः ।
 भ्रातृभिर्मातृभिः सार्धं पित्रा बलवता सह ।
 दिनानि कतिचित्तत्र स्थितो विविधभोजनैः ॥ १२९ ॥
 ततोऽयोध्यां पुरीं गन्तुमुत्सुकं स च तं नृपम् ।
 दृष्ट्वा दशरथं राजा सीतायाः प्रददौ वसु ॥ १३० ॥

रत्नानि दिव्यानि वह्नि दत्त्वा
 रामाय चस्त्राप्यतिशोभनानि ।
 हस्यश्वदासानपि कर्मयोग्या-
 न्दार्मीजनांश्च प्रवराः स्त्रियश्च ॥ १३१ ॥

मीतां सुशीलां बहुरत्नभूषितां
 रथं समागेष्य मुतां सुरूपाम् ।
 देवादिघोरैर्यद्गुमङ्गलैश्च
 संप्रेषयामास स पार्थिवो बली ॥ १३२ ॥

प्रेषयित्वा मुतां दिव्यां समर्थं दशरथे नृपाम् ।
 विश्वामित्रं नमस्कृत्य जनकः संनिवृत्तवान् ॥ १३३ ॥
 जनकपत्न्यो महाभागाः शिश्रयित्वा मुनाम्नदा ।
 श्वभूणामर्षयित्वा [च] निप्रन्यं त्रिविधुः पुत्रम् ॥ १३४ ॥

ततस्तु रामं गच्छन्तमयोध्यां स्वयलान्वितम् ।
 श्रुत्वा परशुरामौऽसौ पन्थानं न रगोध च ॥ १३५ ॥
 तं दृष्ट्वा दीनवदनाः सर्वे ते राजपूरुषाः ।
 घमृवुर्दशरथश्चापि दुःखशोरुपदिङ्गतः ।
 स्वभायैः नपरीवारो भार्गवस्य भयान्नुषः ॥ १३६ ॥
 ततोऽब्रवीज्जनास्सर्वान्दशरथं च सुदृ ग्मितम् ।
 घसिप्रश्चोर्जिततपाः प्रामगान्स पितामहः ॥ १३७ ॥
 युष्मामिदत्र रामस्य न दुःखं कार्यमण्यपि ।
 पित्रा वा मातृभिर्वापि धर्मैः परिर्जनरपि ॥ १३८ ॥
 अयं हि नृपते रामः साक्षाद्विष्णुश्च ते गृहे ।
 जगतः पालनार्थाय जन्म प्राप्तो न संशयः ॥ १३९ ॥
 इत्युक्तो भार्गवो रामो राममाहाव्रतः स्थितम् ।
 त्यज त्वं रामसंज्ञां तु मया वा संयुगं कुरु ॥ १४० ॥
 इत्युक्तो राघवः प्राह भार्गवं तं पथि स्थितम् ।
 रामसंज्ञा तु न त्याज्या त्वया योत्स्ये स्थिरो भव ॥ १४१ ॥
 इत्युक्त्वा तु पृथक्स्थित्वा रामः कमललोचनः ।
 ज्याघोपमकरोद्वीरो वीरस्यैवाग्रतस्तदा ॥ १४२ ॥
 ततः परशुरामस्य द्वेहान्निष्क्रम्य वैष्णवम् ।
 पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपेऽविशत् ॥ १४३ ॥
 दृष्ट्वा तद्भार्गवो रामः प्रसन्नवदनोऽब्रवीत् ।
 रामं दशरथिं राजंस्तदा यत्तद्विशामय ॥ १४४ ॥
 राम राम महाबाहो रामस्त्वं नात्र संशयः ।
 विष्णुरेव भवाञ्जातो ज्ञातोऽस्यथ मया विभो ॥ १४५ ॥
 गच्छ देव यथाकार्मं देवकार्यं च वै कुरु ।
 दुष्टानां निधनार्थाय शिशूनां परिपालनम् ।
 याहि त्वं स्वेच्छया राम अहं यास्ये तपोवनम् ॥ १४६ ॥
 इत्युक्त्वा पूजितस्तैस्तु मुनिभिः सोऽपि भार्गव ।
 महेन्द्राद्रि जगामाथ तपसे धृतमानसः ॥ १४७ ॥
 ततस्तु जातहर्षास्ते जना दशरथश्च ह ।
 पुरीमयोध्यां संप्राप्तो रामेण सह पार्थिवः ॥ १४८ ॥

आतशोभां पुरीं कृत्वा तारणैश्चोपशोभिताम् ।
 प्रत्युत्थाय ततः पौराः शङ्खनूर्यादिनिस्वनैः ॥ १४९ ॥
 विशान्तं राममागत्य कृतदारं रणेद्वितम् ।
 तं वीक्ष्य हर्षिताः सन्तो त्रिविशुस्तेन वै पुरम् ॥ १५० ॥
 तौ वृद्धा स मुनिश्रेष्ठो रामं लक्ष्मणमन्तिके ।
 दशरथाय तत्पित्रे मातृभ्यश्च विशेषतः ॥ १५१ ॥
 तौ समर्प्य मुनिश्रेष्ठस्तेन राशानुपूजितः ।
 विश्वामित्रः सुशिष्यश्च सह यातो वृषीकरैः ॥ १५२ ॥

समर्प्य रामं स मुनिः सहानुजं
 सभार्यमग्रे पितुरेकवल्लभम् ।
 पुनः पुनः स व्यहसन्महामुनि-
 र्जंगाम सिद्धाश्रममश्रयवासिभिः (?) ॥ १५३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

कृतदारो महातेजा रामः कमललोचनः ।
 मातापित्रोर्जनानां च प्रीतिमुत्पादयत्पराम् ॥ १५४ ॥
 अयोध्यायां स्थितो रामः सर्वभोगसमन्वितः ।
 प्रीत्या नन्दत्ययोध्यायां रामे रघुपतौ नृप ।
 भ्राता शङ्खघ्नसहितो भरतो मातुलं ययौ ॥ १५५ ॥
 ततो दशरथो राजा राममन्धीक्ष्य शोभनम् ।
 युवानं बलिनं योग्यं भूपतित्वे मुतं कथिः ॥ १५६ ॥
 अभिषिच्य राज्यभारं रामे संस्थाप्य वैष्णवम् ।
 पदं प्राप्तुमहं यत्नं करिष्यामीत्यचिन्तयत् ॥ १५७ ॥
 संचिन्त्य तत्परो राजा सर्वदिशु समादिशत् ।
 प्रजाभृत्यान्महीपालो मन्त्रिणश्च त्वराम्बितः ॥ १५८ ॥
 रामाभिषेकद्रव्याणि ऋषिप्रोक्तानि यानि वै ।
 तानि भृत्याः समानीय शीघ्रमानेतुमर्हथ ॥ १५९ ॥
 अयोध्यापुरमत्यर्थमत्र शोभासमन्वितम् ।
 जनाः कुर्वन्तु सर्वत्र नृत्यगीतनिनादितम् ॥ १६० ॥
 पुरवासिजनानन्दं देशवासिजनोत्तरम् ।
 रामाभिषेकं विपुलं श्वो भविष्यति जानत ॥ १६१ ॥

श्रुत्वाथ मन्त्रिणः प्राहुस्तं नृपं प्रणिपत्य ह ।
 शोभनं ते मतं राजन्यदेतत्परिभाषितम् ।
 रामाभिपेकमस्माकं सर्वेषां च प्रियंकरम् ॥ १६२ ॥
 इत्युन्तो दशरथस्तैस्तु तान्सर्वान्पुत्रव्रवीत् ।
 आनीयन्तां द्रुतं सर्वे सभ्या रामं मम शासनात् ॥ १६३ ॥
 सर्वतः सारभूता च पुरी चेयं समन्ततः ।
 अद्य शोभान्विता कार्या कर्तव्यं यागमण्डपम् ॥ १६४ ॥
 इत्येवमुक्त्वा राज्ञा ते मन्त्रिणः शीघ्रकारिणः ।
 तथैव चक्रुस्ते सर्वे पुनः पुनरुदीक्षिताः ।
 प्रातर्हर्षः स राजा च शुभं दिनमुदैक्षत ॥ १६५ ॥
 कौसल्या लक्ष्मणश्चैव सुमित्रा नगरीजनाः ।
 रामाभिपेकमाकर्ण्य मुदं प्राप्यातिहर्षिताः ॥ १६६ ॥
 श्वश्रुश्वशुरयोः सम्यक् शुश्रूषणपरा तु या ।
 मुदान्विता स्थिता सीता भर्तुराकल्पशोभना ॥ १६७ ॥
 श्वोभाविन्याभिपेके तु रामस्य विदितात्मनः ।
 दास्यासीन्मन्थरा नाम कैकेय्याः कुब्जरूपिणी ।
 सा स्वामिनी तु कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६८ ॥
 शृणु राज्ञि महाभागे वचनं मम शोभने ।
 त्वत्पतिस्तु महाराजस्तव नाशाय चोद्यतः ।
 रामं च कौसलापुत्रं श्वोऽभिपेक्षति भूतले ॥ १६९ ॥
 घसुवाहनसोपादि राज्यं च सकलं शुभे ।
 भविष्यत्यथ रामस्य भरतस्य न किञ्चन ॥ १७० ॥
 भरतोऽपि गतो दूरं मातुलस्य गृहं प्रति ।
 हा कष्टं मन्दभाग्यासि सपत्न्या मुपिता भृदाम् ॥ १७१ ॥
 सैवमाकर्ण्य कैकेयी तां कुब्जामिदमब्रवीत् ।
 पश्य मे दक्षतां कुब्जे अद्यैवात्र विचक्षणे ॥ १७२ ॥
 यथा तु सकलं राज्यं भरतस्य भविष्यति ।
 रामस्य वनवासश्च तथा यत्नं करोम्यहम् ॥ १७३ ॥
 इत्युक्त्वा मन्थरां सा तु उत्सृज्य स्वाङ्गभूषणम् ।
 परमं पुष्पाणि चोन्मुच्य स्थूलयासोधराभवत् ।
 निर्माल्यपुष्पधृक्कष्टा कश्मलाङ्गी विरुपिणी ॥ १७४ ॥

भस्मधूल्या च दिग्धाङ्गी भस्मधूलितुपावृते ।
 भूभागे शान्तदीपा सा शेते सुभृशदुःखिता ॥ १७५ ॥
 संध्यामुपास्य स वहिः प्रविवेश सभां नृपः ।
 मन्त्रिमिः सह कार्याणि संमन्य सकलानि तु ॥ १७६ ॥
 पुण्याहस्वस्तिमङ्गल्ये स्थाप्य रामं तु मण्डपे ।
 ऋषिभिस्तु वसिष्ठाद्यैः सर्वसंभारपूरिते ॥ १७७ ॥
 वृद्धिजागरणायैव सर्वतस्तूर्यनादिते ।
 गीतनृत्यसमाकीर्णं शङ्खकाहलनिस्वने ॥ १७८ ॥
 स्वयं दशरथस्तत्र स्थित्वा प्रीत्यागतः पुनः ।
 कैकेय्या वेदमनो द्वारं जराङ्गिः परिपूरितम् ।
 रामाभिपेकं कैकेय्यां कथयामास पार्थिवः ॥ १७९ ॥
 कैकेयीभवनं प्राप्य सान्धकारमिवाब्रवीत् ।
 अन्धकारमिदं कस्मादद्य ते भवनं प्रिये ॥ १८० ॥
 रामाभिपेकसंहर्षादन्त्यजा अपि मत्पुरे ।
 गृहालंकारकरणं कुर्वन्त्यद्य महोत्सवम् ॥ १८१ ॥
 त्वयाद्य न कृतः कस्मादित्युक्त्वा स महीपतिः ।
 ज्वालयित्वा गृहे दीपान्प्रविवेश गृहं नृपः ॥ १८२ ॥
 अशोभनाङ्गीं कैकेयीं स्वपत्नीं पतितां भुवि ।
 दृष्ट्वा दशरथः प्राह तस्याः प्रियमिदं त्विति ॥ १८३ ॥
 आश्लिष्योत्थाप्य तां राजा शृणु मे परमं वचः ।
 स्वमातुराधिकां नित्यं यस्ते भक्तिं करोति सः ।
 तस्याभिपेको रामस्य श्वो भविष्यति शोभने ॥ १८४ ॥
 इत्युक्ते पार्थिवे तस्मिन्किञ्चिन्नोवाच सा शुभा ।
 सुचन्ती दीर्घमुष्णं तु रोषोद्भासं मुहुर्मुहुः ॥ १८५ ॥
 तामुत्थाप्य स्वहस्ताभ्यां पार्थिवः प्राह रोपिताम् ।
 किं ते कैकेयीय दुःखस्य कारणं वद शोभने ॥ १८६ ॥
 तत्त्वं गृहीष्व निःशङ्कं भण वाचं सुयीभव ।
 बहु मानय रामस्य अभिपेकं महात्मनः ॥ १८७ ॥
 इत्युक्त्वा राजवर्येण कैकेयी पापलक्षणा ।
 निर्घृणा कुमतिर्दुष्टा कुञ्जया शिक्षिताब्रवीत् ।
 राजानं स्वपतिं घान्त्यं घरमत्यन्तनिष्ठुरम् ॥ १८८ ॥
 २०

रत्नानि सकलं यत्ते तन्ममैव न संशयः ।
 देवासुरमहायुद्धे प्रीत्या यन्मे वरद्वयम् ।
 पुरा दत्तं त्वया राजंस्तदिदानीं प्रयच्छ मे ॥ १८९ ॥
 इत्युक्तः पार्थिवः प्राह कैकेयीमशुभां तदा ।
 अदत्तमप्यहं दास्ये तव चान्यस्य वा शुभे ।
 किमु प्रतिश्रुतं पूर्वं दत्तं नैव मया तव ॥ १९० ॥
 शुभाङ्गि भव कल्याणी त्यज कोपमनर्थकम् ।
 रामाभिपेकजं हर्षं भजोत्तिष्ठ सुखीभव ॥ १९१ ॥
 इत्युक्ते राजनि प्रिये कैकेयी कलहप्रिया ।
 उवाच परुषं वाक्यं राज्ञो मरणकारणम् ॥ १९२ ॥
 वरद्वयं पूर्वदत्तं यदि दास्यासि मे विभो ।
 श्वोभूते गच्छतु वनं रामोऽयं कौसलात्मजः ॥ १९३ ॥
 द्वादशाब्दानि वसतु त्वद्दान्याद्दण्डके घने ।
 आमिपेकं च राज्यं च भरतस्य भवत्विह ॥ १९४ ॥
 इत्याकर्ण्य स कैकेय्या वचनं घोरमप्रियम् ।
 पपात भुवि निःशङ्को (निःसंज्ञो ?) राजा सापि विभूषिता ॥ १९५ ॥
 रात्रिशेषं नयित्वा तु प्रभाते सा मुदीवती (?) ।
 दूतं सुमन्त्रमाहैवं राम आनीयतामिति ॥ १९६ ॥
 रामश्च कृतपुण्याहः कृतस्वस्त्ययनो द्विजैः ।
 यागमण्डपमध्यस्थः शङ्खतूर्यैरवान्वितः ॥ १९७ ॥
 तमासाथ ततो दूतः प्रणिपत्य पुरः स्थितः ।
 राम राम महाबाहो आज्ञापयति ते पिता ।
 द्रुतमुत्तिष्ठ गच्छ त्वं यत्र तिष्ठति ते पिता ॥ १९८ ॥
 इत्युक्तस्तेन दूतेन शीघ्रमुत्थाय राघवः ।
 अनुज्ञाप्य द्विजान्प्रातः कैकेय्या भयनं प्रति ॥ १९९ ॥
 अद्यैव गम्यतां वीर तपसे धृतमानसः ।
 न चिन्तयमन्यथा वत्स स्वादरात्कुटुम्बे वचः ॥ २०० ॥
 एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं रामः कमललोचनः ।
 तथेत्याशां गृहीन्वासां नमस्त्य च तापुभौ ॥ २०१ ॥

निष्कम्य तद्गृहाद्रामो धनुरादाय वैश्वनः ।
 कौसल्यां च नमस्कृत्य सुमित्रां गन्तुमुद्यतः ॥ २०२ ॥
 तच्छ्रुत्वा ते ततः पौरा दुःखशोकपरिप्लुताः ।
 जिज्ञृम्हे चाथ सौमित्रिः कैकेयीं प्रति रोषितः ॥ २०३ ॥
 ततस्तु राघवो दृष्ट्वा लक्ष्मणं रक्तलोचनम् ।
 वारयामास धर्मज्ञो धर्मवाग्भिर्महामतिः ॥ २०४ ॥
 ततस्तु तत्र ये वृद्धास्तान्प्रणम्य मुनींश्च सः ।
 रामो रथं समूतं च प्रस्थानायारुरोह वै ॥ २०५ ॥
 उन्मूतयौवनः श्रीमान्सर्वरोगाविवर्जितः ।
 पितुराकर्ण्य वचनं प्रवेष्टुं वनमुद्यतः ॥ २०६ ॥
 आत्मीयं सकलं द्रव्यं ब्राह्मणेभ्यो नृपात्मजः ।
 श्रद्धया परया दत्त्वा वस्त्राणि विविधानि च ॥ २०७ ॥
 तिस्रः श्वश्रूः समामन्त्र्य श्वशुरं च विसंज्ञकम् ।
 जनयेदं चतुर्धातं (?) यत्नादश्रूणि नेत्रयोः ।
 पश्यन्ती सर्वतः सीता आरुरोह जवाद्रथम् ॥ २०८ ॥
 रथमारुह्य गच्छन्तं सीतया सह राघवम् ।
 दृष्ट्वा सुमित्रा वचनं लक्ष्मणं प्राह दुःखिता ॥ २०९ ॥
 रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
 अयोध्यामट्वीं विद्धि ब्रज ताभ्यां गुणाकर ॥ २१० ॥
 मात्रैवमुक्तो धर्मात्मा स्तनक्षीरान्तदेहया ।
 दत्त्वा तु मातुरानन्दमारुरोहाथ लक्ष्मणः ॥ २११ ॥
 गच्छतो लक्ष्मणो भ्राता सीता चैव पतिव्रता ।
 रामस्य पृष्टतो यातः पुराद्बहिर्महामते ॥ २१२ ॥
 ते विच्छिन्नाभिपेकं तु रामं राजीवलोचनम् ।
 अयोध्यायां च निष्क्रान्तमनुयाताः पुरोहिताः ॥ २१३ ॥
 मन्त्रिणः पौरमुस्याश्च दुःखेन महतान्विताः ।
 चेतसा प्राप्य गच्छन्तं राममूचुरिदं वचः ॥ २१४ ॥
 राम राम महाबाहो गन्तुं नार्हसि शोभन ।
 राजपुत्र निवर्तस्व विहायान्मान्क गच्छसि ॥ २१५ ॥

इत्युक्तो राघवस्तैस्तु तानुवाच दृढव्रतः ।
 गच्छध्वं मन्त्रिणः पौराः पुरोधश्च गतव्यथाः ॥ २१६ ॥
 पित्रादेशं मया कार्यमतो यास्यामि वै वनम् ।
 द्वादशाब्दव्रतं ह्येतत्तीर्णोऽहं दण्डके घने ॥ २१७ ॥
 आगच्छामि पितुः पादौ मातृणां द्रष्टुमञ्जसा ।
 इत्युक्त्वा ताञ्जगामाथ रामः सत्यपरायणः ॥ २१८ ॥
 तं गच्छन्तं पुनर्जाताः पृष्ठतो दुःखिता जनाः ।
 पुनस्तानाह काकुत्स्थो गच्छध्वं नगरीमिमाम् ॥ २१९ ॥
 मातृश्च पितरं चैव शत्रुघ्नं नगरीमिमाम् ।
 प्रजाः समस्तास्तत्रस्था राज्यं भरत एव च ।
 पालयध्वं महाभागास्तपसे याम्यहं वनम् ॥ २२० ॥
 अथ लक्ष्मणमाहेदं वचनं राघवस्तदा ।
 सीतां प्रापय राजानं जनकं मिथिलेश्वरम् ।
 पितृमातृवशे तिष्ठ गच्छ लक्ष्मण याम्यहम् ॥ २२१ ॥
 इत्युक्तः प्राह धर्मात्मा लक्ष्मणो भ्रातृवत्सलः ।
 मैवमाज्ञापय विभो ममाद्य करुणाकर ।
 गन्तुमिच्छसि यत्र त्वमवश्यं तत्र याम्यहम् ॥ २२२ ॥
 इत्युक्ते लक्ष्मणे तत्र सीतां तामाह राघवः ।
 सीते गच्छ ममादेशात्पितरं प्रति शोभने ॥ २२३ ॥
 सुमित्राया गृहे वापि कौसल्यायाः शुभानने ।
 निवसस्व हिताय त्वं यावदागमनं मम ॥ २२४ ॥
 इत्युक्ते राघवे तत्र सीता प्राह कृताञ्जलिः ।
 यत्र गत्वा घने घासे त्वं करोषि महाव्रत ॥ २२५ ॥
 तत्र गत्वा त्वया सार्धं वसाम्यहमर्दिम ।
 व्रियोगं नोत्सहे राजंस्त्वया सत्यवता क्वचित् ॥ २२६ ॥
 अतस्त्वां प्रार्थयिष्यामि दयां कुन्द मयि प्रभो ।
 गन्तुमिच्छसि यत्र त्वमवश्यं तत्र याम्यहम् ॥ २२७ ॥
 नानायानैरुपगताञ्जनान्वीक्ष्य तु पृष्ठतः ।
 शोपितां च गणान्नामो धारयामास धर्मवित् ॥ २२८ ॥

निघर्त्य स्थीयतां स्वेच्छमयोध्यायां जनाः स्त्रियः ।
 गत्वाहं दण्डकारण्यं तपसे धृतमानसः ।
 फतिपयान्द्रादिहायामि नान्यथा सत्यमीरितम् ॥ २२९ ॥
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या च स्वभार्यया ।
 बलान्निघर्त्य रामोऽसौ जगाम च गुहाश्रमम् ॥ २३० ॥
 गुहश्च रामभक्तोऽसौ स्वभावादेव वैष्णवः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा किं कर्तव्यमिति स्थितः ॥ २३१ ॥
 महता तपसानीता गुरुणा च दिवः पुरा ।
 भगीरथेन या भूमिं सर्वपापहरा शुभा ॥ २३२ ॥
 नानामुनिजनाकीर्णा मीननक्रसमाकुला ।
 गङ्गा तुङ्गाभिर्मालाढ्या स्फटिकाच्छजलावहा ॥ २३३ ॥
 गुहोपनीतिनाद्यां तु तां गङ्गां स महीपते ।
 उत्तीर्य गतवान् रामो भरद्वाजाश्रमं प्रति ॥ २३४ ॥
 प्रयाते तु ततस्तस्मिन्स्नात्वा तीर्थे यथाविधि ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा राघवः सीतयान्वितः ।
 भरद्वाजोक्तमार्गेण चित्रकूटं शनैर्ययौ ॥ २३५ ॥
 नानाद्रुमलताकीर्णं नानामुनिनिधेवितम् ।
 नानापुष्पसमाकीर्णं पुण्यतीर्थमनुत्तमम् ।
 तापसं वेपमास्थाय जह्नुःकन्यामतीत्य वै ॥ २३६ ॥
 गते रामे सभार्ये तु सभ्रातरि स सारथिः ।
 अयोध्यां तु पुनः प्रातो नष्टशोभां सुदुःखिताम् ॥ २३७ ॥
 पुत्रशोकाभिसंतप्तो राजा दशरथस्तदा ।
 विहाय देहं दुःखेन देवलोकं गतस्तदा ॥ २३८ ॥
 ततस्तस्यां महापुर्यामयोध्यायामरिंदिम ।
 रुद्रदुर्दुःखशोकार्ता जनाः सर्वे सयोपितः ॥ २३९ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी कष्टकारिणी ।
 परिवार्य मृतं तत्र रुद्रदुः स्वपति नृप ॥ २४० ॥
 ततः पुरोहितस्तस्य वसिष्ठः सर्वधर्मवित् ।
 तैलद्रोण्यां विनिक्षिप्य मृतं राजकलेवरम् ।
 दृतं च प्रेषयामास सह मन्त्रिजनैः स्थितः ॥ २४१ ॥

स गत्वा यत्र भरतः शत्रुघ्नेन सह स्थितः ।
 तत्र प्राप्य यथावृत्तं स निवेद्य महामतिम् ।
 तावानीय ततः शीघ्रमयोध्यां पुनरागतः ॥ २४२ ॥
 अशकुनान्दृष्ट्वा भरतो अनिमित्तानि वै पथि ।
 विपरीतमयोध्यायायामिति मेने स पार्थिवः ॥ २४३ ॥
 निःशोभां निर्गतश्रीकां दुःखशोकान्वितां पुरीम् ।
 कैकेय्यग्निविनिर्दग्धामयोध्यां प्रविवेश सः ।
 दुःखान्विता जनाः सर्वे दृष्ट्वा वै रुदुर्भृशम् ॥ २४४ ॥
 हा तात राम हा सीते लक्ष्मणेति पुनः पुनः ।
 रुरोद भरतस्तत्र शत्रुघ्नश्च सुदुःखितः ॥ २४५ ॥
 कैकेय्या यत्कृतं ज्ञात्वा चुक्रोध भरतस्तु ताम् ।
 दुष्टा त्वं दुष्टचित्ता च यया रामः प्रवासितः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया वनम् ॥ २४६ ॥
 साहसं किं कृतं दुष्टे त्वयोत्पत्याल्पभाग्यया ।
 उद्धास्य सीतया रामं लक्ष्मणेन महात्मना ॥ २४७ ॥
 मामेव पुत्रं राजानं करोषीति तमब्रवीत् ।
 दुष्टाया नष्टभाग्याया नाहं राज्यं करोमि वै ॥ २४८ ॥
 यत्र रामो नरव्याघ्रः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
 धर्मज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः सर्वज्ञो बन्धुवत्सलः ॥ २४९ ॥
 सीता च यत्र वैदेही नियमव्रतचारिणी ।
 पतिव्रता महाभागा पितृभ्यामपि मे हिता ॥ २५० ॥
 लक्ष्मणश्च महावीर्यो गुणयान्भ्रातृवत्सलः ।
 तत्र यास्यामि कैकेयि महत्पापं मया कृतम् ॥ २५१ ॥
 रामः सैव च मे भ्राता ज्येष्ठो मतिमतां वरः ।
 स एव राजा दुश्चेष्टे भृत्योऽहं तस्य वै सदा ॥ २५२ ॥
 इत्युक्त्वा मातरं तत्र रुरोद भृशदुःखितः ।
 हा राजन्पृथिवीपाल मां विहाय सुदुःखितम् ।
 कः गतोऽस्यद्य मे तात किं करोमि च तद्दद ॥ २५३ ॥
 भ्राता पितृसमः कासी ज्येष्ठो मे करुणाकरः ।
 सीता च मातृतुल्या मे कः गतो लक्ष्मणश्च ह ॥ २५४ ॥

इत्येवं प्रलपन्तं तं भरतं मन्त्रिभिः सह ।
 वसिष्ठो भगवानाह कालधर्मविधानवित् ॥ २५५ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धत्स त्वं न शोकं कर्तुमर्हसि ।
 कर्मकारवशादेव पिता ते स्वर्गमास्थितः ।
 तस्य संस्कारकादीनि कर्माणि कुरु शोभन ॥ २५६ ॥
 रामोऽपि दुष्टनाशाय शिष्टानां पालनाय च ।
 अवतीर्णो जगत्स्वामी स्वांशेन भुवि मानवः ॥ २५७ ॥
 प्रायस्तत्रस्थरामेण कर्तव्यं लक्ष्मणेन च ।
 यत्रासौ भगवान्वीरः कर्मणा तेन चोदितः ।
 तत्कृत्वा पुनरायाति रामः कमललोचनः ॥ २५८ ॥
 इत्युक्तो भरतस्तेन वसिष्ठेन महात्मना ।
 संस्कारं लम्भयामास धिधिद्वयेन कर्मणा ॥ २५९ ॥
 अग्निहोत्राग्निना दग्ध्वा पितुर्देहं विधानतः ।
 स्नात्वा तु सरयूतीरे कृत्वा तस्योदकाञ्जलिम् ॥ २६० ॥
 शत्रुघ्नेन सह श्रीमान्मातृभिर्वाग्धवैः सह ।
 तस्यैर्ध्वदेहिक कृत्वा मन्त्रिसामन्तनायकैः ॥ २६१ ॥
 हस्त्यश्वरथपत्नीभिः सह यातो महामतिः ।
 भरतो राममन्वेष्टुं राममार्गेण सत्तम ॥ २६२ ॥
 तमायान्तं महाशैल (?) रामस्यात्र विराधनम् ।
 मत्वा तं भरतं तत्र रामभक्तो गुहस्तदा ।
 महाबलपरीवारो रुरोध भरतं पथि ॥ २६३ ॥
 सभ्रातृकं सभार्यं मे रामं स्वामिनमुत्तमम् ।
 प्रेषयित्वा घने दृष्टं सांप्रतं हन्तुमिच्छया ।
 गमिष्यासि दुरात्मा त्वं सेनया सह दुर्मतिः ॥ २६४ ॥
 इत्युक्तो भरतस्तत्र गुहैन नृपलन्दन ।
 तमुवाच विनीतात्मा रामायथ कृताञ्जलिः ॥ २६५ ॥
 यथा त्वं रामभक्तोऽसि तथाहं तत्र भक्तिमान् ।
 प्रोपिते मयि कैकेय्या कृतमेतन्महामते ॥ २६६ ॥
 रामस्यानयनार्थाय ब्रजाम्यत्र महामते ।
 स त्वत्पूर्वं गमिष्यामि पन्थानं देहि मे गुह ॥ २६७ ॥

इति विश्वासमानीय जाह्नवी तेन तारितः ।
 नावां घृन्दैरनेकैस्तु स्नात्वासौ जाह्नवीजले ॥ २६८ ॥
 भरद्वाजोऽथ तं प्राह कालेन कृतमीदृशम् ।
 दुःखं तावन्न कर्तव्यं रामायेति त्वयाधुना ॥ २६९ ॥
 वर्तते चित्रकूटेऽसौ रामः सत्यपराक्रमः ।
 त्वयि तत्र गते चापि प्रायोऽसौ नागमिष्यति ।
 तथापि तत्र गच्छ त्वं यदसौ वक्ति तत्कुरु ॥ २७० ॥
 इत्युक्तो भरतस्तत्र भरद्वाजेन धीमता ।
 उत्तीर्य यमुनां यातश्चित्रकूटं महानशम् (?) ॥ २७१ ॥
 रामश्च सीतया सार्धं वनखण्डे स्थितः शुभे ।
 लक्ष्मणस्तु महावीर्यो दुष्टलोकनतत्परः ॥ २७२ ॥
 स्थितोऽसौ दृष्ट्वान्दूराद्गारुणीं चोत्तरां दिशम् ।
 रामाय कथयित्वा तु तदादेशाच्च लक्ष्मणः ।
 वृक्षमारुह्य मेधावी वीक्षमाणः प्रयत्नतः ॥ २७३ ॥
 ततोऽसौ दृष्ट्वांस्तस्य आयान्तीं तां महाचमूम् ।
 हस्त्यश्वरथसंयुक्तां दृष्ट्वा राममथाब्रवीत् ॥ २७४ ॥
 ह भ्रातस्त्वं महाबाहो सीतापार्श्वे स्थिरो भव ।
 आयाति बलवान्कश्चिद्धस्त्यश्वरथपत्तिभिः ॥ २७५ ॥
 इत्याकर्ण्य वचस्तस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 आरात्संस्थाप्य सेनां तां भरतो विनयान्वितः ॥ २७६ ॥
 ग्राहणैर्मन्त्रिभिः सार्धमथागत्य [तु] पादयोः ।
 रामस्य निपपाताथ वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७७ ॥
 मन्त्रिणोऽमात्यवर्गाश्च स्निग्धवन्धुसुहृज्जनाः ।
 परिवार्यं ततो रामं रुद्रुः शोककातराः ॥ २७८ ॥
 स्वर्यातं पितरं ज्ञात्वा ततो रामो महामतिः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या च समन्वितः ॥ २७९ ॥
 स्नात्वा मलापहे तीर्थे दत्त्वा च सलिलाञ्जलिम् ।
 मायादीनभिवाद्याथ रामो दुःखसमन्वितः ।
 उवाच भरतं राजन्दुःगेन महतान्वितम् ॥ २८० ॥
 अयोध्यां गच्छ भरत तान् शीघ्रं महामने ।
 राज्ञा विहीनां नगरीमनाथां परिपालय ॥ २८१ ॥

इत्युक्तो भरतः प्राह रामं राजीवलोचनम् ।
नगर्याः पालनं राजंस्त्वयि निक्षिपते पिता ।
स्वर्लोकं गतवान्वीर त्वं राजा सांप्रतं भव ॥ २८२ ॥

इत्युक्तो भरतेनाथ रामः प्राह च तं पुनः ।
पितुर्नियोगाद्भवे वासं त्वं गच्छ परिपालय ॥ २८३ ॥

इत्युक्तो भरतः प्राह वाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
यथा पिता तथा मे त्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ २८४ ॥

त्वदादेशो मया कार्यो देहि त्वं पादुके मम ।
नन्दिग्रामे वसान्यद्य पादुके द्वादशाब्धिकम् ।
वदे संसेवनं चेदं (?) तद्द्वयं मे महाव्रतम् ॥ २८५ ॥

द्वादशाब्दिकादूर्ध्वं त्वं यदि नायासि सत्तम ।
ततोऽहमग्रये चेदं प्रयच्छामि कलेवरम् ॥ २८६ ॥

इत्येवं समयं कृत्वा भरतोऽयं सुदुःखितः ।
बहुशः प्रदक्षिणं कृत्वा नमस्कृत्य च राघवम् ।
पादुके शिरसि स्थाप्य भरतः प्रस्थितः शनैः ॥ २८७ ॥

स कुर्वन्भ्रातुरादेशं नन्दिग्रामे स्थितो वशी ।
तपस्वी नियताहारः शाकमूलफलाशनः ॥ २८८ ॥

जटाकलापं शिरसा तु विभ्र-
त्वचं च * * स तु वन्यभोजी ।
रामस्य वाक्याद्भरतोऽपि निश्वस-
न्वभार भूभारमनिन्दितात्मा ॥ २८९ ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया सह ।
शाकमूलफलाहारैर्विचचार महावने ॥ २९० ॥
एकदा लक्ष्मणमृते रामदेव प्रतापवान् ।
चित्रकूटवनोद्देशे वैदेह्या अङ्गमाश्रितः ॥ २९१ ॥

291 The quotation from the मार्कण्डेयपुराण cannot be traced

सुप्वाप स मुहूर्ते च ततः काको दुरात्मवान् ।
 सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्तनान्तरम् ।
 विदार्य वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥ २९२ ॥
 ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
 शोकाविष्टां तु सीतां तामुवाच कमलेश्वरः ॥ २९३ ॥
 किमिदं स्तनान्तरे भद्रे तव रक्तस्य कारणम् ।
 इत्युक्त्वा सा च तं प्राह भर्तारं विनयाम्बिता ॥ २९४ ॥
 पश्य राजेन्द्र वृक्षाग्रे वायसं दुष्टचेष्टितम् ।
 येनैतत्स्वकृतं कर्म सुप्ते त्वयि महामते ॥ २९५ ॥
 रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन्क्रोधमथाकरोत् ।
 एषकाखं समादाय ब्रह्माख्येणाभिमन्त्रितम् ।
 काकमुद्दिश्य चिक्षेप सोऽभ्यधावद्भ्रयाम्बितः ॥ २९६ ॥
 स त्विन्द्रस्य सुतो राजन्निन्द्रलोकं विवेश ह-
 रामाखं प्रज्वलन्दीप्तं तस्यानु प्रविवेश वै ॥ २९७ ॥
 विदितार्थश्च देवेन्द्रो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
 निष्कामयध्वं तं दुष्टं राघवस्यापकारिणम् ॥ २९८ ॥
 ततोऽसौ सर्वदेवैस्तु देवलकाद्बहिष्कृतः ।
 पुनः सोऽभ्येत्य रामं च राजानं शरणं गतः ॥ २९९ ॥
 आहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारिणम् ।
 इति घृचन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ॥ ३०० ॥
 अमोघाय ममाख्याय अक्षि चैकं प्रयच्छ मे ।
 ततो जीवसि दुष्टात्मन्नेऽपराधो महान्कृतः ॥ ३०१ ॥
 इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
 अस्त्रं च नेत्रमेकं तु भस्मीकृत्य रामं ययौ ॥ ३०२ ॥
 ततःप्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
 चभ्रुर्पकेन पश्यन्ति हेतुनानेन पार्थिव ॥ ३०३ ॥
 उपित्वा सुचिरं कालं चित्रकूटे स राघवः ।
 जगाम दण्डकारण्यं नानामुनिनिषेधितम् ॥ ३०४ ॥
 सन्नारुहः समार्यश्च तपोपेपममन्विनः ।
 धनुःप्रवरपाणिश्च इपुधिश्च महायलः ॥ ३०५ ॥

ततो ददर्श तत्रस्थान्वायुमक्षान्महामुनीन् ।
 अश्वकूटाननेकांश्च दन्तोलूखलिनस्तथा ॥ ३०६ ॥
 चतुर्थकालिकानन्यान्पष्टाष्टमकृतवतान् ।
 पञ्चाग्निमध्यगानन्यानेवमुग्रतपश्चरान् ॥ ३०७ ॥
 तान्दृष्ट्वा प्रणिपत्योच्चै रामस्तैश्चाभिपूजितः ।
 ततोऽखिलं वनं द्रष्टुं रामः साक्षाज्जनार्दनः ।
 भ्रातृभार्यासहायश्च संप्रतस्थे महामतिः ॥ ३०८ ॥
 दर्शयित्वा तु सीताया वनं कुसुमितं शुभम् ।
 नानाश्चर्यसमायुक्तं शनैर्गच्छत्स दृष्टवान् ॥ ३०९ ॥
 कृष्णाङ्गं रक्तनेत्रं तु शैजशूनं (?) सशूलकम् ।
 शुचदंष्ट्रं महाबाहुं संभ्याघनशिरोरुहम् ॥ ३१० ॥
 मेघस्वनमवार्यं च शरं संघाय राघवः ।
 विव्याध राक्षसं क्रोधाह्लश्मणेन सह प्रभुः ॥ ३११ ॥
 अन्यैरवभ्यं हत्वा तं गिरिगते महातनुम् ।
 शिलाभिः प्रच्छाद्य गतवाञ्छरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३१२ ॥
 तं गत्वा तत्र विश्रम्य तत्कथातुष्टमानसः ।
 तक्षिणाश्रममुपागम्य दृष्ट्वांस्तं महामुनिम् ॥ ३१३ ॥
 तेनादिष्टेन मार्गेण गत्वागस्त्यं ददर्श सः ।
 खड्गं तु विमलं तस्मादवाप रघुनन्दनः ।
 इषुधींश्चाक्षयशरांश्चापं चैव तु वैष्णवम् ॥ ३१४ ॥
 ततो गत्वाश्रमाद्रामो भ्रातृभार्यासमन्वितः ।
 गोदावर्याः समीपे तु पञ्चवस्त्र्यामुवास सः ॥ ३१५ ॥
 ततो जटायुरभ्येत्य रामं कमललोचनम् ।
 नत्वा स्वकुलमाख्याय स्थितवान्गृध्रनायकः ॥ ३१६ ॥
 रामोऽपि तत्र तं दृष्ट्वा आत्मवृत्तमशेषतः ।
 कथयित्वा तु तं प्राह सीतां रक्ष महामते ॥ ३१७ ॥
 इत्युक्तोऽसौ जटायुस्तं राममालिङ्ग्य सादरम् ।
 कार्यार्थं त्वयि गते भ्रात्रा सह धनान्तरम् ।
 अहं रक्षामि ते भार्यां स्थीयतामत्र शोभन ॥ ३१८ ॥

इत्युक्त्वा गतवान् रामं (?) गृध्रराजः स्वमाश्रमम् ।
 समीपं दक्षिणं भागं नानापक्षिनिपेव्रितम् ॥ ३१९ ॥
 अवसद्राघवस्तत्र सीतया सह कानने ।
 नानाप्रकाररुचिराः कथयंस्तां महाकथाः ॥ ३२० ॥
 कृत्वा मायामयं रूपं लावण्यगुणसंयुतम् ।
 मदनाक्रान्तहृदया कदाचिद्रावणालुजा ॥ ३२१ ॥
 गायन्ती सुस्वरं गीतं शनैरागत्य राक्षसी ।
 ददर्श राममासीनिं कालेन सह सीतया ॥ ३२२ ॥
 अथ शूर्पणखा घोरं मायारूपधराशुभा ।
 निःशङ्का दुष्टचित्ता सा राघवं प्रत्यभाषत ॥ ३२३ ॥
 भज मां कान्त कल्याणीं भजन्तीं कामिनीमिह ।
 भजमानां त्यजेद्यस्तु तस्य दोषो महान्भवेत् ॥ ३२४ ॥
 इत्युक्तः शूर्पणखया रामस्तामाह पार्थिवः ।
 ममास्ति भार्या सदने त्वया नास्ति प्रयोजनम् ॥ ३२५ ॥
 इति श्रुत्वा पुनः प्राह राक्षसी कामरूपिणी ।
 अतीव निपुणा चाहं रतिकर्मणि राघव ॥ ३२६ ॥
 इत्युक्त्वेनानभिज्ञां (?) त्वं सीतां मा भज शोभन ।
 इत्याकर्ण्य पुनः प्राह रामस्तां धर्मतत्परः ॥ ३२७ ॥
 परस्त्रियं न गच्छेऽहं त्वमितो गच्छ लक्ष्मणम् ।
 तस्य नास्ति धने भार्या त्वामसौ संग्रहीष्यति ॥ ३२८ ॥
 इत्युक्त्वा सा पुनः प्राह रामं राजीवलोचनम् ।
 यथा मे लक्ष्मणो भर्ता तथा त्वं देहि पत्रकम् ॥ ३२९ ॥
 तथैवमुक्तो मतिमान् रामः कमललोचनः ।
 छिन्धस्व्यां नामिकां शीघ्रं लिख्य पत्रं प्रदत्तवान् ॥ ३३० ॥
 सा गृहीत्वा तु तत्पत्रं गता तस्मान्मुदाश्रिता ।
 गत्वा दत्तपती पत्रं लक्ष्मणाय महात्मने ॥ ३३१ ॥
 तां दृष्ट्वा लक्ष्मणः प्राह राक्षसीं कामरूपिणीम् ।
 अलङ्घ्यं राघवपत्नीं मया तिष्ठात्र कदमले ॥ ३३२ ॥
 तां प्रगृह्य ततः रत्नमुत्पाट्य विमलं धरी ।
 तेन तत्कर्णगामं तु विच्छेद तिलगण्डपत्न ॥ ३३३ ॥

छिन्ने तु नासिके सा तु रुरोद भृशदुःखिता ।
 हा दशास्य मम भ्रातः सर्वदेवविमर्दक ॥ ३३४ ॥
 हा कष्टं कुम्भकर्णश्च जाता मे आपदा परा ।
 हा हा कष्टं गुणानिधे विभीषण महामते ॥ ३३५ ॥
 इत्येवमार्ता रोदन्ती सा गत्वा खरदूपणौ ।
 त्रिशिरं च तदा दृष्ट्वा निवेद्यात्मपराभवम् ॥ ३३६ ॥
 रामं चाह सह भ्रात्रा जनस्थाने महावने ।
 श्रुत्वा ते राघवं क्रुद्धाः प्रेययामासुरुर्जिताः ॥ ३३७ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां बलीयसाम् ।
 अग्रे निजमुस्ते चैव रक्षसां नायकास्त्रयः ॥ ३३८ ॥
 रावणेन नियुक्तास्ते पुरैव तु महाबलाः ।
 महाबलपरीवारा जनस्थानमुपागताः ॥ ३३९ ॥
 क्रोधेन महताविष्टा दृष्ट्वा तां छिन्ननासिकाम् ।
 रुदन्तीमसृग्दिग्धाङ्गीं भगिनीं रावणस्य तु ॥ ३४० ॥
 रामोऽपि तद्वलं दृष्ट्वा राक्षसानां बलीयसाम् ।
 संस्थाप्य लक्ष्मणं तत्र सीताया रक्षणं प्रति ।
 गत्वा तु युयुधे तैस्तु राक्षसैर्बलदर्पितैः ॥ ३४१ ॥
 चतुर्दशसहस्रं तु राक्षसानां महद्वलम् ।
 क्षणेन निहतं तेन शरैरग्निशिखोपमैः ॥ ३४२ ॥
 खरश्च निहतस्तेन दूपणश्च महाबलः ।
 त्रिशिराश्च महाघोरो रणे रामेण घातितः ।
 हत्वा तान्नाक्षसान्दुष्टान्नामः स्वाश्रममाविशत् ॥ ३४३ ॥
 शूर्पणखापि रुदती गत्वा लङ्कां ततो नृप ।
 तच्छ्रुत्वा राक्षसः क्रुद्धो राक्षसानां क्षयं महत् ॥ ३४४ ॥
 छिन्ननासां तु तां दृष्ट्वा रावणो भगिनीं निजाम् ।
 मारीचं प्राह दुर्बुद्धिः सीताहरणकर्मणि ॥ ३४५ ॥
 पुष्पकेण विमानेन गत्वाहं त्वं च मातुल ।
 जनस्थानसमीपे तु स्थित्वा तत्र मदानया ॥ ३४६ ॥
 सौवर्णमृगरूपं त्र्यमास्थाय च शनैः शनैः ।
 गच्छ त्वं तत्र कार्याय यत्र सीता व्यवस्थिता ॥ ३४७ ॥

दृष्ट्वा सा मृगपोतं त्वां सौवर्णं त्वयि मातुल ।
स्पृहां करिष्यति वने रामं च प्रेययिष्यति ॥ ३४८ ॥

तद्वाक्यात्तत्र गच्छन्तं रामस्त्वामनुयास्यति ।
त्वां प्रहीतुं महाबुद्धे धावस्य गहने वने ॥ ३४९ ॥

ततः पुष्पकमारुह्य मायारूपेण याम्यहम् ।
तां सीतामानयिष्यामि तस्यामासक्तमानसः ॥ ३५० ॥

त्वमपि स्वेच्छया पश्चादागमिष्यसि शोभन ।
इत्युक्तो रावणेनाथ मारीचो रावणं वृचत् ॥ ३५१ ॥

त्वमेव गच्छ पापिष्ठ नाहं गच्छामि तत्र वै ।
पुरैव तेन रामेण व्यथितोऽस्मि मुनेर्मखे ॥ ३५२ ॥

एवमुक्ते च मारीचे रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
मारीचं हन्तुमारिभे मारीचोऽप्याह रावणम् ॥ ३५३ ॥

तव हस्ताद्धात्रीर रामेण मरणं वरम् ।
ततस्तत्र गमिष्यामि यत्र त्वं गन्तुमिच्छसि ।
अथ पुष्पकमारुह्य जनस्थानं तु तौ गतौ ॥ ३५४ ॥

मारीचस्तु स सौवर्णं मृगमास्थाय चाग्रतः ।
जगाम यत्र सीता सा वर्तते जनकात्मजा ॥ ३५५ ॥

सौवर्णमृगपोतं तु दृष्ट्वा सीता यशस्विनी ।
भाविकर्मवशाद्राममुवाच पतिमात्मनः ॥ ३५६ ॥

गृहीत्वा देहि सौवर्णं मृगपोतं नृपात्मज ।
अयोध्यायां तु मद्देहे क्रीडनार्थमिदं मम ॥ ३५७ ॥

तथैवमुक्तो रामश्च लक्ष्मणं स्याप्य तत्र वै ।
रक्षणार्थं तु सीताया गतोऽथ मृगपृष्ठतः ॥ ३५८ ॥

रामेणैत्रालुयातोऽसावभ्यधावद्गने [ततः] ।
मृगं शरेण विव्याध रामस्तु मृगपोतकम् ॥ ३५९ ॥

हा लक्ष्मणेति चोक्त्यासौ निपपात महीतले ।
मारीचः पर्वताकारस्तेन दृष्टो बभूव ह ॥ ३६० ॥

भाकर्ण्यं चैव तच्छर्द्धं सीता लक्ष्मणमब्रवीत् ।
गच्छ लक्ष्मण तत्र त्वं यत्रायं शब्द उत्थितः ॥ ३६१ ॥

भ्रातृज्येष्ठस्य ते वत्स शब्दवच्छ्रूयते ध्वनिः ।
 प्रायो रामस्य संदेहं लक्ष्येऽहं महामते ॥ ३६२ ॥
 इत्युक्तः सीतया प्राह लक्ष्मणस्तामनिन्दिताम् ।
 न हि रामस्य संदेहो भयं वा विद्यते क्वचित् ॥ ३६३ ॥
 इति वृथाणं तं सीता भाविकर्मवलाञ्छिता ।
 लक्ष्मणं प्राह वैदेही विरुद्धं वचनं तदा ।
 मृते रामे तु मामिच्छंस्ततस्त्वं न गमिष्यसि ॥ ३६४ ॥
 इत्युक्तः स विनीतात्मा असहन्नप्रियं वचः ।
 जगाम राममन्वेष्टुं तदा पार्थिवनन्दनः ॥ ३६५ ॥
 संन्यासिवेषमास्थाय रावणोऽपि दुरात्मवान् ।
 सीताश्रममथासाद्य वचनं त्विदमुक्तवान् ॥ ३६६ ॥
 आगतो भरतः श्रीमानयोध्यातो महामतिः ।
 रामेण सह संभाष्य स्थितवांस्तत्र कान्ते ॥ ३६७ ॥
 मां च प्रेषितवान् रामो विमानमिदमारुह ।
 अयोध्यां गच्छते रामो भरतेन प्रसादितः ॥ ३६८ ॥
 मृगपोतं तु वैदेहि क्रीडार्थं ते गृहीतवान् ।
 क्लेशितासि शुभेऽरण्ये बहुकालं त्वमीदृशी ॥ ३६९ ॥
 संप्राप्तराज्यस्ते भर्ता स्थितो रामः शुभानने ।
 लक्ष्मणश्च विनीतात्मा विमानमिदमारुह ॥ ३७० ॥
 इत्युक्ता सा तथा मत्वा सीता तेन दुरात्मना ।
 आरूरोह विमानं तं छद्मना प्रेरिता सर्ता ॥ ३७१ ॥
 क्षिप्रं तु स गतो वीरो रावणो दक्षिणां दिशम् ।
 ततः सीता भयेनार्ता विललाप सुदुःखिता ॥ ३७२ ॥
 विमानोपरि रोदन्त्याः करान्नस्पर्शनेन सः ।
 रावणः स्वेन रूपेण यभूवाद्य महातनुः ॥ ३७३ ॥
 दशप्रियं महाकार्यं दृष्ट्वा सीता सुदुःखिता ।
 हा राम वधिताद्याहं केनापि च्छद्मरूपिणा ।
 रक्षन्ना घोररूपेण प्रायस्वेति भयार्दिता ॥ ३७४ ॥
 हा लक्ष्मण महायाहो इगार्हं दुष्टरक्षन्ना ।
 द्रुतमागत्य रक्षन्त्य हियमाणामग्नाबुलाम् ॥ ३७५ ॥

एवं प्रलपमानायाः सीतायाश्च महास्वनम् ।
 आरुर्ण्य गृधराजोऽथ जटायुस्तत्र चागतः ॥ ३७६ ॥
 तिष्ठ रावण दुष्टात्मन्मुञ्च मुञ्चाथ मैथिलीम् ।
 इत्युक्त्वा युयुधे तेन जटायुस्तत्र वीर्यवान् ।
 पक्षाभ्यां ताडयामास स जटायुं च वक्षसि ॥ ३७७ ॥
 ताडयन्तं तु तं मत्वा बलवानिति रावणः ।
 तुण्डचण्डप्रहारैस्तु भृशं तेन प्रपीडितः ॥ ३७८ ॥
 तत उत्पत्य वेगेन खड्गं चन्द्रहासं महत् ।
 जघान तेन दुष्टात्मा जटायुं धर्मचारिणम् ॥ ३७९ ॥
 निपपात महीपृष्ठे जटायुः क्षीणचेतनः ।
 उवाच च दशग्रीवं दुष्टात्मन्न त्वया हतः ॥ ३८० ॥
 चन्द्रहासस्य वीर्येण हतोऽहं राक्षसाधम ।
 निरायुधं कौ हनन्मूढ सायुधस्त्वामृते जनः ॥ ३८१ ॥
 सीतापहारं जानीहि मृत्युस्ते दुष्टराक्षस ।
 दुष्ट रावण रामस्त्वां वधिष्यति न संशयः ॥ ३८२ ॥
 खन्ती दुःखशोकार्ता जटायुं प्राह मैथिली ।
 मल्लते मरणं यस्मात्तत्र प्राप्तं द्विजोत्तम ।
 तस्माद्रामप्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥ ३८३ ॥
 यावद्रामेण सङ्गस्ते भविष्यति महाद्विज ।
 तावत्तिष्ठन्तु ते प्राणा इत्युक्त्वा तं खगोत्तमम् ॥ ३८४ ॥
 ततो रत्नार्पितान्यङ्गाञ्छूपणानि विमुच्य सा ।
 तानि बद्ध्वा च वस्त्रेण रामहस्तं गमिष्यथ ।
 इत्युक्त्वा पातयामास भूमौ सीता सुदुःखिता ॥ ३८५ ॥
 एवं कृत्वा स सीतां (?) जटायुं पात्य भूतले ।
 पुष्पकेण गतः शीघ्रं लङ्कां दुष्टनिशाचरः ॥ ३८६ ॥
 अशोकवनिकामध्ये स्थापयित्वा स मैथिलीम् ।
 इमामत्रैव रक्षध्वं राक्षस्यो विहृताननाः ।
 इत्यादिश्य गृहं यातो राक्षसी राक्षसेश्वरः ॥ ३८७ ॥
 लङ्कानिवासिनश्चोसुरेकान्ते च परस्परम् ।
 अस्याः पुर्यां विनाशार्थं स्थापितेयं दुरात्मना ।
 राक्षसीभिर्विरूपामी रक्ष्यमाणा समन्ततः ॥ ३८८ ॥

सीतापि दुःखिता तत्र स्मरन्ती राममेव सा ।
उवास वसतिं दुःखाद्दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ३८९ ॥

सुग्रीवभृत्याहरयश्चलन्नोऽथ यदृच्छया ।
वस्त्रबद्धं तयोत्सृष्टं भूपणं गृह्य सत्वरः ॥ ३९० ॥

स्वभर्त्रे च निवेद्योचुः सुग्रीवाय महात्मने ।
अभूदत्र महद्युद्धं जटायो रावणस्य च ॥ ३९१ ॥

अथ रामश्च तं हत्वा मारीचं माययान्वितम् ।
निवर्त्य लक्ष्मणं दृष्ट्वा तेन गत्वा स्वमाश्रमम् ॥ ३९२ ॥

सीतामपश्यन्दुःखार्तः प्ररुरोद स राघवः ।
लक्ष्मणश्च महातेजा रुरोद भृशदुःखितः ॥ ३९३ ॥

बहुप्रकारमस्वस्थं रुदन्तं राघवं तदा ।
भूतले पतितं श्रीमानुत्थाप्याश्यास्य लक्ष्मणः ।
उवाच वचनं प्राप्तं तदायत्तः शृणुष्व मे ॥ ३९४ ॥

अतिबेलं महाराज न दुःखं कर्तुमर्हसि ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शीघ्रं त्वं सीतां मृगयितुं प्रभो ॥ ३९५ ॥

इत्येवमुक्त्वा रामः स लक्ष्मणेन महात्मना ।
उत्थापितो रघुपतिर्दुःखितो नष्टचेतनः ।
भ्रात्रा सह जगामाथ सीतां मृगयितुं वने ॥ ३९६ ॥

वनानि सर्वाणि विशोध्य राघवो
गिरींस्तु सर्वाभिरिसार्थगोचरान् ।
तथा मुनीनामपि चाश्रमानट-
स्तृणानि घलीगहनेषु भूमिषु ॥ ३९७ ॥

नदीतिष्ठेभ्यो विवरे गुहाशया-
त्रिरीक्षमाणोऽपि महानुभावः ।
प्रियामपश्यन्भृशदुःगितस्तदा
जटायुमन्वैपदचेतनं नृपः ॥ ३९८ ॥

अहो भयान्येन हतस्त्वमीदृशो
दशामवाप्यापि मृतो न जीयसि ।
संशाधि मयं मम दुःगितम्य भो
पर्नीरियोगादिह चागतम्य ॥ ३९९ ॥

एवं प्रलपमानायाः सीतायाश्च महास्वनम् ।
 आकर्ण्य गृध्रराजोऽथ जटायुस्तत्र चागतः ॥ ३७६ ॥
 तिष्ठ रावण दुष्टात्मन्मुञ्च मुञ्चाथ मैथिलीम् ।
 इत्युक्त्वा युयुधे तेन जटायुस्तत्र वीर्यवान् ।
 पक्षाभ्यां ताडयामास न जटायुं च वक्षसि ॥ ३७७ ॥
 ताडयन्तं तु तं मत्वा चलवानिति रावणः ।
 तुण्डचण्डप्रहारैस्तु भृशं तेन प्रपीडितः ॥ ३७८ ॥
 तत उत्पत्य वेगेन खड्गं चन्द्रहासं महत् ।
 जघान तेन दुष्टात्मा जटायुं धर्मचारिणम् ॥ ३७९ ॥
 निपपात महीपृष्ठे जटायुः क्षीणचेतनः ।
 उवाच च दशग्रीवं दुष्टात्मन्न त्वया हतः ॥ ३८० ॥
 चन्द्रहासस्य वीर्येण हतोऽहं राक्षसाधम ।
 निरायुधं को हनन्मूढ सायुधस्त्वामृते जनः ॥ ३८१ ॥
 सीतापहारं जानीहि मृत्युस्ते दुष्टराक्षस ।
 दुष्ट रावण रामस्त्वां वधिष्यति न संशयः ॥ ३८२ ॥
 रुदन्ती दुःखशोकार्ता जटायुं प्राह मैथिली ।
 मृत्युते मरणं यस्मात्तत्र प्राप्तं द्विजोत्तम ।
 तस्माद्रामप्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥ ३८३ ॥
 यावद्रामेण सङ्गस्ते भविष्यति महाद्विज ।
 तावत्तिष्ठन्तु ते प्राणा इत्युक्त्वा तं खगोत्तमम् ॥ ३८४ ॥
 ततो रत्नार्पितान्यङ्गान्द्रूपणानि विमुच्य सा ।
 तानि धत्वा च वस्त्रेण रामहस्तं गमिष्यथ ।
 इत्युक्त्वा पातयामास भूमौ सीता सुदुःखिता ॥ ३८५ ॥
 एवं कृत्वा स सीतां (?) जटायुं पात्य भूतले ।
 पुष्पकेण गतः शीघ्रं लङ्कां दुष्टनिशाचरः ॥ ३८६ ॥
 अशोकवनिकामध्ये स्थापयित्वा स मैथिलीम् ।
 इमामग्रेव रक्षध्वं राक्षस्यो विद्वताननाः ।
 इत्यादिश्य गृहं यातो राक्षसी राक्षसेश्वरः ॥ ३८७ ॥
 लङ्कानियासिनश्चोत्तुरेफान्ते च परस्परम् ।
 अस्याः पुर्यां विनाशार्थं स्थापितेयं दुरात्मना ।
 राक्षसीभिर्विद्वेषुपामी रक्ष्यमाणा समन्ततः ॥ ३८८ ॥

त्रिदिवं यामि धन्योऽस्मि त्वत्प्रसादान्न संशयः ।
त्वं सीताप्राप्तये सख्यं कुरु सूर्यसुतेन भोः ॥ ४११ ॥

वानरेन्द्रेण गत्वा तु सुग्रीवेण स ते सखा ।
भविष्यति नृपश्रेष्ठ ऋष्यमूकं गिरिं व्रज ॥ ४१२ ॥

इत्युक्त्वा तु गते तस्मिन् रामो लक्ष्मणसंयुतः ।
ददर्श शयरीं मार्गं सिद्धैस्तु मुनिभिः सह ॥ ४१३ ॥

तत्रस्थां तापसीं दृष्ट्वा सीतां संभाष्य संस्थिताम् ।
साम्येन पूजयित्वा तु स्वामवस्थां निवेद्य वै ।
सीतां तां प्राप्स्यसीत्युक्त्वा प्रविश्याग्निं दिवं गता ॥ ४१४ ॥

ततो विनीतेन गुणान्वितेन
भ्रात्रा समेतो जगदेकनाथः ।
प्रियावियोगेन सुदुःखितात्मा
जगाम पम्पां स तु रामदेवः ॥ ४१५ ॥

-मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यामिन्दीवराढ्यायां सरस्यां लक्ष्मणान्वितः ।
प्रियामिवाहं पश्यन्तं (?) जटावलकलधारिणौ ॥ ४१६ ॥

पश्यन्तौ सरसीं दिव्यां पद्मोत्पलदलावृताम् ।
मायारूपधरावेतां तापसस्थानसेविनौ ॥ ४१७ ॥

वाल्लिङ्गताविह प्राप्ताविति निश्चित्य सूर्यजः ।

उत्पपात भयत्रस्तो ऋष्यमूकान्नगान्तरम् ।

[जगाम] वानरैः सर्वैरगस्त्याश्रममुत्तमम् ॥ ४१८ ॥

तत्र स्थित्वा स सुग्रीवः प्राह वायुसुतं पुनः ।

हनुमन्गच्छ शीघ्रं त्वं पद्म्यां तापसवेषधरम् ॥ ४१९ ॥

तौ हि तस्य कुतो यार्ता किमर्थं तत्र संस्थितौ ।

ज्ञात्वागच्छ मम ब्रूहि वायुपुत्र महामते ॥ ४२० ॥

इत्युक्तो हनुमान्पन्था पम्पातटमनुत्तमम् ।

भिक्षुरूपी तु तं प्राह रामं भ्रात्रा समन्वितम् ॥ ४२१ ॥

फो भवानिह संप्राप्तः [कुतो] ब्रूहि महामते ।

भरण्ये निर्जने घोरे कुतस्त्वं किं प्रयोजनम् ॥ ४२२ ॥

इत्युक्तमात्रे विहगोऽथ कृच्छ्रा-
दुवाच वाचं मधुरां तदानीम् ।
शृणुष्व राजन्मम वृत्तमत्र
वदामि दृष्टं च कृतं च सर्वम् ॥ ४०० ॥

दशाननस्तामपनीयं मायया
सीतां समारोप्य विमानमुत्तमम् ।
जगाम खे दक्षिणदिक्षु खोऽसौ
सीता च भीता विललाप दु खिता ॥ ४०१ ॥

आकर्ष्य सीतां वनमागतोऽहं
सीतां विमोक्तुं स्वयलेन राघव ।
युद्धं च तेनाहमतीव कृत्वा
हतः पुनः खड्गवलेन रक्षसा ॥ ४०२ ॥

वैदेहिवास्यादिह जीवता मया
दृष्टौ युवास्तुत्कमिष्यामि देहात् ।
त्व मामशोकं कुरु भूमिपाल
वधातिदुष्टं सगणं तु नैर्ऋतम् ॥ ४०३ ॥

रामो जटायुनेत्युक्तः पुनस्तं प्राह शोकतः ।
स्वस्त्यस्तु ते द्विजवर गतिस्तु परमास्तु ते ॥ ४०४ ॥

ततो जटायुः स्वं देहं विहाय गतवान्दिवम् ।
विमानेन सुरभ्येण सेच्यमानोऽप्स्तरोगणैः ॥ ४०५ ॥

रामोऽपि दग्ध्वा तं देहं स्नात्वा दत्त्वा जलाञ्जलिम् ।
भ्रात्रागच्छत्सुदुःखातोऽघोमुखीं पथि दृष्टवान् ॥ ४०६ ॥

उद्वहन्ती महालकान्तां (?) विवृतास्यां भयंकरीम् ।
क्षयं नयन्ती प्रजाणं पाययित्वा तु तां रुपा (?) ॥ ४०७ ॥

गच्छन्वनाग्नरं रामः कयन्धं स ददर्श ह ।
विरूपं जरुं चोग्र दीर्घबाहुं भयंकरम् ॥ ४०८ ॥

रुधानं च घने मार्गे तं हत्वासां ददाह वै ।
दग्धोऽसौ दिव्यरूपी तु स्वस्थो राममभाषत ॥ ४०९ ॥

राम राम महाबाहो त्वया मम महामते ।
वैरुष्यं नाशितं वीर मुनिशापाच्चिरागतम् ॥ ४१० ॥

विध्वा महातरुन्नामः सुग्रीवं प्राह वीर्यवान् ।
 वालिना गच्छ युध्यस्व धृतचिह्नो रवेः सुतः ।
 इत्युक्तः सूर्यपुत्रोऽसौ युद्धं चक्रेऽथ वालिना ॥ ४३७ ॥
 रामोऽपि तत्र गत्वाथ शरेणैकेन वालिनम् ।
 विध्वाथ वीर्यवान्वाली पपात च ममार च ॥ ४३८ ॥
 तारां मित्राय दत्त्वा तु राज्यं च रविसूनवे ।
 वित्रस्तं वालिपुत्रं तमद्भुतं विनयान्वितम् ।
 रणशौण्डं यौवराज्ये न्ययुङ्क्त राघवस्तथा ॥ ४३९ ॥
 सुग्रीवं प्राह धर्मात्मा रामः कमललोचनः ।
 राज्यमन्वीक्ष्य गत्वा त्वं कपीनां पुनराव्रज ॥ ४४० ॥
 त्वं सीतान्वेषणे यत्नं कुरु शीघ्रं कपीश्वर ।
 इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो रामं लक्ष्मणसंयुतम् ॥ ४४१ ॥
 प्रावृङ्क्तालो महान्प्रातः सांप्रतं रघुनन्दन ।
 वानराणां गतिर्नास्ति वने वर्षति वासवे ॥ ४४२ ॥
 गते प्रावृषि राजेन्द्र प्राते शरदि निर्मले ।
 आगत्य प्रपयिष्यामि वानरान्दिशु वीर्यवान् ॥ ४४३ ॥
 इत्युक्त्वा रामतुष्टोऽसौ तं प्रणम्य कपीश्वरः ।
 पम्पापुरं प्रविश्याथ रेमे तारासमन्वितः ॥ ४४४ ॥
 रामोऽपि विचरन्मन्त्रा शैलशालां महावने ।
 नवकुट्टजपुष्पाढ्यकदम्बकुसुमान्विते ।
 निवासं कृतवाञ्छैले नीलकण्ठे महामतिः ॥ ४४५ ॥
 प्रावृङ्क्तालं गते कृच्छ्रे गते शरदि राघवः ।
 सीतावियोगव्याधितः सामित्रिं प्राह लक्ष्मणम् ॥ ४४६ ॥
 उल्लङ्घिते तु समये सुग्रीवेण ततो रया ।
 लक्ष्मणं प्राह काकुत्स्थो भ्रातरं धातृघन्सलः ॥ ४४७ ॥
 पश्य लक्ष्मण दुष्टोऽसौ नागतः कपिनायकः ।
 गते तु वर्षाकालेऽहमागमिष्यामि तेऽन्तिकम् ।
 अनंकेर्चानरैः सार्धमित्युक्त्वासां तदा गतः ॥ ४४८ ॥
 तत्र गच्छ त्वरायुक्तो यन्मां कपिनायकः ।
 तं द्रष्टुमप्रतः कृप्या हरिभेनासमाश्रितम् ।
 पलेन तापना सार्धं शीघ्रमागमनं कुरु ॥ ४४९ ॥

एवं वदन्तं तं प्राह लक्ष्मणो भ्रातुराज्ञया ।
 प्रवक्ष्यामि निबोधेमं रामवृत्तान्तमादितः ॥ ४२३ ॥
 राजा दशरथो नाम बभूव भुवि विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रो महाबुद्धे अयं ज्येष्ठो ममाग्रजः ।
 अस्याभिषेकमारब्धं नानामुनिनिषेवितम् ॥ ४२४ ॥
 जनस्थाने निवसतो रामस्य विदितात्मनः ।
 भार्या सीता त्वपहृता वने केनापि पापिना ॥ ४२५ ॥
 तामद्यान्वेपयन्वीरो रामः कमललोचनः ।
 इहायातस्त्वया दृष्ट इति वृत्तान्तमीरितम् ॥ ४२६ ॥
 श्रुत्वा सत्यं वचस्तस्य लक्ष्मणस्य महात्मनः ।
 अन्यञ्जितात्मा विश्वासाद्गनुमान्मास्तात्मजः ॥ ४२७ ॥
 तं मत्या मुद्ददन्वन्दे (?) रामं रघुपतिं तदा ।
 तमाश्वास्याय सुग्रीवं तयोः सख्यमकारयत् ॥ ४२८ ॥
 शिरस्यारोप्य पादाब्जं रामस्य विदितात्मनः ।
 सुग्रीवो धानरेन्द्रस्तमुवाच मधुराक्षरम् ॥ ४२९ ॥
 अद्यप्रभृति राजेन्द्र त्वं स्वामी नात्र संशयः ।
 अहं च तव भृत्यस्तु धानरैः सहितः प्रभो ॥ ४३० ॥
 त्वच्छत्रुर्मम शत्रुः स्यादद्यप्रभृति राघव ।
 मित्रं ते मम मित्रं तु त्वद्दुःखं तन्ममासुखम् ।
 त्वत्प्रीतिरेव मत्प्रीतिरित्युक्त्या पुनराह तम् ॥ ४३१ ॥
 वाली नाम मम ज्येष्ठो महाबलपराक्रमः ।
 महारहारी दुष्टात्मा महारासक्तमानसः ॥ ४३२ ॥
 त्वामृते पुरुषव्याघ्रं नास्ति हन्तात्र वालिनः ।
 तं वध त्वं महाबाहो रामदेव रघूत्तम ॥ ४३३ ॥
 इत्युक्तस्तं वधिष्यामीत्याह रामः कपीश्वरम् ।
 तं हत्वा तग दास्यामि पर्णा राज्यं च वालिनः ॥ ४३४ ॥
 युगपत्सात मालांस्तु तरुर्न्यै योऽघयिष्यति ।
 स तं वधिष्यतीत्युक्तं पुराणैर्नृपात्मज ॥ ४३५ ॥
 तत्प्रत्ययार्थं रामोऽपि नालान्तरम्यान्महातरुम् ।
 अर्घ्यारुष्टेन घाणेन विज्याघ युगपद् ध्रुवम् ॥ ४३६ ॥

नयिष्ये मृत्युसदनं सुग्रीवं वालिनं यथा ।
 स शरो विद्यतेऽस्माकं येन वाली हतः कपिः ॥ ४६४ ॥
 लक्ष्मणेनैवमुक्तोऽथ सुग्रीवः कपिनायकः ।
 निर्गम्य तु नमश्चक्रे लक्ष्मणं मन्त्रचोदितम् ॥ ४६५ ॥
 उवाच च महात्मानं लक्ष्मणं वानराधिपः ।
 अज्ञानकृतपापानामस्माकं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४६६ ॥
 समयः कृतो मया राज्ञा रामेणामिततेजसा ।
 यत्तदानीं महाराज न तमद्यापि लङ्घ्ये ॥ ४६७ ॥
 यास्यामि निखिलैरद्य कपिभिर्नृपनन्दन ।
 त्वया सह महावीर रामपार्श्वमसंशयः ॥ ४६८ ॥
 सन्ति मे बहवः शूराः सीतान्वेषणकर्मणि ।
 तानहं प्रेषयिष्यामि दिशु सर्वासु पार्थिव ॥ ४६९ ॥
 इत्युक्तः कपिराजेन सुग्रीवेण स लक्ष्मणः ।
 एहि शीघ्रं गमिष्यामो रामपार्श्वमितोऽधुना ॥ ४७० ॥
 सर्वानाह्वय तान्वीरानृशोणां हरीणामपि ।
 यान्दृष्ट्वा प्रीतिमभ्येति राघवस्ते महामते ॥ ४७१ ॥
 इत्युक्तो लक्ष्मणेनाथ सुग्रीवः स तु वीर्यवान् ।
 पार्श्वस्थं युवराजानमङ्गदं संज्ञयाब्रवीत् ।
 सोऽपि निर्गत्य नीलादीनाह सेनापतीस्तथा ॥ ४७२ ॥
 तैराहताः समायाता ऋक्षवानरकोटयः ।
 गुहास्थाः [कोटरस्था] श्च गिरिस्थाश्चैव वानराः ॥ ४७३ ॥
 तैः सार्धं पर्वताकारैर्यानरैर्ममत्रिकमैः ।
 सुग्रीवः शीघ्रमागत्य वचन्दे राघवाय नमः ।
 लक्ष्मणाऽपि नमस्कृत्य रामं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ४७४ ॥
 आगतोऽमि मत्तावीर सुग्रीव कुशलं तत्र ।
 श्रुत्वैत्थं रामवाक्यं तु प्रसन्नो वानराधिपः ।
 शिरम्यञ्जलिमादाय सुग्रीवो राममब्रवीत् ॥ ४७५ ॥
 गदा मे कुशलं राजन्मितादेवी तव प्रभो ।
 अन्विष्य तु मया दत्ता युद्धा भवति नान्यथा ॥ ४७६ ॥

नात्रागच्छति सुग्रीवो यद्यसौ प्रातभूमिकः ।
 तदा त्वयैवं वक्तव्यः सुग्रीवोऽनृतभापकः ॥ ४५० ॥
 शरो दुष्टहृदप्येकः करे मेऽद्यापि तिष्ठति ।
 श्रुत्वैतदाचर कपे रामवाक्यं हितं तव ॥ ४५१ ॥
 इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा रामं नत्वा च लक्ष्मणः ।
 पम्पापुरं जगामाशु सुग्रीवो यत्र तिष्ठति ॥ ४५२ ॥
 दृष्ट्वा स तत्र सुग्रीवं कपिराजं वभाप वै ।
 ताराभोगविपकस्त्वं रामकार्यपराङ्मुखः ॥ ४५३ ॥
 किं त्वया विस्मृतं सर्वं रामाग्ने समयः कृतः ।
 सीतामन्विष्य दास्यामि यत्र कार्पीति दुर्मते ॥ ४५४ ॥
 हत्वा तु वालिनं राज्यं येन दत्तं पुरा तव ।
 तं त्वामृते तु को रक्षां कुरुते पापचेतसम् ॥ ४५५ ॥
 प्रतिश्रुत्य च रामस्य भार्याहीनस्य भूपते ।
 साहाय्यं ते करोमीति देवान्निजलसंनिधौ ॥ ४५६ ॥
 ये ये ते शत्रवो राजंस्ते ते च मम शत्रवः ।
 मित्राणि यानि ते देव तानि मित्राणि मे सदा ॥ ४५७ ॥
 सीतामन्वेषितुं राजन्वानरैर्वहुभिर्घृतः ।
 स त्वं यास्यसि पार्श्वस्थमित्युक्त्वा कोऽन्यथाकरोत् ॥ ४५८ ॥
 त्वामृते पापिनं दुष्टं रामदेवस्य संनिधौ ।
 कारयित्वा तु तेनैव स्वराज्यं दुष्टवानरम् ॥ ४५९ ॥
 ऋषीणां वचनं सत्यं त्वयि दृष्टं मयाधुना ।
 येन चित्तविदां लोके सर्वज्ञानां महात्मनाम् ॥ ४६० ॥
 न तं पश्यामि लोकेऽस्मिन्कृते प्रतिकरोति यः ।
 सर्वस्य हि कृतार्थस्य मतिरन्या प्रथतंते ।
 यत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ४६१ ॥
 शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
 कृतघ्नस्य कथेदृष्ट (?) न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित् ।
 कृतघ्नता न कार्या ते त्वत्कृतं समयं स्मर ॥ ४६२ ॥
 पहि त्वं गच्छ शरणं फाकुन्स्थं हितपालकम् ।
 यदि त्वं नायासि कपे रामवाक्यमिदं शृणु ॥ ४६३ ॥

भचिरादेव युज्यन्तां दृष्ट्वा सीतां यशस्विनीम् ।
 स्थानतो रूपतश्चैव शीलतश्च विशेषतः ।
 केन नीतास्ति कुत्रास्ते शात्वात्रागच्छ पुत्रक ॥ ४८९ ॥
 इत्युक्तः कापिराजेन पितृव्येण महात्मना ।
 अद्भुदस्तूर्णमास्थाय तस्याज्ञां शिरसा दधे ॥ ४९० ॥
 इत्युक्ता हरयः स्थाप्य (?) वानरानथ जाम्बवान् ।
 रामं च लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं मारुतात्मजम् ।
 एकतः स्थाप्य तानाह नीतिमात्रीतिमद्भवः ॥ ४९१ ॥
 श्रूयतां वचनं मह्यं सीतान्वेषणकर्मणि ।
 श्रुत्वापि तद् गृहाण त्वं रोचते चैवृपात्मज ॥ ४९२ ॥
 रावणेन जनस्थानात्रीयमाना तपस्विनी ।
 जटायुना तु सा दृष्टा शक्तौ युद्धं प्रफुर्यता ॥ ४९३ ॥
 भूषणानि च दृष्टानि तथा क्षिप्तानि तत्र वै ।
 जटायुवाक्यं राजेन्द्र सत्यमित्यवधारय ॥ ४९४ ॥
 पतस्मात्कारणात्सीता नीता तेनैव रक्षसा ।
 रावणेन महाब्राह्मो लङ्कायां वर्तते तु सा ॥ ४९५ ॥
 त्वां स्मरन्ती तु तत्रस्था त्वद्दुःखेन सुदुःखिता ।
 रक्षन्ती यत्नतो घृत्तं तत्रापि जनकात्मजा ॥ ४९६ ॥
 त्वदाश्रये च स्वप्राणान्धारयन्ती शुभानना ।
 स्थिता प्रायेण ते देवी सीता दुःखपरायणा ॥ ४९७ ॥
 यत पद्ममतो राजन्नुदधेर्लेङ्घनक्षमम् ।
 वायुपुत्रं हनूमन्तं त्वमत्र द्रष्टुमर्हसि ॥ ४९८ ॥
 त्वं चाप्यर्हसि सुग्रीवं प्रार्थितुं मारुतात्मजम् ।
 तस्मृते सागरं तर्तुं वानराणां न विद्यते ॥ ४९९ ॥
 बलं कस्यापि नो वीर इति मे मनसि स्थितम् ।
 क्रियतां मे वचः क्षिप्रं हितं पथ्यं च नः सदा ॥ ५०० ॥
 इत्युक्ते जाम्बवत्येन नीतिमत्यक्षरान्विते ।
 वाक्ये वानरराजोऽसौ शीघ्रमुत्थाय चासनात् ।
 वायुपुत्रसमीपं तु गत्वा तं वान्यमब्रवीत् ॥ ५०१ ॥

इत्युक्ते वचने तेन हनुमान्मारुतात्मजः ।
 नत्वा रामं वभाषे तं सुग्रीवं कपिनायकम् ॥ ४७७ ॥
 शृणु सुग्रीव मे वाक्यं राजायं दुःखितो भृशम् ।
 सीतावियोगेन सदा नाश्राति च फलादिकम् ।
 अस्य दुःखेन सततं लक्ष्मणोऽयं सुदुःखितः ॥ ४७८ ॥
 एतयोस्त्र यावस्था श्रुत्वा [तां] भरतोऽनुजः ।
 दुःखी भवति तद्दुःखाद्दुःखं प्राप्नोति तज्जनः ।
 अत एव महाराज सीतामन्वेषयाचिरम् ॥ ४७९ ॥
 इत्युक्ते वचनं तत्र वायुपुत्रे हनुमति ।
 जाम्बवानतितेजस्वी नत्वा रामं पुरःस्थितम् ॥ ४८० ॥
 स प्राह कपिराजानं नीतिमाग्नीतिमद्भवः ।
 यदुक्तं वायुपुत्रेण तथा तद्वगच्छत ॥ ४८१ ॥
 यत्र कापि स्थिता राम तव भार्या यशस्विनी ।
 पतिव्रता महाभागा वैदेही जनकात्मजा ।
 अद्यापि वृत्तसंपन्ना इति मे मनसि स्थितम् ॥ ४८२ ॥
 न हि कल्याणचित्तायाः सीतायाः केनचिद्भुवि ।
 परामयोऽस्ति सुग्रीव प्रेषयाद्यैव वानरान् ॥ ४८३ ॥
 इत्युक्तस्तेन सुग्रीवः प्रीतात्मा कपिनायकः ।
 पश्चिमस्यां दिशि तदा प्रेषयामास तान्करीन् ।
 अन्वेषुं रामभार्यां तां महाबलपराक्रमान् ॥ ४८४ ॥
 उत्तरस्यां दिशि तदा निपुणार्थास्तु वानरान् ।
 प्रेषयामास धर्मात्मा सीतान्वेषणकर्मणि ॥ ४८५ ॥
 पूर्वस्यामपि च कपीन्कपिराजः प्रतापवान् ।
 प्रेषयामास रामस्य फनीमन्विपतेति वै ॥ ४८६ ॥
 इति तान्वेषयित्वा तु वानरोऽथ नराधिपः ।
 सुग्रीवो घालिपुत्रं तु अङ्गदं प्राह बुद्धिमान् ।
 त्वं गच्छ दक्षिणं देशं सीतान्वेषणकर्मणि ॥ ४८७ ॥
 जाम्बवांश्च हनूमांश्च मैन्द्रो द्विविद् एव च ।
 नीलाद्याश्चैव हृष्यो महाबलपराक्रमाः ।
 अनुयास्यन्ति गच्छ त्वं त्वामद्य मम शासनत् ॥ ४८८ ॥

ज्ञात्वा त्वं गच्छ सकलं लक्षणं चावयोरिह ।
नान्यथा विश्वसेत्सा त्वामिति मे मनसि स्थितम् ॥ ५१५ ॥

इत्युक्तो रामदेवेन प्रभञ्जनसुतो वली ।
उरथाय तं पुनः स्थित्वा कृताञ्जलिख्याच तम् ॥ ५१६ ॥

जानामि लक्षणं सर्वं युवयोस्तु विशेषतः ।
गच्छामि कपिभिः सार्धं त्वं शोकं कुरु मा प्रभो ॥ ५१७ ॥

अन्यच्च देहाभिज्ञानं विश्वासो येन मे भवेत् ।
सीतायास्तव देव्यास्तु जानन्राजीवलोचन ॥ ५१८ ॥

इत्युक्तो वायुपुत्रेण रामः कमललोचनः ।
अङ्गुलीयकमुन्मुच्य दत्तवानामचिह्नितम् ॥ ५१९ ॥

तद् गृहीत्वा तदा सोऽपि हनूमान्मारुतात्मजः ।
रामं प्रदक्षिणीकृत्य लक्ष्मणं च कपीश्वर ।
नत्वा तथेश्वरतस्मा (?) त्वरथा मारुतात्मजः ॥ ५२० ॥

सुग्रीवोऽपि च ताञ्ज्ञात्वा वानरान्गन्तुमुद्यतान् ।
आज्ञया ताञ्ज्ञापयति बलवान्बलदर्पितान् ॥ ५२१ ॥

गुण्वन्तु वानराः सर्वे शासनं मम भीतिदम् ।
विलम्बश्च न कर्तव्यो युष्माभिः पर्वतादिषु ॥ ५२२ ॥

द्रुतं गत्वा तु चाम्बिष्य आगन्तव्यमनिन्दिताम् ।
रामपत्नीं महाभागां स्थास्येऽहं रामसंनिधौ ।
कर्तनं वः करिष्यामि त्वन्यथा कर्णनासयोः ॥ ५२३ ॥

एवं तान्प्रेषयित्वा तु आज्ञापूर्वं कपीश्वराः (?) ।
अथ ये वानरा याताः पश्चिमादिषु दिक्षु वै ॥ ५२४ ॥

तेषु धि... समस्तेषु (?) गिरीणामपि पर्वसु ।
नदीतीरेषु सर्वेषु मुनीनामाश्रमेषु च ॥ ५२५ ॥

कन्दरेषु च सर्वेषु वनेषु पवनेषु च ।
वृक्षमूलेषु गुल्मेषु गुहासु च दिलासु च ॥ ५२६ ॥

सहापर्वतपार्श्वेषु विन्ध्यसागरपार्श्वयोः ।
हिमवत्यपि शैलेषु तथा किंपुरुषादिषु ॥ ५२७ ॥

मेरुदेशेषु सर्वेषु सप्त (?) वा नरकेषु च ।
मध्यदेशेषु सर्वेषु काश्मीरेषु महाबलाः ॥ ५२८ ॥

शृणु मद्रचनं वीर हनूमन्माखतात्मज ।
 भयमिश्चाकुतिलको राजा रामः प्रतापवान् ॥ ५०२ ॥
 पितुरादेशमादाय भ्रातृभार्यासमन्वितः ।
 प्रविष्टो दण्डकारण्यं साक्षाद्धर्मपरायणः ।
 सर्वात्मा सर्वलोकेषु विष्णुर्मानुषरूपवान् ॥ ५०३ ॥
 अस्य भार्या हता केन दुष्टेनापि दुरात्मना ।
 तद्वियोगजदुःखार्तो विचिन्वंस्तां वने वने ।
 मया दृष्टो नृपः पूर्वमयं वीरः प्रतापवान् ॥ ५०४ ॥
 भ्रात्रानेन तु सहसा वायुपुत्र त्वया वने ।
 एतेन सह संगत्य संमानश्चापि कारितः ॥ ५०५ ॥
 अनेन हि हतः शत्रुर्मम वाली महाबलः ।
 अस्य प्रसादेन कपे राज्यं प्राप्तं मयाधुना ॥ ५०६ ॥
 मया च यत्प्रतिज्ञातमस्य साहाय्यकर्मणि ।
 तत्सर्वं कर्तुमिच्छामि त्वद्वलान्माखतात्मज ॥ ५०७ ॥
 उत्तीर्य सागरं वीर सीतां दृष्ट्वाप्यनिन्दिताम् ।
 भूयस्तर्तुं बलं नास्ति वानराणां त्वया विना ॥ ५०८ ॥
 अतस्त्वमेव जानासि स्वामिकार्यं महामते ।
 बलवाग्नीतिमांश्चैव दक्षस्त्वं दौत्यकर्मणि ॥ ५०९ ॥
 तेनैवमुक्तो हनुमान्सुग्रीवेण महात्मना ।
 स्वामिनोऽर्थं किं न कार्यमसृष्टिकिं प्रभापसे ॥ ५१० ॥
 इत्युक्तो वायुपुत्रेण रामस्तत्पुरतः स्थितम् ।
 प्राह वाक्यं महाबाहुर्वाष्पसंपूर्णलोचनः ।
 सीतां स्मृत्वा सुदुःखार्तः कालयुक्तमभिब्रजित् ॥ ५११ ॥
 त्ययि भारं समारोप्य समुद्रतरणादिकम् ।
 सुग्रीवः स्थाप्यते एष मया सार्धं महामते ।
 एनूमग्गच्छ मग्नीर्थं सुग्रीवस्य विशेषतः ॥ ५१२ ॥
 प्रायेण रक्षसा नीता भार्या मे जनकात्मजा ।
 तत्र गच्छ महावीर यत्र सा घर्ततेऽधुना ॥ ५१३ ॥
 यदि पृच्छति सा दक्षा ममाकारमशेषतः ।
 गतो निरीक्ष्य मां भूयो लक्ष्मणं च ममानुजम् ॥ ५१४ ॥

इत्युक्त्वा सासृजत्तेषां योगादन्नं तपस्विनी ।
 भोजयित्वा यथाकामं भूयस्तानाह भाविनी ॥ ५४२ ॥
 सीतास्थानं तु जानाति संपातिर्नाम पक्षिराट् ।
 धास्मिन्निहरते सोऽपि महेन्द्रे छिजसत्तमः ॥ ५४३ ॥
 मार्गणानेन हरयस्तत्र यूयं गमिष्यथ ।
 स वक्ति सीतां संपातिर्दूरदर्शी हास्यं रतमः ॥ ५४४ ॥
 तेनादिपुं तु पन्थानं पुनरासाद्य गच्छथ ।
 भवदयं जानकीं सीतां द्रक्ष्यते पत्रनात्मजः ॥ ५४५ ॥
 तथैवमुक्ताः कपयः परां प्रीतिमुपागताः ।
 दृष्ट्वा ते वनमापन्नास्तां प्रणम्य प्रतस्थिरे ॥ ५४६ ॥
 महेन्द्राद्रिं गता वीरा वानरास्तद्दिदृक्षुः ।
 तत्र संपातिमासीनं दृष्ट्वन्तः कपीश्वराः ॥ ५४७ ॥
 तानुवाचाथ संपातिर्वानरानागतान्द्रिजाः ।
 के यूयमिह संप्राप्ताः कस्य वा व्रत माचिरम् ॥ ५४८ ॥
 इत्युक्त्वा वानराः प्रोचुर्यथावृत्तमनुक्रमात् ।
 रामदूता वयं सर्वे सीताम्बेपणकर्मुणि ।
 प्रेषिताः कपिराजेन सुग्रीवेण महात्मना ॥ ५४९ ॥
 त्वां द्रष्टुमिह संप्राप्ताः सिद्धस्त्रीवचनाद्दिजाः ।
 सीतास्थानं महाभाग त्वं नो वद महामते ॥ ५५० ॥
 इत्युक्तो वानरैः सोऽपि ईक्षान्चक्रे स दक्षिणाम् ।
 सीतां दृष्ट्वा स लङ्कायामशोकाख्ये महावने ॥ ५५१ ॥
 स्थितेति कथिते तेन स जटायुर्मुतस्तथ ।
 भ्रातेति चोचुः स स्नात्वा दत्त्वा तस्योदकाञ्जलिम् ।
 गत्वा महेन्द्रशृङ्गे तु समारुह्य क्षणं स्थिताः ॥ ५५२ ॥
 सागरं वीक्ष्य ते सर्वे परस्परमथाब्रुवन् ।
 रावणेनैव भार्या न्मा नीता रामस्य निश्चितम् ।
 संपातिवचनादद्य संज्ञातं सकलं हि नः ॥ ५५३ ॥
 वानराणां तु कस्यात्र उत्तीर्य लवणोदधिम् ।
 लङ्कां प्रविश्य दृष्ट्वा तां रामपत्नीं यशस्विनीम् ।
 पुनश्चेदधितरणे शक्तिं श्रुत्वास्दिगमनाः (?) ॥ ५५४ ॥

पूर्वदेशेषु सर्वेषु कामरूपेषु कोसले ।
तीर्थस्थानेषु सर्वेषु सप्तकोट्टणकेषु च ।
यत्नतोऽन्विष्य ते सीतामदृष्ट्वा पुनरागताः ॥ ५२९ ॥

आगत्य ते नमस्कृत्य रामलक्ष्मणपादयोः ।
सुग्रीवस्य विशेषेण नास्माभिः कमलेक्षणा ।
दृष्ट्वा सती महाभागा इत्युक्त्वा तत्र तस्थिरे ॥ ५३० ॥

ततस्तं दुःखितं प्राह रामदेवं कपीश्वरः ।
सीता दक्षिणदिग्भागे स्थिता द्रष्टुं च ते नृप ।
शक्या वा नरसिंहेन वायुपुत्रेण धीमता ॥ ५३१ ॥

दृष्ट्वा सीतामिहायाति हनूमात्मात्र संशयः ।
स्थिरो भव महाबाहो राम सत्यमिदं वचः ॥ ५३२ ॥

लक्ष्मणोऽप्याह शकुनं तत्र वास्यमिदं तदा ।
सर्वथा दृष्ट्वासीतस्तु हनूमानागमिष्यति ।
इत्याश्वास्य स्थितौ तत्र रामं सुग्रीवलक्ष्मणौ ॥ ५३३ ॥

अथाङ्गदं पुरस्कृत्य ये गता वानरोत्तमाः ।
यत्नादन्वेषमाणास्ते रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ ५३४ ॥

अदृष्ट्वा श्रममापन्ना कांदिग्भूतास्तदा वने ।
भक्षणेन विहीनास्ते क्षुधयापि प्रपीडिताः ॥ ५३५ ॥
भ्रमन्तो गहनेऽरण्ये कापि दृष्ट्वा स्वयंप्रभाम् ।
गुहानिवासिनीं सिद्धामृषिपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ५३६ ॥

सा च तानागतान्दृष्ट्वा स्वाश्रमं प्रति वानरान् ।
आहारं कस्य यूयं तु कुतः किं च प्रयोजनम् ॥ ५३७ ॥

इत्युक्ते जास्यधानाह तां सिद्धां स महामतिः ।
सुग्रीवस्य वयं भृत्या आगता ह्यत्र शोमने ॥ ५३८ ॥
रामकार्यार्थमनघं सीतान्वेषणकर्मणि ।

कांदिग्भूता निराहारा अदृष्ट्वा जनकात्मजा ॥ ५३९ ॥

इत्युक्ते जास्यवत्यत्र पुनस्तानाह सा शुभा ।
जानामि रामं सीतां च लक्ष्मणं च कपीश्वरम् ॥ ५४० ॥

भुञ्जध्यमघ्नं महत्तमाहारं वानरेश्वराः ।
रामकार्यप्रवृत्ता त्वां (?) यूयं रामः सखा मम ॥ ५४१ ॥

पितृमार्गेण यातस्य वायुपुत्रस्य धीमत ।
 रामकार्यपरस्याथ सागरेण प्रचंडित ॥ ५६७ ॥
 विधामार्थं ममुत्तस्थां मैनागो लवणोद्धो ।
 त निरीक्ष्य निपीड्याट्टिं ययौ वातजव कपि ॥ ५६८ ॥
 सुरसामपि सभाप्य आगत च कुतस्त्वया ।
 आस्य वृत्त प्रविश्याथ नागमं तद्विनि सृत ॥ ५६९ ॥
 उत्पतन्नभ्ररे वीर सिंहिकास्यान्महाकपि ।
 प्रगृह्य गतवाञ्छीघ्र वायुपुत्र प्रतापवान् ॥ ५७० ॥
 अथमालङ्घयित्वा तु सागर पवनात्मज ।
 लङ्कास्थे नगरे रम्ये वृक्षाग्रे निपपात ह ॥ ५७१ ॥
 तस्मिन्स पर्वते शेषदिन नीत्वा दिनक्षये ।
 संभ्यामुपास्य हनुमान्गतो लङ्का शनैर्निशि ॥ ५७२ ॥
 लङ्काभिधाना निर्जित्य देवता प्रविवेश ह ।
 लङ्कामनेकरत्नाढ्या लङ्काश्चर्यसमन्विताम् ॥ ५७३ ॥
 राक्षसेषु प्रसुप्तेषु नीतिमान्पवनात्मज ।
 रावणस्य ततो वश्म प्रविवेशाथ ऋद्धिमत् ॥ ५७४ ॥
 शयान रावण दृष्ट्वा तल्पे महति घानर ।
 नासापूयैस्तु द्योत्कारेर्विशाद्विर्वायुमेचक ॥ ५७५ ॥
 तथैव दशवक्त्रैस्तु दद्रोपेतैस्तु सयतम् ।
 स्त्रीसहस्र तु तद्दृष्ट्वा नानाभरणभूषितम् ॥ ५७६ ॥
 तस्मिन्सीतामदृष्ट्वा तु राजणस्य गृहे शुभे ।
 तत्पार्श्वे च गृहे शैते नायकाना च रक्षसाम् ॥ ५७७ ॥
 दु खितो वायुपुत्रस्तु सपातिवचनं स्मरन् ।
 अशोकवनिना प्राप्तो नानापुष्पसमन्विताम् ॥ ५७८ ॥
 नभ्यन्तो नयवानेन (?) मग्देन च सुगन्धियु ।
 प्रविश्य शिंशपावृक्षमाश्रिता जनकात्मजाम् ।
 रामस्य पत्नीमद्राक्षीद्राक्षसीभि सुरक्षिताम् ॥ ५७९ ॥
 अशोकवृक्षमारुह्य पुष्पाढ्य मृदुपल्लवम् ।
 आसाचमे हरिस्तत्र सेय सीतेति सस्मरन् ॥ ५८० ॥

इत्युक्ते जाम्बवानाह सर्वे शक्ताः स्म वानराः ।
 सागरोत्तरणे किं तु कार्यमन्यच्च संभवेत् ।
 तत्र दक्षोऽयमेवात्र हनुमानिति मे मतिः ॥ ५५५ ॥
 कालक्षयो न कर्तव्यो मासार्धमधिकं गतम् ।
 यत्र दृष्ट्वाद्य गच्छामो वैदेहीं वानरर्षभाः ॥ ५५६ ॥
 किं तु नासादिकं स्वाङ्गं कृन्तिष्यति कपिश्वरः ।
 तस्मात्प्रार्थनमस्माभिर्वायुपुत्रस्य मे मतम् ।
 इत्युक्ते तं तथेत्यूचुर्वानरा वृद्धवानरम् ॥ ५५७ ॥
 ततस्ते प्रार्थयामासुर्वानराः पवनात्मजम् ।
 हनूमन्तं महाप्राज्ञं दक्षं कार्ये जवाधिकम् ॥ ५५८ ॥
 गच्छ त्वं रामभृत्यत्वं रावणस्य भयाय च ।
 रक्षस्व वानरकुलमशेषं चाञ्जनासुत ।
 इत्युक्तस्तांस्तथेत्याह वानरान्पवनात्मजः ॥ ५५९ ॥

रामप्रयुक्तोऽथ पुनः स्वभर्तृणा
 गिरौ महेन्द्रे कपिभिश्च चोदितः ।
 गन्तुं प्रचक्रे मतिमञ्जनीसुतः
 समुद्रमुत्तीर्य निशाचरालयम् ॥ ५६० ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु रावणसीतायाः सीतायाः परिमार्गणम् ।
 इथेप पदमन्वेष्टुं रावणाच्चरितं पथि ॥ ५६१ ॥
 अञ्जलिं प्राङ्मुखं कृत्वा पवनायात्मयोनये ।
 मनसा वन्द्य रामं च लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ५६२ ॥
 सागरं सरितश्चैव प्रणम्य शिरस्ता कपिः ।
 शार्तांश्च संपरिष्वज्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥ ५६३ ॥
 अरिष्टं गच्छ पन्थानं पुण्यं वायुनिषेवितम् ।
 पुनरागमनायेति वानरैरभिपूजितः ॥ ५६४ ॥
 तेजः मत्त्वं तथा धीर्यमाविवेशाथ धीर्यवान् ।
 मार्गमालोकयन्दूराद्गुर्ध्वप्रणिहितेक्षणः ॥ ५६५ ॥
 सुपर्णमिव चात्मानं भावयित्वा महाबलः ।
 उत्पत्य तद्गिरेः शृङ्गं निर्पाक्य गिरिमण्डरे ॥ ५६६ ॥

महत्या सेनया युक्तः सुग्रीवः कपिनायकः ।
 तेन सार्धमिहागत्य रामस्तव पतिः प्रभुः ॥ ५९५ ॥
 लक्ष्मणश्च महावीरो देवस्ते शुभानने ।
 क्षिप्रं पश्यति रामस्त्वां सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ ५९६ ॥
 इत्याश्वास्य ततो देवीं दुःखितां जनकात्मजाम् ।
 तच्छ्रुत्वा माणिमादाय श्रुत्वा काकपरामभवम् ।
 नत्वा तां प्रस्थितो वीरो गन्तुं कृतमतिः कपिः ॥ ५९७ ॥
 ततो विमृश्य भङ्क्त्वा तु अशोकवनिकां कपिः ।
 तोरणस्थो ननादौर्ध्वं रामो जयति धीर्यवान् ॥ ५९८ ॥
 अनेकान्प्राक्षसान्हत्वा पञ्च सेनापतींस्तु सः ।
 ततस्त्वक्षं कुमारं च बहुराक्षससैनिकम् ।
 सौश्र्वं ससारथिं हत्वा इन्द्रजिद्वशमागतः ॥ ५९९ ॥
 रावणस्य पुरः स्थित्वा रामं संकीर्त्य लक्ष्मणम् ।
 सुग्रीवं च महावीर्यं दग्ध्वा लङ्कामशेषतः ॥ ६०० ॥
 निर्भत्स्य रावणं दुष्टं पुनः संभाष्य जानकीम् ।
 भूयः सागरमुत्तीर्य ज्ञातीनां सोऽद्य वीर्यवान् ॥ ६०१ ॥
 सीतादर्शनमावेद्य हनूमांस्तैस्तु पूजितः ।
 वानरैः सार्धमागत्य हनुमान्मधुवनं महत् ॥ ६०२ ॥
 निहत्य रक्षः पालांस्तु पाययित्वा तु ताम्मधु ।
 यथेष्टं दधिमुखं पीत्वा हर्षितैर्हरिमिः सह ॥ ६०३ ॥
 खं समाप्लुत्य संभाष्य रामलक्ष्मणपादयोः ।
 नत्वा तु हनुमांस्तत्र सुग्रीवं च विशेषतः ॥ ६०४ ॥
 आदितः सर्वमावेद्य समुद्रतरणादिकम् ।
 कश्यपस्मासु रासाय दृष्ट्वा सीतां सरेति वै ॥ ६०५ ॥
 अशोकवनिकामध्ये सीतादेवी सुदुःखिता ।
 राक्षसीभिः परिवृता स्मरन्ती त्वां च सर्वदा ॥ ६०६ ॥
 अश्रुपूर्णमुखी दीना तव पत्नी वरानना ।
 शीलवृत्तसमायुक्ता तत्र सा जनकात्मजा ।
 सर्वत्रान्वेषमाणेन मया दृष्टा पतिव्रता ॥ ६०७ ॥
 २४

सीतां निरीक्ष्य वृक्षाग्रे यावदास्तेऽनिलात्मजः ।
 ह्रीमिः परिवृतस्तत्र रावणस्तावदागतः ॥ ५८१ ॥
 आगत्य सीतां प्राहाथ प्रिये मां भज कामुकम् ।
 भूपिता भव वैदेहि त्यज रामगतं मनः ॥ ५८२ ॥
 इत्येवं भाषमाणं तमन्तर्धाय तृणं तु सा ।
 प्राह वाक्यं ततः सीता कम्पमानाथ रावणम् ॥ ५८३ ॥
 गच्छ रावण दुष्ट त्वं परदारहराधम ।
 अचिराद्रामवाणास्ते पिवन्तु रुधिरं तव ॥ ५८४ ॥
 तथेत्युक्तो भर्त्सयित्वा राक्षसीराह राक्षसः ।
 द्विमासाभ्यन्तरं चैनां चर्शाकुरुत माचिरम् ॥ ५८५ ॥
 न भजेद्यदि मां सीता ततः खादथ मानुषीम् ।
 इत्युक्त्वा गतवान्दुष्टो रावणः संनिवेशनम् ॥ ५८६ ॥
 ततोऽभ्या अपि तां प्राहू राक्षस्यो जनकात्मजाम् ।
 रावणं भज कल्याणि धनवन्तं सुखीभव ॥ ५८७ ॥
 इत्युक्त्वा प्राह ता भर्ता राघवो लघुविक्रमः ।
 निहत्य रावणं युद्धे सगणं मां नयिष्यति ॥ ५८८ ॥
 नाहमन्यस्य भार्या स्यामृते रामे रघूत्तमम् ।
 स त्वागत्य दशग्रीवं हत्वा मां पालयिष्यति ॥ ५८९ ॥
 इत्याकर्ण्य घञस्तस्या राक्षस्यो ददृशुर्भयम् ।
 हन्यतां हन्यतामेवा भक्ष्यतां भक्ष्यतामियम् ॥ ५९० ॥
 ततस्तां विजटा प्राह स्वप्नं दृष्टमनिन्दिता ।
 शृणुध्वं दुष्टराक्षस्यो रावणस्य विनाशनम् ॥ ५९१ ॥
 रक्षोभिः सह सर्वैस्तु रावणस्य मृतिप्रदः ।
 लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामस्य विजयप्रदः ।
 स्वप्नोऽशुभो मया दृष्टः सीतायाश्च पतिव्रता (?) ॥ ५९२ ॥
 विजटावाक्यमाकर्ण्य सीतापार्श्वं विखण्ड्य च ।
 राक्षस्यः सुपुपुः सर्वाः सीतामाहाञ्जनासुतः ॥ ५९३ ॥
 कीर्तयन्रामवृत्तान्तं सकलं पवनात्मजः ।
 तस्या विश्वासमानीय दत्त्वा रामाङ्गुलीयकम् ।
 संभाष्य लक्ष्मणं सर्वे रामलक्ष्मणयोः पुनः ॥ ५९४ ॥

ततो विभीषणेनोक्तस्त्वं विष्णुर्भुवनेश्वरः ।
 अग्निर्ददातु मार्गं ते देव तं याचयाद्य तु ।
 इत्युक्ते वानरैः सार्धं शिष्ये तत्र स राघवः ॥ ६२१ ॥
 सेतुबन्धनमात्रां तु महीं याच्य जनार्दने ।
 सुप्ते रामे गतं तत्र त्रिरात्रममितद्युतिः ॥ ६२२ ॥
 ततः क्रुद्धो जगन्नाथो रामोऽधौ रक्तलोचनः ।
 संक्षोभमगमत्कर्तुमाग्नेयं चास्त्रमाददे ॥ ६२३ ॥
 नतोत्थाय वचः प्राह लक्ष्मणस्तं रुपान्वितम् ।
 प्रलयं हुतवहक्रोधमेतं जहि महामते ॥ ६२४ ॥
 भूतानां रक्षणार्थाय अवतारस्त्वया कृतः ।
 क्षन्तव्यं देवदेवेश इत्युक्त्वा धृतवान्करौ ॥ ६२५ ॥
 ततो रात्रित्रये याते क्रुद्धं राममवेक्ष्य सः ।
 आग्नेयास्त्रात्तु संव्रस्तः सागरोऽभ्येत्य मूर्तिमान् ॥ ६२६ ॥
 आह रामं महादेवं रक्ष मामपराधिनम् ।
 मार्गो दत्तो मया तेऽद्य कुशलः सेतुकर्मणि ॥ ६२७ ॥
 नलश्च कथितो वीरस्तेन कारय राघव ।
 यावदीप्सितविस्तीर्णं सेतुबन्धनमुत्तमम् ॥ ६२८ ॥
 ततो नलमुखैरग्धौ वानरैरमितौजसैः ।
 बन्धयित्वा महासेतुं तेन गत्वा स राघवः ।
 सुवेलाख्यगिरिं प्राप्य स्थितौ तौ वानरैर्धृतौ ॥ ६२९ ॥
 हर्म्यस्थितश्च तं द्रष्टुं रावणो वीक्ष्य तिष्ठति ।
 हर्म्यस्थलं समारूढ्य रामसैन्यं निरीक्षितुम् ॥ ६३० ॥
 छत्रैराच्छादितो भानुर्धृतैस्तन्मस्तकोपरि ।
 रामो निरीक्ष्य तच्छायां विभीषणमुवाच ह ॥ ६३१ ॥
 किमर्थं मेघमालेयं छत्रच्छायावृत्तं नभः ।
 रावणोपरि राजेन्द्र छत्राणां रत्नशोभिनाम् ॥ ६३२ ॥
 रामस्तद्वचनात्तूर्णमर्धचन्द्राञ्शरान्दश ।
 संघायि च्छित्त्वा छत्राणि पातयामास भूतले ॥ ६३३ ॥
 तत्कौतुकं समालोभ्य वानरा हर्षनिर्भराः ।
 गतोऽयमिति चोक्त्वाशु जगज्जुस्तेऽथ सर्वतः ॥ ६३४ ॥

मया संभाषिता सीता विश्वस्ता रघुनन्दन ।
 अलंकारः स्वमणिमांस्तया ते प्रेषितः प्रभो ॥ ६०८ ॥
 इत्युक्त्वा दत्तवांस्तस्मै चूडामणिमनुत्तमम् ।
 इदं च वचनं तस्याः पत्न्यभिप्रेषितं शृणु ॥ ६०९ ॥
 त्रिकूटेषु मतङ्गेषु सुते त्वयि महामते ।
 वायसाभिभवं राजंस्तत्किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ६१० ॥
 अन्यापराधे राजेन्द्र त्वया बलिभुजि प्रभो ।
 ब्रह्मास्त्रं च तदोत्सृष्टं रावणं किमुपेक्षसे ॥ ६११ ॥
 इत्येवमादि बहुशः प्रोक्ता सीता रुरोद मे ।
 पवं सुदुःखितां सीतां तां प्रोक्तं यत्र माधव (?) ॥ ६१२ ॥

इत्येवमुक्ते पवनात्मजेन
 सीतावचस्तच्छुभभूपणे च ।
 श्रुत्वा च तस्याः प्ररुरोद रामः
 कपिं समालिङ्ग्य शनैः प्रतस्थे ॥ ६१३ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इति श्रुत्वा प्रियावार्तां वायुपुत्रेण कीर्तिताम् ।
 रामो गत्वा समुद्रान्तं वानरैः सह मिथितः ॥ ६१४ ॥
 सागरस्य तटे रम्ये तालद्रुमविराजिते ।
 सुग्रीवो जाम्बवांश्चैव वानरैरतिहर्षितैः ॥ ६१५ ॥
 संख्यातीतैर्नृपः श्रीमानक्षत्रैरिव चन्द्रमाः ।
 अनुजेन च वीरेण वीक्ष्य तस्थौ सरित्पतिम् ॥ ६१६ ॥
 रावणेनाथ लङ्कायां साधूषते भर्त्सितोऽनुजः ।
 विभीषणो महायुद्धिः शास्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिः सह ॥ ६१७ ॥
 नारसिंहे महादेवे श्रीधरे भक्तवत्सले ।
 वहन्यामेऽचलां भक्तिमागत्य वियता तदा ॥ ६१८ ॥
 राम राम महाबाहो देवदेव जनार्दन ।
 विभीषणोऽस्मि मां रक्ष अद्य ते शरणं गतः ।
 इत्युक्त्वा निपपाताथ प्राञ्जली रामपादयोः ॥ ६१९ ॥
 विदितार्थोऽथ रामस्तु समुत्थाप्य महामतिः ।
 समुद्रतोर्षस्तं वीरममिषिष्य विभीषणम् ।
 लङ्कारान्यं तवैवेति प्रोक्त्वा संभाष्य तस्थिवान् ॥ ६२० ॥

ततो विभीषणेनोक्तस्त्वं विष्णुर्भुवनेश्वरः ।
 अग्निर्ददातु मार्गं ते देव तं याचयाद्य तु ।
 इत्युक्ते वानरैः सार्धं शिश्ये तत्र स राघवः ॥ ६२१ ॥
 सेतुबन्धनमात्रां तु महीं याच्य जनार्दने ।
 सुप्ते रामे गतं तत्र त्रिरात्रममितद्युतिः ॥ ६२२ ॥
 ततः क्रुद्धो जगन्नाथो रामोऽब्धौ रक्तलोचनः ।
 संक्षोभमगमत्कर्तुमाग्नेयं चाख्रमाददे ॥ ६२३ ॥
 नतोत्थाय घञः प्राह लक्ष्मणस्तं रुपान्वितम् ।
 प्रलयं हुतवहक्रोधमेतं जहि महामते ॥ ६२४ ॥
 भूतानां रक्षणार्थाय अवतारस्त्वया कृतः ।
 क्षन्तव्यं देवदेवेश इत्युक्त्वा धृतवान्करौ ॥ ६२५ ॥
 ततो रात्रित्रये याते क्रुद्धं राममवेक्ष्य सः ।
 आग्नेयास्त्रात्तु संव्रस्तः सागरोऽभ्येत्य मूर्तिमान् ॥ ६२६ ॥
 आह रामं महादेवं रक्ष मामपराधिनम् ।
 मार्गो दत्तो मया तेऽद्य कुशलः सेतुकर्मणि ॥ ६२७ ॥
 नलश्च कथितो वीरस्तेन कारय राघव ।
 यावदीप्सितविस्तीर्णं सेतुबन्धनमुत्तमम् ॥ ६२८ ॥
 ततो नलमुखैरब्धौ वानरैरमितौजसैः ।
 बन्धयित्वा महासेतुं तेन गत्वा स राघवः ।
 सुवेलाख्यगिरिं प्राप्य स्थितौ तौ वानरैर्धृतौ ॥ ६२९ ॥
 हर्म्यस्थितश्च तं द्रष्टुं रावणो वीक्ष्य तिष्ठति ।
 हर्म्यस्थलं समारुह्य रामसैन्यं निरीक्षितुम् ॥ ६३० ॥
 छत्रैराच्छादितो भानुर्धृतैस्तन्मस्तकोपरि ।
 रामो निरीक्ष्य तच्छायां विभीषणमुवाच ह ॥ ६३१ ॥
 किमर्थं मेघमालेयं छत्रच्छायावृतं नभः ।
 रावणोपरि राजेन्द्र छत्राणां रत्नशोभिनाम् ॥ ६३२ ॥
 रामस्तद्वचनात्पूर्णमर्धचन्द्राञ्शरान्द्रश ।
 संधाय च्छित्त्वा छत्राणि पातयामास भूतले ॥ ६३३ ॥
 तत्कौतुकं समालोस्य वानरा हर्षनिर्भराः ।
 गतोऽयमिति चोक्त्वाशु जगज्जुस्तेऽथ सर्वतः ॥ ६३४ ॥

तच्छब्दपरिभिनोऽसौ रावणो गतवान्गृहम् ।
 दृष्ट्वाथ विस्मिता देवा मौतुरु परमेष्ठिन ॥ ६३५ ॥
 ततो रावणसेनाभिरसत्याभिस्तदा वृताम् ।
 ररोध रावणपुरीं लङ्का राम प्रतापवान् ॥ ६३६ ॥
 रामस्य वचन श्रुत्वा वानरास्तमपश्य (?) वै ।
 चतुर्महारव्य घोर श्रुत्वा भीतो दशानन ।
 लङ्काया परिरक्षार्थमादिदेश स राक्षसान् ॥ ६३७ ॥
 रामेण गदितोत्प्लुत्य द्रुतमर्कसुतस्तदा ।
 प्रादात्पादप्रहार स रोपाद्रावणमूर्धनि ।
 विस्मिताक्षै सुरगणैर्वीक्षितो व्योम्नि वीर्यवान् ॥ ६३८ ॥
 राघवस्य बल ज्ञात्वा चारैस्तदनुजस्य च ।
 वानराणा च भीतोऽपि निर्भीरिव दशानन ।
 लङ्कापुरस्य रक्षार्थमादिदेश स राक्षसान् ॥ ६३९ ॥
 आदिश्य सर्वतो दिक्षु पुत्रानाह दशानन ।
 धम्नाक्षयूपयाक्ष (?) तु राक्षसा यान्तु मे पुरीम् ।
 पाशैर्वर्ध्नीत तौ मर्यावमित्रान्तकवीर्यवान् ॥ ६४० ॥
 कुम्भकर्णोऽपि तद्भ्राता तूर्यनादै प्रबोधित ।
 आशितु दानवान्सर्वान्रावणास्यान्महाशन ॥ ६४१ ॥
 राक्षसास्ते समादिष्टा रावणेन महाबला ।
 तस्याज्ञा शिरसादाय युयुधुर्वानरै सह ॥ ६४२ ॥
 युध्यमाना यथाशक्त्या कोटिसख्यास्तु राक्षसा ।
 वानरैर्निघ्नं प्राप्ता पुनरन्यानथादिशत् ॥ ६४३ ॥
 पूर्वद्वार दशग्रीवो राक्षसानभिर्नाजस ।
 ते चापि युद्धा हरिभिर्नालाघनिघ्नं गता ॥ ६४४ ॥
 तथा दक्षिणदिग्भागे रावणेन नियोजिता ।
 ते सर्वे वानरनरैर्दारितास्ते यम गता ॥ ६४५ ॥
 पश्चिमेऽङ्कमुख्येश्च वानरैरतिगणितै ।
 राक्षसा परतामारा प्रापिता यमसादनम् ॥ ६४६ ॥
 तदुत्तरे तु दिग्भागे रावणेन निवेशिता ।
 ये तु ते राक्षसा ऋग मे दार्शनघ्न गता ॥ ६४७ ॥

तांस्तान्वानरसंघास्तु लङ्काप्राकारमुच्छ्रितान् ।
 उत्प्लुत्याभ्यन्तरस्थांश्च राक्षसान्वलदर्पितान् ।
 हत्वा शीघ्रं पुनः प्राप्ताः स्वसेनामेव वानराः ॥ ६४८ ॥
 एवं हतेषु सर्वत्र राक्षसेषु दशाननः ।
 रोदमानासु च स्त्रीषु निःसृतः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६४९ ॥
 द्वारे स पश्चिमे वीरो राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ।
 कासौ रामेति च वदन्धनुःपाणिः प्रतापवान् ॥ ६५० ॥
 रथस्थः शरवर्षं च व्यसृजद्वानरेषु सः ।
 ततस्तद्वाणाभिन्नाङ्गा वानरा दुद्रुवुस्तदा ॥ ६५१ ॥
 पलायमानांस्तान्द्रुष्ट्वा वानरान्राघवस्तदा ।
 कस्मात्तु वानरा भग्नाः किमेषो भयमागतम् ॥ ६५२ ॥
 इति रामवचः श्रुत्वा प्राह चाक्यं विभीषणः ।
 शृणु राम महाबाहो रावणो निर्गतोऽधुना ।
 तद्वाणाभिन्ना हरयः पलायन्ति महामते ॥ ६५३ ॥
 इत्युक्तो राघवस्तेन धनुरुद्यम्य चोत्थितः ।
 ज्याघ्रोपतलघ्रोपाभ्यां पूरयामास खं दिशः ॥ ६५४ ॥
 युयोध रावणेनाथ रामः कमललोचनः ।
 सुग्रीवो जाम्बवांश्चैव हनूमानङ्गदस्तथा ।
 विभीषणो वानराश्च लक्ष्मणश्चापि वीर्यवान् ॥ ६५५ ॥
 इति रावणसेनां तां वर्षन्तीं सर्वसायकान् ।
 हस्त्यश्वरथयुक्तां ते विनिजघ्नुर्महाबलाः ।
 रामरावणयोर्युद्धमभूत्त्रातिभीषणम् ॥ ६५६ ॥
 रावणेन विसृष्टानि शस्त्रास्त्राणि च यानि वै ।
 तानि चिच्छत्वा स्वशस्त्रैस्तु राघवः खे महाबलः ॥ ६५७ ॥
 शरेण सारथिं हत्वा दशभिश्च महाहयान् ।
 रावणस्य धनुश्छित्वा भिन्नेन च स राघवः ॥ ६५८ ॥
 मुकुटभङ्गं दशभिः कृत्वा तम्मस्तकं पुनः ।
 सुवर्णपुङ्खैर्दशभिः शरैर्विन्वाध वीरवान् ॥ ६५९ ॥
 ततो दशास्यो व्याधितो रामयाणैर्मुंशं तदा ।
 विवेश मन्त्रिभिर्नीतः स्वपुरं देवकण्टकः ॥ ६६० ॥

तच्छब्दपरिभितोऽसौ रावणो गतवान्गृहम् ।
 दृष्ट्वाथ विस्मिता देवाः कौतुकं परमेष्ठिनः ॥ ६३५ ॥
 ततो रावणसेनाभिरसंख्याभिस्तदा वृताम् ।
 श्लोघं रावणपुरीं लङ्कां रामः प्रतापवान् ॥ ६३६ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा वानरास्तमपश्य (?) वै ।
 चक्रुर्महारवं घोरं श्रुत्वा भीतो दशाननः ।
 लङ्कायाः परिरक्षार्थमादिदेश स राक्षसान् ॥ ६३७ ॥
 रामेण गदितोत्प्लुत्य द्रुतमर्कसुतस्तदा ।
 प्रादात्पादप्रहारं स रोपाद्रावणमूर्धनि ।
 विस्मिताक्षैः सुरगणैर्वीक्षितो व्योम्नि वीर्यवान् ॥ ६३८ ॥
 राघवस्य बलं ज्ञात्वा चारैस्तदनुजस्य च ।
 वानराणां च भीतोऽपि निर्भीरिव दशाननः ।
 लङ्कापुरस्य रक्षार्थमादिदेश स राक्षसान् ॥ ६३९ ॥
 आदिश्य सर्वतो दिक्षु पुत्रानाह दशाननः ।
 धूम्राक्षयूपयाक्षं (?) तु राक्षसा यान्तु मे पुरीम् ।
 पार्श्वैर्धीतै तौ मर्त्यावमित्रान्तकवीर्यवान् ॥ ६४० ॥
 कुम्भकर्णोऽपि तद्भ्राता तूर्यनादैः प्रबोधितः ।
 आशितुं दानवान्सर्वांस्त्रावणास्यान्महाशनः ॥ ६४१ ॥
 राक्षसास्ते समादिष्टा रावणेन महाबलाः ।
 तस्याज्ञां शिरसादाय युयुधुर्वानरैः सह ॥ ६४२ ॥
 युध्यमाना यथाशक्त्या कोटिसंख्यास्तु राक्षसाः ।
 वानरैर्निघ्नं प्राप्ताः पुनरन्यानथादिशत् ॥ ६४३ ॥
 पूर्वद्वारे दशग्रीवो राक्षसानभिर्नौजसः ।
 ते चापि युद्धा हरिभिर्नालाघैर्निघ्नं गताः ॥ ६४४ ॥
 तथा दक्षिणदिग्भागे रावणेन नियोजिताः ।
 ते सर्वे वानरजलैर्दारितास्ते यमं गताः ॥ ६४५ ॥
 पश्चिमेऽद्भुदमुख्यैश्च वानरैरतिगर्वितैः ।
 राक्षसाः पर्वताकाराः प्रापिता यमसादनम् ॥ ६४६ ॥
 तदुत्तरे तु दिग्भागे रावणेन निवेशिताः ।
 ये तु ते राक्षसाः शूरा मन्दाघैर्निघ्नं गताः ॥ ६४७ ॥

तांस्तान्वानरसंघास्तु लङ्काप्राकारमुच्छ्रितान् ।
 उत्प्लुत्याभ्यन्तरस्थांश्च राक्षसान्वलदर्पितान् ।
 हत्वा शीघ्रं पुनः प्राप्ताः स्वसेनामेव वानराः ॥ ६४८ ॥
 एवं हतेषु सर्वत्र राक्षसेषु दशाननः ।
 रोदमानासु च स्त्रीषु निःसृतः क्रोधमूर्च्छितः ॥ ६४९ ॥
 द्वारे स पश्चिमे वीरो राक्षसैर्वहुभिर्वृतः ।
 कासौ रामेति च वदन्धनुःपाणिः प्रतापवान् ॥ ६५० ॥
 रथस्थः शरवर्षं च व्यसृजद्वानरेषु सः ।
 ततस्तद्वाणाभिन्नाङ्गा वानरा दुद्रुवुस्तदा ॥ ६५१ ॥
 पलायमानांस्तान्दृष्ट्वा वानरान्राघवस्तदा ।
 कस्मात्तु वानरा भग्नाः क्रिमेपां भयमागतम् ॥ ६५२ ॥
 इति रामवचः श्रुत्वा प्राह वानर्यं विभीषणः ।
 शृणु राम महाबाहो रावणो निर्गतोऽधुना ।
 तद्वाणभिन्ना हरयः पलायन्ति महामते ॥ ६५३ ॥
 इत्युक्तो राघवस्तेन धनुरुद्यम्य चोत्थितः ।
 ज्याघ्रोपतलग्रोपाभ्यां पूरयामास खं दिशः ॥ ६५४ ॥
 युयोध रावणेनाथ रामः कमललोचनः ।
 सुग्रीवो जाम्बवांश्चैव हनूमानङ्गदस्तथा ।
 विभीषणो वानराश्च लक्ष्मणश्चापि वीर्यवान् ॥ ६५५ ॥
 इति रावणसेनां तां वर्धन्तीं सर्वसायकान् ।
 हस्त्यश्वरथयुक्तां ते विनिजघ्नुर्महाबलाः ।
 रामरावणयोर्युद्धमभूत्तत्रातिभीषणम् ॥ ६५६ ॥
 रावणेन विसृष्टानि शस्त्रास्त्राणि च यानि वै ।
 तानि छिद्यत्वा स्वशस्त्रैस्तु राघवः खे महाबलः ॥ ६५७ ॥
 शरेण सारथिं हत्वा दशमिश्च महाहयान् ।
 रावणस्य धनुश्छित्वा भिन्नेन च स राघवः ॥ ६५८ ॥
 मुकुटभङ्गं दशमिः कृत्वा तम्मस्तकं पुनः ।
 सुवर्णपुङ्खैर्दशमिः शरैर्विज्याध वीर्यवान् ॥ ६५९ ॥
 ततो दशास्यो व्याधितो रामयाणैर्भृशं तदा ।
 विवेश मन्त्रिभिर्नर्ततः स्वपुरं देवकण्ठकः ॥ ६६० ॥

बोधितस्तूर्यनादैस्तु गजयूथकमैश्च सः ।
 सुप्राकारं समुल्लङ्घ्य कुम्भकर्णो विनिर्गतः ॥ ६६१ ॥
 उत्तुङ्गस्वनदेहोऽसौ भीमदृष्टिर्मेहाबलः ।
 वानरान्भक्षयन्द्दृष्टो विचचार क्रुधान्वितः ॥ ६६२ ॥
 तं दृष्टोत्पत्य सुग्रीवस्तलेनोरस्यताडयत् ।
 कर्णद्वयं कराभ्यां तु छित्त्वा चक्रेण नासिकाम् ॥ ६६३ ॥
 क्षणमात्रेण हतवान्क्षिप्रकारी कपीश्वरः ।
 ताडितो वानरेन्द्रेण कर्णनासैर्विनाकृतः ॥ ६६४ ॥
 कुम्भकर्णोऽपि तद्रक्तं स्वकीयं घ्राणनिःसृतम् ।
 रामं हृष्ट्वा वभापेऽथ युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ६६५ ॥
 कवन्धोऽहमस्मि नेति वदतोः सांप्रतं रणे ।
 इत्युक्ते जहसुः सर्वे वानरा हृष्टमानसाः ॥ ६६६ ॥
 धूम्राक्षकस्य नादांश्च संख्यातीतान्निशाचरान् ।
 सर्वतो युद्धमानांश्च रक्षोनाथान्रणेऽधिकान् ॥ ६६७ ॥
 राघवो घातयित्वा तु वानरेन्द्रैः स्वयं ततः ।
 चक्रे स विशिखैः स्थाण्डु कुम्भकर्णकवन्धकम् ॥ ६६८ ॥
 अपनीयेन्द्रजित्पाशं गरुडेनागतेन सः ।
 रामो भ्रात्रा सहोत्तिष्ठञ्चुशुभे वानरैर्वृतः ॥ ६६९ ॥
 व्यर्थं गते इन्द्रजिति कुम्भकर्णे निपातिते ।
 लङ्कानाथस्ततः क्रुद्धः पुत्रं त्रिशिरसं पुनः ॥ ६७० ॥
 अतिक्राममहाकायौ देवान्तकनरान्तकौ ।
 यूयं गत्वा तु तत्राय तौ नरावनिजघ्नतः (?) ॥ ६७१ ॥
 तान्प्रियुज्य दशग्रीवः पुत्रानेवं पुनर्ग्रीवित् ।
 महोदरमहापार्श्वौ सर्वैरतैर्महाबलैः ।
 युवां व्रजत तौ हन्तुमुद्यतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६७२ ॥
 दृष्ट्वा तानागतांश्चैव युध्यमानान्रणे रिपून् ।
 आनिन्ये लक्ष्मणः पाद्भिः शरैस्तीक्ष्णैर्यमालयम् ।
 वानराणां समूहैश्च स्थिष्टांश्च रजनीचरान् ॥ ६७३ ॥
 सुग्रीवेण हतः कुम्भो राक्षसो घलदर्पितः ।
 निकुम्भो घायुपुत्रेण निहतो देवभीतिदः ॥ ६७४ ॥

विरूपाक्षं युध्यमानं गदया तु विभीषणः ।
 भीममेकाश्वपतिं च घानरेन्द्रो निजघ्नतुः ।
 अङ्गदो जाम्बवांश्चाथ हरयोऽन्यान्निशाचरान् ॥ ६७५ ॥
 युद्धमानस्तु तं भीमं मकराक्षं महाबलम् ।
 जघान रामो बाणेन बाणवृष्टिकरं नृपः ॥ ६७६ ॥
 इन्द्रजिन्मन्त्रलब्धं तु रथमारुह्य खे पुनः ।
 घानरेन्द्रेषु सर्वेषु शरवर्षे वर्षे सः ॥ ६७७ ॥
 रात्रौ तद्वाणमिच्छं तु वनं सर्वं स राघवः ।
 निश्चेष्टमाखिलं वृष्ट्वा जाम्बवत्प्रेरितस्तदा ॥ ६७८ ॥
 धीर्यादौपधमानीय हनुमान्मारुतात्मजः ।
 भूमौ शयानमुत्थाप्य रामं हरिगणांस्तदा ॥ ६७९ ॥
 तैरेव घानरैः सोऽथ ज्वलितोल्काकरैर्निशि ।
 दाहयामास लङ्कां तु हस्त्यश्वरथराक्षसाम् ॥ ६८० ॥
 वर्षन्तं शरजालानि सर्वदिक्षु घनो यथा ।
 स्वभ्रात्रा मेघनादं तु घातयामास राघवः ॥ ६८१ ॥
 घातितेष्वथ रक्षस्तु पुत्रमित्रादिवन्धुषु ।
 कारितेष्वथ विघ्नेषु होमजप्यादिकर्मणाम् ॥ ६८२ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवो लङ्काद्वारे विनिर्गतः ।
 कासौ राम इति ख्यातो मानुपस्तापसाकृतिः ॥ ६८३ ॥
 योद्धा कपिवलैः प्रोच्चैर्व्याहरन्राक्षसाधिपः ।
 वेगवश्लिर्विनीताश्वैर्युक्ताश्चिब्ररथे स्थितः ॥ ६८४ ॥
 अथायातं तु तं दृष्ट्वा रामः प्राह दशाननम् ।
 रामोऽहमत्र दुष्टात्मन्नेहि रावण मां प्रति ॥ ६८५ ॥
 हृद्युक्ते लक्ष्मणः प्राह रामं राजीत्यलौकिकम् ।
 अनेन रक्षसा योत्स्ये त्वं तिष्ठेति महाबलः ॥ ६८६ ॥
 स्योध स दशग्रीवं तयोर्युद्धममून्महत् ।
 देवा व्योम्नि विमानस्था धीक्ष्य तस्युर्महाबलम् ॥ ६८७ ॥
 ततो रावणशस्त्राणि भित्त्वा खे तीक्ष्णसायकैः ।
 लक्ष्मणः सारथिं हत्वा तस्याश्वानतिमल्लकैः ॥ ६८८ ॥

बोधितस्तूर्यनादैस्तु गंजयूथकमैश्च, सः ।
 सुप्राकारं समुल्लङ्घ्य कुम्भकर्णो विनिर्गतः ॥ ६६१ ॥
 उत्तुङ्गस्वनदेहोऽसौ भीमदृष्टिर्महाबलः ।
 वानरान्भक्षयन्दुष्टो विचचार कुधान्वितः ॥ ६६२ ॥
 तं दृष्टोत्पत्य सुप्रीवस्तलेनोरस्यताडयत् ।
 कर्णद्वयं कराभ्यां तु छित्त्वा वयत्रेण नासिकाम् ॥ ६६३ ॥
 क्षणमात्रेण हतवान्क्षिप्रकारी कपीश्वरः ।
 ताडितो वानरेन्द्रेण कर्णनासैर्विनाकृतः ॥ ६६४ ॥
 कुम्भकर्णोऽपि तद्रक्तं स्वकीयं घ्राणनिःसृतम् ।
 रामं दृष्ट्वा वभापेऽथ युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ६६५ ॥
 कवन्धोऽहमस्मि नेति घदतोः सांप्रतं रणे ।
 इत्युक्ते जहसुः सर्वे वानरा हृष्टमानसाः ॥ ६६६ ॥
 धूम्राक्षकस्य नादांश्च संख्यातीतान्निशाचरान् ।
 सर्वतो युद्धमानांश्च रक्षोनाथान्रणेऽधिकान् ॥ ६६७ ॥
 राघवो घातयित्वां तु वानरेन्द्रैः स्वयं ततः ।
 चक्रे स विशिलैः स्थाणु कुम्भकर्णकवन्धकम् ॥ ६६८ ॥
 अपनीयेन्द्रजित्पाशं गरुडेनागतेन सः ।
 रामो भ्रात्रा सहोत्तिष्ठन्शुभे वानरैर्वृतः ॥ ६६९ ॥
 व्यर्थं गते इन्द्रजिति कुम्भकर्णे निपातिते ।
 लङ्कानाथस्ततः क्रुद्धः पुत्रं त्रिशिरसं पुनः ॥ ६७० ॥
 अतिकायमहाकायौ देवान्तकनरान्तकौ ।
 यूयं गत्या तु तत्राद्य तौ नरावनिजघ्नतः (?) ॥ ६७१ ॥
 तान्नियुज्य दशग्रीवः पुत्रानेयं पुनर्ग्रीवीत् ।
 महोदरमहापार्श्वौ सर्वैरैतर्महाबलैः ।
 युवां मज्जत तौ हन्तुमुद्यतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ६७२ ॥
 दृष्ट्वा तानागतान्धैव युध्यमानान्रणे रिपून् ।
 आनिन्द्ये लक्ष्मणः पाङ्क्तिः शरैस्तीक्ष्णैर्यमालयम् ।
 वानराणां समूहैश्च स्थिष्टांश्च रजनीचरान् ॥ ६७३ ॥
 सुप्रीवेण हतः कुम्भो राक्षसो घलदर्पितः ।
 निकुम्भो पायुपुत्रेण निहतो देवर्भातिदः ॥ ६७४ ॥

विरूपाक्षं युध्यमानं गदया तु विभीषणः ।
 भीममेकाश्वपतिं च वानरेन्द्रो निजघ्नतुः ।
 अङ्गदो जाम्बवांश्चाथ हरयोऽन्यान्निशाचरान् ॥ ६७५ ॥
 युद्धमानस्तु तं भीमं मकराक्षं महाबलम् ।
 जघान रामो वाणेन थाणवृष्टिकरं नृपः ॥ ६७६ ॥
 इन्द्रजिन्मन्त्रलब्धं तु रथमारुह्य खे पुनः ।
 वानरेन्द्रेषु सर्वेषु शरवर्षे वर्षे सः ॥ ६७७ ॥
 रात्रौ तद्वाणाभिन्नं तु वनं सर्वं स राघवः ।
 निश्चेष्टमखिलं दृष्ट्वा जाम्बवत्प्रेरितस्तदा ॥ ६७८ ॥
 वीर्यादौपधमानीय हनूमान्मासृतात्मजः ।
 भूमौ शयानमुत्थाप्य रामं हरिगणांस्तदा ॥ ६७९ ॥
 तैरेव वानरैः सोऽथ ज्वालितोल्काकरैर्निशि ।
 दाहयामास लङ्कां तु हस्त्यश्वरथराक्षसाम् ॥ ६८० ॥
 वर्षन्तं शरजालानि सर्वदिक्षु घनो यथा ।
 स्वभ्रात्रा मेघनादं तु घातयामास राघवः ॥ ६८१ ॥
 घातितेष्वथ रक्षस्तु पुत्रमित्रादिवन्धुषु ।
 कारितेष्वथ विघ्नेषु होमजप्यादिकर्मणाम् ॥ ६८२ ॥
 ततः क्रुद्धो दशग्रीवो लङ्काद्वारे विनिर्गतः ।
 क्वासौ राम इति ख्यातो मानुषस्तापसाकृतिः ॥ ६८३ ॥
 योद्धा कपिवलैः प्रोच्चैर्व्याहरन्प्राक्षसाधिपः ।
 वेगवह्निर्विनीताश्वैर्युक्ताश्चित्ररथे स्थितः ॥ ६८४ ॥
 अथायान्तं तु तं दृष्ट्वा रामः प्राह दशाननम् ।
 रामोऽहमत्र दुष्टात्मप्रेहि रावण मां प्रति ॥ ६८५ ॥
 हृद्युक्ते लक्ष्मणः प्राह रामं राजीत्वलोचनम् ।
 अनेन रक्षसा योत्स्ये त्वं तिष्ठेति महाबलः ॥ ६८६ ॥
 यरोध स दशग्रीवं तयोर्युद्धमभून्महत् ।
 देवा व्योम्नि विमानस्था वीक्ष्य तस्युर्महाबलम् ॥ ६८७ ॥
 ततो रावणशस्त्राणि भित्त्वा खे तीक्ष्णसायकैः ।
 लक्ष्मणः सायकं हत्वा तस्याभ्यानतिमल्लिकैः ॥ ६८८ ॥

रावणस्य धनुश्छित्त्वा ध्वजं च निशितैः शरैः ।
 वक्षःस्थले महावीर्यो विव्याध परवीरहा ॥ ६८९ ॥
 ततो रथान्निपत्याधः क्षिप्रं राक्षसनायकः ।
 शक्तिं जग्राह कुपितो घण्टानादविनादिनीम् ।
 अग्निज्वालाज्वलज्जिह्वां महोल्कासदृशद्युतिम् ॥ ६९० ॥
 घण्टामुष्टिविनिक्षिप्ता शक्तिः सा लक्ष्मणोरसि ।
 विदार्योर्व्यां प्रविष्टा तु देवस्त्रस्तास्ततोऽम्बरे ॥ ६९१ ॥
 लक्ष्मणं पतितं दृष्ट्वा रुदद्भिर्वानरेश्वरैः ।
 दुःखितः सत्त्वमास्थाय तत्पार्श्वं प्राप्य राघवः ॥ ६९२ ॥
 शक्तिमुत्पाठ्य बाहुभ्यां दिव्यौषधिवलेन च ।
 अनुजं नीरुजं क्षिप्रं कारयामास राघवः ॥ ६९३ ॥
 ततः क्रुद्धो जगन्नाथो रामः कमललोचनः ।
 रावणस्य बलं शिष्टं हस्त्यश्वरथराक्षसम् ॥ ६९४ ॥
 हत्वा क्षणेन वीर्यात्मा तच्छरीरं तु सायकैः ।
 तीक्ष्णैर्जजरितं कृत्वा तस्थिधान्वानरैर्वृतः ॥ ६९५ ॥
 अथावेष्टो दशग्रीवः संज्ञां प्राप्य शनैः पुनः ।
 उत्थाय रावणः क्रुद्धः सिंहनादं ननाद च ।
 तन्नादश्रवणाद् व्योम्नि विव्रस्ता देवतागणाः ॥ ६९६ ॥
 पतास्मिन्नेव काले तु रामं प्राप्य महामुनिः ।
 रावणे बद्धवैरस्तु आगस्त्योऽर्कसमद्युतिः ।
 आदित्यहृदयं नाम मन्त्रं प्रादाज्जयप्रदम् ॥ ६९७ ॥
 तद्वत्तं वैष्णवं चापमतुलं सद्गुणे वृढम् ।
 पूजयित्वा तदादाय सज्यं कृत्वा महाबलः ॥ ६९८ ॥
 सौवर्णपुद्गैस्तीक्ष्णैः सशरैर्मर्मविदारणैः ।
 युयुधे राक्षसेन्द्रेण रघुनाथः प्रतापवान् ॥ ६९९ ॥
 ज्याघोषतलघोषेण पादसंघर्षणेन च ।
 त्रैलोक्यमखिलं पूर्णं रामरायणयोस्तदा ॥ ७०० ॥
 तयोस्तु युष्यतोस्तत्र भीमशक्त्योर्महामते ।
 परस्परविस्फुरास्त्रैर्व्योम्नि संमर्दनात्ततः ।
 समुत्थिता नृपश्रेष्ठ महोत्केय समन्ततः ॥ ७०१ ॥

रावणेन चिरं युद्धा रामो दाशरथिस्तदा ।
 दन्ताधरैस्तु दशभिरुग्रैर्युक्तानि वैरिणः ॥ ७०२ ॥
 शिरांसि तस्य चिच्छेद विरूपाणि रणे रिपोः ।
 सितदंष्ट्रैरपेतानि दन्तकोलाहलानि च ॥ ७०३ ॥
 पुनः पुनः प्ररूढानि सिंहनादवराणि च ।
 छित्त्वा छित्त्वा शिरांस्यस्य पृथग्भूतै(?) रावणस्य च ॥ ७०४ ॥
 पञ्चवाजियुतं रम्यं रथं मातलिमेव च ।
 प्रेषयामास देवेन्द्रो महान्तं लोकविश्रुतम् ॥ ७०५ ॥
 वैरिभ्रं रथमारूढः स्तूयमानो दिवौकसैः ।
 मातल्युक्तोपदेशस्तु रामदेवैः सनातनः ॥ ७०६ ॥
 ब्रह्मदत्तवरं दृष्ट्वा ब्रह्मास्त्रेण दशाननम् ।
 जघान वैरिणं क्रूरं रामरूपी जनार्दनः ॥ ७०७ ॥
 रामेण निहते तत्र रावणे सगणे रिपौ ।
 इन्द्राद्या देवताः सर्वाः परस्परमथाद्भुवन् ॥ ७०८ ॥
 रामो भूत्वा हरिस्तर्कमुत्तमं (?) वैरिणं रणे ।
 अन्यैरवध्यमपि तं जघान युधि रावणम् ॥ ७०९ ॥
 तस्मात्तं रामनामानमनन्तमजमच्युतम् ।
 पूजयामोऽवतीर्थोर्व्यामित्युक्त्वा ते दिवौकसः ॥ ७१० ॥
 नानाविमानैः श्रीमद्भिरवतीर्थं महीतले ।
 रुद्रेन्द्रचसुचन्द्राद्या विजितारिदशाननम् ॥ ७११ ॥
 विष्णुं जिष्णुं जगद्भूतिं सानुजं राममव्ययम् ।
 तं पूजयित्वा विधिवत्परिवार्यावतास्थिरे ॥ ७१२ ॥
 रामोऽयं पश्यतां देवा लक्ष्मणोऽयं व्यवस्थितः ।
 सुग्रीवो रविपुत्रोऽयं वायुपुत्रोऽयमास्थितः ।
 अङ्गदाद्यास्त्वमे सर्वे इत्युचुस्ते दिवौकसः ॥ ७१३ ॥
 गन्धामोदितनक्षत्रभ्रमराणिपदानुगा (?) ।
 देवस्त्रीकरसंयुक्ता राममूर्धनि शोभिता ।
 पपात पुष्पवृष्टिस्तु लक्ष्मणस्य च मूर्धनि ॥ ७१४ ॥
 ततो ब्रह्मा समागत्य हंसयानेन राघवम् ।
 अमोघाल्येन स्तोत्रेण स्तुत्वा राममबोधयत् ॥ ७१५ ॥
 २५

स्वं विष्णुरादिर्भूतानां मनोज्ञानद्वगव्ययः ।
 त्वमेव शाश्वतं ब्रह्म वेदान्तावेदितं परम् ॥ ७१६ ॥
 त्वया यद्य निहतो रावणो लोकरावणः ।
 तत्साधु सर्वलोकानां देवानां कर्म साधितम् ॥ ७१७ ॥
 इत्युक्ते पद्मयोनिौ तु शंकरः प्रीतिमास्थितः ।
 प्रशस्य रामं तन्मैत्रं प्राप्तं दशरथं नृपम् ।
 दर्शयित्वा ततो देवैः सीता शुद्धेत्यर्कतिर्यत् ७१८ ॥
 ततो बाहुवलयप्राप्तं विमानं पुष्पकं शुभम् ।
 पूतात्मारोप्य तां सीतां विशोकां भृशदूषिताम् ॥ ७१९ ॥
 वन्दितां वानरेन्द्रैस्तु सार्धं भ्रात्रा महाबलः ।
 रामस्तीर्णप्रतिशोऽसौ भरतासक्तमानसः ॥ ७२० ॥
 यातोऽयोध्यापुरीं रम्यां गत्वा तस्यां द्विजोत्तमैः ।
 अभिषिक्तो वशिष्ठाद्यैर्भरतेन प्रचोदितः ।
 भकरोद्धर्मराज्यं तु चिरं रामः प्रतापवान् ॥ ७२१ ॥

ततस्तु संपूज्य विसृज्य नायकौ
 शाखामृगाणामपि राक्षसानाम् ।
 यज्ञादिकं कर्म निजं च कृत्वा
 जनैश्च रामो दिवमाहरोह ॥ ७२२ ॥
 राजन्मया ते कथितं समासतो
 रामस्य हृद्याचरितं महात्मनः ।
 इदं च भक्त्या पठतां च शृण्वतां
 ददाति रामः स्वपदं जगत्पतिः ॥ ७२३ ॥

* * * *

अथ सूची ॥

पद्यं श्रीरामचन्द्रे निजचरणरजःस्पर्शमेध्यामयोध्यां
 लब्ध्वा स्वां राजधानीमधिधरणि महाधीश्वरे राजमाने ।
 काञ्चिन्मूर्त्या विपश्चिद् द्विज इव दिविपद्वृन्दचेतोलुसारी
 दूतो विन्ननिहेतोस्त्रिदशपतिरुते काल पवाजगाम ॥ ७२४ ॥
 सद्यः प्रोत्थाय दूरादतिरन्धिररत्नः सम्यगभ्यर्च्य पादौ
 तस्योक्तं श्रोतुकामः सपदि निजरहः कल्पयामास रामः ।
 तत्र द्वारि प्रसप्तशक्तिपतिनिवहं रोद्धमुद्दामबाहु-
 स्फूर्जदम्भोलिदम्भप्रातिहतपटये लक्ष्मणायादिदेश ॥ ७२५ ॥

भालभ्राजङ्गसिततिलकोद्गासिदिक्चक्रवालो
 मौञ्ज्यावद्भ्रिकट * नटकृष्णसाराजिनः * * ।
 तेजः साक्षादथ विधिवशाद् द्वारदेशानकस्मा-
 हुर्वासा द्रष्टुकामो रघुकुलतिलकं स्वस्तलादाजगाम ॥ ७२६ ॥

प्रासादेतस्य गत्वा रहसि रघुपतेर्लक्ष्मणो नम्रमौलि-
 नेत्वा प्रोवाच तस्यागमनमथ दृशा वीक्ष्य तं रामभद्रः ।
 सद्यः स्मृत्या प्रतिज्ञामथं चरणनते भ्रातरि स्वानुबन्धं
 वेद्यो दोलायमानः क्षणमिव विमृशन्मौनमङ्गीचकार ॥ ७२७ ॥

ज्ञात्वा नत्वा ततोऽगाद् द्वयमथ शरयूतीरमासाद्य धीरो
 धृत्वा ध्यानावधानं मनसि निजतनुं त्यक्तवाञ्छेषवैषः ।
 श्रुत्वैतद्रामभद्रः सपदि जगदिदं शून्यवन्मन्यमानः
 स्वलोकं देवयानैः सह निखिलजनैरादरादारुह ॥ ७२८ ॥

[इत्यवतारसौख्ये रामावतारो नाम सप्तमो हर्षः ॥]

२०८ ।

अथ श्रीकृष्णावतारः ॥ तत्र श्रीभागवते-

काथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ।
 राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥
 यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ।
 तत्राशिनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः ॥ २ ॥

[भाग० १०-१०-१२]

इत्यादिपरीक्षितप्रश्नानतरं श्रीशुक उवाच ।
 सम्यग्व्यवसिता बुद्धिस्तव राजार्पिसत्तम ।
 वामुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्टिकी रतिः ॥ ३ ॥
 वामुदेवकथाप्रश्नः पुरुपांस्त्रीन्पुनाति हि ।
 वक्तारं पृच्छकं श्रोतृस्तत्पादसलिलं यथा ॥ ४ ॥

[भाग० १०-१०-१५-१६]

आवाचवतारकारणमाह ।

भूमिर्दृप्तनृपव्याजदैत्यानि कशतायुतैः ।

आक्रान्ता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ ५ ॥

गौर्भृत्वाशुमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः ।

उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत ॥ ६ ॥

ब्रह्मा तदवधार्याथ सह देवैस्तया सह ।

जगाम सत्रिनयनस्तीरं क्षीरपयोनिधेः ॥ ७ ॥

तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकापिम् ।

पुरुषं पुरुषसूक्तेन ह्युपतस्थे समाहितः ॥ ८ ॥

गिरं समाधौ गगने समीरितां -

निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ।

गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुन-

र्विधीयतामाशु तथैव माचिरम् ॥ ९ ॥

[भाग० १०.१.१७-२१]

पौरुषीं पुरुषो भगवांस्तत्संबन्धिनीम् । गां वाचम् । मे मत्तः ।

पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो

भवद्भिरैर्यदुपपूजयताम् ।

स यावदुर्व्यां भरमीश्वरेश्वरः

स्वकालशक्त्या क्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ १० ॥

घसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान्पुरुषः परः ।

जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवन्तु सुरस्त्रियः ॥ ११ ॥

घासुदेवकलानन्तः सहस्रवदनः स्वराद् ।

अग्रजो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ १२ ॥

विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत् ।

आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्याथं संभविष्यति ॥ १३ ॥

7c T तदुपधार्यं for तदवधार्यं.

8d T उपतस्थे for ह्युपतस्थे.

11c A

सत्पूजार्थं for सत्प्रियार्थं.

12c T अग्रतो for अग्रजो.

इत्यादिश्यामरगणान्प्रजापतिपतिर्विभुः ।

आश्यास्य च महीं गीर्भिः स्वं धाम परमं ययौ ॥ १५ ॥

[भाग. १०.१.२२-२६]

अथ कंसकारागारं भगवदवतारं प्रस्ताति ।

शूरसेनो यदुपतिर्मथुरामवसत्पुरीम् ।

माथुराब्दशूरसेनांश्च विषयान्बुभुजे पुरा ॥ १५ ॥

राजधानी ततः साभूत्सर्वयादवभूभुजाम् ।

मथुरा भगवान्यत्र नित्यं संनिहितो हरिः ॥ १६ ॥

तस्यां तु कर्हिचिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्धहः ।

देवस्या सूर्यया सार्द्धं प्रयाणे रथमारहत् ॥ १७ ॥

सूर्यया नयोढया । .

उग्रसेनसुतः कंसो भगिन्याः प्रियकाम्यया ।

रदमीन्हयानां जग्राह रौन्मै रथशतैर्वृतः ॥ १८ ॥

[भाग. १०.१.२७-३०]

अथ सूची ॥

गजानामश्वानां शतमथ च रत्नानि विधिव-

त्सुताप्रीत्या प्रादादतिरचिरौर्चीपि नृपतिः ।

मृदङ्गाद्यैर्चाद्यैः परमरचिरैर्हृष्टहृदयो

वियद्गार्णां कंसः श्रवणविषये नूनमकरोत् ॥ १९ ॥

गर्भोऽष्टमोऽस्यास्तव नाशकारी

भविष्यतीत्यम्बरतो वचांसि ।

आरुण्यं सद्यः स्फुरिताधरश्री-

निहन्तुमेनामसिमाचकपं ॥ २० ॥

तं सान्त्वयन्सपदि तत्त्वपराणि भूय-

स्तस्मै वचांसि वसुदेव उदाजहार ।

श्रुत्वाप्यसौ न विरराम यदा विमृश्य

स स्वीचकार तनयान्स्वयमेव दातुम् ॥ २१ ॥

कंसो निवृत्ते भगिनीविनाश-
हेतोर्व्यतीते समये सुखेन ।
सा देवकी सूनुमसूत सौम्य-
माद्यं सुराणामपि घन्दनीयम् ॥ २२ ॥

- * कंसायातिनृशंसाय सुतमानकदुन्दुभिः ।
जातमावेदयामास प्रीतिस्तत्याज तं च सः ॥ २३ ॥

अथ श्रीभागवते ।

नन्दाद्या ये व्रजे गोपा याश्चामीपां च योपितः ।
वृष्णयो वसुदेवाद्या देवभ्याद्या यदुखियः ॥ २४ ॥
सर्वे ते देवताप्राया उभयोरपि भारत ।
ज्ञातयो यन्धुसुहृदो ये च कंसमनुव्रताः ॥ २५ ॥

[भाग १०.१.६२-६३]

[गतेऽथ वसुदेवे तु देवकार्यार्थमुद्यतः ।]
एतत्कंसाय भगवाब्दाशंसाभ्येत्य नारदः ।
भूमेर्भारतयमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥ २६ ॥

[भाग. १०.१.६४]

उभयोः वसुदेवन्दयोः । वधोद्यमं देवकृतमिति शेषः ॥
ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यदुन्मत्या सुरानिति ॥
देवक्यां गर्भसंवन्धं विष्ण्वंशं स्ववधं प्रति ॥ २७ ॥
देवकीं वसुदेवं च निगृह्य निगडेऽग्रहीत् ।
जातं जातमहस्पृशं तयोरजनशङ्कया ॥ २८ ॥

अजनो विष्णुः ॥

[भाग० १०.१.६५-६६]

आत्मानमिह संजातं जानन्प्राग्विष्णुना हतम् ।
महासुरं कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥ २९ ॥

[भाग० १०.१.६८]

मातरं पितरं भ्रातृभार्याश्च सुहृदः सखीन् ।
प्रन्ति रासुवृषां लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ॥ ३० ॥

[भाग० १०.१.६७]

उग्रसेनं च पितरं यदुभोजान्धकाधिपम् ।
स्वयं निगृह्य युभुजे शूरसेनाग्महाग्रलः ॥ ३१ ॥

[भाग० १०१०६९]

यदूनां विरोधमाह ।

प्रलम्बवक्त्राणूरतृणावतमहाशनैः ।
मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ ३२ ॥
अन्यैश्चासुरभूपालैर्वाणभौमादिभिर्वृतः ।
यदूनां कदनं चक्रे बली मागधसंश्रयः ॥ ३३ ॥

[भाग० १०२०१-२]

भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम् ।
यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥ ३४ ॥

[भाग० १०२०६]

देवक्या जठरे गर्भे शोपाल्यं धाम मामकम् ।
तत्संनिकृष्य रोहिण्या उदरे संनिवेशय ॥ ३५ ॥
अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ।
प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नन्दपत्न्यां भविष्यासि ॥ ३६ ॥
अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामचरेश्वरीम् ।
धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ ३७ ॥
नामधेयानि कुर्वन्ति स्थानानि च नरा भुवि ।
दुर्गंति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ ३८ ॥
कुमुदा चण्डिका कृष्णा माधवी कन्यकेति च ।
माया नारायणीशानी शारदेत्यम्बिकेति च ॥ ३९ ॥
गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि ।
रामेति लोकरमणाद्वलं बलयदुच्छ्रयात् ॥ ४० ॥
संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ।
प्रतिगृह्य प्रतिश्रुत्य गां गता तत्तथाकरोत् ॥ ४१ ॥
गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ।
अहो विलसितो गर्भ इति पौरा विचुकुशुः ॥ ४२ ॥

भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकर ।
 आविवेशाशभागेन मन आनकदुन्दुभे ॥ ४३ ॥
 स विभ्रत्पौरुष धाम भ्राजमानो यथा रवि ।
 दुःसदो दुर्विपहो भूतानां सयभूव ह ॥ ४४ ॥

ततो जगन्मङ्गलमच्युताश
 समाहित शूरसुतेन देवी ।
 दधार सर्वात्मकमात्मभूत
 काष्ठा यथानन्दकर मनस्त ॥ ४५ ॥

सा देवकी सर्वजगन्निवास
 निवासभूता नितरा न रेजे ।
 भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्रा
 सरस्यती ज्ञानखले यथा सती ॥ ४६ ॥

ता वीक्ष्य कस प्रभया जितान्तरा
 निरोचयन्तीं भवन शुचिस्मिताम् ।
 आहूय मे प्राणहरे हरिर्गुहा
 ध्रुव धिती यन्न पुरेयमीदृशी ॥ ४७ ॥

किमद्य तस्मिन्करणीयमाशु मे
 यदर्थतन्त्रो न विहन्ति पौरुषम् ।
 स्त्रिया स्वसुर्गुरमत्या वधोऽयं
 यश ध्रिय हन्त्यनु कालमायु ॥ ४८ ॥

स्वय स जीवन्पल्लु संपरेतो
 पतंत योऽत्यन्तनृशसितेन ।
 देहे मृते त मनुजा शपन्ति
 गन्ता तमाऽन्ध तनुमानिनो भ्रुवम् ॥ ४९ ॥

इति घोरतमाद्गावात्स निवृत्त स्वय प्रभु ।
 आस्ते प्रनीशस्तज्जन्म हरेर्येयानुयन्धरृत् ॥ ५० ॥

आसीन संनिशस्तिष्ठन्भुजान पर्यटन्महीम् ।
 चिन्तयानो हृषीपेशमपदयत्तन्मयं जगत् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ।
देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् ॥ ५२ ॥

[भाग० १००-२०८-२५]

घृपणं कामवर्षिणम् ॥

अथ सूची ॥

ब्रह्मेशानपुरोगमा दिविपदो ज्ञात्वा हरिं देवकी-
गर्भस्थं सपदि प्रफुल्लकमलप्रोद्भासिनेत्रधियः ।
सत्यत्वेन जगत्प्रपञ्चकतया देवं दयावारिधिं
भूमारोद्धरणक्षमं मधुरया याचा चिरं तुष्टुवुः ॥ ५३ ॥

श्रीभागवते । श्रीशुक उवाच ।

अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ।
यथैवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ ५४ ॥
दिशः प्रसेदुर्गंगनं निर्मलोद्गुणोदयम् ।
मही मङ्गलभूयिष्ठपुरग्रामवजाकरा ॥ ५५ ॥
नद्यः प्रसन्नसलिला हृदा अम्बुरुहधियः ।
द्विजालिकुलसंनदस्तवका वनराजयः ॥ ५६ ॥
घवौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शुचिः ।
अग्रयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिन्द्रत ॥ ५७ ॥
मनांस्यासम्प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ।
जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुःसुभयो दिवि ॥ ५८ ॥
जगुः किंनरगन्धर्वास्तुष्टुवुः सिद्धचारणाः ।
विद्याधर्यश्च ननृतुरप्सरोभिः समं ततः ॥ ५९ ॥
मुमुचुर्मुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ।
मन्दं मन्दं जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ॥ ६० ॥
निशीथे तम उञ्चूते जायमाने जनार्दने ।
देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाधर्यः ।
आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशान्दुरिव पुष्कलः ॥ ६१ ॥

[भाग० १००-३-१-८]

56b T जलरुहधियः for अम्बुरुह°. 59d T तदा for सतः. 61d T सर्वगुहाधर्यः for गुहाधर्यः.

अथ सूची ॥

लोलकुण्डलचारुगण्डयुगलं स्फूर्जन्मुखाम्भोरुहं
कञ्जाभेषु चतुर्षु बाहुषु गदाचक्राञ्जशङ्खत्रियम् ।
दीप्तं वक्षसि कौस्तुभद्युतिभरैरालोम्य जातं हरिं
हर्षादानकदुन्दुभिः प्रतिपदं तृष्टाव दिष्टया शनैः ॥ ६२ ॥

कंसत्रासवशादयं च मनसा लक्षं गवां प्राददा-
द्विप्रेभ्यो विधिवच्चकार मनसा तत्कालकृत्याः क्रियाः ।
सद्योजातमजं निरीक्ष्य नितरां निर्वर्ण्य वसत्रथियं
हर्षोत्फुल्लविलोचनाथ शनैरस्तादमुं देवकी ॥ ६३ ॥

विष्णो रूपं दिव्यमीदृक्स्वकीयं
संहत्यास्मांस्त्राहि कंसस्य भीतेः ।
एतज्जाने गर्भगोऽयं त्वमासी-
रीश व्यक्ता वञ्चनैषा जनानाम् ॥ ६४ ॥

प्राचीनेषु विधाय जन्मसु युवामुग्रं तपो मत्कृते
विष्णुर्वात्मनरूपधारिणमहो मत्मात्मजं प्रापतुः ।
भूयो भक्तिभरेण वां करुणया जातोऽस्मि युष्मद्गृहे
पित्रोरेतदुद्दीर्घं दैवतमणिर्वालोऽभवत्प्राकृतः ॥ ६५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रणोदितः
सुतं समादाय स सूक्तिकागृहात् ।
यदा बहिर्गन्तुमियेष तर्ह्यजा
या योगमायाजनि नन्दजायया ॥ ६६ ॥

तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु
द्वाःस्थेषु पारेष्वपि शायितेष्वथ ।
झरस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया
बृहत्कपाटायसक्रीलशृङ्खलः ॥ ६७ ॥

ताः कृष्णावाहे वसुदेव आगते
स्वयं व्यदीर्यन्त तमो यथा रवेः ।
पयसं पजन्य उपांशुगर्जितः
शेषोऽन्वगाद्भारि निशारयन्कर्णैः ॥ ६८ ॥

मघोनि वर्षत्यसकृद्यमानुजा
 गम्भीरतोयैघजवोर्मिफनिला ।
 भयानकावर्तशताकुला नदी
 मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेः ॥ ६९ ॥
 नन्दव्रजं शौरिरुपेत्य तत्र ता-
 म्गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ।
 सुतं यशोदाशयने निधाय त-
 त्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥ ७० ॥

देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ।
 प्रतिमुच्य पदोलोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ ७१ ॥
 यशोदा नन्दपत्नी च जातं परमबुध्यत ।
 न तल्लिङ्गं परिश्रान्ता निद्रयापगतस्मृतिः ॥ ७२ ॥

[भाग० १०. ३. ४७-५३]

श्रीशुक उवाच ।

बहिरन्तःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदावृताः ।
 ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ ७३ ॥
 ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ।
 आचख्युभोजराजाय यदुद्दिग्गः प्रतीक्षते ॥ ७४ ॥
 स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोऽयमिति विह्वलः ।
 सूतीगृहमगाच्छीघ्रं प्रसपलम्मुक्तमूर्धजः ॥ ७५ ॥
 तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ।
 सुतेयं तव कल्याण स्त्रियं नो हन्तुमर्हसि ॥ ७६ ॥
 बहवो हिंसिता भ्रातः शिशवः पादकोपमाः ।
 त्वया दैवनिस्त्रेण पुत्रिकैका प्रदीयताम् ॥ ७७ ॥
 नन्वहं ते ह्यवरजा दीना हतसुता विभो ।
 दातुमर्हसि मन्दाया अङ्गेमां चरमां प्रजाम् ॥ ७८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उपगूह्यात्मजामेवं रुदन्त्या दीनदीनवत् ।
 याचितस्तां विनिर्भत्स्य हस्तादाच्चिच्छिदे खलः ॥ ७९ ॥

तां गृहीत्वा चरणयोजीतमात्रां स्वसुः सुताम् ।
 अपोधयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८० ॥
 सा तद्धस्तात्समुत्पत्य सद्यो देव्यम्बरं गता ।
 अदृश्यतानुजा विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ८१ ॥
 दिव्यस्नग्म्वरालेपरत्नाभरणभूषिता ।
 धनुश्चर्मैपुगूलासिशङ्खचक्रगदाधरा ॥ ८२ ॥
 सिद्धचारणगन्धर्वैरप्सरःकिंनरोरसैः ।
 उपाहृतोरुवलिभिः स्तूयमानेदमव्रवीत् ॥ ८३ ॥

घण्डिकोवाच ।

किं मया हतया मन्द जातः खलु तवान्तरुत् ।
 यत्र क्वचित्पूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान्वृथा ॥ ८४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ।
 बहुनामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ ८५ ॥
 तथाभिहितमाकर्ण्य कंसः परमविस्मितः ।
 देयकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रथितोऽब्रवीत् ॥ ८६ ॥

कंस उवाच ।

अहो भगिन्यहो माम मया वां घत पाप्मना ।
 पुत्र्याद् इयापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः ॥ ८७ ॥
 स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्यक्तज्ञातिसुहृत्खलः ।
 फाल्लोकान्वै गमिष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥ ८८ ॥
 दैद्यमप्यनृतं वक्ति न मर्त्या एव केवलम् ।
 यद्विश्रम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवाञ्छिशन् ॥ ८९ ॥
 मा शोचतं महाभागावात्मजान्स्वदृढतंभुजः ।
 जन्तवो न सदैक्य दैवाधीना महामते ॥ ९० ॥
 भुवि भौमानि भूतानि यथा यान्त्यपयान्ति च ।
 नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥ ९१ ॥

82c T धनुःश्लेषुचर्माभिः 90b T स्वात्मजान् for आत्मजान्; d T तदामते;
 T notes v.1 सहासते for महामते

यथानेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ।
 देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ ९२ ॥
 तस्माद्भद्रे स्वतनयान्यया व्यापादितानपि ।
 मानुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विन्दतेऽवशः ॥ ९३ ॥
 यावद्धतोऽस्मि हन्तास्मीत्यात्मानं मन्यते स्वदृक् ।
 तावत्तदभिमान्यज्ञो वाध्यवाधकतामियात् ॥ ९४ ॥
 क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनव्रतसलाः ।
 इत्युक्त्वाशुमुखः पादौ श्यालस्वस्त्रोरथाग्रहीत् ॥ ९५ ॥
 माचयामास निगडाद्विश्रब्धः कन्यकागिरा ।
 देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ ९६ ॥
 भ्रातुः समनुत्पत्तस्य क्षान्तरोषा च देवकी ।
 व्यसृजद्भ्रसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच ह ॥ ९७ ॥

वसुदेव उवाच ।

एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनाम् ।
 अज्ञानप्रभवाहंघीः स्वपरेति भिदा यतः ॥ ९८ ॥
 शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ।
 मिथो घ्नन्तं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ ९९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः ।
 देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशदृहम् ॥ १०० ॥
 तस्यां राध्यां व्यतीतायां कंस आहूय मन्त्रिणः ।
 तेभ्य आचष्ट तत्सर्वं यदुक्तं योगमायया ॥ १०१ ॥
 आकर्ष्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ।
 देवान्प्रतिकृतामर्षां दैतेया नातिकोविदाः ॥ १०२ ॥

दैत्या ऊचुः ।

एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ।
 अनिर्देशान्निर्देशांश्च हनिष्यामोऽद्य वै शिशून् ॥ १०३ ॥
 किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ।
 नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोपैर्धनुपस्तव ॥ १०४ ॥

अस्यतस्ते शरघ्रातैर्हृन्व्यमानाः समन्ततः ।
जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ १०५ ॥
केचित्प्राञ्जलयो भीता न्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ।
मुक्तकच्छशिप्राः केचिद्भीताः स्म इति चादिनः ॥ १०६ ॥

न त्वं विस्मृ(सृ)तशस्त्रास्त्रान्विरथान्भयसंनतान् ।
हंस्यन्थासक्तविमुगान्भग्नचापानयुध्यतः ॥ १०७ ॥
किं धेमशूरैर्विबुधैरसंयुगाविकल्प्यैः ।
रहोजुपा किं हरिणा शंभुना वा वनौकसा ॥ १०८ ॥
किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता ।
तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ।
ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ १०९ ॥

यथामयोगे समुपेक्षितो नृभि-
र्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ।
यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा
रिपुर्महान्वद्भवलो न चाल्यते ॥ ११० ॥

मूलं विष्णुर्हि देवानां यतो धर्मः सनातनः ।
तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाः सदक्षिणाः ॥ १११ ॥

[भाग० १०.४.१-३९]

विप्रा गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ।
श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ११२ ॥
स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसुरद्विद् गुहाशयः ।
तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥ ११३ ॥
एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह संमन्व्य दुर्मतिः ।
ब्रह्मर्हिंसां हितं मेने कालपाशावृतोऽसुरः ॥ ११४ ॥
संदिश्य साधुलोकस्य कदने कदनाप्रियान् ।
कामरूपधरान्दिक्षु दानवान्गृहमाविशत् ॥ ११५ ॥
ते वै रजःप्रकृतयस्तमसा मूढचेतसः ।
सतां विद्वेषमाचेरारादागतमन्यवः ॥ ११६ ॥

[भाग० १०.४.४०-४५]

106 a T दीना for भीता, T notes: भीता इति पाठ. 107 b T भयसंनतान्
for भयसन्नान् III a T हि विष्णु (by transp); b T यत्र for यतो.

श्रीशुक उवाच ।

नन्दश्चात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः ।
 आह्वय विप्रान्देवशान्स्तातः शुचिरलंकृतः ॥ ११७ ॥
 वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै ।
 कारयामास विधिवत्पितृदेवार्चनादिकम् ॥ ११८ ॥
 धेनूनां नियुते प्रादाच्छिप्रेभ्यः समलंकृते ।
 तिलाद्रीन्सप्त रत्नौघाब्दातकौम्भाम्बरावृतान् ॥ ११९ ॥
 कालेन स्नानशौचाभ्यां संस्कारैस्तपसेज्यया ।
 शुध्यन्ति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्मात्मविद्यया ॥ १२० ॥
 सौमङ्गल्यगिरो विप्राः सूतमागधधन्दिनः ।
 गायकाश्च जगुर्दुर्भयौ दुन्दुभयो मुहुः ॥ १२१ ॥
 ब्रजः समृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहान्तरः ।
 चित्रध्वजपताकास्रक्चैलपल्लवतोरणः ॥ १२२ ॥
 गावो वृषाश्च वत्साश्च हरिद्रातैलरूपिताः ।
 विचित्रधातुवर्हस्त्रग्वस्त्रकाञ्चनमालिनः ॥ १२३ ॥
 महाहृदस्त्राभरणाः कञ्चुकोष्णीपभूपिताः ।
 गोपाः समाययू राजन्नानोपायनपाणयः ॥ १२४ ॥
 गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवम् ।
 आत्मानं भूपयांचक्रुर्वस्त्राकल्पाञ्जनादिभिः ॥ १२५ ॥
 नवकुङ्कुमकिञ्जल्कमुखपङ्कजभूतयः ।
 बलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥ १२६ ॥
 गोप्यः सुमृष्टमणिकुण्डलनिष्ककण्ठा-
 श्चित्राम्बराः पथि शिखाच्युतमाल्यवर्षाः ।
 नन्दालयं सबलयो ब्रजतीर्थैरेजु-
 व्यालौलकुण्डलपर्योधरहारशौभाः ॥ १२७ ॥

[भाग० १० पृ० १-११.

118 d T 'र्चन तग for 'र्चनादिः

119c T रत्नौघं for रत्नौघान्

122 d T 'तोरणै for तोरणा . 123a T गावो वृषा वत्सतरा .

127a T 'निष्क-

कण्ठ्य for निष्ककण्ठा ; c T सबलया for सबलयो .

अथ सूची ॥

गोप्यो गानपरायणा इतइतो नृत्यन्ति वीतत्रपा
गोपाः पीतपट्टावृता दधिजलैः सिञ्चन्ति तत्रागताम् ।
नन्दो वेदविचक्षणाय विदुषे वृन्दं गत्रां प्राददा-
दानन्दो ब्रजवासिनामुदभवन्नन्दस्य पुत्रोऽभवत् ॥ १२८ ॥

श्रीभागवते ॥

नन्दः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरुद्वह ।
गोपान्गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः । १२९ ॥
वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नन्दमागतम् ।
ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनम् ॥ १३० ॥
तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ।
प्रीतः प्रियतमं दोर्भ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः ॥ १३१ ॥

[भाग० १० ५.१९-२१]

वसुदेव उवाच ।

दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ।
प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत्समपद्यत ॥ १३२ ॥
दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन्वर्तमानः पुनर्भयः ।
उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ १३३ ॥
नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ।
ओघेन व्यूह्यमानानां श्रवानां श्रोतसो यथा ॥ १३४ ॥
कच्चित्पराय्यं निरुजं भूर्यम्बुतृणवीरुधम् ।
बृहद्वनं तदधुना यत्रास्ते त्वं सुहृदृतः ॥ १३५ ॥
भ्रातर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्वजे ।
तातं भयन्तं मन्यातो भवद्भ्यामुपलालितः ॥ १३६ ॥
पुंसस्त्रिघणो विहितः सुहृदो ह्यनुभाविताः ।
न तेषु ह्रियमानेषु त्रिघणोऽर्थाय कल्पते ॥ १३७ ॥

नन्द उवाच ।

अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ।
एकावशिष्टावरजा कन्या सापि दिवं गता ॥ १३८ ॥

नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयमदृष्टपरमो जनः ।
अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ॥ १३९ ॥

वसुदेव उवाच ।

करो वै वार्षिको दत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः ।
नेह स्थेयं बहुतिथं सन्त्युत्पाताश्च गोकुले । १४० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति नन्दादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ।
अनोभिरनङ्घ्रिचैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ १४१ ॥

[भाग० १० ५ २३-३२]

अथ सूची ॥

नन्दे निजव्रजगते वसुदेववाचा
संचिन्त्य चारु चरणाम्बुजमेव विष्णोः ।
श्रौत्पातिकानि किल कंसवचोनुसाम्नि-
तद्भृत्यवर्गविहितानि समाहृतानि ॥ १४२ ॥

योपिद्वेषमुपेत्य सुन्दरतरं प्राप्ता व्रजं पूतना
कंसाद्वैवशादुपेत्य भवतं नन्दस्य चादूक्तिमि ।
कृष्णं वीक्ष्य निरन्तरेण नितरामाघ्राय मौलिं हरे-
रङ्घ्रे किं च निघाय नीरदृष्टिं स्तन्यं स्पर्शयं वदौ ॥ १४३ ॥

सत्पीयूषमयूखनिर्मलमुखीं कुन्दावदाताम्बरा-
मीपल्लम्बितकेशपादाविलसत्पुष्पश्रियोल्लासिनीम् ।
सम्यग्वीक्ष्य दृग्बन्धलेन भगवान्निज्ञाय तां डाकिनी-
मस्याः पाणिसरोजपीडितकुचं प्राणान्पयोमिः पवौ ॥ १४४ ॥

सा सद्योऽतिकरालपीवस्तनुर्मां मुञ्च मुञ्चाधुना
मुञ्चेत्यस्फुटमापिणी निपतिता भूमौ व्यसू राक्षसी ।
वालं तत्र विलोम्य वक्षसि सुखं क्रीडन्तमस्यास्तनौ
गोपा विस्मयमागताः प्रतिपदं रक्षां च चकुर्हरेः ॥ १४५ ॥

मुदा यशोदा सह गोपिकाभि-
राग्राय मौलिं मधुसूदनस्य ।
सविस्मयोत्फुल्लविलोचनान्ता
नीराजनामादरतश्चकार ॥ १४६ ॥

अहो महत्त्वं पुरुषोत्तमस्य
दत्त्वा स्तनं कृष्णजिघांसयापि ।
या योगिभिर्ध्यानपरैरुपेया
तां पूतना सद्गतिमाससाद् ॥ १४७ ॥

औत्थानिकोत्सवविधौ सह गोपिकाभि-
रभ्या शिशुं विमलशिल्पतले चकार ।
ऊर्ध्वं विधाय नवकोमलपादपद्मं
कौतूहलेन शकटं भगवान्बभञ्ज ॥ १४८ ॥

तत्रागत्याथ गोपाः शकटमति शिशोः पार्श्वतो भङ्गभाण्डं
दृष्ट्वा हा कष्टमेतत्किमिति किमिति च प्रोचुरादाय कृष्णम् ।
विप्राः सूक्तैः सदुक्तैरतिरुचिररुचो रक्षणादीनि चकु-
र्भूर्धन्याग्राय माता हरिममितगुणग्राममङ्गे चकार ॥ १४९ ॥

यशोदा स्वादद्वादतिगुरुतया तं शिशुमपि
क्षितौ धृत्वा विष्णोश्चरणकमलध्यानमकरोत् ।
तृणावर्तो दैत्योऽप्यतिविषमवात्याकृतिरसौ
जह्वार धाकृष्णं वियति विसरम्पांशुविषमः ॥ १५० ॥

अपश्यन्ती बालं विकलहृदया हन्त जननी
निरानन्दो नन्दः सपदि सुहृदो मूढमनसः ।
इति श्रुत्वा कृष्णो वियति विचरन्तं दितिसुतं
गले गाढं धृत्वा सपदि गलितप्राणमकरोत् ॥ १५१ ॥

भीभागवते ॥

तमन्तरिक्षात्पतितं शिलायां
त्रिदीपंसर्षाद्ययवं फरालम् ।
पुरं यथा रट्टशारेण विद्धं
त्रिव्यो रुदम्या ददनुः समेताः ॥ १५२ ॥

आदाय मात्रे प्रतिहृत्य विस्मिताः
कृष्णं च तस्योरसि लम्बमानम् ।
तं स्वास्तिमन्तं पुरुषादनीतं
विहायसा मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ १५३ ॥

गोप्यः सगोपाः किल नन्दमुष्या
लब्धाशिपुः प्रापुरतीव मोदम् ।
अहो यतात्यद्भुतमेव रक्षसा
यालोऽनिवृत्तिं गमितोऽभ्यगात्पुनः ॥ १५४ ॥

हिंस्रः स्वपापेन च हिंसितः खलः
साधुः समत्वेन भयात्प्रमुच्यते ।
किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं
पूर्तेष्टदत्तमुत भूतसौहृदम् ।
यत्संपरेतः पुनरेव वालकौ
दिष्टया स्वबन्धुप्रणयादुपस्थितः ॥ १५५ ॥

दृष्ट्वाद्भुतानि बहुशो नन्दगोपो बृहद्भने ।
बभ्रुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः ॥ १५६ ॥
तृणावर्तांगमे दृष्ट्वागौरवाशङ्किनीं प्रसूम् ।
योभयन्दर्शयामास जृम्भमाणो मुखे जगत् ॥ १५७ ॥
एकदामकमादाय स्वाङ्गमारोप्य भामिनी ।
प्रस्तुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता १५८ ॥
पीतप्रायस्य जननी सा तस्य रुचिरस्मितम् ।
मुखं लालयती राजञ्जुम्भतो दृशो इदम् ॥ १५९ ॥

खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः
सूर्येन्दुवह्निश्वसनाम्बुर्धोश्च ।
द्वीपात्रगांस्तद्बुहितुर्वनानि
भूतानि यानि स्थिरजङ्गमानि ॥ १६० ॥

सा वीक्ष्य विश्वं सहसा राजन्संजातवेषधुः ।
संमाल्य मृगशावार्क्षी नेत्रे आसीत्सुविस्मिता ॥ १६१ ॥

[भाग० १०-७ २९-३७]

154 a T च गोपा for सगोपा, b T लब्धा पुन for लब्धाशिपु 155 a T
वेहिंसित for च हिंसित, b T विमुच्यते for प्रमुच्यते. 155 d T प्रणयन् for प्रणयाद्,

अथ सूची ॥

व्रजं गगौं गत्वा यदुकुलगुरुः शौरिवचसा
 समायातो नन्दालयमथ शिशुं वीक्ष्य मुदितः ।
 तयोर्नामान्यथैरनुगतपदान्मेव विदधे
 विधिज्ञः संगुप्तं रहसि निवसन्कंसभयतः ॥ १६२ ॥
 चरन्तौ जानुभ्यामथ करयुगाभ्यामधिमहि
 स्फुरन्तौ प्रत्यङ्गं परिणतरजोरूपितरुची ।
 कदाचिज्जम्बालाकुलितललितौ कैतवशिशू
 मुदा मात्रोः प्रीतिं प्रतिपदमुदारौ विदधतुः ॥ १६३ ॥
 वत्सान्मुञ्चति गा र्णद्धि चपलो मुष्णाति कृष्णो दधि
 क्षीराणि क्षिपति क्षितौ तत्र सुतो दृष्टः क्वचिद्दीयते ।
 भाण्डं स्फोटयति स्वयं च शिशुभिः सर्षीपि भुङ्के बला-
 च्छुद्धैवं गुरुगोपिकाजनवचो लेभे यशोदा मुदम् ॥ १६४ ॥
 बालक्रीडनया मया सह गतः कृष्णो मृदं भुक्तवा-
 ङ्क्षुद्धैवं बलवाचमाह जननी किं कृष्ण सत्यं वचः ।
 मिथ्या मातरिदं विलोक्य सुखं व्यादेहि मत्संसुखं
 व्यादीर्णो वदने शिशोरथ जगद् दृष्ट्वा ययौ विस्मयम् ॥ १६५ ॥

धोभागवते ॥

इत्थं विदिततत्त्यायां गोपिकायां स ईश्वरः ।
 वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ॥ १६६ ॥
 सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी सारोप्यारोहमात्मजम् ।
 प्रवृद्धद्वेहकलिलद्वयास यथा पुरा ॥ १६७ ॥
 प्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्त्वतैः ।
 उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं सामन्यतारमजम् ॥ १६८ ॥

[भाग० १०.८.१३-१५]

अथ सूची ॥

दध्ना मन्थनकर्मणानुलमतिर्माता कदाचित्सुतं
 पीतस्तन्यमधेस्य चञ्चलतरं दाम्ना दृढोत्पलले ।
 यद्वा गाढमधेभ्य घघ्नकमले कृष्णस्य गुढस्मिता
 गायन्ती चरितं हरेरथ दधि स्फीतं ममन्थ स्वयम् ॥ १६९ ॥

श्रीभागवते ॥

तद्वाम वध्यमानस्य स्वात्मजस्य कृतागतः ।
 द्यद्गुलोनमभूत्तेन संदधेऽन्यच्च गोपिका ॥ १७० ॥
 यदास तदपि न्यूनं तेनान्यदपि संदधे ।
 तदपि द्यद्गुलं न्यूनं यद्यदादत्त बन्धनम् ॥ १७१ ॥
 एवं स्वगेहदामानि यशोदा संदधत्यपि ।
 गोपीनां सुस्मयन्तीनां स्मयन्ती विस्मिताभवत् ॥ १७२ ॥
 स्वमातुः स्विन्नगात्राया विल्लस्तकयररुजः ।
 दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत्स्वबन्धने ॥ १७३ ॥

[भाग० १०.९.१५-१८]

अथ सूची ॥

लोकेभ्यो निजभक्तभक्तिवशातां संदर्शयन्नम्वया
 वद्गोलूखलमाचकर्षं पुरतो दृष्ट्वा द्रुमावर्जुनौ ।
 तावुद्धर्तुमना बभञ्ज विचरन्मध्ये हरिलीलया
 पुत्राभ्यां धनदस्य च स्तुतिपदं प्राप्तः श्रियं यच्छतु ॥ १७४ ॥

श्रीभागवते ॥

[एवं संदर्शिता द्यद्गुलं हरिणा भृत्यवश्यता ।]
 स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येदं सेश्वरं वशे ॥ १७५ ॥
 नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया ।
 प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदात् ॥ १७६ ॥
 नार्यं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः ।
 ज्ञानिनां चात्मपोतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ १७७ ॥
 कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः ।
 अद्राक्षीद्वर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ ॥ १७८ ॥
 पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात् ।
 नलकूबरमणिप्रीयाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ ॥ १७९ ॥

[भाग० १०.९.१९-२३]

171 a T यदामीत् for यदास. 173 a T विल्लगात्राया for विल्ल^०. 175 a not found in A. 177 c T आत्मभूतानां for ^०पोतानां, T notes आत्मपोतानां as १.८

श्रीभागवते ॥

गोपा नन्दादयः श्रुत्वा दुर्मयोः पततो रवम् ।
 तत्राजगमुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशङ्किताः ॥ १८० ॥
 भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ ।
 यभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ १८१ ॥
 उल्लूखलं विकर्षन्तं दाम्ना यद्धं च बालकम् ।
 कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पातभयशङ्किताः ॥ १८२ ॥
 बाला अच्युरनेनेति तिरश्चीनमुल्लूखलम् ।
 विकर्षता मध्यगेन पुरुपावप्यवश्महि ॥ १८३ ॥
 न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति कस्यचित् ।
 बालस्योत्पाटनं तवोः केचित्संदिग्धचेतसः ॥ १८४ ॥
 उल्लूखलं विकर्षन्तं दाम्ना यद्धं स्वबालकम् ।
 विलोक्य नन्दः प्रहसद्बदनो विमुमोच ह ॥ १८५ ॥

[भाग० १०१११-६]

अथ सूची ॥

भक्तानामनुकम्पया प्रकटयन्स्वं बालरूपं वपु-
 मांतुः पाणिसरोरुहाङ्गुलिदलालम्बाच्छनैरत्थितः ।
 गोपस्त्रीकरतालिकाभिरभितौ नृत्यन्व्यशोदापुरो
 गोपीनां मुदमाततान जगदानन्दैककन्दो हरिः ॥ १८६ ॥

श्रीभागवते ॥

गोपघृद्धा महोत्पाताननुभूय बृहद्वने ।
 नन्दादयः समागम्य व्रजकार्यममन्त्रयन् ॥ १८७ ॥

[भाग० १० ११ २०]

[रन्तुं घृन्दावनं गन्तुमन्तः कृष्णेन यन्त्रिताः ।
 स्यतन्ना इव नन्दाद्या मन्त्रमेतममन्त्रयन् ॥ १८८ ॥]

[टीकारुच्युक्तः ।]

तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानययोधिकः ।
 देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियद्रामरुष्णयोः १८९ ॥

उपनन्द उवाच ।

उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैपिमि' ।
 आयान्त्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतव ॥ १९० ॥
 मुक्तं कथंचिद्राक्षेस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ ।
 हरेरनुग्रहान्मनमनश्चोपरि नापतत् ॥ १९१ ॥
 चक्रघातेन नीतोऽयं दैत्येन विपदं वियत् ।
 शिलायां पतितस्तत्र परित्रात. सुरेश्वरैः ॥ १९२ ॥
 यत्र मृतोऽयं द्रुमयोरन्तरं प्राप्य बालक' ।
 असावन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम् ॥ १९३ ॥
 यावदौत्पातिको रिष्टो ब्रज नाभिभवेदित' ।
 तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगा ॥ १९४ ॥
 वनं घृन्दावन नाम पशयं नवकाननम् ।
 गोपगोपीगन्धं सेज्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥ १९५ ॥
 तत्तत्राद्यैव यास्याम शकटान्युङ्क्त्वा चिरम् ।
 गोधनान्यग्रतो यान्तु भवता यदि रोचते ॥ १९६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तच्छुत्वैकधियो गोपा साधु साध्विति वादिन' ।
 ब्रजान्स्वान्स्वान्समायुज्य ययू रूढपरिच्छदा ॥ १९७ ॥
 वृद्धान्बालान्त्रियो राजन्सर्वोपकरणानि च ।
 अनस्स्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तरारसनाः ॥ १९८ ॥
 गोधनानि पुरस्कृत्य शृङ्गाण्यापूर्य सर्वत ।
 तूर्यघोषेण महता ययु सहपुरोहिता. ॥ १९९ ॥
 गोप्यो रूढरथा नुत्नकुचकुङ्कुमकान्तयः ।
 कृष्णलीला जगु प्रीता निष्कण्ठव्य सुवासस ॥ २०० ॥
 तथा यशोदारोहिण्यावेक शकटमास्थिते ।
 रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ॥ २०१ ॥
 घृन्दावनं सप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ।
 तत्र चक्रुर्मजागस शकटैर्ध्वजचन्द्रवत् ॥ २०२ ॥

श्रीभागवते ॥

गोपा नन्दादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रघम् ।
 तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशङ्किताः ॥ १८० ॥
 भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्यमलार्जुनौ ।
 बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ १८१ ॥
 उत्सृखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं च बालकम् ।
 कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पातभयशङ्किताः ॥ १८२ ॥
 बाला ऊचुरनेनेति तिरश्चीनमुत्सृखलम् ।
 विकर्षता मध्यगेन पुरपावप्यवक्षमहि ॥ १८३ ॥
 न ते तदुक्तं जगृहुर्न घटेतेति कस्यचित् ।
 बालस्योत्पाटनं तवोः केचित्संदिग्धचेतसः ॥ १८४ ॥
 उत्सृखलं विकर्षन्तं दाम्ना बद्धं स्वबालकम् ।
 विलोक्य नन्दः प्रहसद्वदनो विमुभोच ह ॥ १८५ ॥

[भाग० १० ११ १-६]

अथ सूची ॥

भक्तानामनुकम्पया प्रकटयन्स्वं बालरूपं वपु-
 र्मातुः पाणिसरोरुहाङ्गुलिदलालम्बाच्छनैरस्थितः ।
 गोपस्त्रीकरतालिकाभिरामितो नृत्यन्यशोदापुरो
 गोपीतां मुदमाततान जगदानन्दैककन्दो हरिः ॥ १८६ ॥

श्रीभागवते ॥

गोपघृद्धा महोत्पाताननुभूय बृहद्वने ।
 नन्दादयः समागम्य व्रजकार्यममन्त्रयन् ॥ १८७ ॥

[भाग० १० ११ २०]

[रन्तुं घृन्दावनं गन्तुमन्तः कृष्णेन यन्त्रिताः ।
 स्यतन्प्रा इच नन्दाद्या मन्त्रमेतममन्त्रयन् ॥ १८८ ॥]

[टीकारुच्योक्तः ।]

तत्रोपनन्दनामाह गोपौ ज्ञानप्रयोधिरु ।
 देशकालार्थतत्त्वशः प्रियद्वामकृष्णयोः १८९ ॥

उपनन्द उवाच ।

उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितैपिभिः ।
 आयान्त्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः ॥ १९० ॥
 मुक्तः कथंचिद्राक्षस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ ।
 हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चोपरि नापतत् ॥ १९१ ॥
 चक्रवातेन नीतोऽयं दैत्येन विपदं वियत् ।
 शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ १९२ ॥
 यत्र मृतोऽयं द्रुमयोरन्तरं प्राप्य बालकः ।
 असावन्यतमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम् ॥ १९३ ॥
 यावदौत्पातिको रिष्टो ब्रजं नाभिभवेदितः ।
 तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः ॥ १९४ ॥
 वनं वृन्दावनं नाम पशव्यं नद्यकाननम् ।
 गोपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥ १९५ ॥
 तत्तत्राद्यैव यास्यामः शकटान्युङ्क्ते माचिरम् ।
 गोधनान्यग्रतो यान्तु भवतां यदि रोचते ॥ १९६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तच्छुत्वैकधियो गोपाः साधु साध्विति वादिनः ।
 ब्रजान्स्वान्स्वान्समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः ॥ १९७ ॥
 वृद्धान्बालान्ब्रह्मियो राजन्सर्चोपकरणानि च ।
 अनस्स्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः ॥ १९८ ॥
 गोधनानि पुरस्कृत्य हृद्वाण्यापूर्य सर्वतः ।
 तूर्यघोषेण महता ययुः सहपुरोहिताः ॥ १९९ ॥
 गोप्यो रूढरथा तुल्लकुचकुङ्कुमकान्तयः ।
 कृष्णलीलां जगुः प्रीता निष्ककण्ठयः सुवाससः ॥ २०० ॥
 तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते ।
 रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ॥ २०१ ॥
 वृन्दावनं संप्रविश्य सर्वकालसुखावहम् ।
 तत्र चक्रुर्भजावासं शकटैर्यच्चन्द्रवत् ॥ २०२ ॥

वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ।
 वीक्ष्यासीदुत्तमा प्रीतिं राममाधवयोरपि ॥ २०३ ॥
 एवं व्रजौकसां प्रीतिं यच्छ्रुत्तौ बालचेष्टितैः ।
 कलवाभ्यौ च कालेन वत्सपालौ बभूवतुः ॥ २०४ ॥
 अघिदूरे व्रजभुवः सह गोपालदारकैः ।
 चारयामासतुर्वत्सवानाकीडापरिच्छदौ ॥ २०५ ॥
 क्वचिद्वाद्यतो वेणुन्धेपणैः क्षिपतः क्वचित् ।
 क्वचित्पादैः किङ्किणोभिः क्वचित्कृत्रिमगोवृषैः ॥ २०६ ॥
 वृषायमाणौ नर्दन्तौ युयुवाते परस्परम् ।
 अनुकृत्य रतैर्जन्तूश्चरतुः प्राकृतौ यथा ॥ २०७ ॥
 कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चारयतोः स्वकैः ।
 वयस्यैः कृष्णबलयोजिघांसुर्दंत्य आगमत् ॥ २०८ ॥
 तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः ।
 दर्शयन्बलदेवाय शनैर्मुग्ध इवासदत् ॥ २०९ ॥
 गृहीत्वापरपादाभ्यां सहलाङ्गुलमच्युतः ।
 भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद्धतजीवितम् ।
 स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह ॥ २१० ॥
 तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधु साध्विति ।
 देवाश्च परिसंतुष्टा धवर्षुः पुष्पवृष्टिभिः ॥ २११ ॥
 तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ।
 सप्रातराशौ गोवत्सांश्चारयन्तौ विचरेतुः ॥ २१२ ॥
 स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यन्त एकदा ।
 गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥ २१३ ॥

[भाग० १० ११ २०-२५]

अथ सूची ॥

बालाः कदाचिदमलानि पयांसि पातु-
 मीयुः सरोऽथ बलकृष्णमुखाः सुखेन ।
 आगत्य तत्र धरुरूपधरः करालो
 दैत्योऽगमत्कमललोचनमीशवन्धम् ॥ २१४ ॥

त्रस्तान्बालान्विलोम्य स्वयमथ कुहराद्वालरूपी मुगरि-
 श्रब्धोरादाय गार्ढं वरुमतुल्यलं लीलयेवाचरुर्ष ।
 त्यक्तप्राणः पृथिव्यामपतदथ वको वीक्ष्य बालस्य विष्णो-
 र्लीलामानन्दशीलां वियति दिविपदः पुष्पवर्षाणि चक्रुः ॥ २१५ ॥

वत्सांश्चारयतः सुप्तेन यमुनातीरे शिशूनां महा-
 घोरः पार्श्वमसावगाद्जगराकारो विदीर्णाननः ।
 तद्वसनं विविशुः कुतूहलधियो बाला विशालाकृति
 कृष्णो वीक्ष्य विचार्य तन्मुखगुहां व्रातुं शिशूनाविशत् ॥ २१६ ॥

कृष्णस्तस्योदरस्थः स्वयमथ ववृधे लीलया विश्वमूर्ति-
 र्भक्तानामार्तिहन्ता प्रबलतररिपोः प्राणवायुं निरूधन् ।
 निश्चक्रामाथ भित्त्वा वपुरपि शिशुभिस्तस्य तत्कर्म दृष्ट्वा
 सानन्दं विस्मितास्याः सपदि दिविपदः पुष्पवृष्टिं वितेनुः ॥ २१७ ॥

श्रीभागवते ॥

तथाघवदनामृत्यो रक्षित्वा वत्सबालकान् ।
 सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत् ॥ २१८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः
 स्वकोलिसंपन्मृदुलाच्छबालुकम् ।
 स्फुटत्सुरोगन्धहृतालपात्रिका-
 ध्वनप्रतिध्वानलसद्द्रुमाकुलम् ॥ २१९ ॥

अत्र भोक्तव्यमस्माभिर्दिवा रूढं बुभुक्षिताः ।
 वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरन्तु शनकैस्तृणम् ॥ २२० ॥

तथेति पाययित्वाभौ वत्सानारूढशाद्वले ।
 मुक्त्वा शिष्यानि बुभुक्षुः समं भगवता मुदा ॥ २२१ ॥

कृष्णस्य विष्वक्पुरुराजिमण्डलै
 रम्याननाः फुल्लदृशो ब्रजार्भकाः ।
 सहोपाविष्टा विपिने विरेजु-
 श्छदा यथाम्भोरहकर्णिकायाः ॥ २२२ ॥

केचित्पुष्पैर्दलैः केचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलः ।

शिग्भिस्त्वग्भिर्दृष्टपाद्भिश्च वुभुजुः कृतभाजनाः ॥ २२३ ॥

सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् ।

हसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवजद्गुः सहेश्वराः ॥ २२४ ॥

विभ्रद्रेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे च कश्चे

वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।

तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्नर्मभिः स्वैः

स्वर्गं लोके मिपति वुभुजे यज्ञभुग्वालकेलिः ॥ २२५ ॥

भारतैवं वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु ।

वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः ॥ २२६ ॥

तान्दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयम् ।

मित्राण्यशानामा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहम् ॥ २२७ ॥

इत्युक्त्वाद्रिदरीकुञ्जगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ।

विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिक्रमलो ययौ ॥ २२८ ॥

अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायाभक्तस्येशितु-

द्रैष्टुं मञ्जु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् ।

नीत्वान्यत्र कुरुद्धहान्तरदधात्खेऽवस्थितो यः पुरा

दृष्ट्वाघासुरमोक्षणं प्रभवतः प्रातः परं विस्मयम् ॥ २२९ ॥

ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् ।

उभावपि वने कृष्णो विचिक्राय समन्ततः ॥ २३० ॥

[भाग० १०-१३-३-१६]

ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तम्भातृणां च कस्य च ।

उभयायितमात्मानं यत्रे विश्वरुदोश्वरः ॥ २३१ ॥

याषद्वत्सपवत्सकाल्पकृत्रपुर्यावत्कराङ्गादिकं

यावद्यथिविपाणवेणुदलशिग्यावाद्दिभूपाम्बरम् ।

यावच्छीलगुणामिधामृतिययो यावद्विहारार्थिकं

सर्वं विष्णुमयं गिर्योऽङ्गवदजः सर्वस्वरूपो वमी ॥ २३२ ॥

स्वयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिपार्योत्नवत्सपैः ।

कीदृश्रामविहारैश्च सर्वतमा प्रायिशद् यजम् ॥ २३३ ॥

तत्तद्वत्सान्पृथग्नीत्या तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः ।
तत्तदात्माभवद्राजंस्तत्तत्सद्य प्रविष्टवान् ॥ २३४ ॥

तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता
उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरम् ।
स्नेहस्तुतस्तन्यपयःसुधासवं
मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २३५ ॥

ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपना-
लंकाररक्षातिलकाशनादिभिः ।
संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षय-
म्सायं गतो यामयमेन भाषयः ॥ २३६ ॥

गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं
हुंकारघोषैः परिहृतसंगतान् ।
स्वकान्स्वकान्वत्सतरानपायय-
न्मुहुर्लिहन्त्यः स्रवदौघसं पयः ॥ २३७ ॥

गोगोपीनां मातृतास्मिन्सर्वा स्नेहार्थिकां विना ।
पुरोवदास्वपि हरेस्तोक्ता मायया विना ॥ २३८ ॥
ब्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्याद्दमन्वहम् ।
शनैर्निस्तीम वयृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥ २३९ ॥

इत्थमात्मात्मनात्मानं वत्सपालमिषेण सः ।
पालयन्वत्सपोर्धर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः ॥ २४० ॥

एकदा चारयन्वत्सान्सरामो वनमाविशत् ।
पञ्चपासु श्रियामासु हायनापूरणीष्वजः ॥ २४१ ॥

ततोऽविदूराच्चरतो गावो वत्सानुपव्रजम् ।
गोवर्धनाद्रिशिरसि चरन्त्यो ददृशुस्तृणम् ॥ २४२ ॥

दृष्ट्वाथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा
स गोव्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः ।
द्विपात्ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छोऽ-
गाहुं कृतैरास्तुपया ज्वेन ॥ २४३ ॥

कोचित्पुष्पैर्दलैः कोचित्पल्लवैरङ्कुरैः फलः ।
शिभिस्त्वग्भिर्दृष्यन्निश्च युभुजुः कृतभाजनाः ॥ २२३ ॥

सर्वे मिथो दर्शयन्तः स्वस्वभोज्यरुचिं पृथक् ।
हसन्तो हासयन्तश्चाभ्यवजहुः सहेश्वराः ॥ २२४ ॥

विभ्रद्वेषुं जडरपटयोः शृङ्खले च कश्चे
चामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यङ्गुलीषु ।
तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासयन्ममभिः स्वैः
स्वर्गे लोके मिपति युभुजे यद्भुग्वालकेलिः ॥ २२५ ॥

भारतैवं वत्सपेषु भुञ्जानेष्वच्युतात्मसु ।
वत्सास्त्वन्तर्वने दूरं विविशुस्तृणलोमिताः ॥ २२६ ॥
तान्दृष्ट्वा भयसंश्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीमयम् ।
मित्राप्यशानामा विरमतेहानेष्ये वत्सकानहम् ॥ २२७ ॥

इत्युक्त्वाद्रिदरीकुञ्जगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ।
विचिन्वन्भगवान्कृष्णः सपाणिक्रजलो ययौ ॥ २२८ ॥

अभोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितु-
द्रैष्टुं मञ्जु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्सपान् ।
नीत्वान्यत्र कुरुद्वहान्तरदधात्वेऽवस्थितो यः पुरा
दृष्ट्वावासुरमोक्षणं प्रभवतः प्रातः परं विस्मयम् ॥ २२९ ॥

ततो वत्सानदृष्टैत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् ।
उभाघपि वने कृष्णो विचिक्राय समन्ततः ॥ २३० ॥

[भाग० १०.१३.३-१६]

ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातृणां च कस्य च ।
उभयापितमात्मानं अके विश्वकृदीश्वरः ॥ २३१ ॥
यावद्वत्सपत्रत्सकाल्पकवपुर्यावत्कराद्वादिकं
यावदाधिपिपाणवेषुदलाशिम्यावाद्भिभूपाभ्यरम् ।
यावच्छीलगुणाभिधाकृतिययो यावद्विहारादिकं
सर्वं विष्णुमयं गिरोऽङ्गचदजः सर्वस्वरूपो यमी ॥ २३२ ॥

स्वयमात्मात्मगोवत्सान्प्रतिशर्यात्मपरसपैः ।
कीदृश्रामविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद् यजम् ॥ २३३ ॥

नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्यमुदाहरिष्यः
 कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणैः ।
 सूक्तैश्च कोकिलगणा गृहमागताय
 धन्या व्रजाकस इयान्हि सतां निसर्गः ॥ २५१ ॥

धन्ययमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्व-
 त्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ।
 नद्योऽद्रयः रगमृगाः सदयावलोके-
 गोप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥ २५२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं वृन्दावनं श्रीमत्प्रीतः प्रीतमनाः पशून् ।
 रेमे संचारयन्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥ २५३ ॥
 क्वचिद्गायति गायन्सु मदान्धालिष्वनुव्रतः ।
 उपगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणान्वितः ॥ २५४ ॥
 क्वचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् ।
 अभिनृत्यति नृत्यन्तं वह्निं हासयन्क्वचित् ॥ २५५ ॥
 मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दृग्गान्पशून् ।
 क्वचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥ २५६ ॥
 चकोरकौञ्चक्राह्वभारद्वाजांश्च वह्निं ॥
 अनुरीति स्म सत्त्वानां भीतवर्त्सिहव्याघ्रयोः ॥ २५७ ॥
 क्वचित्कीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपवर्हणम् ।
 स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः ॥ २५८ ॥
 नृत्यतो गायतः कापि बलगतो युध्यतो मिथः ।
 गृहीतहस्तौ गोपालान्हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥ २५९ ॥
 क्वचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकरिणः ।
 दृक्षमूलाश्रयः शैते गोपोत्सङ्गोपवर्हणः ॥ २६० ॥

[भाग० १०. १५. १-१६]

अथ सूची ॥

गवां लीलां दृष्ट्वा सरसिजजनुस्तानपि शिशुः
 न्युरोऽवेश्य स्वैरं मनासि विमृशन्विस्मितमनाः ।
 पुरो गत्वा कृत्वा करकमलयोरञ्जलिपुटं
 स्तुति चक्रे विष्णोरतुलमहसः कैतवशिशोः ॥ २४४ ॥

श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

ततश्च पांगण्डवयः श्रितौ ब्रजे
 बभूवतुस्तौ पशुपालसंमतौ ।
 गाश्चारयन्तौ सखिमिः समं पदै
 वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतुः ॥ २४५ ॥
 तन्माधवो वेणुमुदीरयन्वृतो
 गोपैर्गुणाद्भिः स्वयशो बलान्वितः ।
 पशुपुरस्कृत्य पशय्यमाविश
 त्रिहर्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥ २४६ ॥
 तन्मञ्जुघोपालिमृगद्विजा कुलं
 महन्मन प्रख्यपय सरस्वता ।
 वातेन जुष्टं शतपत्रगाधिना
 निरीक्ष्य रन्तुं भगवाम्मनो दधे ॥ २४७ ॥
 स तत्र तत्राह्वणपल्लवश्रिया
 फलप्रसूनोरभरेण पादयोः ।
 स्पृशन्निःश्रयान्दीक्ष्य वनस्पतीन्मुदा
 स्मयन्निजाहाप्रजमादिपूरुषः ॥ २४८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहो अमी देवयरामरार्चितं
 पादाम्बुजं ते सुमन फलाह्वणम् ।
 नमन्त्युपादाय शिष्याभिरात्मन-
 स्तमोपहत्यै तदजन्म यरुतम् ॥ २४९ ॥
 एतैऽलिनस्तत्र यशोऽपिल्लोऋतीर्थं
 गायन्त आदिपुरपात्रुपदं प्रजन्ति ।
 प्रापो अमी मुनिगणा भवद्दीयमुल्या
 गूढं घनेऽपि न जहन्त्यनचागमदैवम् ॥ २५० ॥

नृत्यन्त्यमी शिपिन ईड्यमुदाहरिण्यः
 कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन ।
 संकेश्च कोकिलगणा गृहमागताय
 धन्या व्रजांरुम इयान्हि सतां निसर्गः ॥ २५१ ॥

धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्व-
 त्पादस्पृशो द्रुमलताः करजाभिमृष्टाः ।
 नद्योऽद्रयः रागमृगाः मदयावलोके-
 गोंप्योऽन्तरेण भुजयोरपि यन्स्पृहा श्रीः ॥ २५२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं वृन्दावनं श्रीमत्प्रीतः प्रीतमनाः पशून् ।
 रेमे संचारयन्नट्रेः सरिद्रोधस्तु सानुगः ॥ २५३ ॥
 कचिद्रायति गायन्सु मदान्धालिप्त्रनुव्रतः ।
 उपगीयमानचरितः स्रग्वी संरुर्षणान्वितः ॥ २५४ ॥
 कचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् ।
 अभिनृत्यति नृत्यन्तं यर्हिणं हासयन्कचित् ॥ २५५ ॥
 भेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दृरगान्पशून् ।
 कचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥ २५६ ॥
 चकोरकौञ्चक्राह्वभारद्वाजांश्च यर्हिणः ॥
 अनुरीति स्म सत्त्वानां भीतवर्तिसिंहव्याघ्रयोः ॥ २५७ ॥
 कचित्क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्सङ्गोपवर्हणम् ।
 स्वयं विभ्रमयत्यार्य पादसंवाहनादिभिः ॥ २५८ ॥
 नृत्यतो गायतः कापि चलगतो युध्यतो मिथः ।
 गृहीतहस्तौ गोपालान्हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥ २५९ ॥
 कचित्पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्षितः ।
 वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्सङ्गोपवर्हण ॥ २६० ॥

[भाग० १० १५ १-१६]

तं नागभोगपरिवीतमदृष्टचेष्ट-
मालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः ।
कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामाः
दुःखानुशोकभयमूढधियो निपेतुः ॥ २६१ ॥

गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः ।
कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदन्य इव तस्थिरे ॥ २६२ ॥
अथ ब्रजे महोत्पाता विविधा अतिदारुणाः ।
उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥ २६३ ॥
तानालक्ष्य महोत्पातान्गोपा नन्दपुरोगमाः ।
विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥ २६४ ॥
तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्धिदः ।
तत्प्राणास्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥ २६५ ॥
आवालवृद्धवनिताः सर्वेऽङ्ग पशुवृत्तयः ।
निर्जग्मुर्गोकुलादीनाः कृष्णदर्शनलालसाः ॥ २६६ ॥
तांस्तथा कातरान्धीक्ष्य भगवान्माधवो बलः ।
प्रहस्य किञ्चिन्नोवाच प्रभावशोऽनुजस्य सः ॥ २६७ ॥
तेऽन्येषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः ।
भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् ॥ २६८ ॥

ते तत्रतत्राञ्जयवाङ्मुशाशानि-
ध्यजोपपद्मानि पदानि विदपतेः ।
मार्गे गवामन्यपदान्तरान्तरे
निरीक्षमाणा ययुरङ्ग सत्त्वराः ॥ २६९ ॥
अन्तर्हृदे भुजगभोगपरीतमारा-
न्कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयान्ते ।
गोपांश्च मूढधिपणान्परितः पदांश्च
संप्रन्दतः परमकश्मलमापुरार्ताः ॥ २७० ॥
गोप्योऽनुरक्तमगसो भगवत्यनन्तं
तत्साहृदस्मितविलोकगिरः स्मयन्त्यः ।
प्रस्तेऽहिना प्रियतमे भृशदुःपतप्ता
शस्यं प्रियय्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकम् ॥ २७१ ॥

ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां
 तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचः स्रवन्त्यः ।
 तास्ताः प्रियव्रजकथाः कथयन्त्य आसन्
 कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीकाः ॥ २७२ ॥

कृष्णप्राणान्निर्विशतो नन्दादीन्वीक्ष्य तं हृदम् ।
 प्रत्यवोधत्स भगवान्नामः कृष्णानुभाववित् ॥ २७३ ॥

इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य
 सखीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ।
 आज्ञाय मर्त्यपदधीमनुवर्तमानः
 स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबन्धात् ॥ २७४ ॥

[भाग. १०-१६-१०-२३]

अथ सूची ॥

दृष्ट्वा स्वीयान्मुपितमनसो रोदनोच्छ्वननेत्रा-
 नार्तत्राता मुरारिः शिरसि फणिपतेर्धिश्चमूर्त्या ननर्त ।
 निष्क्रामन्नेत्रतिर्यग्गुरुगरलदलन्मौलिरीशस्य भार-
 द्विश्वेषामीशितारं हरिमथ शरणं कालियस्तं जगाम ॥ २७५ ॥

आलोक्य कृष्णगुरुताण्डवपीडिताङ्गं
 कान्तं कृताञ्जलिपुटा बहुशः प्रणम्य ।
 दण्डानुमोदनपुरःसरमस्य पत्न्यः
 संतुष्टुः करुणगद्गदमुद्गिरन्त्यः ॥ २७६ ॥
 तासां वचांसि करुणानि निशम्य कृष्णो
 विज्ञापितश्च नमता किल कालियेन ।
 वीने दयानिधिरभुं कृपया विमुच्य
 लीलाहृदं मम जहीहि तमित्युवाच ॥ २७७ ॥
 तत्पादलाञ्छितशिरा गरुडादभीतः
 पूजां विधाय पदयोः पुरुषोत्तमस्य ।
 आनन्दतुन्दिलमना भुजगाधिराजो
 वीर्यं हठाञ्जलनिवेः सगणो जगाम ॥ २७८ ॥

श्रीभागवते ॥

कृष्णं हृदाद्विनिष्क्रान्तं दिव्यस्रग्गन्धवाससम् ।
 महामणिगणाकीर्णं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ २७९ ॥

उपलभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः ।
 प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याभिरेमिरे ॥ २८० ॥
 यशोदा रोहिणी नन्दो गोप्यो गोपाञ्च कौरव ।
 कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसंलब्धमनोरथाः ॥ २८१ ॥
 रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य जहासास्यानुभाववित् ।
 नगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् ॥ २८२ ॥
 नन्दं विप्राः समागम्य सुरवः सकलत्रकाः ।
 ऊचुस्ते कालियप्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः ॥ २८३ ॥

विप्रा ऊचुः ।

देहि दानं द्विजातीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ।
 नन्दः प्रीतमना राजन्गाः सुवर्णं तदादिशत् ॥ २८४ ॥
 यशोदा च महाभाग नष्टलब्धप्रजा सती ।
 परिष्वज्याङ्कमारोप्य मुमोक्षाशुकलां मुहुः ॥ २८५ ॥
 तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र क्षुत्तृड्भ्यां धमरुशिंताः ।
 ऊपुर्ग्रजौकसो गावः कालिन्ध्या उपकूलतः ॥ २८६ ॥
 तदाशु विपिनो द्रूतो दावाग्निः सर्वतो व्रजम् ।
 गुप्तं निशीथ आवृत्य प्रदग्धुमुपचक्रमे ॥ २८७ ॥
 तत उत्थाय संध्रान्ता दहमाना व्रजौकसः ।
 कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामानुषमीश्वरम् ॥ २८८ ॥
 कृष्णं कृष्णं महाभाग हे रामातुलविक्रम ।
 पप घोरतमो वह्निस्तावकान्प्रसते हि नः ॥ २८९ ॥
 सुदुस्त्यजाघ्नः स्वान्पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो ।
 न शयनुमस्त्यश्वरणं संत्ययतुमकुतोभयम् ॥ २९० ॥
 इत्थं स्वजनवैकृत्यं निरीक्ष्य जगद्गीश्वरः ।
 तमग्निमापि जत्तयिमनन्तोऽनन्तदाक्तिघृष्ट् ॥ २९१ ॥

[भाग० १० १७ १३-७०]

267a T तदा सुविपिनो द्रूतो 288a T मायामानुषमीश्वर, T notes १ ।
 मायामानुषमिपः 2७8 T हे रामामिताविक्रम 290a T सुदुस्त्यगन् for
 सुदुस्त्यगन्

[विमोहानहिदण्डेन ततः स्वं शरणं गतान् ।
गोपानपादनन्तोऽसावनन्तवनवह्नितः ॥ २९२ ॥]

अथ सूची ॥

प्रीप्ते वसन्तसदृशे गुणगौरवेण
रामेण साकमरविन्दमुखो मुकुन्दः ।
वृन्दावने कुसुमसौरभलुब्धभृङ्गे
गायन्सुखेन शिशुभिर्मुदितो ननर्त ॥ २९३ ॥

* कुर्वन्तौ रामकृष्णावतिरुचिररुची वाह्ययुद्धादिलीलाः
साकं गोपालवालैः क्वचिदुपहसितैः प्रीतिमुत्पादयन्तौ ।
नद्यद्रिद्रोणिकुब्जेष्वनुविपिनमतश्चारयन्तौ च धेनू-
र्दृष्ट्वा भाण्डीरकार्थ्यं वटविटपितरं जग्मतुः कौतुकेन ॥ २९४ ॥

तत्रासन्केऽपि वाद्याः प्रमुदितमनसो वाहकाः केऽपि बाला
लीलामेतां च चक्रुः शिशुषु परिवृतौ रामकृष्णौ विधाय ।
तत्रायातः प्रलम्बः प्रबलभुजयुगो गोपवालानुकारी
कृत्वा पृष्ठे स रामं शिशुभिरविदितो हन्त दूरं निनाय ॥ २९५ ॥

कृत्वा घोरं शरीरं निजमति रिपुणा नीयमानोऽथ रामः
स्मृत्वा स्वं विश्वमूर्तिः शिरसि दितिसुतं गाढमुष्ट्या जघान ।
दृष्ट्वा तं रौद्ररूपं सपदि निपतितं विस्मिता गोपबाला-
श्चक्रुः श्रीराममूर्धन्यतिमुदितहृदः पुष्पवर्षाणि देवाः ॥ २९६ ॥

मुञ्जाटव्यामुपेताः सपदि नवतृणास्त्रादलोभेन गावो
बालास्तल्लामलोलामतिमुदितहृदो गाः समाह्वय कृष्णः ।
भूयः प्रादुर्भवन्तं विपमवनभुवि प्राणिनामन्तकं तं
दावाग्निं दीनबन्धुः स्वयमपित्रदसौ श्रेयसै वः सदास्तु ॥ २९७ ॥

श्रीभागवते ॥

ततश्च तेषुश्रीप्युन्मील्य पुनर्भाण्डीरमाश्रिताः ।
निशम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च भोचिता ॥ २९८ ॥

कृष्णस्य योगवीर्यं च योगमायानुभावितम् ।
दावाग्नेरात्मनः क्षेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरम् ॥ २९९ ॥

गाः संनिवर्त्य न्यायाह्ने सह्रामो जनार्दनः ।
 वेणुं विरणयन्गोष्ठमगाहोपैरभिप्लुतः ॥ ३०० ॥
 गोपीनां परमानन्द आसीद्गोविन्ददर्शने ।
 क्षणं युगशतप्रायं यासां येन विनाभवत् ॥ ३०१ ॥
 [श्रीदामादिस्वगोपानां स्वाङ्गमाख्य हृष्यताम् ।
 स्वैश्वर्यमाविरकरोद्धनवह्निनिपानतः ॥ ३०२]

[भाग० १०२०१३-१६]

अथ सूची ॥

ततः प्रावृट्कालो जलदनिविडध्वानमधुरः
 स्फुरद्विद्युद्बृन्दद्युतिभिरभितो दीप्तगगनः ।
 चलत्केकारावः समजनि जनानन्दजनको
 हरिर्वृन्दारण्ये विहरणविधौ प्रीतिमकरोत् ॥ ३०३ ॥

अथ च ।

घनाली निस्तोया वियति रुचिरां कान्निमगम-
 त्सखं दिक्चक्रं सपदि सरितः स्वच्छसलिलाः ।
 नमो नखं लक्ष्म्या परिणतरुचा सीत महसा
 शरद्वृष्ट्या हृष्टो हरिरवतु भव्यानि भवतः ॥ ३०४ ॥

श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

इत्थं शरत्स्वच्छजलपद्माकरसुगन्धिना ।
 न्यविशढायुना घातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥ ३०५ ॥

कुसुमितवनराजिशुष्मभृङ्गं
 द्विजकुलधुष्टसरःसरिन्महीध्रम् ।
 मधुपतिरवगाह्य चारयन्गाः
 सहपशुपालवलश्चकृज वेणुम् ॥ ३०६ ॥

तद्भ्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगतिं स्मरोदयम् ।
 काश्चित्परोक्षं कृष्णस्य स्वसर्पीभ्योऽन्यवर्णयन् ॥ ३०७ ॥
 तद्वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ।
 नाशकन्स्मरवेगेन विशिप्तमनसो नृप ॥ ३०८ ॥

बहर्षीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं
 विभ्रद्व्यासः कनककापिशं वैजयन्तीं च मालाम् ।
 रन्ध्रान्वेणोरधरसुधया पूरयन्गोपवृन्दै-
 वृन्दारण्यं स्वपदरमणं प्राविशद्गीतकीर्तिः ॥ ३०९ ॥

इति वेणुरवं राजन्सर्वभूतमनोहरम् ।
 श्रुत्वा ब्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेमिरे ॥ ३१० ॥

गोप्य ऊचुः ।

अज्ञप्नवतां फलमिदं न परं विदामः
 सख्यः पशून्नुविवेशयतोर्वयस्यैः ।
 वनत्रं ब्रजेशसुतयोरनुवेणुजुष्टं
 यैर्वा निर्पीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ३११ ॥

अन्या ऊचुः ।

चूतप्रवालवर्हस्तयकोत्पलाञ्ज-
 मालानुरक्तपरिधानविचित्रवेपौ ।
 मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां
 रङ्गे यथा नटवरा क च गायमानौ ॥ ३१२ ॥

अन्या ऊचुः ।

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणु-
 दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ।
 भुङ्क्ते स्वयं यद्यशिशिष्टरसं हृदेऽन्यो
 हृष्यत्प्रचोऽश्रु मुमुक्षुस्नरवो यथायाः ॥ ३१३ ॥
 वृन्दावनं सपि भुवो प्रितनोति कीर्तिं
 यद्देवकीसुतपदाम्बुजलन्धलाक्षि ।
 गोविन्दवेणुमनु मत्तमयूरन्तृत्यं
 प्रेश्याट्टिसान्धपरतान्यसमस्तसत्यम् ॥ ३१४ ॥

अपरा ऊचुः ।

धन्याः स्म मूढमतयोऽपि हरिण्य एता
 या नन्दनन्दनमुपात्तविचित्रदेशम् ।
 आकर्ष्य वेणुरणितं सहकृष्णसारा
 पूजा दधुर्निपचिता प्रणयान्तरा ॥ ३१५ ॥

अस्या ऊचुः ।

कृष्णं निरीक्ष्य वानितोत्सवरूपशीलं
श्रुत्वा च तत्कणितवेणुत्रिविक्रगीतम् ।
देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा
भ्रश्यत्प्रसूनकवरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ ३१६ ॥

भावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत-
र्पायूपमुन्नमितकर्णपुटैः पिवन्त्यः ।
वत्साः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थु-
र्गोविन्दमात्मनि दृशाश्रुकलाः सृजन्यः ॥ ३१७ ॥

प्रायो वताम्य विहगा मुनयो धनेऽस्मि-
म्कृष्णोक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् ।

आरुह्य ये द्रुमभुजान्खचिरप्रवाला-
ङ्गुण्वन्ति मीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥ ३१८ ॥

नद्यस्तदा तदुपधार्यं मुकुन्दगीत-
मावर्तलक्षितमनोभवभङ्गवेगाः ।
आलिङ्गनस्थगितभूमिभुजैर्मुखादे-
र्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहारैः ॥ ३१९ ॥

दृष्ट्वातपे ब्रजपशून्सह रामगोपैः
संचारयन्तमनु वेणुमुदीरयन्तम् ।
प्रेममवृद्धमुदितः कुसुमावर्लाभिः
सस्युर्व्यधात्स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ॥ ३२० ॥

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाङ्गराम-
र्थाकुङ्कुमेन दयितास्तनमण्डितेन ।
तद्दर्शनस्मररुजस्तृणरुपितेन
लिम्पन्त्य आननकुचेषु जदुस्तदापिम् ॥ ३२१ ॥

316a T °स्फेरं for स्फरील b T विवित्रगीत for विविक्रगीत 317b T
उत्तमिन for उत्तमिन, c T श्यावा for नया d T एतन्व्य for सृजन्य. 319d T
कमलोपहारा for 'पहारैः. 320 c T उदित for मुदित, T notes v. l इदितः.

अन्या ऊचुः ।

हन्तायमद्रिखलाहरिदासवयो
 यद्रामकृष्णचरणस्पर्शप्रमोदः ।
 मानं तनोति सहगोगणयोस्तयोर्-
 त्पानीयसूयवसकन्दरकन्दमूलैः ॥ ३२२ ॥
 गा गोपकैरनुवनं नयतोद्दार-
 वेणुस्वनैः कल्पदैस्तनुभृत्सु सख्यः ।
 अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तरूणां
 नियोगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ ३२३ ॥

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ।
 वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ ३२४ ॥

[भाग० १०-२१-१-२०]

[गोपीनां कामतः कृष्णे निस्सीमः प्रेमसंगमः ।
 कात्यायन्यर्चनोद्भूततत्प्रसादमहोदयः ॥ ३२५ ॥]

अथ सूची ॥

कृष्णः स्यात्पतिरित्यभीप्सितफलाश्चैवर्तं कन्यका
 हेमन्ते हरिणायतेक्षणरुचः पूजोपहारादिभिः ।
 कालिन्ध्याः पयसि प्रविश्य रहसि स्नातासु तासु प्रियं
 सद्यः कर्तुमना जहार भगवान्यासांसि कौतूहली ॥ ३२६ ॥
 लज्जालोलदशो निशाम्य सुहृदो वासोपहारं हठा-
 दाकण्ठं पयसि स्थिता हरिमथो दृष्ट्वा कदम्बोपरि ।
 प्रोचुः प्राञ्जलयः प्रदेहि भगवन्यासांसि दास्यो वयं
 धूमश्चेत्पुरतो नृपाय महते कंसाय किं स्यादतः ॥ ३२७ ॥
 धन्वा मूर्ध्नि कराम्बुजान्जलिपुटं नत्वाच्युतं सादरा-
 दत्रागत्य समाददीत घसनानीत्याह हृष्टो हरिः ।
 तास्तस्मिन्प्रणयेन मद्गमनसश्चक्रुर्यदस्य प्रियं
 तुष्टस्तासु सहाश्वरेण (?) भगवान्प्रादादभीष्टं वरम् ॥ ३२८ ॥

भीभागयते ॥ श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ।
 शयन्त्यस्तत्पदाम्भोजं कृच्छ्राग्निर्विविन्दुर्द्वजम् ॥ ३२९ ॥

अथ गोपैः परिवृतो भगवान्देवकीसुतः ।
 वृन्दावनद्रितो दूरं चारयन्गा' सहाग्रजः ॥ ३३० ॥
 निदाघार्कातपे तिग्मे छायाभि स्वाभिरात्मनः ।
 आतपप्रायितान्त्रीक्ष्य द्रुमानाह व्रजाऋतः ॥ ३३१ ॥
 हे स्तोत्र कृष्ण हे अंशो श्रीदामन्सुप्रलार्जुन ।
 विशालवृषभौजस्विन्देवप्रस्थवरूप ॥ ३३२ ॥

[भाग० १० २१ २२-३१]

[भक्त्यानुकम्प्य कन्यास्तास्तद्विवर्जितयज्वनाम् ।
 पत्न्यनुग्रहतस्तेषामहन्कर्ममहामदम् ॥ ३३३ ॥]
 पश्यतैतान्महाभागान्परार्थकान्तजीवितान् ।
 घातवर्पातपहिमान्सहन्तो चारयन्ति नः ॥ ३३४ ॥
 अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ।
 सुजनस्यैव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिन ॥ ३३५ ॥
 पत्रपुष्पफलच्छायामूलप्रकलदारमिः ।
 गन्धनिर्यासमस्मास्थितोऽस्मै कामान्वितन्वते ॥ ३३६ ॥
 एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह द्वेहिषु ।
 प्राणैरर्थधिष्या वाचा श्रयश्चाचरणं मदा ॥ ३३७ ॥
 इति प्रवालस्तवरुफलपुष्पदलोत्करं ।
 तरुणा नम्रशाखाना मध्येन यमुना गत ॥ ३३८ ॥
 तत्र गा पाययित्वाप' सुसृष्टा' शीतला शिवा ।
 ततो नृप स्वय गोपा काम स्वादु पपुर्जलम् ॥ ३३९ ॥
 तस्या उपवनं कामं चारयन्त पशुवृष ।
 कृष्णरामानुपागम्य श्लुधार्ता इदमनुयन् ॥ ३४० ॥

[भाग० १० २१ २२-३०]

अथ सूची ॥

श्रुत्पीडालोलप्रालत्रजसदासि सुप्रप्रातिहेतोर्द्विजेभ्यो
 याचित्वा भौज्यामिष्ट प्रतिहतमतिभिस्तैरदत्तैऽपि भूय ।
 तेषां स्त्रीभिर्मुकुन्दस्फुरदमलपदाम्भोजमग्नान्तराभि-
 देत्तान्प्रदानि भुक्त्वा प्रमुदितहृदयो जन्मदु गान्यभाङ्गीत् ॥ ३४१ ॥

332c T विगतपत्रम तेचक्षिन् 333 Found in प्रांथरी टोका 336d तोम
 means पद्मराचपुर 337d T श्रेय एवाचेत्सदा

निन्दां कृत्वा मघोनो मखविहतिकृति श्रीहरौ मानहान-
 क्रुद्धो देवाधिराजः सपदि जलधरानादरादादिदेश ।
 कोपाद्वर्षत्सु तेषु प्रसभमधिगवां वृन्दमुद्दामगर्ज-
 त्पर्जन्यत्रासलौलाः शरणमथ हरेर्गोपगोप्यः समीयुः ॥ ३४२ ॥
 तेषामालोक्य पीडाममरपतिकृतामिन्द्रगर्वं जिघांसु-
 र्भक्तानामार्तिहर्ता हरिर्मितगुणः पाणिना कौतुकेन ।
 ध्यात्वा गोवर्धनाद्रिं स्मितमुभगमुखं दुःखमेपामहार्पाद्
 दृष्ट्वा तत्कर्म विष्णोर्गलितगुरुमदः सन्न शक्रो जगाम ॥ ३४३ ॥

श्रीभागवते ॥

कृष्णयोगानुभावं तं निशम्येन्द्रोऽतिविस्मितः ।
 निःस्तम्भो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मेघान्संन्यवारयत् ॥ ३४४ ॥
 खं व्यभ्रमुदितादित्यं चातवर्षं च दारुणम् ।
 निशम्योपरतं गोपान्गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥ ३४५ ॥
 निर्यात त्यजत त्रासं गोपाः सखीधनार्भक्ताः ।
 उपारतं चातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ ३४६ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्व्यं स्वमादाय गोधनम् ।
 शकटाटोपकरणं स्त्रीवालस्थविराः शनैः ॥ ३४७ ॥
 भगवानपि तं शीलं स्वस्थाने पूर्ववत्प्रभुः ।
 पश्यतां सर्वदेवानां स्थापयामास लीलया ॥ ३४८ ॥
 तं प्रेमवेगाद्भिभृता ब्रजौकसो
 यथा समीयुः परिरम्भणादिभिः ।
 गोप्यस्तु सखेहमपूजयन्मुदा
 दध्यक्षताद्भिर्युयुजुः सदाशिरः ॥ ३४९ ॥
 यदोदा रोहिणी नन्दो रामश्च यलिनां चरः ।
 कृष्णमालिङ्गय युयुजुराशिर्षं श्लोकानराः ॥ ३५० ॥
 दिवि द्वेषगणाः साध्याः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
 तृप्तुमुमुन्सुभृष्टाः पुण्यरशोणि पार्थिव ॥ ३५१ ॥

345c T निशम्य for निशम्य. 347c T शकटोडोपकरणं for शकटोडोपः;
 T notes car reading as V. L.: d T बाल्मी for स्त्रीवाल.

शङ्खदुन्दुभयो नेदुद्विवि देवप्रचोदिताः ।
जगुर्गन्धर्वपतयस्तुभ्युरुप्रमुखा नृप ॥ ३५२ ॥

ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो
राजन्स्वगोष्ठं सवलोऽविशद्गरिः ।
तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका
गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥ ३५३ ॥

[भाग० १०२५२४-३३]

अथ सूची ॥

श्रीमत्कृष्णपदारविन्दसाविधं प्राप्तोऽमराधीश्वरः
संतोपात्सुरभिश्च यादवपतेः स्तोत्रं मुदा चक्रतुः ।
सद्यः स्मेरसरोरुहाननरुचिः प्रोत्फुल्लनेत्राम्बुजः
प्रीतः प्राह पुरंदराय भगवानम्भोदगुर्वी गिरम् ॥ ३५४ ॥

श्रीभागवते ॥ श्रीभागवानुवाच ।

मया तेऽकारि मद्यवन्मखभङ्गोऽनुगृह्यता ।
मदनुस्मृतये नित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥ ३५५ ॥
मामैश्वर्यंश्रीमदान्धो दण्डपाणि न पश्यति ।
तं संशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ ३५६ ॥
गम्यतां शक्र भद्रं धः क्रियतामनुशासनम् ।
स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्धैः स्तम्भवर्जितैः ॥ ३५७ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

अथाह सुरभिः कृष्णमभिवाद्य मनस्विनी ।
स्वसंतानैरुषामन्त्र्य गोपरूपिणमीश्वरम् ॥ ३५८ ॥

सुरमिरवाच ।

कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्व्वात्मन्विश्वभावन ।
भयता लोरुलायेन सनाथा वयमच्युत ॥ ३५९ ॥
त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इन्द्रो जगत्पते ।
भवाय भय गोत्रिप्रदेयानां ये च साधवः ॥ ३६० ॥

[भाग० १० २७ १५-२०]

इन्द्रः सुरार्षिभिः साकं चोदितो देवमातृभिः ।
अभ्यपिञ्चत दाशार्हं गोविन्द इति चाभ्यधात् ॥ ३६१ ॥

तन्नागतास्तुम्बुरुनारदादयो
गन्धर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ।
जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः
सुराङ्गनाः संनृतुर्मुदान्विताः ॥ ३६२ ॥

ते तुष्टुबुद्धेवनिकायकेतवो
व्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः ।
लोकाः परां प्रीतिमवाम्बुवंस्त्रयो
गावस्तदा गामनयन्पयोद्भुताम् ॥ ३६३ ॥

नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन्मधुस्रवाः ।
अकृष्टपच्यौपधयो गिरयो व्यसृजन्मणीन् ॥ ३६४ ॥

कृष्णेऽभिपिक्त पतानि सर्वाणि कुरुनन्दन ।
निर्वराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ ३६५ ॥

इति गोगोकुलपतिं गोविन्दमभिपिच्य सः ।
अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥ ३६६ ॥

[भाग० १०. २७, २३-२८]

अथ सूची ॥

द्वादश्यां जलमाविवेश विधियत्स्नानाय नन्दो निशि
प्राप्तं पार्श्वममुं विलोभय चरणः कोपाद् गृहीत्वानयत् ।
भक्तानामनुकम्पयाथ भगवान्नात्वा तदभ्यन्तिकं
नीत्वा स्वं पितरं ततश्च घृणो नागान्मुदं दर्शयन् ॥ ३६७ ॥

नन्दादुपश्रुत्य समस्तमेत-
त्स्वेभ्यः परं विस्मितमानसेभ्यः ।
स्वं धाम संदर्शितचान्द्रयालु-
र्ध्यानैरगम्यं मुनिभिः पुराणैः ॥ ३६८ ॥

361b T नोदितो for चोदितो. 363a T सं for से, d T पयोद्भुता fo
पयोद्भुता 364c A आहृष्य for अकृष्ट, d T गिरयोऽभिन्नजन्मणीन्, 365b T
मस्यानि for सर्वाणि

श्रीभागवते ॥

ते तु ब्रह्महृदं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ।
दृष्टशुभ्रं हणो लोकं यत्राकूरोऽध्यगात्पुरा ॥ ३६९ ॥

[भाग० १०.२८.१६]

अथ रासक्रीडा ॥ तत्र श्रीभागवते ॥

श्रीशुक उवाच ।

भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ ३७० ॥

तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं
प्राच्या विलिम्पन्नरूपेण शंतमैः ।
स चर्पणीनामुदगाच्छुचो मृज-
न्प्रियः प्रियाया इव दीर्घदर्शनः ॥ ३७१ ॥

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं
रमाननाभं नवकुङ्कुमारुणम् ।
चनं च तत्कोमलगोमिराञ्जितं
जगौ कलं वामदृशां मनोहरम् ॥ ३७२ ॥

निशाम्य गीतं तद्वनङ्गवर्धनं
ब्रजास्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ।
आजग्मुरन्योन्यमलक्षितोद्यमाः
स यत्र कान्तो जवलोलकुण्डलाः ॥ ३७३ ॥

दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्गोहं हित्वा समुत्सुकाः ।
पयोऽधिधित्य संयाचमनुद्धास्यापरा ययुः ॥ ३७४ ॥

परिषेपयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशूनय ।
शुश्रूषन्त्यः पतीन्काश्चिदश्वस्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ३७५ ॥

लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या श्रद्धन्त्यः काश्च लोचने ।
व्यत्यस्तवप्राभरणाः काश्चिन्कृष्णात्तिकं ययुः ॥ ३७६ ॥

ता धार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृवन्धुभिः ।
गोविन्दापहृतात्मानो न न्यवर्तन्त मोहिताः ॥ ३७७ ॥

अन्तर्गृहगताः काश्चिद्रोप्योऽलम्बविनिर्गमाः ।
कृष्णं तद्गात्रनायुक्ता दग्धुर्मीलितलोचनाः ॥ ३७८ ॥

दुःसहप्रेष्टविरहतीव्रतापघुताशुभाः ।
 ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्याक्षीणमङ्गलाः ॥ ३७९ ॥
 तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्यापि संगताः ।
 जहर्गुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणयन्धनाः ॥ ३८० ॥

राजोवाच ।

कृष्णं विदुः परं कान्तं न तु ब्रह्मतया मुने ।
 गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणाधियां कथम् ॥ ३८१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ।
 द्विपन्नपि हृषीकेशं किमुताघोक्षजाप्रियाः ॥ ३८२ ॥
 नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।
 अत्रयस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ ३८३ ॥
 कामं क्रोधं भयं स्नेहमैर्मयं सौहृदमेव च ।
 नित्यं हरौ विदधते यान्ति तन्मयतां हि ते ॥ ३८४ ॥
 न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ।
 कृष्णे योगेश्वरेऽनन्ते यत पतद्विमुच्यते ॥ ३८५ ॥
 ता दृष्टान्तिकमायाता भगवान्द्रजयोपितः ।
 अबदद्ब्रह्मतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ ३८६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

स्वागतं वो महाभागा ब्रूत किं करवाणि वः ।
 ब्रजस्थानामयं कञ्चिद्भूतागमनकारणम् ॥ ३८७ ॥
 रजम्येषा घोररूपा घोरसस्त्रनिपेविता ।
 प्रतियात ब्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥ ३८८ ॥
 मातरः पितरः पुत्रा भ्रातरः पतयश्च वः ।
 विचिन्वन्ति द्वापश्यन्तो मा कृद्व्यं बन्धुसाध्वसम् ॥ ३८९ ॥
 दृष्टं वनं कुसुमितं राकेदाकरराजितम् ।
 यमुनानिललीलैजत्तरपह्यदोभितम् ॥ ३९० ॥

तद्यात माचिरं घोषं शुश्रूपच्चं पतीन्सतीः ।
 क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत ॥ ३९१ ॥
 अथवा मदमिच्छेहाद्भवत्यो यन्त्रिताशयाः ।
 आगता ह्युपपन्नं तत्प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ ३९२ ॥
 भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।
 तद्बन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ ३९३ ॥
 दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोम्यधनोऽपि वा ।
 पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेऽनुभिरपातकी ॥ ३९४ ॥
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ।
 जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुलस्त्रियाः ॥ ३९५ ॥
 श्रवणाद्दर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।
 [न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ ३९६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।]
 विपण्णा भद्रसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥ ३९७ ॥
 कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्य-
 द्विम्बाधराणि चरणेन भुवं लिखन्त्यः ।
 अस्त्रैरुपात्तमपिमिः कुचकुङ्कुमानि
 तस्युर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ ३९८ ॥
 प्रेष्टं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं
 कृष्णं तदर्थं विनिवर्तितसर्वकामाः ।
 नेत्रे विमृज्य रुदितोपहृते स्म किञ्चि-
 त्संरम्भगद्गदगिरोऽद्युद्यतानुरक्ताः ॥ ३९९ ॥

गोप्य ऊचुः ।

मैत्रं विमोऽर्हति भवाम्नादित नृशंसं
 संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ।
 प्राप्ता भजस्य वुरवग्रह मा त्यजास्मा-
 न्देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ४०० ॥

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग
स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ।
अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे
प्रेप्तो भवांस्तनुभृतां ननु बन्धुरात्मा ॥ ४०१ ॥

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्वआत्म-
न्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरार्तिदैः किम् ।
तन्नः प्रसीद वरदेश्वर मा स्म छैत्सी-
राशां धृतां त्वयि चिरादरविन्दनेत्र ॥ ४०२ ॥

चित्तं सुखेन भवतापहतं गृहेषु
यन्निर्विशत्युत करावपि गेहकृत्ये ।
पादौ पदं न चलतस्तव पादमूला-
द्यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ४०३ ॥

सिञ्चाद्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण
हासावलोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ।
नो चेद्वयं विरहजाम्बुपयुक्तदेहा
ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ४०४ ॥

यर्हाम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया
दत्तक्षणं कचिदरण्यजनप्रियस्य ।
अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमङ्ग
स्थातुं त्वयाभिरमिता वत पारयामः ॥ ४०५ ॥

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चक्रमे तुलस्या
लब्ध्वापि वक्षसि पदं किल भृत्यञ्जुष्टम् ।
यस्याः स्वयीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयास-
स्तद्वद्वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ४०६ ॥

तन्नः प्रसीद वृजिनादन्नं तेऽङ्घ्रिमूलं
प्राप्ता विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ।
त्यत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकाम-
ततात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ४०७ ॥

तद्यात माचिरं घोषं शुश्रूषध्वं पतीन्सतीः ।
 क्रन्दन्ति वत्सा बालाश्च तान्पाययत दुह्यत ॥ ३९१ ॥
 अथवा मदभिस्रोहाद्भवत्यो यन्त्रिताशयाः ।
 आगता ह्युपपन्नं तत्प्रीयन्ते मम जन्तवः ॥ ३९२ ॥
 भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ।
 तद्वन्धूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ ३९३ ॥
 दुःशीलो दुर्मगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ।
 पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥ ३९४ ॥
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च फल्गु कुच्छ्रं भयावहम् ।
 जुगुप्सितं च सर्वत्र ह्यौपपत्यं कुलत्रियाः ॥ ३९५ ॥
 श्रवणादर्शनाद् ध्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ।
 [न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ ३९६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।]
 विपण्णा भग्नसंकल्पाश्चिन्तामापुर्दुरत्ययान् ॥ ३९७ ॥

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्य-
 द्विभ्राधराणि चरणेन भुवं लिपन्त्यः ।
 अस्त्रैरपात्तमपिभिः कुचकुङ्कुमानि
 तस्युर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ ३९८ ॥
 प्रेष्टं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं
 कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ।
 नेत्रे विमृज्य रुदितोपहृते स्म किञ्चि-
 स्संरम्भगद्गदगिरोऽमुद्यतानुरक्ताः ॥ ३९९ ॥

गोप्य ऊचुः ।

मयं विमोऽहंति भवाग्नादित्तं नृशंसं
 संत्यज्य सर्वविषयांस्तत्र पादमूलम् ।
 प्राप्ता भजस्य दुरवग्रह मा त्यजास्मा-
 श्वेषो यथादिपुत्रयो भजते मुमुक्षुन् ॥ ४०० ॥

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ।
प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४१७ ॥

[भाग० १०.२९.१-४८]

इति प्रथमः ॥

श्रीशुक उवाच ।

अन्तर्हिते भगवति सहस्रैव ब्रजाङ्गनाः ।
अतर्प्यस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ ४१८ ॥

गत्यानुरागस्मिताविभ्रमेक्षितै-
र्मनोरमालापविहारचेष्टितैः ।
आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापते-
स्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ ४१९ ॥

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु
प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ।
असावहं त्वित्यवलास्तदात्मिका
न्ययेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः ॥ ४२० ॥

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता
विचिन्त्युत्तमत्तकवद्वनाडनम् ।
पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहि-
र्भूतेषु सन्तं पुरुषं वनस्पतीन् ॥ ४२१ ॥

दृष्टो वः कश्चिदश्वत्थं प्लक्ष व्यग्रोध नो मनः ।
नन्दसूनुर्गतो हृत्वा प्रेमहासावलोरुनैः ॥ ४२२ ॥

कच्चिचकुरवकाशोरुनागपुन्नागचम्पकाः ।
रामानुजो मानिनीनां गतो दर्पहरस्मितः ॥ ४२३ ॥

कच्चिचतुलासि कल्याणि गोविन्दचरणप्रिये ।
सह त्वालिकुलैर्धिन्नदृष्टेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ४२४ ॥

मालत्यदादीं वः कच्चिन्मालिने जाति यूथिके ।
प्रीतिं यो जनयन्यातः परस्पर्शनं माधवः ॥ ४२५ ॥

वीक्ष्यालकाघृतमुखं तव कुण्डलशि
गण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ।
दत्ताभयं च मुजदण्डयुगं विलोम्य
वक्षः श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ ४०८ ॥

का स्यङ्ग ते कल्पदामृतवेणुगीत-
संमोहितार्यचरिताञ्च चलेत्रिलोक्याम् ।
त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं
यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यविभ्रन् ॥ ४०९ ॥

व्यक्तं भवान्प्रजजनार्तिहरोऽभिजातो
देवो यथादिपुरुषः सुरलोकगोप्ता ।
तन्नो निधेहि करपङ्कजमार्तबन्धो
ततस्तनेषु च शिरस्सु च किं करीणाम् ॥ ४१० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।
प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत ॥ ४११ ॥

ताभिः समेताभिच्छदारचेष्टितः
प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ।
उदारहासद्विजकुन्ददीधिति-
व्यरोचतैणाङ्क इवोद्भुमिर्वृतः ॥ ४१२ ॥

उपगीयमान उद्गायन्वनिताशतयूथपः ।
मालां विभ्रहैजयन्तीं व्यचरन्मण्डयन्वनम् ॥ ४१३ ॥

नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हिमव्यालुकम् ।
जुष्टं तत्तरलानन्दिकुमुद्रामोदवायुना ॥ ४१४ ॥

याहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु-
गीचीस्तनालभननर्मनसाप्रपातैः ।
श्वेत्यावलोकहसितैर्व्रजसुन्दरीणा-
मुत्तम्भयन्तिपतिं रमयांचकार ॥ ४१५ ॥

एवं भगवतः कृष्णाद्गन्धमाना महात्मनः ।
आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्वोऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४१६ ॥

कस्यांचित्स्वभुजं न्यस्य चलन्त्याहापरा नृप ।
 कृष्णोऽहं पश्यत गति ललितामिति तन्मनाः ॥ ४३६ ॥
 मा भैष्ट घातवर्षाभ्यां तत्राणं विहितं मया ।
 इत्युस्त्वैकेन हस्तेन हेलयो निदधेऽम्बरम् ॥ ४३७ ॥
 आरुह्यैका मदाक्रम्य शिर आहापरां नृप ।
 दुष्टाहे गच्छ जातोऽहं खलानां ननु दण्डधृक् ॥ ४३८ ॥
 तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोव्यणम् ।
 चक्षूंष्याश्वपिदध्रं वो विधास्ये क्षेममञ्जसा ॥ ४३९ ॥
 बध्नान्यया स्रजा काचित्तन्वी तत्र उद्दुखले ।
 भीता सुदक्षिपधायास्यं भेजे भीतिविडम्बनम् ॥ ४४० ॥
 [दध्यादिभाण्डभेत्तारं हैयंगवमुखं त्विति ।]
 एवं कृष्णं पृच्छमाना वृन्दावनलतास्तरुन् ।
 व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ ४४१ ॥
 पदानि व्यक्तमेतानि नन्दसूनोर्महात्मनः ।
 लक्ष्यन्ते हि ध्वजाम्भोजवज्राङ्कुशयवादिभिः ॥ ४४२ ॥
 तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्धिच्छन्त्योऽग्रतोऽवलाः ।
 वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोम्यार्ताः समवृणन् ॥ ४४३ ॥
 कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना ।
 असे न्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणो. करिणा यथा ॥ ४४४ ॥
 अनयाराधितो नूनं भगवान्हरिरीश्वरः ।
 यज्ञो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ ४४५ ॥
 धन्या अहो अमी आल्यो गोविन्दाङ्घ्रिजरेणव ।
 यान्द्रहेशो रमा देवी दधुर्मुर्धाघनुत्तये ॥ ४४६ ॥
 तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युच्चैः पदानि यत् ।
 यैकापहत्य गोपीनां रहो मुङ्गेऽच्युताधरम् ॥ ४४७ ॥
 न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणाङ्कुरैः ।
 खिद्यत्सुजाताद्भितलामुन्निये प्रेयसी प्रियः ॥ ४४८ ॥

436b T ननु for नृप   437d T यतन्नुनिदधेऽम्बरम्   438b T शिरस्या-
 हापरां for शिर आहापरां.   441ab not found in T   441c T असेन्यात्*
 for असे न्यात्.   446d T मूर्ति for मूर्ध्ना
 ३१

चूतप्रियालपनसासनकोविदार-
जम्ब्वकविल्वयकुलाप्रकदम्बनीपाः ।
येऽन्ये परार्थभाविका यमुनोपकूलाः
शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ४२६ ॥

किं ते कृतं क्षिति तपो वत केशवाङ्घ्रि-
स्पशोत्सवोत्पुलकिताङ्गहैर्विभासि ।
अप्यङ्घ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा
आहो वराहवपुषः परिरम्भणेन ॥ ४२७ ॥

अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रै-
स्तन्वन्दशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ।
कान्ताङ्गसङ्गकुचकुङ्कुमरजितायाः
कुन्दस्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ४२८ ॥

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो
रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ।
अन्वीयमान इह वस्तरवः प्रणामं
किं वाभिनन्दति चलन्प्रणयावलोकैः ॥ ४२९ ॥

पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वनस्पतेः ।
नूनं तत्करजस्पृष्टा विभ्रत्युत्पुलकाम्यहो ॥ ४३० ॥

[श्रीशुक उवाच]

इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणतत्पराः ।
लीला भगवतस्तास्ता ह्यनुचकुस्तदात्मिकाः ॥ ४३१ ॥

कस्याश्चित्पूतनायन्त्याः कृष्णायन्त्यपिवत्स्तनम् ।
तोकायित्वा रुदन्त्यन्या पदाहङ्कशकटायतीम् ॥ ४३२ ॥

दैन्यायित्वा जहारान्यामेका कृष्णार्भकायतीम् ।
रिङ्गयामास काप्यङ्घ्री कर्पन्ती घोपनिस्यनैः ॥ ४३३ ॥

कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायन्त्यश्च काश्चन ।
वत्सायन्ती जघानान्या तत्रैकानुवकायतीम् ॥ ४३४ ॥

आहूय दूरगा यद्वत्कृष्णस्तमनुवर्ततीम् ।
घेणुं कणन्तीं प्रीडन्तीमन्या शंसति साध्विति ॥ ४३५ ॥

तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टास्तदात्मिकाः ।
 तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ ४६० ॥
 ततः पुलिनमागम्य कालिन्ध्याः कृष्णभावनाः ।
 समवेता जगुः कृष्णं तदागमनक्राङ्ग्या ॥ ४६१ ॥

इति तृतीयः ॥

[भाग० १०.३०.१-२४]

गोप्य ऊचुः ।

जयति तेऽधिकं जन्मना ब्रजः
 श्रयत इन्दिरा शश्वदत्र हि ।
 दयित दृश्यतां दिक्षु तावका-
 स्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ ४६२ ॥
 शरदुदाशये साधुजातस-
 त्सरसिजोदरार्थमुपा दृशा ।
 सुरतनाथ ते शुल्कदासिका
 धरद् निघ्नतो नेह किं वधः ॥ ४६३ ॥
 विपजलाप्यथान्द्यालराक्षसा-
 द्वर्षमारताद्वैद्युतानलात् ।
 वृषमयात्मजाद्विश्वतो भया-
 दपभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ४६४ ॥
 न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
 नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
 विखनसार्थितो विश्वगुप्तये
 सख उदेयिवान्सास्वतां कुले ॥ ४६५ ॥
 विरचिताभयं वृष्णिधुर्यं ते
 शरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ।
 करसरोरहं कान्त कामदं
 शिरसि येहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ४६६ ॥
 ब्रजजनार्तिहन्वीर योपितां
 निजजनस्मयध्वंसनः स्मृतः ।
 भज सखे भवत्किं करीः स्म नो
 जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ४६७ ॥

अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थं प्रेयसा कृतः ।
 प्रपदाक्रमणे ह्येते पश्यतासकले पदे ॥ ४३९ ॥
 केशप्रसाधनं ह्यत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ।
 तानि चूडयता कान्तामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ४५० ॥
 [इमान्याधिकमग्नानि पदानि बहवो बधूम् ।
 गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तानि कामिनः ॥ ४५१ ॥]

[श्रीशुक उवाच ।]

रेमे तथा स्वात्मरतिराभारामोऽप्यखण्डितः ।
 दर्शयन्कामिनां दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ।
 इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताश्चेरगोप्यो विचेतसः ॥ ४५२ ॥
 यां गोपीमनयत्कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ।
 सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्वयोपिताम् ॥ ४५३ ॥
 हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ।
 ततो गत्वा वनेद्देशं दृष्ट्वा केशवमत्रयीत् ।
 न पारयेऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ४५४ ॥
 एवमुक्तः प्रियामाह ररुन्ध आरुह्यतामिति ।
 ततश्चान्तर्दधे कृष्णः सा बधूरन्वतप्यत ॥ ४५५ ॥
 हा नाथ रमण प्रेष्ट क्वासि क्वासि महाभुज ।
 दास्यास्ते कृपणाया मे सद्ये दर्शय संनिधिम् ॥ ४५६ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

अन्विच्छन्त्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतः ।
 ददृशुः प्रियचित्तेऽपमोहितां दुःखितां सर्षाम् ॥ ४५७ ॥
 तथा कथितमाकर्ण्य मानप्राप्तिं च माधवात् ।
 अयमानं च दीरात्म्याद्विस्मये परमे ययुः ॥ ४५८ ॥
 ततोऽविशन्वनं चन्द्रज्योत्स्ना यात्रद्विभान्यते ।
 तमप्रविष्टमालक्ष्य ततो निरवृत्तुर्दरेः ॥ ४५९ ॥

450a T तत्र for सत्र 451 T considers this stanza to exist
 in a few Miss only 452a T नान्यरति for रात्ररति 455b T
 कन्वमाकमतं for ररुन्ध आरुह्यतां

तम्मनस्कास्तदालापास्तच्छिचेष्टास्तदान्मिकाः ।
 तद्गुणानेव गायन्त्यो नात्मागाराणि मस्मरुः ॥ ४६० ॥
 ततः पुलिनमागन्व कालिन्ध्याः कृष्णभाचनाः ।
 समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकाङ्क्षया ॥ ४६१ ॥

इति तिसीयः ॥

[भाग० १०.३०.१-२४]

गोप्य ऊचुः ।

जयति तेऽधिकं जग्मना ब्रजः
 श्रयत इन्द्रिरा शश्वदत्र हि ।
 दयित दृश्यतां दिक्षु तावका-
 स्त्वयि धृतासवस्त्वां विन्निम्बते ॥ ४६२ ॥
 शरदुदाशये साधुजानम-
 त्सरासिजोदरश्रीमुपा दृशा ।
 सुरतनाथ ते शुकदासिका
 धरद् निम्नतो नेह किं वधः ॥ ४६३ ॥
 विपजलाप्ययान्बालराक्षसा-
 द्वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ।
 घृपमयात्मजाटिश्वतो भया-
 दृपभ ते वयं रक्षिता मुहुः ॥ ४६४ ॥
 न खलु गोपिकानन्दनो भवा-
 नखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् ।
 विखनसार्थतो विश्वगुप्तये
 सप्त उदेयिवान्सात्वतां कुले ॥ ४६५ ॥
 विरचिताभयं वृष्णिद्युर्यं ते
 शरणमीयुषां संसृतेर्मयात् ।
 करसरोरुहं काम्त कामदं
 शिरसि धेहि नः श्रीकरग्रहम् ॥ ४६६ ॥
 ब्रजजनार्तिहन्वीर योपितां
 निजजनस्मयध्वंसनः स्मृतः ।
 भज सखे भवत्किंकरीः स्म नो
 जलरुहाननं चारु दर्शय ॥ ४६७ ॥

प्रणतदेहिनां पापकर्शनं
 तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ।
 फणिफणार्पितं ते पदाम्बुजं
 कृणु कचेपु नः कृन्दि हृच्छयम् ॥ ४६८ ॥
 मधुरया गिरा बल्लुवाभ्यया
 बुधमनोक्षया पुष्करेक्षण ।
 विधिकरीरिमा वीर मुह्यती-
 रधरसीधुनाप्याययस्व नः ॥ ४६९ ॥
 तव कथामृतं तप्तजीवनं
 कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।
 श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं
 भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ४७० ॥
 प्रहसितं प्रिय प्रेमवाक्ष्णं
 विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम् ।
 रहसि संविदो या हृदिस्पृशः
 कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ ४७१ ॥
 चलसि यद्भ्रजाच्चारयन्पशू-
 भ्रलिनसुन्दरं नाथ ते पदम् ।
 तृणशिलाङ्कुरैः सीदतीति नः
 कलिलतां मनः क्रान्त गच्छति ॥ ४७२ ॥
 दिनपरिक्षये नीलकुन्तलै-
 धनरहाननं विभ्रदावृतम् ।
 घनरजस्वलं दर्शयन्मुहु-
 मंसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ ४७३ ॥
 प्रणतकामदं पद्मजार्चितं
 धरणिमण्डनं ध्येयमापदि ।
 चरणपद्मं शंतमं च ते
 रमण नः स्तनेष्वर्पयाधिहन् ॥ ४७४ ॥
 सुरतरुधनं शोकनाशनं
 स्वनितयेणुना सुप्तु चुम्बितम् ।
 इतररागविस्मरणं नृणां
 धितार वीर नस्तोऽधरामृतम् ॥ ४७५ ॥

भटति यद्भयानह्नि काननं
 शुट्टिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।
 कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते
 जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दृशाम् ॥ ४७६ ॥

पतिसुतान्वयध्रातृवान्धवा
 नतिविलङ्घ्य तेन्यच्युतागताः ।
 गतिविदस्तयोद्गीनमोहिताः
 कितव योपितः कस्यजेन्निशि ॥ ४७७ ॥

रहासि संविदं हृच्छयोदयं
 प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ।
 वृहदुरः श्रियो धाम वीक्ष्य ते
 मुहुर्पतिस्पृहां मुह्यते मनः ॥ ४७८ ॥

प्रजजनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते
 वृजिन हन्त्यलं विश्वमङ्गलम् ।
 त्यज मनाञ्च नस्वत्स्पृहात्मनां
 स्वजनहृद्गुजां यन्निपूदनम् ॥ ४७९ ॥

यत्ते सुजात चरणाम्बुरुहं स्तनेषु
 भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ।
 तेनाटवीमटसि तद्यथते न किंस्वि-
 त्कृपादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥ ४८० ॥

[भाग० १०:३११-१९]

[स्वप्नेमामृतकल्लोलविह्वलीकृतचेतसः ।
 सदयं नन्दयन्गोपीरुद्रतो नन्दनन्दनः ॥ ४८१ ॥]

इति तृतीयः

श्रीशुक उवाच ।

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ।
 ररुदुः सुस्वरं राजकृष्णदर्शनलालसाः ॥ ४८२ ॥
 तासामाविरभूच्छैरिः स्मयमानमुत्ताम्बुजः ।
 पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ ४८३ ॥

तं विलोक्यागतं प्रेष्टं प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽवलाः ।
उत्तस्थुर्युगपत्सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ४८४ ॥

काचित्कराम्युजं शौरजंगृहेऽञ्जलिना मुदा ।
काचिद्धार तद्वाहुमंसे चन्दनभूपितम् ॥ ४८५ ॥

काचिदञ्जलिनागृह्णात्तन्वी ताम्बूलचर्वितम् ।
एका तदङ्घ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोर्व्यधात् ॥ ४८६ ॥

एका भ्रुकुटिमावध्य प्रेमसंरम्भविह्वला ।
प्रतीचैक्षत्कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥ ४८७ ॥

अपरानिमिपद्भ्यां जुषाणा तन्मुखाभ्युजम् ।
भापीतमपि नातृप्यत्सन्तस्तच्चरणं यथा ॥ ४८८ ॥

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदिकृत्य निमील्य च ।
पुलकाङ्गुयुगूह्यास्ते योगीवानन्दसंग्रुता ॥ ४८९ ॥

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।
जहुर्विरहजं तापं प्राङ्ं प्राप्य यथा जनाः ॥ ४९० ॥

ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो घृतः ।
व्यरोचताधिकं तात पुरुषः शक्तिभिर्यथा ॥ ४९१ ॥

ताः समादाय फालिन्द्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ।
विकसत्कुन्दमन्दारसुरभ्यनिलपदपदम् ॥ ४९२ ॥

पारश्वन्द्रांशुसंदोहध्वस्तदोपातमशिवम् ।
कृष्णाया हस्ततरलाञ्जितकोमलवालुकम् ॥ ४९३ ॥

तद्दर्शनाहादविधूतहृद्रुजो
मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः ।
स्वैरत्तरीयैः कुचकुङ्कुमाङ्कितै-
रचीकृपन्नासनमात्मयन्धवे ॥ ४९४ ॥

तत्रोपविष्टो भगवान्स ईश्वरो
योगीश्वरान्तर्हृदि कल्पितासनः ।
अकाम गोपीपरिपद्रुतोऽर्चित-
स्संताप्यलक्ष्यैकपद्ं घपुर्वधत् ॥ ४९५ ॥

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं
सहासलीलेक्षणाविभ्रमभ्रुवा ।
संस्पर्शनेनाङ्ककृताङ्घ्रिहस्तयोः
संस्तुत्य ईपरकुपिता वभापिरे ॥ ४९६ ॥

गोप्य ऊचुः ।

भजतोऽनुभजन्त्येक एक पताद्विपर्ययम् ।
नोभयांश्च भजन्त्यन्ये पतन्नो घृहि साधु भोः ॥ ४९७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थकान्तोद्यमा हि ते ।
न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ ४९८ ॥
भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा ।
धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ ४९९ ॥
भजतोऽपि न वै केजिद्भजन्त्यभजतः कुतः ।
आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ ५०० ॥

नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तु-
म्भजाभ्यमीपामनुवृत्तिवृत्तये ।
यथाधनो लब्धधने विनष्टे
तच्चिन्तयान्यन्निभृतो न वेद ॥ ५०१ ॥

एवं मदर्थोज्झितलोकवेद-
स्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽवलाः ।
मया परोक्षं भजता तिरोहितं
मासूयितुं माहृत्य तत्प्रियं प्रियाः ॥ ५०२ ॥

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां
स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ।
या माभजन्दुर्जरगेहशृङ्खलाः
संवृध्वय तद्गः प्रतियातु साधुना ॥ ५०३ ॥

[भाग० १०.३२.१-२२]

इति चतुर्थः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ।
जहुर्विरहजं तापं तद्द्वोपचिताशिपः ॥ ५०४ ॥

तत्रारमत गोविन्दो रासक्रीडामनुव्रतैः ।
 स्त्रीरत्नैरन्वितः प्रीतैरन्योन्यावद्धवाहुभिः ॥ ५०५ ॥
 रासोत्सवः संप्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ।
 योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥ ५०६ ॥
 प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं स्त्रियः ।
 यं मन्यन्ते नभस्तावद्विमानशतसंकुलम् ।
 दिवौकसां सदारणामौत्सुस्यापहतात्मनाम् ॥ ५०७ ॥
 ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।
 जगुर्गन्धर्वपतयः सखीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५०८ ॥
 बलयानां तूपुराणां किङ्किणीनां च योपिताम् ।
 सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ५०९ ॥
 तत्रातिशुशुभे ताभिर्भगवान्देवकीसुतः ।
 मध्ये मणीनां हैमानां महामरकनो यथा ॥ ५१० ॥
 पादन्यासैर्भुञ्जविद्युतिभिः सस्मितैर्भ्रुविलासै-
 र्भज्यन्मध्येश्चलकुचपटैः कुण्डलैर्गण्डलोलैः ।
 [रेजुर्गोप्यो यदुपतियुतास्ताण्डवं दशायन्त्यो
 हैम्या बह्व्यो मरुदनिभृता यादशाः शालराजे ।]
 स्त्रियन्मुख्यः कवररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो
 गायन्त्यस्तं ताडित इय ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ५११ ॥
 उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकण्ठयो रतिप्रियाः ।
 कृष्णाभिमर्शभुदिता यद्रीतिनेदमावृतम् ॥ ५१२ ॥
 काचित्समं मुकुन्देन स्वरजातीरमिथिताः ।
 उन्निन्ये पूजितानेन प्रीयता नाधु नाच्चिति ।
 तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च यददात् ॥ ५१३ ॥
 कान्निद्रामपरिध्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभृतः ।
 जग्राह यादुना स्कन्धं श्लथदलयमालिका ॥ ५१४ ॥
 तर्धकांसगतं बाहुं कृष्णस्योत्पलसौरनम् ।
 चन्दनालितमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्य ह ॥ ५१५ ॥

कस्याश्चिन्नाद्यविक्षिप्तं कुण्डलत्विममण्डितम् ।
 गण्डं गण्डे संदधत्याः प्रादात्ताम्बूलचरितम् ॥ ५१६ ॥
 नृत्यन्ती गायती काचित्कूजन्नुपुरमेखला ।
 पार्श्वस्थाच्युतहस्ताञ्जं श्रान्ताधास्तनयोः शिवम् ॥ ५१७ ॥
 गोप्यो लब्धाच्युतं कान्तं श्रिय एकान्तवल्लभम् ।
 गृहीनरुण्ड्यस्तदोर्भ्यां गायन्त्यस्ता त्रिजहिर ॥ ५१८ ॥

कर्णात्पलालरुषिटङ्करूपोलघर्म-
 वन्नश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ।
 गोप्यः समं भगवता ननृतुः स्वकेश-
 स्रस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठयाम् ॥ ५१९ ॥

एवं परिष्वङ्कराभिमर्श-
 न्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः ।
 रेमे रमेशो ब्रजसुन्दरीभि-
 र्यथाभैरुः स्वप्रतिविम्बविभ्रमः ॥ ५२० ॥

तदङ्गसङ्गप्रमुदाकुलेन्द्रियाः
 केशान्दुकूलं कुचपट्टिकां वा ।
 नाञ्जः प्रतिव्योढुमलं ब्रजस्त्रियो
 विष्वस्तमालाभरणाः कुरुद्वह ॥ ५२१ ॥

कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुर्विचरस्त्रियः ।
 कामार्दिताः शशाङ्कोऽपि स्रगणो विस्मितोऽभवत् ॥ ५२२ ॥

कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोपितः ।
 स रेमे भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ ५२३ ॥

तासां रतिविहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ।
 प्रामृजत्करुणः प्रेम्णा शंतमेनात्मपाणिना ॥ ५२४ ॥

516 d T अदात् for प्रादात् 517 a T कापि for काचित् 518c T
 गृहीतकण्ठय for कण्ठा 521 a T प्रमदा for प्रमुदा 522 b T खेचरस्त्रिय
 for विचरस्त्रिय, c T शशाङ्कश्च for शशाङ्कोऽपि 524 a T अतिविहारेण for रति,
 d T अग पाणिना for आत्मपाणिना

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्वि-
 ङ्गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
 मानं दधत्य ऋपभस्य जगुः कृतानि
 पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ ५२५ ॥
 ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-
 घृष्टस्रजः स कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।
 गन्धर्वपालिभिरनुद्भुत आविशद्वाः
 श्रान्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ ५२६ ॥
 सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिपिच्यमानः
 प्रेम्णेश्चितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
 वैमानिकैः कुसुमघृष्टिभिरिड्यमानो
 रेमे स्वयं स्वरतिरात्तगजेन्द्रलीलः ॥ ५२७ ॥
 ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल-
 प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिक्ते ।
 चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो
 यथा मदच्युष्टिरदः करेणुभिः ॥ ५२८ ॥
 पयं शशाङ्कान्शुविराजिता निदाः
 स सत्यकामोऽनुरतायलागणः ।
 सिपेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः
 सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ ५२९ ॥

राजोवाच ।

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
 अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ ५३० ॥
 स कथं धर्ममेतूनां कृत्वा कर्ताभिरक्षिता ।
 प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परद्वाराभिमर्शनम् ॥ ५३१ ॥
 आप्तकामो यदुपतिः कृतवान्ने जगुमितम् ।
 किमभिप्राय पतन्नः संशयं छेत्तुमर्हसि ॥ ५३२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट इत्यराणां च साहसम् ।
 तेजीयसां न दोगाय घटेः सर्वभुजो यथा ॥ ५३३ ॥

नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
विनश्यत्याचरंल्लौल्याद्यथा रुद्रो विपं जुषन् ॥ ५३४ ॥

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।
तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥ ५३५ ॥

कुशलाचरितेनैपामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्ययेण दानार्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥ ५३६ ॥

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलाम्बयः ॥ ५३७ ॥

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-
स्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ५३८ ॥

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्ष एव क्रीडनदेहभाक् ॥ ५३९ ॥

अनुग्रहाय भक्तानां भानुपं देहमास्थितः ।
भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥ ५४० ॥

नासूयन्खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्थान्स्वान्दरान्द्रजौकसः ॥ ५४१ ॥

ग्रहारात्र उपावृत्ते घासुदेवानुमोदिताः ।
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः ॥ ५४२ ॥

विक्रीडितं ब्रजवधूमिदिदं च विष्णोः
श्रद्धाम्वितोऽनुगृणुयादथ वर्णयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्रयपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ५४३ ॥

[भाग० १०.३३.१-४०]

इति पञ्चमः ॥

534 c T मौन्यान् for सौन्यान्; d T गया रुद्रोऽन्तरं विपं. 539 b T
मर्देयानेष for सर्वेषामपि. d T क्रीडनेनेह देहभाक्. 540a T भूतानां for भक्तानां,
d T स्मृत्वा for श्रुत्वा

गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डलकुन्तलत्वि-
 द्गण्डश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ।
 मानं दधत्य ऋपभस्य जगुः कृतानि
 पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ ५२५ ॥
 ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग-
 घृष्टलजः स कुचकुङ्कुमरञ्जितायाः ।
 गन्धर्वपालिभिरनुद्रुत आविशद्वाः
 श्राग्तो गजीभिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ ५२६ ॥
 सोऽम्भस्यलं युवतिभिः परिपिच्यमानः
 प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोऽङ्ग ।
 वैमानिकैः कुसुमवृष्टिभिरिब्यमानो
 रेमे स्वयं स्वरतिरात्तगजेन्द्रलीलः ॥ ५२७ ॥
 ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल-
 प्रसूनगन्धानिलजुष्टदिवतटे ।
 चचार भृङ्गप्रमदागणावृतो
 यथा मदच्युष्टिरदः करेणुभिः ॥ ५२८ ॥
 एवं शशाङ्कांशुविराजिता निशाः
 स सत्यकामोऽनुरतावलागणः ।
 सिपेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः
 सर्वाः शरत्काव्यकथा रसाश्रयाः ॥ ५२९ ॥

राजोवाच ।

संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
 अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ ५३० ॥
 स कथं धर्मसेतूनां यक्ता कर्ताभिराक्षिता ।
 प्रतीपमाचरद्ब्रह्मन्परदारामिमर्शनम् ॥ ५३१ ॥
 आत्मकामो यदुपतिः कृतवान्यै जुगुप्सितम् ।
 किमभिप्राय पतन्नः संशयं छेतुमर्हसि ॥ ५३२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

धर्मव्यतिरामो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ।
 तेजीयसां न दोषाय यद्दे सर्वभुजो यथा ॥ ५३३ ॥

नैतत्समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनीश्वरः ।
चिनश्यत्याचरंल्लौल्याद्यथा रुद्रो विषं जुषन् ॥ ५३४ ॥

ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ।
तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् ॥ ५३५ ॥

कुशलाचरितेनैपामिह स्वार्थो न विद्यते ।
विपर्ययेण घानर्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥ ५३६ ॥

किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्भर्त्यादिवौकसाम् ।
ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलाम्बयः ॥ ५३७ ॥

यत्पादपङ्कजपरागानिपेवतृप्ता
योगप्रभावविधुताखिलकर्मबन्धाः ।
स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमाना-
स्तस्येच्छयात्तवपुषः कुत एव बन्धः ॥ ५३८ ॥

गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामपि देहिनाम् ।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्ष एव क्रीडनदेहभाक् ॥ ५३९ ॥

अनुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमास्थितः ।
भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्या तत्परो भवेत् ॥ ५४० ॥

नासूयन्बलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ।
मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थांस्वान्स्वान्दारांश्चरौकसः ॥ ५४१ ॥

ब्रह्मरात्र उपावृत्ते चासुदेवानुमोदिताः ।
अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान्भगवत्प्रियाः ॥ ५४२ ॥

विक्रीडितं ब्रजवधूमिरिदं च विष्णोः
श्रद्धाम्वितोऽनुगृणुयाद्यथ वर्णेयेद्यः ।
भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं
हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः ॥ ५४३ ॥

[भाग० १०.३३.१-४०]

इति पञ्चमः ॥

534 c T मौञ्जान् for छौञ्जान्, d T यथा रुद्रोऽन्धित्रं विषं 539 b T
सर्वेषामेव for सर्वेषामपि, d T क्रीडनेनैह देहभाक् 540a T भूतानां for भक्तानां,
d T स्मृत्वा for श्रुत्वा

अथ सूची ॥

नन्दाद्या गोपमुखाः प्रमुदितमनसो देवयात्राप्रसङ्गा-
त्संप्राप्ताश्चण्डिकाया विपिनमनुपमं दिव्यरूपैरनोमिः ।
आन[च्छु]र्वै महेशं तदनु भगवतीमम्बिकी तत्र सुप्ता
रात्रावत्रातिघोरोऽग्रसदसमखिं नन्दमारादहीन्द्रः ॥ ५४४ ॥

श्रीकृष्ण त्राहि कृष्णेत्यतिविकलतरां नन्दवाचं निशम्य
प्राप्तः पस्पर्श सर्पं शिरसि करुणया पादपद्मेन कृष्णः ।
स्पृष्टस्तत्याज घोरं वपुरतिललितं दिव्यरूपं च लब्ध्वा
राजा विद्याधराणामतिरुचिररुचिर्देवदेवं ननाम ॥ ५४५ ॥

श्रीडाव्यासकचित्तौ यदुमुकुटमणी रामकृष्णौ निरीक्ष्य
प्राप्तः प्रोद्दीप्तयाहुर्युवतिषु बलवान्गुहाकः शङ्खचूडः ।

दूरादेताद्युपेतावथ स भयभराद्धिद्रुतोऽभूदमुष्य
श्रीकृष्णः स्फीतरत्नस्फुरदमलशिरो मुष्टिना संजहार ॥ ५४६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

गोप्यः कृष्णे वनं याते तमनुद्रुतचेतसः ।
कृष्णलीलाः प्रगाथन्त्यो निग्युर्दुःखेन वासरान् ॥ ५४७ ॥

गोप्य ऊचुः ।

धामबाहुकृतवामकपोलो
वलिातभ्रुरधरार्पितवेषुम् ।
कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं
गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ ५४८ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धै-
र्विस्मितास्तदुपधार्य सलज्जाः ।
काममार्गणसमर्पितचिन्ताः
कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ५४९ ॥

हन्त चित्रमयलाः शृणुतेदं
हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।
मन्दसुनुरयमातंजनानां
मर्मशो यर्हि कूजितवेषुः ॥ ५५० ॥

वृन्दशो ब्रजवृषा मृगगावो
 वेणुवाद्यहतचेतस आरात् ।
 दन्तदष्टकवला धृतकर्णा
 निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५५१ ॥
 बर्हिणस्तवकधातुपलाशै-
 र्यद्भ्रमल्यपरिवर्हविडम्बः ।
 कर्हिचित्सवल आलि सं गोपै-
 गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ५५२ ॥
 तर्हि भग्नगतयः सरितो वै
 तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।
 स्पृह्यतीर्वयमिवावहुपुण्याः
 प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ५५३ ॥
 अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यं
 आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।
 वनचरो गिरितटेपु चरन्ती-
 वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ५५४ ॥
 वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं
 व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाढ्याः ।
 प्रणतभारविटपा मधुधाराः
 प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ॥ ५५५ ॥
 दर्शनीयतिलको वनमाला-
 दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।
 अलिकुलैरलद्युगीतमभीष्ट-
 माद्रियन्यर्हि कूजितवेणुः ॥ ५५६ ॥
 सरसि सारसहंसविहंगा-
 ध्वारगीतहतचेतस एत्य ।
 हरिमुपासत ते यतचित्ता
 हन्त मालितदशो धृतर्मानाः ॥ ५५७ ॥

[भाग० १०३५१-११]

महदतिक्रमणशङ्कितचेता
 मन्दमन्दमनुगर्जति मेघः ।
 सुहृदमभ्ययर्षत्सुमनोभि-
 श्छायया च विदधत्प्रतपन्नम् ॥ ५५८ ॥

त्रिविधगोपचरणेषु विदग्धो
 वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः ।
 तव सुतः सति यक्षधरबिम्बे
 दत्तवेणुरनयत्स्वरजातीः ॥ ५५९ ॥

सधनशस्तदुपधार्य सुरेशाः
 शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
 कचय आनतकंधरचित्ताः
 कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ ५६० ॥

निजपद्मद्भ्रजदलैः र्वजवज्र-
 नीरजाङ्कुशाविचित्रललामैः ।
 ब्रजभुवः शमयम्बुरतोदं
 वर्षमधुर्यगतिरीरितवेणुः ॥ ५६१ ॥

ब्रजति तेन वयं सविलास-
 र्वीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
 कुजगतिं गमिता न विदामः
 कश्मलेन वसनं कवरं वा ॥ ५६२ ॥

कणितवेणुरचवञ्चितचित्ताः
 कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः ।
 गुणगणार्णमनुगम्य हरिण्यो
 गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ ५६३ ॥

कुन्ददामरुतकौतुकवेपो
 गोपगोधनयुतो यमुनायाम् ।
 नन्दसूनुरनघे तव वत्सो
 नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ ५६४ ॥

मन्दवायुरुपवात्यनुकूले
 मानयम्मलयजस्पर्शेन ।
 धन्दिनस्तमुप देवगणा ये
 घाघगीतयलिभिः परिवसुः ॥ ५६५ ॥

यत्सलो ब्रजगवां यद्गधो
 बन्धमानचरणः पथि वृद्धैः ।
 कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते
 गीतवेणुरनुगोडितकीर्तिः ॥ ५६६ ॥

उत्सवं श्रमरुचापि दृशीना-
 मुन्नयन् खुररजश्छुरितस्रक् ।
 दित्सयैति सुहृदाशिप एष
 देवकीजठरभूरुडुराजः ॥ ५६७ ॥

मदविघूर्णितलोचन ईप-
 न्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।
 घदरपाण्डुघदनो मृदुगण्डं
 मण्डयन्कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ ५६८ ॥

यदुपतिर्द्विरदराजविहारो
 यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
 मुदितवंमत्र उपयाति दुरन्तं
 मोचयन्ब्रजगवां दिनतापम् ॥ ५६९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं ब्रजस्त्रियो राजन्कृष्णलीलानुगायतीः ।
 रेमिरेऽहस्तु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ ५७० ॥

[भाग० १०.३५.१३-२६]

अथ सूची ॥

मदान्धो व्याक्रोशन्मुद्गरतिकठोरैः खुरभरैः
 हंगदुर्वी शुर्वी वियति चलपुच्छोऽति दलयन् ।
 भरिष्टस्तद्गोष्ठं स्वयमुपगतो दुष्टु चरतो
 गलद्गर्भो नावः शरणमरविन्दाक्षमगमन् ॥ ५७१ ॥

पाणिभ्यामथ तं निगृह्य भगवान्शृङ्खले लीलया
 भूमौ हन्त निपात्य निर्गतशकृन्मूत्रं मुखादुन्मुखम् ।
 बाहुभ्यां सुहृदं जघान जगतामानन्दकन्दो हरि-
 गौपैरादरतः स्तुतो चलयुतो गोष्ठं निजं प्राविशत् ॥ ५७२ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

[कामं ब्रजे वसन्तं तं कंसमेत्य गतस्मृतिम् ।
नारदः स्मारयामास कंसं दूतगिरैव तु ॥ ५७३ ॥]

अरिष्टे निहते गोष्ठे कृष्णेनाहतकर्मणा ।
कंसायाथाह भगवान्भारदो देवदर्शनः ॥ ५७४ ॥

[नारद उवाच ।]

यशोदायाः सुतां कन्यां देवस्याः कृष्णमेव च ।
रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन विभ्यता ।
न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै याभ्यां ते पुरुषा हताः ॥ ५७५ ॥

निशाम्य तद्भोजपतिः कोपात्प्रचलितेन्द्रियः ।
निशातमसिमादत्त वसुदेवजिघांसया ॥ ५७६ ॥

निवारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः ।
ज्ञात्वा लोहमयैः पार्श्वबन्ध सह भार्यया ॥ ५७७ ॥

प्रतियाते तु देवर्षी कंस आभाष्य कोशिनम् ।
प्रेषयामास हन्येतां भवता राममाधवौ ॥ ५७८ ॥

ततो मुष्टिकचाणूरसलतोसलकादिकान् ।
अमात्यान्हस्तिपांश्चैव समाह्वयाह भोजराट् ॥ ५७९ ॥

भो भो निशाम्यतामेतद्वीरचाणूरमुष्टिका ।
नन्दग्रजे समासाते सुतावानकदुन्दभेः ॥ ५८० ॥

रामकृष्णौ तु तौ मह्यं मृत्यु किल निर्दिशतः ।
भद्रद्वयामिह संग्राप्तौ हन्येतां महललिया ॥ ५८१ ॥

मन्त्राः क्रियन्तां त्रिविधा महारङ्गपरिधिता ।
पौरा जानपदाः सर्वे पश्यन्तु स्रैरसंयुगम् ॥ ५८२ ॥

महामात्र त्वया भद्र रङ्गद्वार्युपनीयताम् ।
गजः कुचलयापौडो जहि तेन ममाहितौ ॥ ५८३ ॥

आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि ।
निशासन्तु पशुमेध्यान्भूतराजायं मीढुपे ॥ ५८४ ॥

इत्याज्ञाप्यार्धतन्त्रं ह आहूय यदुपुंगवम् ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोऽक्रूरमुवाच ह ॥ ५८५ ॥
 भो भो दानपते मह्यं क्रियतां मैत्रमादृतः ।
 नान्यस्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु ॥ ५८६ ॥
 अतस्त्वामाश्रितः सौम्य कार्यगौरवसाधने ।
 यथेन्द्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमभ्यगमद्विभुः ॥ ५८७ ॥
 गच्छ नन्दग्रजं तत्र सुतावानकदुन्दुभेः ।
 आसाते ताविहानेन रथेनानय माचिरम् ॥ ५८८ ॥
 निस्पृष्टः किल मे मृत्युर्देवैर्विकुण्ठसंश्रयैः ।
 तावानय समं गोपैर्नन्दाद्यैः साभ्युपायनैः ॥ ५८९ ॥
 घातयिष्य इहानीतीं कालकल्पेन हस्तिना ।
 यदि मुक्तौ ततो मल्लैर्घातये वैद्युतोपमैः ॥ ५९० ॥
 तयोर्निहतयोस्तांस्तान्वसुदेवपुरोगमान् ।
 तद्वन्धून्निहनिष्यामि वृष्णिभोजदशार्हकान् ॥ ५९१ ॥
 उग्रसेनं च पितरं स्थाविरं राज्यलुब्धकम् ।
 तद्भ्रातरं देवरुं च ये चान्ये विद्विपो मम ॥ ५९२ ॥
 ततश्चैषा मही मित्र भवित्री नष्टकण्टका ।
 जरासंधो मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ॥ ५९३ ॥
 शम्बरो नरको थाणो भय्येव कृतसौहृदाः ।
 तैरहं कृष्णपक्षीयान्दत्त्वा भोक्ष्ये महीं नृपान् ॥ ५९४ ॥
 पतञ्जात्वानय क्षिप्रं रामकृष्णाविहार्मकौ ।
 धनुर्मखनिरीक्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियम् ॥ ५९५ ॥

अक्रूर उवाच ।

राजन्मनीषितं सम्यक्तय स्याद्यथमार्जनम् ।
 सिद्धयसिद्धयोः समं कुर्याद्दिवं हि फलभावनम् ॥ ५९६ ॥
 मनोरथान्करोत्पुत्रैर्जनो देवहतानपि ।
 युज्यते शोरुहर्षाभ्यां तथाप्याशां करोमि ते ॥ ५९७ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

एवमादिश्य चाक्रूरं मन्त्रिणश्च विस्ृज्य तः ।

प्रविवेश गृहं कंसस्तथाक्रूरः स्वमालयम् ॥ ५९८ ॥

[भाग० १००३६१६-४०]

अथ सूची ॥

अकस्मादायातः खरतरसुरोत्कीर्णधरणि-

हयाकारः केशी विकटवदनः श्यामलरुचिः ।

ब्रजं कंसादेशान्द्रगवदपकाराय भगवा-

न्सुदृष्ट्वैनं दोर्भ्यामपगतभयस्तेन युयुधे ॥ ५९९ ॥

दोर्भ्यामादाय पश्चात्पद्गुगलममुं भ्रानयित्वा धरायां

चिक्षेप व्यादितास्यं पुनरपि च हरिं योद्धुकामं विलोक्ष्य ।

वक्त्रे निक्षिप्य बाहुं स्मितसुभगमुखो वर्धमानेन तेन

त्रैलोक्यत्राणकर्ता सपदि विगलितप्राणमेनं चकार ॥ ६०० ॥

भूयः श्रीकृष्णमीड्यं रहसि सुरमुनिर्नारदोऽभ्येत्य नत्वा

प्रोवाच [प्राप्त] कृत्यं यदिह भगवतो जन्मना यादवेन ।

गोविन्दः प्रीतचेताः सपदि सुरमुनेरुक्तमाकर्ण्य तस्मि-

न्स्यलोक्याय प्रयाते पुनरपि भगवान्बालकैरेव रेमे ॥ ६०१ ॥

तत्राकस्माद्दुपेतः शिशुषु मयसुतो गोपबालानुकारी

बालान्मेपानुकारान्गिरिकुहरदरीश्रीररूपी जहार ।

द्वारं तस्याः शिलाभिः स्वयमथ पिदधे तस्य तत्कर्म दृष्ट्वा

तं हत्वा क्षुष्टचित्तं हरिरथ कृपया बालकानुन्मुमोच ॥ ६०२ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

[प्रातः केशिघधे वृत्ते द्वादश्यां निर्गते मुनौ ।

ततो व्योमे हतेऽक्रूरः सायं गोकुलमागमत् ॥ ६०३ ॥]

अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं मधुपुया महामतिः ।

उषित्वा रथमास्थाय प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ६०४ ॥

गच्छन्पथि महाभागो भगवत्पङ्कजेक्षणे ।

भक्तिं पतामुपगत एवमेतदचिन्तयत् ॥ ६०५ ॥

किं मयाचरितं भद्रं किं तप्तं परमं तपः ।

किं धायाम्यहंते दत्तं यद् द्रस्याम्यद्य केशवम् ॥ ६०६ ॥

ममैतद्दुर्लभं मन्य उत्तमश्लोकदर्शनम् ।
 विषयात्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शूद्रजन्मनः ॥ ६०७ ॥
 मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनम् ।
 द्वियमाणः कालनद्या क्वचित्तरति कश्चन ॥ ६०८ ॥
 ममाद्यामङ्गलं नष्टं फलवाञ्छैव मे भवः ।
 यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयाङ्घ्रिपङ्कजम् ॥ ६०९ ॥
 कंसो यताद्य कृतवाननुग्रहं
 द्रक्ष्येऽङ्घ्रिपद्मं प्रहितोऽमुना हरेः ।
 कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः
 पूर्वंऽतरम्यन्नखमण्डलत्विषा ॥ ६१० ॥
 यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः
 श्रिया च देव्या मुनिभिः ससात्वतैः ।
 गोचारणायानुचरैश्चरद्धने
 यद्गोपिकानां कुचकुङ्कुमाङ्कितम् ॥ ६११ ॥
 द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं
 स्मितावलोकारुणकञ्जलोचनम् ।
 मुखं मुकुन्दस्य गुडालकावृतं
 प्रदक्षिणं मे प्रचरन्ति वै मृगाः ॥ ६१२ ॥
 अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो
 भारावताराय भुवो निजेच्छया ।
 लावण्यधाम्नो भवितोपलम्भनं
 मह्यं न न स्यात्फलमञ्जसा दृशोः ॥ ६१३ ॥
 य ईक्षिताहं रहितोऽप्यसत्सतोः
 स्वतेजसापास्ततमोभिदाधमः ।
 स्वमाययात्मन्प्रचितैस्तदीक्षया
 प्राणाक्षर्याभिः सद्नेष्वभीयते ॥ ६१४ ॥
 यस्यापिलामीवहमिः सुमङ्गलै-
 र्वाचो विमिश्रा गुणकर्मजन्मभिः ।
 प्राणन्ति शुम्भन्ति पुनन्ति वै जग-
 द्यास्तद्विरक्ताः शवशोभना मताः ॥ ६१५ ॥

[भाग० १००३८.१-१२]

तं त्वद्य नूनं महतां गतिं गुरुं
 त्रैलोक्यकान्तं दशिमम्भहोत्सवम् ।
 रूपं दधानं श्रिय ईप्सितास्पदं
 द्रक्ष्ये ममासन्नुपसः सुदर्शनाः ॥ ६१६ ॥
 अथावरुद्धः सपदीशयो रथा-
 त्प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये ।
 धिया धृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं
 नमस्य आभ्यां च सखीग्वजौकसः ॥ ६१७ ॥
 अप्यङ्घ्रिमूले पतितस्य मे विभुः
 शिरस्यधास्यन्निजहस्तपङ्कजम् ।
 दत्ताभयं कालभुजङ्गरंहसा
 प्रोद्धेजितानां शरणैपिणां नृणाम् ॥ ६१८ ॥
 समर्हणं यत्र निधाय कौशिक-
 स्तथा बलिश्चाप जगत्त्रयेन्द्रताम् ।
 यद्वा विहारे व्रजयोपितां श्रमं
 स्पर्शनं सौगन्धिकगन्धपानुदत् ॥ ६१९ ॥
 न मध्युपैप्यत्यरिद्युद्धिमच्युतः
 फंसस्य द्रुतः प्रहितोऽपि विश्वदृक् ।
 योऽन्तर्वहिश्वेतस पतद्दीहितं
 क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषा ॥ ६२० ॥
 अप्यङ्घ्रिमूले विहितं कृताञ्जलिं
 मामीक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा ।
 सपद्यप्यवस्तसमस्तकिलियो
 घोटा मुदं वीतविशङ्क ऊर्जिताम् ॥ ६२१ ॥
 सुहृत्समं ज्ञातिमनन्यदैवतं
 दोर्भ्यां गृहभ्रथां परिरस्यतेऽथ माम् ।
 आत्मा हितार्थी क्रियते तदैव मे
 पन्धद्य फर्मात्मक उच्छ्वस्त्युत ॥ ६२२ ॥

617 d T वनैरुग for वज्रीरुग. 621 d T अवहितं for विहितं. 622 c T
 दि तीर्थाङ्गिने for दितार्थी क्रियते. d T दृक्कमित्यत for उच्छ्वस्त्युत

लब्धाङ्गसङ्गं प्रणतं कृताञ्जलि
 मां वक्ष्यतेऽकूर ततेत्युद्यथाः ।
 तदा वयं जन्मभृतो महीयसो
 नैवाहतो यो धिगमुष्य जन्म तत् ॥ ६२३ ॥
 न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो
 न चाप्रियो द्वेष्य उपेक्ष्य एव च ।
 तथापि भक्तान्मजते यथा तथा
 सुरद्रुमो यद्बहुपाश्रितोऽर्थदः ॥ ६२४ ॥
 किं चाप्रजो भावनतं यदूत्तमः
 स्मयन्परिष्वज्य गृहीतमञ्जलौ ।
 गृहं प्रदेयात्तसमस्तसत्कृतं
 संप्रश्रयते कंसकृतं स्वयन्धुपु ॥ ६२५ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

इति संचिन्तयन्कृष्णं श्वफलकृतनयोऽध्वनि ॥
 रथेन गोकुलं प्रातः सूर्यश्चास्तगिरि नृप ॥ ६२६ ॥

पदानि तस्यापिललोकपाल-
 किरीटजुष्टामलपादरेणोः ।
 ददर्श गोष्ठे क्षितिःकौतुकानि
 विलक्षितान्यञ्जयबाहुशाघैः ॥ ६२७ ॥

तद्दर्शनाद्वाद्दिव्यवृद्धसंभ्रमः
 प्रेमोर्ध्वरोमाश्रुकलाकुलेक्षणः ।
 रथादवस्कन्ध स तेष्वचेष्टय-
 त्प्रभोरमून्यद्भिरजांम्यहो इति ॥ ६२८ ॥

देहंभृतामियानर्थो हित्वा दग्धं भियं शुचम् ।
 संदेशाद्यो हरेर्लिङ्गदर्शनश्रवणादिभिः ॥ ६२९ ॥

ददर्श कृष्णं रामं च यजे गोदोहनं गता ।
 पीतनीलाम्बरधरीं शरदम्युत्तेश्रणां ॥ ६३० ॥

किशोरीं श्यामलश्वेतीं श्रीनिसेनीं बृहद्भुजां ।
 सुमुग्धां सुन्दरवरीं बालद्विरदविप्रमां ॥ ६३१ ॥

ध्वजयज्ञाङ्कशाम्भोजैश्चिद्विनैर्गङ्घ्रिभिर्ग्रजम् ।
 शोभयन्ती महात्मानां सानुप्रोशास्मितेश्रणां ॥ ६३२ ॥

उदाररुचिरक्रीडौ चन्विणौ वनमालिनौ ।
 पुण्यगन्धानुलिप्ताङ्गौ स्नातौ विरजयाससौ ॥ ६३३ ॥
 प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती ।
 अवतीर्णौ जगत्यर्थे स्वांशेन बलकेशवौ ॥ ६३४ ॥
 दिशो वितिमिरा राजन्कुर्वाणौ प्रभया स्वया ।
 यथा मारकतः शैलो रौप्यश्च कनकाचितौ ॥ ६३५ ॥
 स्थानूर्णमघप्लुत्य सोऽकूरः स्नेहविह्वलः ।
 पपात चरणोपान्ते दण्डवद्रामकृष्णयोः ॥ ६३६ ॥
 भगवद्दर्शनाह्लादवाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
 पुलकाञ्चित औत्कण्ठयात्स्वाख्याने नाशकञ्चूष ॥ ६३७ ॥
 भगवांस्तमभिप्रेत्य रथाङ्गाङ्कितपाणिना ।
 परिरमेऽभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ॥ ६३८ ॥
 संकर्षणश्च प्रणतमुपगृह्य महामनाः ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहम् ॥ ६३९ ॥
 पृष्ट्वा सुस्वागतं तस्मै निवेद्य च घरासनम् ।
 प्रक्षाल्य विधिवत्पादौ मधुपर्काहमाचरत् ॥ ६४० ॥
 निवेद्य गां चातिथये संवाह्य श्रान्तमादृतः ।
 अन्नं बहुगुणं मेघ्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः ॥ ६४१ ॥
 तस्मै भुक्तवते प्रीत्या रामः परमधर्मवित् ।
 मुज्र्वासैर्गन्धमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः ॥ ६४२ ॥
 पप्रच्छ सत्कृतं नन्दः कथं स्थ निरनुग्रहे ।
 कंसे जीवति दाशार्हं सौनपाला इवावयः ॥ ६४३ ॥
 योऽवधीतस्वस्वसुस्तोकान्कोशन्त्या आर्तवत्सलः ।
 किं नु स्वित्तत्प्रजानां चः कुशलं विमृशामहे ॥ ६४४ ॥
 इत्थं सूनुतया वाचा नन्देन सुसभाजितः ।
 अकूरः परिपृष्टेन जहावध्यपरिधिमम् ॥ ६४५ ॥

[भाग० १०.३८.१-२३]

637 c T पुलकाचिताद् for पुलकागिन 640a T पृष्ट्वाथ स्वागतं तस्मै, d T
 मधुपर्काहणं for 'पर्काहं 644 b T असुप्तपुनः for आर्तवत्सल..

श्रीशुक उवाच ।

सुखोपविष्टः पर्यङ्गे रामकृष्णोरुमानितः ।

लेभे मनोरथान्सर्वाङ्गपथि यान्स चकार ह ॥ ६४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तात सौम्यागतं कञ्चित्स्वागतं भद्रमस्तु वः ।

अपि स्वज्ञातिबन्धूनामनर्मावमनामयम् ॥ ६४७ ॥

किं नु नः कुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये ।

कंसे मातुलनाम्यङ्ग स्वानां तस्य प्रजासु च ॥ ६४८ ॥

अहो अस्मदभूद्भूरि पित्रोर्बुजिनमार्ययोः ।

यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्वेन्धनं तैयोः ॥ ६४९ ॥

दिप्रधाद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य काङ्क्षितम् ।

संजातं वर्ण्यतां तात तवागमनकारणम् ॥ ६५० ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

पृष्टो भगवता सर्वं वर्णयांमास माधवः ।

वैरानुबन्धं यदुपु वसुदेववधोद्यमम् ॥ ६५१ ॥

यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयम् ।

यदुकं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुन्दुभेः ॥ ६५२ ॥

श्रुत्वाक्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा ।

प्रहस्य नन्दं पितरं राज्ञादिष्टं विजज्ञतुः ॥ ६५३ ॥

गोपान्समादिशत्सोऽपि गृह्यतां सर्वगोरसः ।

उपायनानि गृहीध्वं युज्यन्तां शकटानि च ॥ ६५४ ॥

यास्यामः श्वो यदुपुरीं दास्यामो नृपते रसान् ।

द्रक्ष्यामः सुमहत्पर्वं यान्ति जानपदाः किल ।

एवमाद्योपयत्क्षत्राग्रन्दगोपश्च गोकुले ॥ ६५५ ॥

गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ।

रामकृष्णौ पुरीं नेतुमकूरं व्रजमागतम् ॥ ६५६ ॥

काञ्चित्कृतकृत्यत्तापभ्यासम्लानमुग्रश्रियः ।

मंसद्गुकूलवलयकेशग्रन्थ्यश्च काञ्चन ॥ ६५७ ॥

अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः ।
 नाभ्यजानन्निर्मं लोकमात्मलोकं गता इव ॥ ६५८ ॥
 स्मरन्त्यश्चापराः शौरेरनुरागस्मितेरिताः ।
 हृदिस्पृशच्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः स्त्रियः ॥ ६५९ ॥
 गतिं सुललितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनम् ।
 शोकापहानि नर्माणि प्रोद्दामचरितानि च ॥ ६६० ॥
 चिन्तयन्त्यो मुकुन्दस्य लीला विरहकातराः ।
 समेताः संव्रशः प्रोचुरश्रुमुख्योऽच्युताशयाः ॥ ६६१ ॥

गोप्य ऊचुः ।

अहो विधातस्तव न क्वचिद्दया
 संयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ।
 तांश्चाकृतार्थान्वियुनङ्गचपार्यकं
 विचेष्टितं तेऽभंकचेष्टितं यथा ॥ ६६२ ॥
 यस्त्वं प्रदर्शयसितकुन्तलावृतं
 मुकुन्द वषट्त्रं सुकपोलमुद्रसम् ।
 शोकापनोदस्मितलेशसुन्दरं
 करोपि पारोक्ष्यमस्ताधु ते कृतम् ॥ ६६३ ॥
 क्रूरस्वयमक्रूरसमाख्यया स्म न-
 श्चक्षुर्हि वसं हरसे वताशवत् ।
 येर्नकदेशेऽखिलसर्गसौष्टवं
 त्वदीयमद्राभन वयं मधुद्विपः ॥ ६६४ ॥
 न नन्दसूनुः क्षणभङ्गसौहृदः
 समीक्षते नः स्वरुतानुरागतः ।
 विहाय गेहान्स्वजनान्सुतान्पती-
 स्नहास्वमसौपगता नवप्रियः ॥ ६६५ ॥
 सुखं प्रभाता रजनयिमाशिपः
 सत्या वभूवुः पुरयोपितां ध्रुवम् ।
 याः संप्रविष्टस्य मुर्यं व्रजरुपतेः
 पास्यन्त्यपाङ्गोत्कलितस्मितासयम् ॥ ६६६ ॥

तासां मुकुन्दो मधुमञ्जुभापितै-
 र्गृहीतचित्तः परवान्मनस्व्यपि ।
 कथं पुनर्नः प्रतियास्यतेऽबलाः
 ग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् ॥ ६६७ ॥

अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते
 दाशार्हभोजान्धकवृष्णिसात्वताम् ।
 महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं
 द्रक्ष्यन्ति ये चाध्वनि देवकीसुतम् ॥ ६६८ ॥

मैतद्विधस्याकरुणस्य नाम भू-
 दक्रूर इत्येतदतीव दारुणः ।
 योऽसावनाश्वास्य सुदुःखितं जनं
 प्रियात्प्रियं नेप्यति पारमध्वनः ॥ ६६९ ॥

अनाद्र्धीरेप समास्थितो रथं
 तमन्वमी च त्वरयन्ति दुर्मदाः ।
 गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं
 दैवं च नोऽद्य प्रतिकूलमीहते ॥ ६७० ॥

निवारयामः समुपेत्य माधवं
 किं नोऽकरिष्यन्कुलवृद्धबान्धवाः ।
 मुकुन्दसद्भाग्निमिगार्धदुस्त्यजा-
 दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् ॥ ६७१ ॥

यस्यानुरागललितास्मितवल्गुमन्त्र-
 लीलावलोकपरिरम्भणरासगोष्ठ्याम् ।
 नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं
 गोप्यः कथं न्यतितरेम तमो दुरन्तम् ॥ ६७२ ॥

योऽहः क्षये यजमनन्तसप्तः परीतो
 गोपीर्धिशम्पुररजश्रुतितालकस्रक् ।
 वेणुं कृणस्मितकटाक्षनिरीक्षणेन
 चित्तं क्षिणोत्यमुमृते तु कथं मयेम ॥ ६७३ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं
 ब्रजस्त्रियः कृष्णाविपक्तमानसाः ।
 विसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं
 गोविन्द दामोदर मा त्यजास्मान् ॥ ६७४ ॥

[भाग० १० ३९१-३१]

[क्रूरमक्रूरतः श्रुत्वा कंसं कंसनिपूदनः ।
 गोपीमनोरथारामः सरामः स्वपुरं ययौ ॥ ६७५ ॥]
 स्त्रीणामेवं रुदन्तीनामुदिते सवितर्यथ ।
 अक्रूरश्चोदयामास कृतमैत्रादिको रथम् ॥ ६७६ ॥
 गोपास्तमन्वसज्जन्त नन्दाद्याः शकटैस्ततः ।
 आदायोपायनं भूरि कुम्भान्गोरससंभृतान् ॥ ६७७ ॥
 गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुब्रज्यातुरञ्जिताः ।
 प्रत्यादेशं भगवतः काङ्क्षन्त्यश्चावतस्थिरे ॥ ६७८ ॥
 तास्तथा तप्यतीर्षीष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः ।
 सान्त्वयामास संप्रैरायास्य इति दौत्यकैः ॥ ६७९ ॥
 यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेण रथस्य च ।
 अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपतस्थिरे ॥ ६८० ॥
 ता निराशा निववृत्तुर्गोविन्दविनिवर्तने ।
 विशोका अहनी निग्युर्गायन्त्यः प्रियचेष्टितम् ॥ ६८१ ॥
 भगवानपि संप्राप्तो रामाक्रूरयुतो नृप ।
 रथेन वायुवेगेन कालिन्दीमघनाशिनीम् ॥ ६८२ ॥
 तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा मृष्टं मणिप्रमम् ।
 वृक्षखण्डमुपब्रज्य सरामो रथमाविशत् ॥ ६८३ ॥
 अक्रूरस्तावुपामन्य निवेद्य च रथोपरि ।
 कालिन्द्यास्तीरमागत्य स्नानं विधियदाचरत् ॥ ६८४ ॥
 निमज्य तस्मिन्सलिले जपन्ब्रह्म सनातनम् ।
 तावेव दृष्टोऽक्रूरो रामकृष्णौ समन्वितौ ॥ ६८५ ॥

तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुन्दुभेः ।
तर्हि तौ स्यन्दने न स्त इत्युन्मज्य व्यचष्ट सः ॥ ६८६ ॥

तत्रापि च यथापूर्वमासीनौ पुनरेव सः ।
निमज्य दर्शनं यन्मे मृषा किं सालिले तयोः ॥ ६८७ ॥

[भा० १०-३९-३२-४३]

[केमौ बालौ क तौ मल्लाघिति शङ्कितचेतसे ।
शकूराय जले रूपमत्याश्चर्यं व्यदर्शयत् ॥ ६८८ ॥]

भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत्तूयमानमहीश्वरम् ।
सिद्धैर्भुजंगपतिभिरसुरैर्नतकंधैः ॥ ६८९ ॥

सहस्राशिरसं देवं सहस्रफणमौलिनम् ।
नीलाम्बरं विसश्वेतं शृङ्गे श्वेतमिव स्थितम् ॥ ६९० ॥

तस्योत्सङ्गे घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
पुरुषं चतुर्भुजं शान्तं पद्मपत्रारुणेक्षणम् ॥ ६९१ ॥

चारुप्रसन्नवदनं चारुहासनिरीक्षणम् ।
सुभ्रूध्रसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाधरम् ॥ ६९२ ॥

प्रलम्बपीवरभुजं तुङ्गांसोरःस्थलधियम् ।
कम्बुकण्ठं निम्ननाभिं वलिमत्पल्लवोदरम् ॥ ६९३ ॥

बृहत्कटितटश्रोणिकरभोरुद्वयान्वितम् ।
चारुजानुयुगं चारुजङ्घायुगलसंयुतम् ॥ ६९४ ॥

तुङ्गुल्फारुणनखत्रातदीधितिभिर्नृप ।
नवाङ्गुल्यङ्गुष्ठदलैर्विलसत्पादपङ्कजम् ॥ ६९५ ॥

सुमहाहंमणित्रातकिरीटकटकङ्कदैः ।
कटिसूत्रप्रसूत्रहारनूपुरकुण्डलैः ॥ ६९६ ॥

भ्राजमानं पद्मकरं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं घनमालिनम् ॥ ६९७ ॥

सुनन्दनन्दप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः ।
सुरेशीर्षहारद्राघैर्नुवद्भिश्च द्विजोत्तमैः ॥ ६९८ ॥

686c T खिद् for तौ. 688 The source is not traced, not found in

श्रीधरी टीका 689c T सिद्धचारुणगन्धर्व 692a T प्रसन्नचारुवदनं 695b T
एत for नृप. 698d T नवभिध for नुवद्भिध.

प्रह्लादनारदवसुमुखैर्भागवतोत्तमैः ।
 स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलात्मभिः ॥ ६९९ ॥
 श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोज्या ।
 विद्ययाविद्यया शक्त्या मायया च निषेधितम् ॥ ७०० ॥
 विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः ।
 हृष्यत्तनूरूहो भावपरिक्लिशात्मलोचनः ॥ ७०१ ॥
 गिरा गद्गदयास्तौपीरसत्त्वमालम्ब्य सात्त्वतः ।
 प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृताञ्जलिपुटः शनैः ॥ ७०२ ॥

[भाग. १०.३९.४४-५७]

अथ सूची ॥

मग्नः पाथसि यामुने जगदिदं दृष्ट्वा हरावादरा-
 दुम्मग्नः पुरतः स्थिताय हरये दत्त्वा दृशं विस्मितः ।
 अक्रूरः शुभकर्मणः परिणतेरालोम्य पादाम्युजं
 श्रीकृष्णस्य ननाम गद्गदगिरा तुष्टाव हृष्टान्तरः ॥ ७०३ ॥
 आरुह्याक्रूरनुन्नं रथमथ मथुरां प्रस्थितौ दिव्यमूर्तीं
 सानन्दौ नन्दसूनु सपदि दिनपतौ लम्बमाने प्रतीचीम् ।
 सद्यः संभ्रान्तचित्ता पथि पथि सुदृशश्चक्षुरत्पश्म कृत्वा
 गत्वा तद्दृक्त्रकान्तिं ययुरथ पुलकद्रण्डपाल्योऽवतस्थुः ॥ ७०४ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

तावद्भ्रजौकसस्तत्र नन्दगोपादयोऽप्रतः ।
 पुरोपवनमासाद्य प्रतीक्षन्तोऽवतस्थिरे ॥ ७०५ ॥
 तान्समेत्याह भगवानक्रूरं जगदीश्वरः ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रथितं प्रहसन्निव्र ॥ ७०६ ॥
 भवान्प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहम् ।
 धयं त्विद्वावमुच्याथ तावद् द्रश्यामहे पुरीम् ॥ ७०७ ॥

अक्रूर उवाच ।

नाहं भवद्गयां रहितः प्रवेश्ये मथुरां प्रमो ।
 त्यक्तुं नाहंसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ७०८ ॥
 भागच्छ याम गेहात्रः सनाथान्कुर्यधोक्षज ।
 सहाप्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम ॥ ७०९ ॥

पुनीहि पादरजसा गृहान्नो गृहमेधिनाम् ।
 यच्छौचेनानुवृष्यन्ति पितरः साग्नयः सुराः ॥ ७१० ॥
 अवनिज्याद्द्वियुगलमासीच्छ्लोक्यो बलिर्महान् ।
 ऐश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकान्तिनां तु या ॥ ७११ ॥
 आपस्तेऽप्यवनेजिन्यस्त्रिलोकाब्जुचयोऽपुनन् ।
 शिरसाधत्त याः शर्यः स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥ ७१२ ॥
 देवदेव जगन्नाथ पुण्यश्रवणकीर्तन ।
 यद्भूत्तमोत्तमश्लोक नारायण नमोऽस्तु ते ॥ ७१३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आयास्ये भवतो गेहमहमार्यसमन्वितः ।
 यदुचक्रद्गृहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियम् ॥ ७१४ ॥
 एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विमना इव ।
 पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्मावेद्य गृहं ययौ ॥ ७१५ ॥

[भाग० १०.४१.१-१८]

अथ सूची ॥

प्राकारैर्मेरुसारैर्जलनिधिगुरुभिः खातगतेरुपेतां
 हेम्नां हर्म्यैर्विचित्रैर्मरकतमणिभिः सर्वतः शोभमानाम् ।
 साकं गोपालमुख्यैः स्मितसुभगमुखैः प्रोद्यदानन्दसान्द्रौ
 कान्तौ कीर्त्यापराह्णे रुचिरमधुपुरीं प्रापतू रामकृष्णौ ॥ ७१६ ॥
 काश्चित्पर्यस्तनीव्यः श्रुतिकमलगलत्कुण्डलोद्भ्रष्टगण्डाः
 काश्चिद्व्यत्यस्तभूपाः प्रतिपदविगलत्कुन्तलालोलमल्लयः ।
 श्रुत्या श्रीरामकृष्णावतिचपलदृशो निर्ययुस्तपदाञ्ज-
 द्गद्गव्यासक्तचित्ताः सपदि निजनिजं सद्य हित्वा तरुण्यः ॥ ७१७ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

प्रासादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुषाम्बुजाः ।
 अभ्यवर्षन्सौमनस्यः प्रमदा बलकेशवौ ॥ ७१८ ॥
 दभ्यक्षतैः सोदपात्रैः स्नग्गन्धैरभ्युपायनैः ।
 तावानुचुः प्रमुदितास्तत्र तत्र द्विजातयः ॥ ७१९ ॥
 ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन्महत् ।
 या हांताषनुपदयन्ति नरलोकमहोन्सर्षा ॥ ७२० ॥

रजकं कंचिदायान्तं रङ्गकारं गदाग्रजः ।
 दृष्ट्वायाचत वासांसि धौतान्यत्युत्तमानि च ॥ ७२१ ॥
 देह्यावयोः समुचितान्यङ्गवासांसि चार्हतोः ।
 भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः ॥ ७२२ ॥
 स याचितो भगवता परिपूर्णं सर्वतः ।
 साक्षेपं रूपितः प्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः ॥ ७२३ ॥

[रजक उवाच ।]

ईदृशान्येव वासांसि नित्यं गिरिवनेचराः ।
 परिधत्त किमुद्वृत्ता राजद्रव्याण्यभीप्सत ॥ ७२४ ॥
 याताशु वालिशा मैवं प्रार्थ्यं यदि जिजीविषा ।
 वप्नन्ति घ्नन्ति लुम्पन्ति दृप्तं राजकुलानि हि ॥ ७२५ ॥
 एवं विकथ्यमानस्य कुपितो देवकीसुतः ।
 रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपाहरत् ॥ ७२६ ॥
 तस्यानुजीविनः सर्वे वासःकोशान्निसृज्य वै ।
 दुद्रुवुः सर्वतोमार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः ॥ ७२७ ॥
 वसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा ।
 शोषाप्यदत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानि च ॥ ७२८ ॥
 ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेपमकल्पयत् ।
 विचित्रवर्णैश्चैलेयैराकल्पैरनुरूपतः ॥ ७२९ ॥
 नानालक्षणवेपाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः ।
 स्वलंकृतौ बालगजौ पर्वणीव सितेतरौ ॥ ७३० ॥
 तस्य प्रसन्नो भगवान्प्रादात्सारूप्यमात्मनः ।
 ध्रियं च परमां लोके यलैश्वर्यस्मृतीन्द्रियम् ॥ ७३१ ॥
 ततः सुदाम्नो भवनं मालाकारस्य जग्मतुः ।
 तौ दृष्ट्वा स समुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ॥ ७३२ ॥
 तयोरासनमानीय पाद्यं चाथार्हणादिभिः ।
 पूजां सुभगयोश्चक्रेः स्रजताम्बूलानुलेपनैः ॥ ७३३ ॥

प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं विभो ।
पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा ह्यागमनेन वाम् ॥ ७३४ ॥

भवन्तौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परम् ।
अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ॥ ७३५ ॥

न हि वां विपमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः ।
समयोः सर्वभूतेषु भजतोऽभजतोरपि ॥ ७३६ ॥

तावाक्षापयतां भृत्यं किमहं करवाणि वाम् ।
पुंसोऽप्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ॥ ७३७ ॥

इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र सुदामा प्रीतमानसः ।
शस्तैः सुगन्धैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ॥ ७३८ ॥

ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ ।
प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ॥ ७३९ ॥

सोऽपि वद्रेऽचलां भक्तिं हरावेवाखिलात्मनि ।
तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां पराम् ॥ ७४० ॥

इति तस्मै वरान्दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीम् ।
यलमायुर्यशः कान्तिं निर्जगाम सह्राग्रजः ॥ ७४१ ॥

[भाग. १०.४१.२९-५२]

[श्रीशुक उवाच ।]

अथ व्रजन्राजपथेन माधवः
स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् ।
विलोम्य कुञ्जां युवतीं वराङ्गनां
पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन्सप्रदः ॥ ७४२ ॥

का त्वं वरेष्वेतद्गु हातुलेफलं
कस्याङ्गने वा कथयस्व साधु नः ।
देहावयोरङ्गविलेपमुत्तमं
श्रेयस्ततस्ते नचिराद्भविष्यति ॥ ७४३ ॥

सैरुध्रयुवाच ।

दास्यस्म्यहं सुन्दर वर्यसंमता
त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि ।
मद्भावितं भोजपतेरतिप्रियं
विना युवां कोऽन्यतमस्तदर्हति ॥ ७४४ ॥

रूपपेशलमाधुर्यहसितालापर्वाक्षितैः ।
हर्षितात्मा ददौ सान्द्रमुभयोरनुलेपनम् ॥ ७४५ ॥

ततस्तावङ्गरागेण स्ववर्णैतरशोभिना ।
संप्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरञ्जितौ ॥ ७४६ ॥

प्रसन्नो भगवान्कुब्जां त्रिवक्रां खच्चिराननाम् ।
ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन्दर्शने फलम् ॥ ६४७ ॥

पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे द्व्यङ्गुल्युत्तानपाणिना ।
प्रगृह्य विवुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥ ७४८ ॥

सा तदर्जुसमानाङ्गी बृहच्छ्रोणिपयोधरा ।
मुकुन्दस्पर्शनात्सद्यो बभूव प्रमदोत्तमा ॥ ७४९ ॥

ततो रूपगुणौदार्यसंपन्ना प्राह केशवम् ।
उत्तरीयान्तमाकृष्य स्मयन्ती जातहृच्छया ॥ ७५० ॥

एहि कीर गृहं यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ।
त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद पुरुषर्षभ ॥ ७५१ ॥

एवं स्त्रिया याच्यमानः कृष्णो रामस्य पश्यतः ।
मुखं वीक्ष्यानुगानां च प्रहसंस्तामुवाच ह ॥ ७५२ ॥

[कृष्ण उवाच ।]

एष्यामि ते गृहं सुभ्रु पुंसामाधिविकर्शनम् ।
साधितार्थोऽगृहाणां नः पान्थानां त्वं परायणम् ॥ ७५३ ॥

विसृज्य माध्या वाप्या तां ब्रजन्मार्गे वणिकपथैः ।
नानोपायनताम्बूलस्त्रमग्नैः साग्रजोऽर्चितः ॥ ७५४ ॥

तद्दर्शनस्मरक्षोभादात्मानं नाविदन्मित्रयः ।
 विश्वस्तवासःकवरवलयालेख्यमूर्तयः ॥ ७५५ ॥
 [वयं मल्ला इह प्राप्ता धनुर्मखदिदक्षया ।]
 हे पौराः कथ्यतां शीघ्रमपृच्छच्चैतदच्युतः ॥ ७५६ ॥
 ततः पौरान्पृच्छमानो धनुषः स्थानमच्युतः ।
 [भगवान्मल्लवेषेण गोपैः परिवृतस्तदा ॥ ७५७ ॥]
 तस्मिन्प्रविष्टो ददृशे धनुरैन्द्रमिवाद्भुतम् ।
 पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्द्धिमत् ।
 वार्यमाणो नृभिः कृष्णः प्रसह्य धनुराददे ॥ ७५८ ॥
 करेण वामेन सलीलमुद्धृतं
 सज्यं च कृत्वा निमिषेण पश्यताम् ।
 नृणां विकृष्य प्रथमञ्ज मध्यतो
 यथेश्चुदण्डं मदकर्युरुक्रमः ॥ ७५९ ॥
 धनुषो भज्यमानस्य शब्दः खं रोदसी दिशः ।
 पूरयामास यं श्रुत्वा कंसस्त्रासमुपागमत् ॥ ७६० ॥
 तद्द्रक्षिणः सानुचरा कुपिता धाततायिनः ।
 प्रहीतुकामा आवतुर्गृह्यतां वध्यतामिति ॥ ७६१ ॥
 अथ तान्दुरभिप्रायान्विलोम्य बलकेशवौ ।
 कुद्भौ धन्वन आदाय शकलैस्तांश्च जघ्नतुः ॥ ७६२ ॥
 बलं च कंसप्रहितं हत्या शालामुपात्ततः ।
 निष्क्रम्य चेरतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुरसंपदः ॥ ७६३ ॥
 तयोस्तदद्भुतं धीर्यं निशम्य पुरचासिनः ।
 तेजः प्रागल्भ्यरूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ ॥ ७६४ ॥
 तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् ।
 कृष्णरामौ वृत्तौ गोपैः पुराच्छकटभोगतुः ॥ ७६५ ॥
 गोप्यो मुकुन्दविगमे विरहातुरा या
 आशासताशिष ऋता मधुपुर्यभूवन् ।
 संपद्यतां पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मीं
 हित्वेतरान्नु भजतश्चकमेऽयनं श्रीः ॥ ७६६ ॥

अवनिकाङ्घ्रियुगलौ भुक्त्वा क्षीरोपसेचनम् ।
 ऊपतुस्तां सुखं रात्रिं ज्ञात्वा कंसविकीर्षितम् ॥ ७६७ ॥
 कंसस्तु धनुषो भङ्गं रक्षिणां स्वबलस्य च ।
 वधं निशम्य गोविन्दरामविक्रीडितं परम् ॥ ७६८ ॥
 दीर्घप्रजागरो भीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः ।
 बहूनाच्चष्टोमयथा मृत्योर्दौत्यकराणि च ॥ ७६९ ॥
 अदर्शनं स्वाशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि ।
 असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा ॥ ७७० ॥
 छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः ।
 स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपदानामदर्शनम् ॥ ७७१ ॥
 स्वप्ने प्रेतपरिष्वङ्गः खरयानं विपादनम् ।
 यायान्नलदमाल्येकस्तैलाभ्यक्तो दिगम्बरः ॥ ७७२ ॥
 अन्धानि चेत्यंभूतानि स्वप्नजागरितानि च ।
 पश्यन्मरणसंज्ञस्तो निद्रां लेभे न चिन्तया ॥ ७७३ ॥
 व्युष्टायां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भयः समुत्थिते ।
 कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवम् ॥ ७७४ ॥
 आनर्तुः पुरुषा रङ्गं तूर्यभेर्यश्च जग्निरे ।
 मञ्चाश्चालङ्कृताः स्रग्भिः पताकचिलतोरणैः ॥ ७७५ ॥
 तेषु पौरा जनपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः ।
 यथोपजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ॥ ७७६ ॥
 [अन्तःपुराणां मञ्चाश्च तथान्ये परिकल्पिताः ।
 अन्ये च वारमुल्यानां अन्ये वै चारुयोपिताम् ॥ ७७७ ॥]
 भङ्गुरवसुदेव्यौ च मञ्चप्रान्ते व्यवस्थितौ ।
 कंसः परिवृतोऽमात्यै राजमञ्च उपाविशत् ।
 मण्डलेश्वरमभ्यस्यो हृदयेन विदूयता ॥ ७७८ ॥
 घाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालौत्तरेषु च ।
 मल्लाः सालङ्कृता दृष्टाः सोपाध्यायाः समाविशन् ॥ ७७९ ॥
 चाणूरो मुष्टिकः कूटः सलस्तोसल एव च ।
 त आसेदुत्पस्थानं घल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ७८० ॥

नन्दगोपादयो गोपा भोजराजसमाहुताः ।

निवेदितोपायनास्ते एकस्मिन्मञ्च आविशन् ॥ ७८१ ॥

[भाग० १०.४२.१-३८]

अथ सूची ॥

मञ्चानुच्चान्कनकरुचिरान्स्त्राग्निः सत्पताका-
स्सौम्यान्म्यान्धवलरुचिभिस्तोरणानां कलपैः ।

मध्येरङ्गं घटनपटुभिश्चारु निर्माय कंसो

राज्ञः स्थातुं तदुपरि यथायोग्यमेवादिदेश ॥ ७८२ ॥

उत्तालैर्मल्लतालैः प्रलयघनघटाघोरसंघट्टभीमै-

र्भेरीमांकाररावैः प्रतिपदविलसग्मत्तमातङ्गनादैः ।

त्रस्यत्पाताललोकं क्षुभितसुरपुरं व्यस्तदिवक्त्रकवाले

तत्कालं मल्ललीलापरिहृतहृदयो भोजराजश्चकार ॥ ७८३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौची परंतप ।

मल्लदुन्दुभिनिर्घोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः ॥ ७८४ ॥

रङ्गद्वारं समासाद्य तस्मिन्नागमवास्थितम् ।

अपश्यत्कुवलयपीडं कृष्णोऽम्बष्ठप्रचोदितम् ॥ ७८५ ॥

बद्धा परिकरं शौरिः समुह्य कुटिलालकान् ।

उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ॥ ७८६ ॥

अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नो देहापक्रम माचिरम् ।

नो चेत्सकुञ्जरं त्याद्य नयामि यमसादनम् ॥ ७८७ ॥

एवं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः कुपितः कोपितं गजम् ।

चोदयामास कृष्णाय कालान्तकयमोपमम् ॥ ७८८ ॥

करिन्द्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाग्रहीत् ।

कराद्विगलितः सोऽमुं निहत्याङ्घ्रिष्वलीयत ॥ ७८९ ॥

संशुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवम् ।

परामृशत्पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ॥ ७९० ॥

पुच्छे प्रगृह्यातिथलं धनुयः पञ्चविंशतिम् ।

त्रिचक्रे यथा नामं मुपणं इव लीलया ॥ ७९१ ॥

स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः ।
 बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ॥ ७९२ ॥
 ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाहत्य वारणम् ।
 प्राद्रवन्पातयामास स्पृश्यमानः पदे पदे ॥ ७९३ ॥
 स धावन्क्रीडया भूमौ पतित्वा सहस्रोत्थितः ।
 तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दग्ताभ्यां सोऽहनत्क्षितिम् ॥ ७९४ ॥
 स्वविक्रमे प्रतिहते कुञ्जरेन्द्रोऽत्यमर्षितः ।
 चोद्यमानो महामात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद्रुपा ॥ ७९५ ॥
 तमायान्तं समासाद्य भगवान्मधुसूदनः ।
 निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले ॥ ७९६ ॥
 पतितस्य पदाक्रम्य मृगेन्द्र इव लीलया ।
 दन्तमुत्पाद्य तेनेमं हस्तिपांश्चाहनद्धरिः ॥ ७९७ ॥
 मृतकं द्विपमुत्सृज्य दन्तपाणिः समाविशत् ।
 अंसम्यस्तविपाणोऽसृङ्मदविन्दुभिरङ्कितः ।
 विरूढस्वेदकाणिकावदनाम्बुरुहो यमौ ॥ ७९८ ॥
 धृतौ गोपैः कतिपर्यैर्बलदेवजनार्दनौ ।
 रङ्गं विविशत् राजन्नाजदन्तवरायुधौ ॥ ७९९ ॥
 मङ्गानामशनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमा-
 न्गोपाणां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।
 मृत्युभोजपतेर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥ ८०० ॥
 हतं कुवलयापीडं मत्वा तावपि दुर्जयौ ।
 कंसो मनस्यपि तदा भृशमुद्विधिजे नृप ॥ ८०१ ॥
 तौ रेजत् रङ्गगतौ महाभुजौ
 विचित्रचेपाभरणन्नगम्वरी ।
 यथा नटावुत्तमवेपधारिणी
 मनः क्षिपन्तौ प्रभया निरीक्षताम् ॥ ८०२ ॥

निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना
मश्रुस्थिता नागरराप्रूका नृप ।
प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणानमा
पपुर्न तृप्ता नयनैस्नदाननम् ॥ ८०३ ॥

पियन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वया ।
जिघ्रन्त इव नासाभ्यां श्लिष्यन्त इव धाहुभिः ॥ ८०४ ॥

ऊचुः परस्परं ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।
तद्रूपगुणमाधुर्यप्रागलभ्यस्मारिता इव ॥ ८०५ ॥

एतौ भगवतः साक्षाद्दरेर्नारायणस्य हि ।
अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेदमनि ॥ ८०६ ॥

एष वै किल देवक्यां जातो नीतिश्च गोकुलम् ।
कालमेतं वसन्गृढो ववृधे नन्दवेश्मनि ॥ ८०७ ॥

पृतनानेन नीतान्तं चक्रवातश्च दानवाः ।
अर्जुनौ धेनुकः केशी गुह्यकोऽन्ये च तद्विधाः ॥ ८०८ ॥

गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः ।
कालियो दमितः सर्प इन्द्रश्च विमदः कृतः ॥ ८०९ ॥

सप्ताहमेकहस्तेन धृतोऽद्रिप्रवरोऽमुना ।
वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलम् ॥ ८१० ॥

गोप्योऽस्य नित्यमुदितहसितप्रेक्षणं मुखम् ।
पश्यन्त्यो विविधास्तापांस्तरन्ति स्माश्रमं मुदा ॥ ८११ ॥

वदन्त्यनेन वंशोऽयं यदोः सुवहुविश्रुतः ।
श्रियं यशो महत्त्वं च लप्स्यते परिरक्षितः ॥ ८१२ ॥

अयं चैवाग्रजः श्रीमान्नामः कमललोचनः ।
प्रलम्बो निहतोऽनेन वत्सको ये चक्रादधः ॥ ८१३ ॥

जनेष्वेवं युवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च ।
कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वान्यमववीत् ॥ ८१४ ॥

हे नन्दसूनो हे राम भवन्तौ वीर्यसंमतौ ।
नियुद्धकुशलौ श्रुत्वा राज्ञाहृतौ दिदृशुणा ॥ ८१५ ॥

[भाग० १०.५३.१-३२]

नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटम् ।
वनेषु मह्ययुद्धेन क्रीडन्तश्चारयन्ति गाः ॥ ८१६ ॥
तस्माद्राज्ञः प्रियं वयं वयं च करवामहे ।
भूतानि नः प्रसीदन्ति सर्वभूतमयो नृपः ॥ ८१७ ॥
ताम्रिशम्याव्रवीत्कृष्णो देशकालोचितं वचः ।
नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनन्द्य च ॥ ८१८ ॥
प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः ।
करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ८१९ ॥
बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ।
भवेन्नियुद्धं माधर्मः स्पृशोन्मह्यसभासदः ॥ ८२० ॥

चाणूर उवाच ।

न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः ।
लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥ ८२१ ॥
तस्मान्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नानयोऽत्र वै ।
मयि विक्रम वाष्ण्य बलेन सह मुष्टिकः ॥ ८२२ ॥

[भाग० १०.५३.३५-४०]

अथ सूची ॥

हत्वा द्वारि द्विरदमतुलं दन्तमुत्पाट्य दोर्भ्या-
मंसे कृत्वा परिगलदसृग्निन्दुभिर्भूषिताङ्गः ।
तत्रस्थाभिः पुरयुवतिभिः पीतवन्त्राम्युजश्रीः
सथीरामः समगमदसौ रङ्गमध्यं मुकुन्दः ॥ ८२३ ॥

शृङ्गारी पुरनागरीषु विदुषां वृन्देऽद्भुतो बह्व-
स्तोमे हासरसो नृपेषु बलवान्वीरः स्वपिन्नोर्दया ।
भोजार्थाशमयानकोऽप्यविदुषां वीभत्सरूपो नृपो
शान्तो योगिषु घृण्णिराद स्वयमसौ भक्त्याश्रयः प्राविशत् ॥ ८२४ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

एवं चर्चितसंकल्पो भगवान्मधुसूदनः ।
आससादाय चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ ८२५ ॥

हस्ताभ्यां हस्तयोर्वद्धा पद्भ्यामेव च पादयोः ।
विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया ॥ ८२६ ॥

अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी ।
शिरः शीष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ८२७ ॥

परिभ्रमणविश्लेषपरिरम्भावपातनैः ।
उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्यरुद्धताम् ॥ ८२८ ॥

उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ।
परस्परं जिगीषन्तावपचक्रतुरात्मनः ॥ ८२९ ॥

तद्वलावलवद्युद्धं समेताः सर्वयोपितः ।
ऊचुः परस्परं राजन्सानुकम्पा वरूथशः ॥ ८३० ॥

महानयं वताधर्मं एषां राजसभासदाम् ।
ये वलावलवद्युद्धं राज्ञोऽन्विच्छन्ति पश्यतः ॥ ८३१ ॥

क वज्रसारसर्वाङ्गौ मल्लौ शैलेन्द्रसंनिभौ ।
क चातिसुकुमारङ्गौ किशोरौ नाक्षयौवनौ ॥ ८३२ ॥

[क सप्तहायनौ बालौ केमौ मल्लौ व्यवस्थितौ ।
महानयमधर्मो हि भूपतौ पश्यति स्वयम् ॥ ८३३ ॥]

धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भवेत् ।
यत्राधर्मः समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ८३४ ॥

[अपरा ऊचुः ।]

न सभां प्रविशेत्प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ।
अद्युवन्धिद्युवन्नशो नरः किन्धिपमश्नुते ॥ ८३५ ॥

वलातः शत्रुमभितः कृष्णस्य धदनाभ्युजम् ।
दीक्ष्यतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोशमिवाम्बुभिः ॥ ८३६ ॥

[अन्या ऊचुः ।]

किं न पश्यत रामस्य मुपमाताम्रलोचनम् ।
मुष्टिकं प्रति सामर्थ्यं ह्यात्मसंरम्भशोभनम् ॥ ८३७ ॥

[भग्न्या ऊचुः ।]

पुण्या वत ब्रजभुवो यदयं नृलिङ्ग-
गूढः पुराणपुरयो घनचित्रमाल्यः ।
गाः पालयन्सहयलः कणयन्प्रवेपुं
विक्रीडयाञ्चति गिरिप्र रमार्चिताङ्घ्रिः ॥ ८३८ ॥

गोप्यस्तपः किमचरन्त्यदमुष्य रूपं
लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यासिद्धम् ।
दृग्भिः पियन्त्यनुसवाभिनवं दुरापं
एकान्तधाम यशसः श्रिय ईश्वरस्य ॥ ८३९ ॥

या दोहनेऽवहनने मथनोपलेप-
प्रेङ्खेङ्खनार्भरुदितोक्षणमार्जनादा ।
गायन्ति चैनमनुरक्तधियोऽथुकण्ठ्यो
घन्या ब्रजस्त्रिय उरुकमचित्तयानाः ॥ ८४० ॥

प्रातर्ब्रजाद् ब्रजत आविशतश्च सायं
गोभिः समं कणयतोऽस्य निशम्य वेणुम् ।
निर्गम्य तूर्णमवलाः पथि भूरिपुण्याः
पश्यन्ति सस्मितमुखं सदयावलोकम् ॥ ८४१ ॥

एवं प्रभापमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो विभुः ।
शत्रुं हन्तुं मनश्चक्रे भगवान्भरतर्षभः ॥ ८४२ ॥
सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ ।
पितराघन्यतप्येतां पुत्रयोरयुधौ बलम् ॥ ८४३ ॥
तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्विधिधैरच्युतेतरो ।
युयुधाते यथान्यायं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ ८४४ ॥
भगवद्वात्रनिष्पातैर्घञ्जनिष्पेपनिष्ठुरैः ।
चाणूरो भज्यमानाद्दो मुहुर्लानिमयाप ह ॥ ८४५ ॥
स श्येनवेग उत्प्लुत्य मुष्टीकृत्य करावुभौ ।
भगवन्तं वासुदेवं क्रुद्धो घक्षस्यवाधत ।
नाचलत्तत्प्रहारेण स्रग्भिर्हन्त इष द्विपः ॥ ८४६ ॥

[जानुभिश्चात्मनिर्घोषैः शिरः शिरसि घट्टनैः ।
 अशस्त्रमतिघोरं च तयोर्युद्धं सुदारुणम् ॥ ८४७ ॥
 यावद्यावच्च चाणूरो युयुधे हरिणा सह ।
 प्राणहानिमवापाश्र्यां (?) तावत्तावन्नवं नवम् ।
 कृष्णोऽपि युयुधे तेन लीलयैव जगत्पतिः ॥ ८४८ ॥
 बलक्षयं विवृद्धिं च दृष्ट्वा चाणूरकृष्णयोः ।
 वारयामास तूर्याणि कंसः कोपपरायणः ॥ ८४९ ॥
 मृदङ्गादिषु तूर्येषु प्रतिपिद्धेषु तत्क्षणात् ।
 खे स्वागतानि वाद्यानि देवतूर्याण्यवादयन् ॥ ८५० ॥
 जय गोविन्द चाणूरं जय केशव दानवम् ।
 अन्तर्धानगता देव्यस्तदोच्चुस्ताः प्रहर्षिताः ॥ ८५१ ॥
 चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा मधुसूदनः ।]
 बाहोर्निर्गृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन्हरिः ।
 भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् ।
 विस्त्रस्ताकल्पकेशस्त्रगिन्द्रध्वज इवापतत् ॥ ८५२ ॥
 तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ।
 बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशम् ॥ ८५३ ॥
 प्रवेपितः स रुधिरमुद्गमन्मुखतोऽर्दितः ।
 व्यसुः पपातोर्भ्युपस्ये वाताहत इघाङ्घ्रिपः ॥ ८५४ ॥
 ततः कूटमनुप्राप्तो रामः प्रहरतां वरः ।
 अवधील्लीलया राजन्सावज्ञं धाममुष्टिना ॥ ८५५ ॥
 तर्ह्येव हि शलः कृष्णपदापहतशीर्षकः ।
 द्विधा दीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः ॥ ८५६ ॥
 चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते ।
 शोषाः प्रदुद्रुवुर्महदाः सर्वे प्राणपरीन्सवः ॥ ८५७ ॥
 [ ]
 गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजहत्तुः ॥ ८५८ ॥

[भाग० १०.४४.१-२९]

847-852 ab not found in T. 858 ab and 859 ab not found in T; subject of विजहत्तुः should be रामः शोः ।

[ ]

ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधु साध्विति ॥ ८५९ ॥

हतेषु मल्लघर्येषु विद्रुतेषु च भोजराद् ।

व्यवारयत्स्वतूर्याणि वान्यं चेदमुवाच ह ॥ ८६० ॥

निःसारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ।

धनं हरत गोपानां नन्दं यधीत दुर्मतिम् ॥ ८६१ ॥

वसुदेवस्तु दुर्मंघा हन्यतामाश्वसत्तमः ।

उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ॥ ८६२ ॥

एवं विकथमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः ।

छाधिम्नोत्पत्य तरसा मञ्चमुत्तुङ्गमारुहत् ॥ ८६३ ॥

तमाविशन्तमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ।

मनस्वी सहसोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥ ८६४ ॥

तं खड्गपाणि विचरन्तमाशु

श्येनं यथा दक्षिणसव्यमश्वरे ।

समग्रहीद्विर्विपहोप्रतेजा

ययोरगं तार्क्ष्यसुतः प्रसह्य ॥ ८६५ ॥

प्रसह्य केशेषु चलत्किरीटं

निपात्य रङ्गोपरि तुङ्गमञ्चात् ।

तस्योपरिप्रात्स्वयमब्जनाभः

पपात विश्वाश्रय आत्मतन्त्रः ॥ ८६६ ॥

तं संपरेतं विचरुर्षु भूमौ

हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः ।

हाहेति शब्दः सुमहांस्तदाभू-

दुदीरितः सर्वजनैर्नरेन्द्र ॥ ८६७ ॥

स नित्यदोद्धिग्नधिया तमीश्वरं

पिवन्वदन्वा विचरन्स्वपब्ध्वसन् ।

ददर्श चक्रायुधमप्रतो यत-

स्तदेव रूपं दुरवापमाप ॥ ८६८ ॥

तस्यानुगा भ्रातरोऽष्टौ कङ्कन्यग्रोधकादयः ।

अभ्यधावन्नामिकुञ्जा भ्रातुर्निर्देशकारिणः ॥ ८६९ ॥

तथातिरभसांस्तांस्तु संयत्तान्योहिणीसुतः ।

अहन्पारिधमुद्यम्य पशूनित्र मृगाधिपः ॥ ८७० ॥

नेदुर्दुम्भुभयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः ।
 पुष्पैः किरन्तस्तं प्रीताः शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ॥ ८७१ ॥
 तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः ।
 तत्राभीयुर्विनिघ्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रुविलोचनाः ॥ ८७२ ॥
 शयानान्वीरशय्यायां पतीनालिङ्ग्य शोचतीः ।
 विलेपुः सुस्वरं नार्यो विसृजन्त्यो मुहुः शुचः ॥ ८७३ ॥
 हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणानाथवत्सल ।
 त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ८७४ ॥
 त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ ।
 न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमङ्गला ॥ ८७५ ॥
 अनागतां त्वं भूतानां कृतवान्द्रोहमुल्बणम् ।
 तेनेमां भो दशां नीतो भूत धुक्को लभेत शम् ॥ ८७६ ॥
 सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवोऽप्ययः ।
 गोप्ता च तदवध्यायी न क्वचित्सुखमेधते ॥ ८७७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजयोपित आश्वस्य भगवांल्लोकपावनः ।
 यामाहुर्लौकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ॥ ८७८ ॥
 मातरं पितरं चैव मोचयित्वाथ बन्धनात् ।
 कृष्णरामौ वचन्दाते शिरसास्पृश्य पादयोः ॥ ८७९ ॥
 देवकी वसुदेवश्च विशाय जगदीश्वरौ ।
 कृतसंवादनौ पुत्री सस्यजाते नशाङ्कितौ ॥ ८८० ॥
 [प्रसद्य हत्वा हस्तीन्द्रं मह्येन्द्रान्मल्ललीलया ।
 वीभत्सचरितं कंसं सर्वाभत्सममारयत् ॥ ८८१ ॥]

[भाग. १०.४४.३०-५१]

अथ सूची ॥

नारीणामसमञ्जसाकुलहृदां दृश्यद्भुजैः पूजितः
 पित्रोः प्रेमभयाद्रैगद्रदगिरा संरम्भसंवर्धितः ।
 चाणूरं भगवान्वल्लभ्य यलयांस्तं मुष्टिकं लीलया
 निश्चेष्टं विदधे हृटेन धरणीमारापहारक्षमः ॥ ८८२ ॥

दूरादाप्लुत्य कंसं करघलदसिकं केशपाशे गृहीत्वा
 मञ्चादुत्थाप्य कोपस्फुरदुरुभुजभृद् भूमिपृष्ठे निपात्य ।
 कृष्णः पश्यत्सु भूपेप्वातिमुदितमनाः कौतुकेनैव हत्वा
 प्रादात्पादारविन्दद्वयनतपदवीमेव चः श्रेयसेऽस्तु ॥ ८८३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

पितरावुपलब्धार्थीं विदित्वा पुरुषोत्तमः ।
 मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम् ॥ ८८४ ॥
 उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः ।
 प्रश्रयावनतः श्रीमानम्ब तातेति सादरम् ॥ ८८५ ॥
 नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कण्ठितयोरपि ।
 बाल्यपौगण्डकैशोराः पुत्राभ्यामभवन्कचित् ॥ ८८६ ॥
 न लब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदन्तिके ।
 यां बालाः पितृगेहस्था विन्दन्ते लालिता मुदम् ॥ ८८७ ॥
 सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोपितो यतः ।
 न तयोर्वाति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ८८८ ॥
 यस्तयोरारमजः कल्प आत्मना च धनेन च ।
 वृत्ति न दद्यात्तं प्रेत्य स्वमांसं पादयन्ति हि ॥ ८८९ ॥
 मातरं पितरं वृद्धं सार्धं भार्यां सुतं शिशुम् ।
 गुरुं विप्रं विपन्नं च कलयोऽब्रिन्नच्छ्वसन्मृतः ॥ ८९० ॥
 तन्नावकल्पयोः कंसाद्रित्यमुद्विग्नचेतसोः ।
 मोघमेते व्यतिक्रान्ता दिवसा वामनर्चतोः ॥ ८९१ ॥
 तत्क्षन्तुमर्हथस्तात मातर्नौ परतन्त्रयोः ।
 भकुर्वतोर्वां शुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ॥ ८९२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा ।
 मोहितावह्नमारोप्य परिष्वज्यापतुमुदम् ॥ ८९३ ॥
 सिन्धन्तावधुधाराभिः क्लृप्तपाशेन चावृत्तौ ।
 न किञ्चिद्ब्रूवत् राजन्याप्पकण्ठी विमोहितौ ॥ ८९४ ॥
 पद्ममाश्यास्य पितरौ भगवान्देवकीसुतः ।
 मातामर्हं तूप्रसेनं यदूनामकरोष्पम् ॥ ८९५ ॥

आह चास्मान्महाराज प्रजा आक्षप्तुमर्हसि ।
 ययातिशापाद्यदुभिर्नासितव्यं नृपासने ॥ ८९६ ॥
 मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः ।
 बलिं हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥ ८९७ ॥
 सर्वान्स्वज्ञातिसंबन्धान्दिग्भ्यः कंसमयाद्गतान् ।
 यदुवृष्यन्धकमधुदाशार्हंकुराश्चकान् ।
 न्यवासयत्स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत् ॥ ८९८ ॥
 कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः ।
 गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ॥ ८९९ ॥
 वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता मुकुन्दवदनाम्बुजम् ।
 नित्यं प्रमुदितं श्रीमत्सदयस्मितवीक्षणम् ॥ ९०० ॥

[भाग० १०.४५ १-१८]

अथ नन्दं समासाद्य भगवान्देवकीसुतः ।
 संकर्षणश्च राजेन्द्र परिष्वज्येदमूचतुः ॥ ९०१ ॥
 पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोपितौ लालितौ भृशम् ।
 पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्वात्मनोऽपि हि ॥ ९०२ ॥
 स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् ।
 दिशन्स्वन्धुभिस्तृष्टानकल्पैः पोपरक्षणे ॥ ९०३ ॥
 यात यूयं ब्रज तात वयं च स्नेहदुःखितान् ।
 शातीन्धौ द्रष्टुमेप्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥ ९०४ ॥
 एवं साम्त्वय्य भगवान्नन्दं सद्यजमच्युतः ।
 धार्सीलंकारकुप्याचैरर्हयामास सादरम् ॥ ९०५ ॥
 इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नन्दः प्रणयविह्वलः ।
 पूरयन्नक्षुभभेनेत्रे सह गोपैर्ब्रजं ययौ ॥ ९०६ ॥

[भाग० १०.४५.२०-२५]

अथ सूची ॥

शौरिः प्रतिमनाश्चकार सुतयो राजन्यवृत्तां क्रियां
गर्गोणाय पुरोधसातिमहसा लक्षं गवां प्राददात् ।
सर्वज्ञावपि लौकिकीं गतिमितौ सांदीपनेरादरा-
द्विद्याभ्यासकृते बृहस्पतिमतेर्गोहं गुरोर्जग्मतुः ॥ ९०७ ॥
तस्मादासाद्य विद्याः कतिपयदिवसैर्दक्षिणामार्थितः स्वां
तेन प्रीतः सुतं मे वितर करुणया भक्तिवश्यो मुकुन्दः ।
हत्वा शङ्खं पयोधौ यमनृपतिपुरीमेत्य विप्रस्य पुत्रं
नीत्वा प्रादादमुष्मै सपदि बलयुतः स्वां पुरीमाजगाम ॥ ९०८ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः ॥ ९०९ ॥
तमाह भगवान्प्रेष्टं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् ।
शृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ ९१० ॥
गच्छोद्धव व्रजं सौम्य पित्रोर्नौ प्रीतिमावह ।
गोपीनां मद्वियोगार्थं मत्संदेशैर्विमोचय ॥ ९११ ॥
ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ।
ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान्बिभर्म्यहम् ॥ ९१२ ॥
मयि ताः प्रेयसां प्रेष्टे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ।
स्मरन्त्योऽहं विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठयविह्वलाः ॥ ९१३ ॥
धारयन्त्यतिठच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचन ।
प्रत्यागमनसंदेशैर्विह्वल्यो मे मद्रात्मिकाः ॥ ९१४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त उद्धवो राजन्संदेशान्भर्तुं पदतः ।
आदाय रथमारुह्य श्रवणौ नन्दगोकुलम् ॥ ९१५ ॥
प्राप्तो नन्दव्रजं श्रीमाश्रिम्लोचति विभावसां ।
छन्नयानः प्राविशतां पशूनां सुररेणुभिः ॥ ९१६ ॥
यासितार्थं नियुष्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्युषैः ।
चरन्तीभिश्च घाघ्राभिरूपोभारैः स्ववत्सकान् ॥ ९१७ ॥

इतस्ततो विलङ्घ्यद्भिर्गोवत्सैर्मण्डितं सितैः ।
 गोदोहशब्दाभिरव वेणूनां निस्वनेन च ॥ ९१८ ॥
 गायन्तीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः ।
 स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजितम् ॥ ९१९ ॥
 अग्न्यर्कातिथिर्गोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ।
 धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमम् ॥ ९२० ॥
 सर्वतः पुष्पितवनं दिजालिकुलनादितम् ।
 हंसनारण्डवाकर्णं पद्मखण्डैश्च मण्डितम् ॥ ९२१ ॥
 तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ।
 नन्दः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियार्चयत् ॥ ९२२ ॥
 भोजितं परमाग्नेन संविष्टं कशिपौ सुखम् ।
 गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः ॥ ९२३ ॥
 कच्चिदङ्ग महाभाग सदा नः शूरनन्दनः ।
 आस्तौ कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः ॥ ९२४ ॥
 दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ।
 साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेषि यः सदा ॥ ९२५ ॥
 अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् ।
 गोपान्त्रजं चात्मनाथं गावो वृन्दावन गिरिम् ॥ ९२६ ॥
 अथायास्यति गोविन्दः स्वजनान्सकृदीक्षितुम् ।
 हितं द्रक्ष्याम तद्वन्नं सुनासं सस्मितेक्षणम् ॥ ९२७ ॥
 दावाग्नेर्यातवर्षाञ्च विषसर्षाञ्च रक्षिताः ।
 दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ ९२८ ॥
 स्मरतां कृष्णरीयाणि लीलापाद्मनिरीक्षितम् ।
 हसितं भापितं चाङ्ग सर्वा नः शिषीलाः क्रियाः ॥ ९२९ ॥

अथ सूची ॥

शौरिः प्रीतमनाश्चकार सुतयो राजन्यवृत्तां क्रियां
 गर्गेणाथ पुरोधसातिमहसा लक्षं गवां प्राददात् ।
 सर्वज्ञावपि लौकिकीं गतिमितौ सांदीपनेरादरा-
 द्विद्याभ्यासकृते बृहस्पतिमतेर्गंहं गुरोर्जग्मतुः ॥ ९०७ ॥
 तस्मादासाद्य विद्याः कतिपयदिवसैर्दक्षिणामार्थितः स्वां
 तेन प्रीतः सुतं मे वितर करुणया भक्तिवश्यो मुकुन्दः ।
 हत्वा शङ्खं पयोधौ ग्रमनृपतिपुरीमेत्य विप्रस्य पुत्रं
 नीत्वा प्रादादमुष्मै सपदि बलयुतः स्वां पुरीमाजगाम ॥ ९०८ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ।
 शिष्यो बृहस्पतेः साक्षादुद्भवो बुद्धिसत्तमः ॥ ९०९ ॥
 तमाह भगवान्प्रेष्टं भक्तमेकान्तिनं क्वचित् ।
 गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रपन्नार्तिहरो हरिः ॥ ९१० ॥
 गच्छोद्भव ब्रजं सौम्य पित्रोर्नां प्रीतिमावह ।
 गोपीनां मद्रियोगाधिं मत्संदेशैर्विमोचय ॥ ९११ ॥
 ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थं त्यक्तदैहिकाः ।
 ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थं तान्मिमम्यहम् ॥ ९१२ ॥
 मयि ताः प्रेयसां प्रेष्टे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ।
 स्मरन्त्योऽङ्ग विमुह्यन्ति विरहौत्कण्ठयविह्वलाः ॥ ९१३ ॥
 धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान्कथंचन ।
 प्रत्यागमनसंदेशैर्बहुज्यो मे मदात्मिकाः ॥ ९१४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त उद्भवो राजसंदेशान्भर्तुराहतः ।
 आदाय रथमारुह्य प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ ९१५ ॥
 प्राप्ता नन्दब्रजं थीमाग्निम्लोचति विभावसौ ।
 छद्मयानः प्रविशतां पशूनां सुररेणुभिः ॥ ९१६ ॥
 घासितार्थे नियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिवृषैः ।
 चरन्तीभिश्च घान्नाभिरुधोभारैः स्वरत्सकान् ॥ ९१७ ॥

इतस्ततो विलङ्घ्यद्भिर्गोवत्सैर्मण्डितं सितैः ।
गोदोहशब्दाभिरवं वेणूनां निस्वनेन च ॥ ९१८ ॥

गायन्तीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः ।
स्वलंकृताभिर्गोपाभिर्गोपैश्च सुविराजितम् ॥ ९१९ ॥

अग्रधर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ।
धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपायासैर्मनोरमम् ॥ ९२० ॥

सर्वतः पुष्पितवनं दिजालिकुलनादितम् ।
हंसकारण्डवाकर्णौ पद्मखण्डैश्च मण्डितम् ॥ ९२१ ॥

- तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं प्रियम् ।
नन्दः प्रीतः परिप्वज्य वासुदेवधियार्चयत् ॥ ९२२ ॥

भोजितं परमात्रेण संविष्टं कशिपौ सुपम् ।
गतश्रमं पर्यपृच्छत्पादसंवाहनादिभिः ॥ ९२३ ॥

कच्चिदङ्ग महाभाग सखा नः शूरनन्दनः ।
आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्वृतः ॥ ९२४ ॥

दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ।
साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेषि यः सदा ॥ ९२५ ॥

अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् ।
गोपान्द्रजं चात्मनाथं गाधो धृन्दावनं गिरिम् ॥ ९२६ ॥

अथायास्यति गोविन्दः स्वजनान्सकृदीक्षितुम् ।
द्वितं द्रक्ष्याम तद्वन्नं सुनासं सस्मितेक्षणम् ॥ ९२७ ॥

दावाग्नेर्वातवर्षाद्य विपसर्पाद्य रक्षिताः ।
दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ ९२८ ॥

स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापाङ्गनिरीक्षितम् ।
हसितं भाषितं चाङ्ग सर्वा नः शिषीलाः क्रियाः ॥ ९२९ ॥

सरिच्छैलवनोद्देशाम्बुकुन्दपदभूपितान् ।
 आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मताम् ॥ ९३० ॥
 मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ताविह सुरोत्तमौ ।
 सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा ॥ ९३१ ॥
 कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा ।
 अवाधिष्टां लीलयैव पशानिव मृगाधिपः ॥ ९३२ ॥
 तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवैभराद् ।
 वमञ्जैकेन हस्तेन सप्ताहमदधाद्विरिम् ॥ ९३३ ॥
 प्रलम्बो धेनुकोऽरिष्टस्तृणावर्तो वकादयः ।
 दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया ॥ ९३४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति संस्मृत्य संस्मृत्य नन्दः कृष्णानुरक्तधीः ।
 अशुकण्ठोऽभवत्तूर्णां प्रेमप्रसरविह्वलः ॥ ९३५ ॥
 यशोदाकर्ण्य नामानि पुत्रस्याचरितानि च ।
 स्मरन्त्यश्रुण्यवासाक्षीत्स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ ९३६ ॥
 तयोरित्थं भगवति कृष्णे नन्दयशोदयोः ।
 वीक्ष्यानुरागं परमं नन्दमाहोद्धवो मुदा ॥ ९३७ ॥

उद्धव उवाच ।

युधां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद् ।
 नारायणेऽपिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ॥ ९३८ ॥

[भाग० १०-४६-१-३०]

अथ सूचनम् ॥

नन्दस्याग्निकमेत्य यादवपतेऽल्लोक्यहेतोर्हरेः
 सानन्दं माहिमानमुत्सुकमना जल्पन्गुणानादरात् ।
 आश्वास्य प्रियवाचिकेन बहुशो नन्दं यशोदामपि
 प्रीतः प्रेमनिन्द्यगद्गदागिरा निन्ये मिशा उद्धवः ॥ ९३९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

त वीक्ष्य कृष्णानुचर व्रजस्त्रिय
प्रलम्बबाहुं नवकञ्जलोचनम् ।
पीताम्बर पुष्करमालिन लस-
न्मुखारविन्द परिमृष्टकुण्डलम् ॥ ९४० ॥

शुचिस्मिता कोऽयमपीच्यदर्शन
कृतञ्च कस्याच्युतवेपभूषण ।
इति स्म सर्वा परिचवुरुत्सुका-
स्तमुत्तमश्लोकपदाम्बुजाश्रयम् ॥ ९४१ ॥

त प्रश्रयेणावनता सुसत्कृत
प्रवृद्धहासेक्षणसूनुतादिभि ।
रहस्यपृच्छन्नपिप्रमासने
विज्ञाय सदेशहर रमापते ॥ ९४२ ॥

गोप्य ऊचु ।

जानीमस्त्वा यदुपते पार्षद समुपागतम् ।
भर्त्रेह प्रेषित पित्रोर्भगान्प्रियचिकीर्षया ॥ ९४३ ॥

अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीय न चक्षमहे ।
ऋहानुबन्धो बन्धूना मुनेरपि सुदुस्त्यज ॥ ९४४ ॥

अन्येष्वर्थकृता मैत्री याप्रदर्थत्रिडम्बनम् ।
पुमि स्त्रीषु कृता यद्वत्सुमनस्स्विय पदपदै ॥ ९४५ ॥

नि स्व त्यजन्ति गणिका अकृत्य नृपति प्रजा ।
अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणम् ॥ ९४६ ॥

पगा वीतफल वृक्ष भुक्त्वा चातिथयो गृहम् ।
दग्ध मृगा यथारण्य जाये भुक्त्वा रता स्त्रियम् ॥ ९४७ ॥

इति गोप्यो हि गोविन्दे गतवाक्ययमानमा ।
कृष्णदूते व्रज याते उद्धवे त्यक्तर्लीकिना ॥ ९४८ ॥

गायन्त्य प्रियकराणि हृदन्त्यो विगतद्विय ।
तस्य सस्मृत्य सस्मृत्य यानि वैशोरयात्ययो ॥ ९४९ ॥

काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायन्ती कृष्णसंगमम् ।
प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्त्वेदमब्रवीत् ॥ ९५० ॥

मधुप कितवन्धो मा स्पृशाद्भ्रिं सपत्न्याः
कुचविलुलितमालाकुङ्कुमश्मथुभिर्नः ।
बहत्तु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं
यदुसदसि विडम्ब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ ९५१ ॥
सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा
सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान्भवाद्दृक् ।
परिचरति कथं तत्पादपद्मं नु पद्मा
ह्यपि वत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥ ९५२ ॥
किमिह बहु पडङ्घ्रे गायसि त्वं यदूना-
मधिपतिमगृहाणामप्रतो नः पुराणम् ।
विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गः
क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ ९५३ ॥
दिवि भुवि च रसायां काः खियस्तदुरापाः
फपटरुचिरहासभ्रूविजृम्भस्य याः स्युः ।
चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का
ह्यपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकदाय्यः ॥ ९५४ ॥
विसृज शिरसि पादं वेदयहं चाटुकारै-
रनुनयविदुपस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् ।
स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका
व्यसृजदकृतचेताः किं नु संधेयमस्मिन् ॥ ९५५ ॥
मृगयुरिव कर्पीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा
खियमकृतविरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ।
यत्किमपि बलि मन्वावेष्टपद् ध्वाङ्गच-
स्तदलमसितसर्षैर्दुस्त्यजस्तत्कार्यैः ॥ ९५६ ॥
यदनुचरितलीलारुणं पीयूषविमुद्
सहृददनविधूतद्वन्द्वधर्मा विनष्टाः ।
नपदि गृहकुटुम्बं दीनमुत्सृज्य दीना
यद्व इह विहंगा भिक्षुचर्यां चरन्ति ॥ ९५७ ॥

वयमृतमिति जिह्वव्याहृतं श्रद्धधानाः
कुलिकरुतमिवोक्ताः कृष्णचध्वो हरिष्यः ।
ददृशुरसकृदेतत्तत्रखस्पर्शतीव्र-
स्मररुज उपमन्त्रिन्मण्यतामन्यवार्ता ॥ ९५८ ॥

प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं
वरय किमनुरुद्धे माननीयोऽसि मेऽङ्ग ।
नयसि कथमिहास्मान्दुस्त्यजद्वन्द्वपार्श्वे
सततमुरसि सौम्य श्रीवधूः साकमास्ते ॥ ९५९ ॥

अपि वत मधुपुर्यामार्यपुत्रोऽधुनास्ते
स्मरति स पितृगोहान्सौम्य यन्धूश्च गोपान् ।
क्वचिदपि स कथां नः किंकरीणां गृणीते
भुजमगुरुसुगन्धं मूर्ध्वर्धास्यत्कदा नु ॥ ९६० ॥

[भाग० १०-२७-१-२१]

अथ सूचनम् ॥

गौर्पीनामथ कृष्णमग्रमनसामाकर्ण्य तज्जल्पितं
सद्यः शृष्टमना वियोगविधुरास्ता ह्यस्तुवन्नुद्धवम् ।
स्मृत्वा गद्गदया गिरा मधुरया तासां मनोऽमोदय-
त्संदिष्टानि वचांसि यानि हरिणा प्राग्वाच तान्यादरात् ॥ ९६१ ॥

विश्वव्यापिनि विश्वकारिणि हरौ प्रायेण मग्नं मनो
युष्माकं मयि दूरगेऽपि गुरुणा भावेन तेन स्थिरम् ।
यामासाद्य निरन्तरेण नचिरेणानन्दकन्द्रापितं
यूयं योगिभिरप्यलभ्यमधुना नन्दन्तु वातत्रयथाः ॥ ९६२ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य ब्रजयोषितः ।
ता ऊचुर्द्धव्यं प्रीतास्तत्संदेशागतस्मृतीः ॥ ९६३ ॥

गोप्य ऊचुः ।

दिष्टयाहितो हतः कंसो यदृणां सानुगोऽचरत् ।
दिष्टया तैर्लभ्यसर्वाथः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ॥ ९६४ ॥

[अन्या ऊचुः ।]

कञ्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोपिताम् ।
प्रीतिं नः स्निग्धसर्ग्रीडहासोदाररेक्षणार्चितः ॥ ९६५ ॥

[अन्या ऊचुः ।]

कथं रतिविशेषज्ञः प्रियः स पुरयोपिताम् ।
नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुपूजितः ॥ ९६६ ॥
अपि स्मरति नः साधो गोविन्दः प्रस्तुते क्वचित् ।
गोष्ठीमध्ये वरस्त्रीणां ग्राम्याः स्वैरकथान्तरे ॥ ९६७ ॥

[अन्या ऊचुः ।]

ताः किं निशाः स्मरति यद्भु तद्वा प्रियाभि-
र्यन्दावने कुमुदकुन्दशशाङ्करभ्य
रेमे कणच्चरणनूपुररासगोष्ठ्या-
मस्माभिरोडितमनोशकथः कदाचित् ॥ ९६८ ॥

अप्येष्यताह दाशार्हस्ततास्तत्कृतया शुचा ।
संजीवियंश्च नो गात्रैर्यथेन्द्रो वनमम्बुदैः ॥ ९६९ ॥

[अन्या ऊचुः ।]

कस्मात्कृष्ण इहायाति प्रातराज्यो हताहितः ।
नरेन्द्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्भुतः ॥ ९७० ॥

किमस्माभिर्वनौकोभिरन्याभिर्वा महात्मनः ।
श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेतार्थः कृतात्मनः ॥ ९७१ ॥

परं सौख्यं हि नैराश्रयं स्वैरिष्यप्याह पिङ्गला ।
तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाप्याशा दुरत्यया ॥ ९७२ ॥

क उत्सहेत संत्यक्तमुत्तमश्लोकसंविदम् ।
अनिच्छतोऽपि यस्य श्रीरङ्गाच्च च्यवते क्वचित् ॥ ९७३ ॥

सरिच्छैलयनोद्देशा गावो धेणुरवा इमे ।
संकर्षणसहायेन कृष्णेनाचरिताः प्रभो ॥ ९७४ ॥

पुनः पुनः स्मारयन्ति नन्दगोपसुतं वत ।
धीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥ ९७५ ॥

गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः ।

माध्व्या गिरा हतधियः कथं तं विस्मरामहे ॥ ९७६ ॥

[भाग० १०.४७.३८-५१]

श्रीशुक उवाच ।

ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्न्यपेतविरहज्वराः ।

उद्धवं पूजयांचक्रुर्वात्मानमधोक्षजम् ॥ ९७७ ॥

उवास कतिचिन्मासान्गोपीनां विनुदब्धुचः ।

कृष्णलीलाकथा गायन्मयामास गोकुलम् ॥ ९७८ ॥

यावन्मयहानि नन्दस्य ब्रजेऽघात्सीत्स उद्धवः ।

ब्रजौकसां क्षणप्रायाप्यासन्कृष्णस्य वार्तया ॥ ९७९ ॥

सरिद्धनगिरिद्रोणीर्वीक्षन्कुसुमितद्रुमान् ।

कृष्णं संस्मारयन्नेमे हरिदासो ब्रजौकसाम् ॥ ९८० ॥

हृष्टैवमादि गोपीनां कृष्णावेशात्मविक्रवम् ।

उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यान्निद्रं जगौ ॥ ९८१ ॥

[उद्धव उवाच ।]

एताः परं तनुभृतो ननु गोपवध्वो

गोविन्द एवमखिलात्मनि मूढभावाः ।

घाब्छन्ति यं भवामियो मुनयो वयं च

किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकथारसस्य ॥ ९८२ ॥

केमाः स्त्रियो वनचरीर्व्याभिचारदुष्टाः

कृष्णे कः शैप परमात्मनि रुढभावः ।

नन्वीश्वरो नु भजतो विदुषोऽपि साक्षा-

च्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ ९८३ ॥

नायं धियोऽह उ नितान्तरतेः प्रसादः

स्वर्योपितां नलिनगन्धरुचां कुतोऽन्याः ।

रासोत्सवेऽस्य भुजदण्डगृहीतकण्ठ-

लम्भाशिपां य उदगाद् ब्रजवल्लवीनाम् ॥ ९८४ ॥

आसामहो चरणरेणुजुपामहं स्यां
 धृन्दावने किमपि गुल्मलतौपर्धीनाम् ।
 या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा
 भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥ ९८५ ॥
 यद्वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामै-
 योंगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् ।
 कृष्णस्य तद्भगवतः प्रपदारविन्दं
 तप्तस्तनेषु विजडुः परिरभ्य तापम् ॥ ९८६ ॥

वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ।
 यासां हरिकथोद्गीतं पुनाति भुवनत्रयम् ॥ ९८७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नन्दमेव च ।
 गोपानामन्व्य दाशाहो यास्यब्रारुहे रथम् ॥ ९८८ ॥
 तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः ।
 नन्दादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्रुलोचनाः ॥ ९८९ ॥
 मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादाम्बुजाश्रयाः ।
 धाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ॥ ९९० ॥
 कर्मभिर्भ्रांम्यमाणानां यत्र क्वापीश्वरेच्छया ।
 मङ्गलाचरितैर्दानै रतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥ ९९१ ॥
 एवं सभाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या नराधिप ।
 उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णपालिताम् ॥ ९९२ ॥
 कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं ब्रजौकसाम् ।
 वासुदेवाय रामाय राक्षे चोपायनान्यदात् ॥ ९९३ ॥

[भाग० १०.४७.३८-६९]

अथ सूचनम् ॥

श्रीकृष्णः कृष्णामरेण भगवानासाद्य कुञ्जागृहं
 रेमे कोटिमनोजसुन्दरतनुः संपाद्य तस्याः प्रियम् ।
 धीरामेण सहोद्धवेन सहितो भूयो विमृष्यादरा-
 दङ्गराश्रममाजगाम जगतामानन्दकम्पाङ्कुरः ॥ ९९४ ॥

अक्षरः प्रथमं प्रणम्य शिरसा पादारविन्दं द्वयो-
 रानन्दाम्बुधिमध्यमग्नहृदयस्तुष्टाव तावादरात् ।
 संतुष्टो भगवानमुष्य ब्रह्मा संस्तूय तत्संगमं
 तस्मै स्मेरसरोजसुन्दरमुखः प्रोवाच किञ्चिन्मुदा ॥ ९९५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च श्लाघ्यो बन्धुश्च नित्यदा ।
 वर्यं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकम्प्याः प्रजा हि वः ॥ ९९६ ॥

भवद्विधा महाभागा निषेव्या अहंसत्तमाः ।
 श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न संशयः ॥ ९९७ ॥

न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
 ते पुनत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ९९८ ॥

स भवान्सुहृदां चैव श्रेयान्श्रेयश्चिकीर्षया ।
 जिज्ञासार्थं पाण्डवानां गच्छस्व गजसाङ्गयम् ९९९ ॥

पितर्युपरते धालाः सह मात्रा सुदुःखिताः ।
 आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रुम ॥ १००० ॥

तेषु राज्ञाम्बिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः ।
 समो न वर्तते नूनं स पुत्रवशगोऽन्धदृक् ॥ १००१ ॥

गच्छ जानीहि तद्वृत्तमधुना साध्वसाधु वा ।

विशय तद्विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ॥ १००२ ॥

इत्यशूरं समादिश्य भगवान्हरिरीश्वरः ।

संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभयनं ययौ ॥ १००३ ॥

[भाग० १००४८-२९-३६]

श्रीशुक उवाच ।

स गत्वा हास्तिनपुरं पौरवेन्द्रयशोङ्कितम् ।

ददर्श तत्राम्बिकेयं समीपं विदुरं पृथाम् ॥ १००४ ॥

सहपुत्रं धार्मिकं च भारद्वाजं सगीतमम् ।

कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पाण्डवान्सुहृदोऽपरान् ॥ १००५ ॥

यथावदुपसंगम्य बन्धुभिर्गान्दिनीसुतः ।
 संपृष्टस्तैः सुहृद्दार्ता स्वयं चापृच्छदव्ययम् ॥ १००६ ॥
 उवाच कतिचिन्मासान्राज्ञो वृत्तविवित्सया ।
 दुष्प्रजस्यल्पसारस्य खलच्छन्दानुवर्तिनः ॥ १००७ ॥
 तेज ओजो बलं धीर्यं प्रश्रयादींश्च सद्गुणान् ।
 प्रजानुरागं पार्थेपु नसहद्भिश्चिकीर्षितम् ॥ १००८ ॥
 कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यद्वरदानाद्यपेशलम् ।
 आचख्यौ सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च ॥ १००९ ॥
 पृथा तु भ्रातरं प्रातमक्रुरमुपसृत्य तम् ।
 उवाच जन्मनिलयं स्मरन्त्यश्रुकलेक्षणा ॥ १०१० ॥
 अपि स्मरन्ति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च माम् ।
 भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ॥ १०११ ॥
 भ्रात्रेयो भगवान्कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
 पैतृष्वसेयान्स्मरति रामश्चाम्बुखहेक्षणः ॥ १०१२ ॥
 सपत्नमध्ये शोचन्तीं वृकाणां हरिणीमिव ।
 सान्त्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च बालकान् ॥ १०१३ ॥
 कृष्ण कृष्ण महायोगिन्विश्वात्मन्विश्वभावन ।
 प्रपन्नां पाहि गोविन्द शिशुभिश्चावसीदतीम् ॥ १०१४ ॥
 नान्यत्तत्र पदान्भोजात्पश्यामः शरणं नृणाम् ।
 विभ्यतां मृत्युसंसारदीश्वरस्यापवर्णिकात् ॥ १०१५ ॥
 नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने ।
 योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता ॥ १०१६ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरम् ।
 प्राद्दद्दुःखिता राजन्भवतां प्रपितामही ॥ १०१७ ॥
 समदुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशाः ।
 सान्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः ॥ १०१८ ॥
 यास्यन्तजानमभ्येत्य विषमं पुत्रलालसम् ।
 अवदत्सुहृदां मध्ये बन्धुभिः साहृदोदितम् ॥ १०१९ ॥

अक्रूर उवाच ।

भो भो वैचित्रवीर्यं त्वं गुरुणां कीर्तिवर्धन ।
 भ्रातर्युपरते पाण्डावधुनासनमास्थितः ॥ १०२० ॥
 धर्मेण पालयन्तुर्वी प्रजाः शशिलेन रञ्जयन् ।
 वर्तमानः समः स्वेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि ॥ १०२१ ॥
 अन्यथा त्वाचरंल्लोके गर्हितो यास्यसे तमः ।
 तस्मात्समत्वे वर्तस्व पाण्डवेष्वात्मजेषु च ॥ १०२२ ॥
 नेह चात्यन्तसंघासः कस्यचित्केनचित्सह ।
 राजन्स्वेनापि देहेन किमु जायात्मजादिभिः ॥ १०२३ ॥
 एकः प्रसूयते जन्तुरेक एव प्रलीयते ।
 एकोऽनुभुङ्क्ते स्वकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ १०२४ ॥

[भाग० १०.४९.१-२१]

[जायमानो हरेदारान्वर्धमानो हरेद्धनम् ।
 म्रियमाणो हरेत्प्राणाद्भास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥ १०२५ ॥]
 अधर्मोपचितं वित्तं हरन्त्यन्येऽल्पमेधसः ।
 संभोजनीयापदेशैर्जलानीष जलौकसः ॥ १०२६ ॥
 पुष्पाति यानधर्मेण स्वबुद्ध्या तमपण्डितम् ।
 ते कृतार्थं प्रहिण्वन्ति प्राणा रायः सुतादयः ॥ १०२७ ॥
 स्वयं किलिपमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः ।
 अस्तिद्वार्थो विशत्यन्धं स्वधर्मविमुखस्तमः ॥ १०२८ ॥
 तस्माल्लोकमिमं राजन्स्वप्रमायामनोरथम् ।
 वीक्ष्यात्मन्यात्मनात्मानं समः शान्तो भव प्रभो ॥ १०२९ ॥

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा यदसि कल्याणीं चाचं दानपते भवान् ।
 तथानया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथामृतम् ॥ १०३० ॥
 तथापि सूनुता सौम्य हृदि न स्थीयते चले ।
 पुत्रानुरागविषमे विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ १०३१ ॥
 ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान् ।
 भूमेर्भास्वताराय योऽच्यतीर्णो यदोः कुले ॥ १०३२ ॥

यो दुर्विमर्शापथया निजमाययेदं
सृष्ट्वा गुणान्विभजते तदनुप्रविष्टः ।
तस्मै नमो दुरवबोधविहारतन्त्र-
संसारचक्रगतये परमेश्वराय ॥ १०३३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादधः ।
सुहृद्भिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुरीमगात् ॥ १०३४ ॥
शशांस रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितम् ।
पाण्डवान्प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेषितः स्वयम् ॥ १०३५ ॥

[भाग० १००५१, २२-३१]

मथ सूचनम् ॥

जरासंधः श्रुत्वा निधनमधुना भोजनृपतेः
सुते सद्यः प्राप्ते रुदितनयने वीक्ष्य विमनाः ।
बलेन प्रोन्मीलज्जलधिगुरणा हन्त मथुरा-
मकरमात्सरुद्धां यदुपतिपुरीरत्नमकरोत् ॥ १०३६ ॥
प्राप्तं तत्र बल विलोम्य भगवाद्भ्राता जरायाः सुतं
तन्प्राशाय विमृश्य दैवतरथावारुह्य दिव्यायुधः ।
श्रीरामेण सह प्रपन्नमयनुद्गारापहारक्रम-
स्तत्सैन्यानि जघान संयति पुनर्युद्धाय तत्याज तम् ॥ १०३७ ॥
चाराणस्तदश प्रसिद्धभुजभृद्युद्धं विधायादरा-
दुहीप्तं यदुमिर्जि [तं ?] भगवता तथक्तः पुरीं प्राविशत् ।
निस्तेजा मगधाधिपो मथुरिपोर्वीर्येण बाहो रतो
राक्षे वै यवनाधिपाय महते शाल्वं नृपं प्राहिणोत् ॥ १०३८ ॥
आयाते पवनेश्वरे मधुपुरीं भर्गप्रसादैर्यदु-
श्रेणीजे त्वरितं विभाव्य भगवांस्त्राणे यदृनां हरिः ।
मध्येसिन्धु मनोःस्तदुर्गकरणं त्वष्ट्रे विचार्यादिश-
घ्नीत्वा तत्र जनान्स्त्रयं रिपुपुरो मार्गादसौ निर्गतः ॥ १०३९ ॥
निर्णीयाप्रे व्रजन्तं हरिरिति यवनो नारदप्रोक्तचिह्नैः
पश्चादुद्राव हस्ताकलित इव हरिस्तद्गुहान्तर्निवेश ।
यस्यां मांधातृपुत्रस्त्रिदशपतिपुरीरक्षणप्रीतिमद्भि-
दैर्धैः प्राप्तप्रमादः श्रममिव चपुपासाद्य शेते सुखेन ॥ १०४० ॥

तं ज्ञात्वाच्युतमाचरुर्प यवनः कोपात्पदद्वन्द्वयो-
 स्तन्नेत्रानलरोचिषा प्रसरता नीतः क्षणाद्द्रुस्रताम् ।
 श्रीवत्साङ्घितवक्षसं नवघनश्यामाभिरामाकृतिं
 राजा कृष्णमवेक्ष्य विस्मितमनाः प्रपच्छ को वा भवान् ॥ १०३१ ॥
 पृष्टः प्रोवाच कृष्णं स्मितसुभगमुखो मेघगम्भीरवाचा
 वान्परियुषैः प्रकुर्वन्मनसि नरपतेर्हन्त हार्पङ्कुराणि ।
 यावन्मत्ता (?) मतावज्जगति निगदितुं नास्ति कस्यापि शक्तिः
 कृष्णोऽहं वासुदेवः समजनिपि धराभारसंहारकारी ॥ १०३२ ॥

विष्णुं विलोक्य पुरतः पदयोः प्रणम्य
 तुष्टाद्य किं च मुच्यन्मुन्दमहामहीन्द्रः ।
 ब्राह्मं वपुः समधिगम्य मयि प्रसादा-
 ल्लोतो भवेस्त्वमिति तं भगवानुवाच ॥ १०३३ ॥
 आगत्य संयाति निहत्य रिपोर्वलानि
 स्वां द्वारकां प्रति धनानि नयन्मुकुन्दः ।
 दूरान्निशम्य मगधाधिपतिर्मनुष्य-
 लीलाधरं हरिमसौ तरसान्वधावत् ॥ १०३४ ॥
 लीलापलायनपरायणकौतुकेन
 तौ चेरतुः कचन पश्यति मागधेऽपि ।
 गोमत्तमौलिमाधिरह्य ततोऽपि दाहा-
 दुदुष्ट्य सिन्धुपरिक्षां नगरीमुपेतौ ॥ १०३५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

आनताधिपतिः श्रीमान्नेवतो रेवतीं सुताम् ।
 ब्रह्मणा नोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितम् ॥ १०३६ ॥
 भगवानपि गौविन्द उपयेमे कुरुच्छह ।
 वैदर्भी भीष्मकसुतां श्रियो माशां स्वयंपरे ॥ १०३७ ॥
 प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्यादींश्चैवपक्षगान् ।
 पश्यतां स्वर्लोकानां तार्क्ष्यपुत्रं सुधामिव ॥ १०३८ ॥

राजोवाच ।

भगवाग्भीष्मकसुतां रश्मिर्णो गन्धिराननात् ।
 राक्षसेन पियाहेन उपयेम इति क्षुण्णम् ॥ १०३९ ॥

भगवन्भ्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ।
 यथा मागधशाल्वादीञ्जित्वा कन्यामपाहरत् ॥ १०५० ॥
 पुण्या महाफलाः साध्वीर्माध्वीर्लोकमलापहाः ।
 कौ तु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ १०५१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजासीन्द्राप्सको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
 तस्य पञ्चभवनपुत्राः कन्यैका च वरानना ॥ १०५२ ॥
 रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मवाहुरनन्तरः ।
 रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥ १०५३ ॥
 सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणाश्रियः ।
 गृहागतैर्गात्रमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ १०५४ ॥
 तां बुद्धिलक्ष्णौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम् ।
 कृष्णः स्वसदृशीं भार्यां समुद्रोदुं मनो दधे ॥ १०५५ ॥
 बन्धूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ।
 ततो निवार्य कृष्णस्य रुक्मी चैद्यममन्यत ॥ १०५६ ॥
 तदचेत्यासितापाङ्गी वैदर्भी दुर्मता भृशम् ।
 विचिन्त्यातं द्विजं कंचित्कृष्णाय प्राहिणोद् द्रुतम् ॥ १०५७ ॥
 द्वारकां समभिप्रेत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ।
 अपश्यदाद्यं पुरुषमार्सीनं काञ्चनासने ॥ १०५८ ॥
 हृद्यं ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ।
 उपवेश्याहृयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः ॥ १०५९ ॥
 तं भुक्तवन्तं विश्रान्तमुपगम्य सतां गतिः ।
 पाणिनामिमृदान्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥ १०६० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

कश्चिद् द्विजवरश्रेष्ठ धर्मस्ते वृद्धसंमतः ।
 घर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥ १०६१ ॥

1050a T इच्छामि for इच्छामि 1051a T मङ्गलान्कया. पुण्या.. 1055 c T
 कृष्णस्य सदृशी for कृष्ण स्वसदृशी 1056 c T कृष्णद्विज for कृष्णस्य. 1058 d
 स समभ्येत्य for समभिप्रेत्य

संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येनकेनचित् ।
 अहीयमानः स्वाद्धर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ॥ १०६२ ॥
 असंतुष्टोऽसकृद्धोकानामोत्यपि सुरेश्वरः ।
 अकिञ्चनोऽपि संतुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः ॥ १०६३ ॥
 विभ्रान्स्वलाभसतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ।
 निरहंकारिणः शान्तात्रमस्ये शिरसासकृत् ॥ १०६४ ॥
 कश्चिद्भः कुशलं ब्रह्मन्राजतो यस्य हि भजाः ।
 सुखं वसन्ति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ॥ १०६५ ॥
 यतस्वमागतो दुर्गे निस्तीर्येह यदृच्छया ।
 सर्वं नो ब्रह्मगुह्यं चेत्किं कार्यं करवाम ते ॥ १०६६ ॥
 एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ।
 लीलागृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ १०६७ ॥

[भाग० १०५२-१५-३६]

[रुक्मिण्या स्वयमेकान्ते लिखित्वा दत्तपत्रिकाम् ।
 मुद्रामुन्मुच्य कृष्णाय प्रेमचिह्नमदर्शयत् ॥ १०६८ ॥]

रुक्मिण्युवाच ।

श्रुत्वा गुणान्भुवनसुन्दर शृण्वतां ते
 निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतोऽङ्गतापम् ।
 रूपं दशां दशिमतामखिलार्थलाभं
 त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रधं मे ॥ १०६९ ॥
 का त्वां मुकुन्द महती कुलशीलरूप-
 विद्यात्रयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ।
 धीरा पतिं कुलवती न वृणीत कन्या
 काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥ १०७० ॥
 तन्मे भवान्बलु वृतः पतिरत्रिणाया
 आत्मार्पितश्च भवतोऽत्र विभो विधेहि ।
 मा धीरभागममिमर्शतु संघ आरा-
 द्रोमायुचन्मृगपतेर्वलिमम्बुजाक्ष ॥ १०७१ ॥

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्र-
 गुर्वर्चनादिभिरलं भगवान्परेशः ।
 आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं
 गृह्णातु मे न दमघोपसुतादयोऽन्ये ॥ १०७२ ॥
 श्वेभाविनि त्वमजितोद्वहने विदर्भा-
 म्गुप्तः समेत्य पृतनापतिभिः परीतः ।
 निर्मथ्य चैद्यमगधेशबलं प्रसह्य
 मां राक्षसेन विधिनोद्वह वीर्यशुल्काम् ॥ १०७३ ॥
 अन्तःपुरान्तरचराननिहत्य बन्धुं-
 स्त्वामुद्वहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ।
 पूर्वेद्युरस्ति महती कुलदेवियात्रा
 यस्यां बहिर्नयवधूर्गिरिजामुपैयात् ॥ १०७४ ॥
 यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजःस्नपनं महान्तो
 वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोपहत्यै ।
 यहाँम्युजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं
 जह्यामसूत्रतकृशा शतजन्मभिः स्याम् ॥ १०७५ ॥

द्विज उवाच ।

इत्येते गुह्यसंदेशा यदुदेव मया कृताः ।
 विमृश्य कृत्यं यच्चात्र कियतां तदनन्तरम् ॥ १०७६ ॥

[भाग० १० पृ२०१५-१४]

श्रीशुक उवाच ।

वैदर्भ्याः स तु संदेशं निशम्य यदुनन्दनः ।
 प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्निजमब्रवीत् ॥ १०७७ ॥

धीभगवानुवाच ।

तथाहमपि ताञ्चित्तो निद्रां च न लभे निशि ।
 येदाहं रक्मिणा द्वेषाम्ममोहाहो निवारितः ॥ १०७८ ॥
 तामानयिष्य उम्मय्य राजन्यापसदाम्मृधे ।
 मत्परामनयद्याङ्गमिधसोऽग्निशिखामिव ॥ १०७९ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

उद्धाहर्षं च विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ।
 रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिम् ॥ १०८० ॥
 स चाश्वैः शैव्यसुग्रीवमेघपुण्ड्रबलाहकैः ।
 युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥ १०८१ ॥
 आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ।
 आनतादेकरात्रेण विदर्भानगमद्भयैः ॥ १०८२ ॥
 राजा तु कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशं गतः ।
 शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन्कर्माण्यकारयत् ॥ १०८३ ॥
 पुरं समृष्टसंसिक्तमार्गं रथ्याचतुष्पथम् ।
 चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलंकृतम् ॥ १०८४ ॥
 स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्विरजोम्बरभूपितैः ।
 जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ॥ १०८५ ॥
 पितृन्देवान्समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नुप ।
 भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मङ्गलम् ॥ १०८६ ॥
 सुस्नातां सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।
 अहताम्बरयुग्मेन भूपितां भूपणोत्तमैः ॥ १०८७ ॥
 चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्ब्रह्मा रक्षां द्विजोत्तमाः ।
 पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये ॥ १०८८ ॥
 हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ।
 प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः ॥ १०८९ ॥
 पयं चेदिपती राजा दमघोषसुताय वै ।
 कारयामास धर्मज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १०९० ॥
 मदच्युद्धिर्गजानीकैः स्यन्दनैर्हममालिभिः ।
 पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥ १०९१ ॥
 ततो विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ।
 निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेशने ॥ १०९२ ॥

तत्र शाल्वो जरासंधो दन्तवक्रो विदूरथः ।
 आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाः पौण्ड्रकाद्याः सहस्रशः ।
 कृष्णरामद्विपो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुम् ॥ १०९३ ॥
 यद्यागत्य हरेत्कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ।
 योत्स्यामः सहितास्तेन इति निश्चितमानसाः ।
 आजग्मुर्भुजः सर्वे समर्थबलवाहनाः ॥ १०९४ ॥
 श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विपक्षीयनृपोद्यमम् ।
 कृष्णं त्वैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशङ्कितः ॥ १०९५ ॥
 बलेन महता सार्धं भ्रातृन्नेहपरिप्लुतः ।
 त्वरितः कुण्डिनं प्रागाद्रजाश्वरथपत्तिभिः ॥ १०९६ ॥
 भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः ।
 प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याचिन्तयत्तदा ॥ १०९७ ॥
 अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मेऽल्पमेघसः ।
 नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वैश्यत्र कारणम् ।
 सोऽपि नावर्ततेऽद्यापि मत्संदेशहरो द्विजः ॥ १०९८ ॥
 अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किञ्चिज्जुगुप्सितम् ।
 मत्पाणिप्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ १०९९ ॥
 दुर्भगाया नु मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ।
 देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा सती । ११०० ॥
 एवं चिन्तयती वाला गोविन्दहतमानसा ।
 न्यमीलयत कालशा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥ ११०१ ॥
 एवं वध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप ।
 वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन्प्रियभाषिणः ॥ ११०२ ॥
 अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः ।
 अन्तःपुरचर्चिं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥ ११०३ ॥
 सा तं प्रहृष्टवदनमव्यप्रात्मगतिं सती ।
 आलक्ष्य लक्षणाभिशा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ ११०४ ॥

तस्या आवेदयत्प्राप्तं सरामं यदुनन्दनम् ।
 उक्तं च संत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥ ११०५ ॥
 तमागतं समाहाय वैदर्भीं हृष्टमानसा ।
 नपश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यघ्ननाम सा ॥ ११०६ ॥
 प्रातौ श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्धाहप्रेक्षणोत्सुकौ ।
 अभ्ययात्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥ ११०७ ॥
 मधुपर्कमुपानीय वासांसि वरजानि सः ।
 उपायनान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥ ११०८ ॥
 तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ।
 ससैन्ययोः सानुगयोरतिथ्यं विदधे यथा ॥ ११०९ ॥
 एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः ।
 यथाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ॥ १११० ॥
 कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ।
 आगत्य नेत्राञ्जलिभिः पपुस्तम्बुपपङ्कजम् ॥ ११११ ॥
 अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यर्हति नापरा ।
 असावप्यनवद्यात्मा भैष्याः समुचितः पतिः ॥ १११२ ॥
 किञ्चित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत् ।
 अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ।
 एवं प्रेमकलावद्धा वदन्ति स्म पुरौकसः ॥ १११३ ॥
 पद्भ्यां विनिर्ययी द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम् ।
 सा चानुध्यायती सम्यङ् मुकुन्दचरणाम्युजम् ॥ १११४ ॥
 जितवाङ् मातृभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता ।
 गुप्ता राजभटैः शरैः मन्तद्वैरुद्यतायुधैः ॥ १११५ ॥
 मृदङ्गराह्वपणवास्तूर्यमेर्यश्च जग्निरे ।
 नानोपहारयलिभिर्वारमुल्याः सहस्रशः ॥ १११६ ॥
 अगन्धवस्त्राभरणैर्द्विजपत्यः श्वलङ्कृताः ।
 गायन्तश्च स्तुवन्तश्च गायका घाघवादकाः ।
 परिचार्यं चर्षुं जग्मुः सूतमागधयन्दिनः ॥ १११७ ॥

भासाद्य देवयजनं धौतपादरुराम्बुजा ।
 ङ्गस्पृश्य शुचिः शान्ता प्रविवेशाम्बिकास्तिकम् ॥ १११८ ॥
 तां धै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोपितः ।
 भवानीं चन्द्रयांचक्रुर्भवेवपत्नीं भवान्विताम् ॥ १११९ ॥
 ममस्ये त्वाम्बिकेऽभीक्ष्णं स्वसंतानयुतां शिवाम् ।
 भूयात्पतिर्मे भगवान्कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ११२० ॥
 अद्भिर्गन्धाक्षतैर्धूपैर्वास-स्नह्माल्यभूषणैः ।
 नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ११२१ ॥
 विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः प्रत्येपूजत् ।
 लवणापूपताम्बूलकण्ठसूत्रफलेश्वभिः ॥ ११२२ ॥
 तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषां युयुजुराशिपु ।
 ताम्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥ ११२३ ॥
 मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामाम्बिकागृहात् ।
 प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ११२४ ॥

तां देवमायामिद्य वीरमोहिनीं
 सुमध्यमां कुण्डलमण्डिताननाम् ।
 श्यामां नितम्ब्यार्पितरत्नमेखलां
 व्यञ्जस्तनीं कुन्तलशङ्कितेक्षणाम् ॥ ११२५ ॥

शुचिस्मितां विम्बफलाधरद्युतिं
 शोणायमानद्विजकुन्दकुङ्कुलाम् ।
 पदा चलन्तीं कलहंसगामिनीं
 सिञ्जत्कलानूपुरधामशोभिना ।
 विलोक्य वीर्य मुमुहुः समागता
 यदास्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ॥ ११२६ ॥

यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहास-
 प्रीडाचलोरुहृतचेतस उज्जितास्त्राः ।
 पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता निमूढा
 यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ॥ ११२७ ॥

सैवं शनैश्चलयती पदपद्मकोशौ
 प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ।
 उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्कैः
 प्रातान्हियैक्षत नृपान्दृशेऽच्युतं सा ॥ ११२८ ॥

[भाग० १०५३-१-५५]

[तदा मुदं यत्परमाप सा सती
 न शक्यते वक्त्रशतैर्विवर्णितुम् ।
 यथा मुकुन्दस्य गुणा महीपते
 यथा समुद्रेषु च विन्दवो ह्यपाम् ॥ ११२९ ॥]

तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं
 जहार कृष्णो द्विपतां समीक्षताम् ।
 रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं
 राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ।
 ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः
 शृगालमध्यादिव भागहृद्दरिः ॥ ११३० ॥

तं मानिनः स्वाभिभवं यदाःक्षयं
 परैर्जपसंधवशा न सेहिरे ।
 अहो धिगस्मद्यश आत्तधन्वनां
 गोपैर्दहतं केसरिणां मृगैरिच ॥ ११३१ ॥

[भाग० १०५३-५६-५७]

अथ सूचनम् ॥

मदोन्मत्तानेतानसमसमरोन्माथनपदू-
 न्विजित्याजौ चैद्यप्रभृतिनृपतीत्रिर्मलयशाः ।
 हरिर्भूयो हृष्टा पुर उपगतं रुक्मिणममुं
 प्रियाप्रीत्या त्यक्त्वा सपदि विगलन्मानमरुरोत् ॥ ११३२ ॥
 रुक्मी निन्दामुपेतो नृपति .....
 ..... ।
 ..... मलिनमूर्त्तौ रुक्मिणीं धीक्ष्य दूरा-
 दूर्जत्पर्जन्यधारध्वनिमधुरगिरा सान्त्वयामास रामः ॥ ११३३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतियोधिता ।
 वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥ ११३४ ॥
 प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विद्धिहंतबलप्रभः ।
 स्मरन्विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ।
 चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरम् ॥ ११३५ ॥
 अहत्वा दुर्मतिं कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीम् ।
 कुण्डिनं न प्रवेश्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद्गुपा ॥ ११३६ ॥
 भगवान्भीष्मकसुतामेव निर्जित्य भूमिपान् ।
 पुरमानीय विधिवदुपयेमे कुरुद्वह ॥ ११३७ ॥
 तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्या गृहे गृहे ।
 अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृष ॥ ११३८ ॥
 नरा नार्यः प्रमुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 पारिवर्हमुपाजहुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ११३९ ॥
 सा वृष्णिपुर्युत्तमितेन्द्रकेतु-
 विंचित्रमाल्यास्पररत्नतोरणैः ।
 यमौ प्रतिद्वार्युपहृतमङ्गलै-
 रापूर्णकुम्भागरुधूपदीपकैः ॥ ११४० ॥

सिक्तमार्गा मदच्युद्धिराहूतप्रेष्ठभुजाम् ।
 गजैर्द्वांसु परामृष्टा रम्भापूगोपशोमिता ॥ ११४१ ॥
 कुरखञ्जयकैकेयविदर्भयदुपुंगवाः ।
 मिथो मुमुदिरे तस्मिन्सरम्भात्परिधावताम् ॥ ११४२ ॥
 रश्मिप्याहरणं श्रुत्वा गीपमान ततस्ततः ।
 राजानो राजकन्याश्च यभूत्सुर्दशविस्मिताः ॥ ११४३ ॥
 द्वाएकायामभूद्राजम्भहामोदः पुरीकसाम् ।
 रश्मिप्यां रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं जगत्पतिम् ॥ ११४४ ॥

[भाग० १० पृ० ५० ६०]

1139a T नरा नार्यं मुदिता.

1141c T परामृष्टरम्भा° for परामृष्टा रम्भा°.

1142b T यदुदन्तय for यदुपुंगवा

1144 d T श्रिय पाते for जगत्पति

अथ सूचनम् ॥

रुमिमण्यास्तनयो बभूव विदितः प्रद्युम्ननामा हरे-
रंशस्तं रिपुराजहार निभूर्तं सूतीगृहाच्छम्बरः ।
विक्षेपाथ पयोनिधौ विधिवशान्मीनेन गीर्णं जला-
जालाहत्त(?)शपोदरस्थितममुं राज्ञे ददुर्धवाः ॥ ११४५ ॥

सदापाटितमीनकुक्षिकुहरान्निष्क्रान्तमुद्यद्गुचि
वालं तत्र विलोम्य विस्मितहृदो मायावर्ती प्रापयन् ।
सा पूर्वं रतिरेव कामगृहिणी ज्ञात्वा शिशुं स्वं पतिं
स्वैरं नारदभाषितेन विदधे पत्युः प्रिया रक्षणम् ॥ ११४६ ॥
कामे यौवनभाजि यादधमनौ सा विभ्रती विभ्रमं
स्वामिन्काम भवान्पतिर्मम रतिर्भार्यास्मि ते प्रेयसी ।
इत्पूचे रिपुचेष्टितानि च शनैराकर्ण्य कोपाकुलः
प्रद्युम्नः समरे मदान्धमसिना चिच्छेद शत्रोः शिरः ॥ ११४७ ॥

एवं निहत्य रिपुमध्वनि देवताभिः
शश्वद्विमुक्तकुसुमोत्करवार्धितथीः ।
मात्रा पुरश्चकितलोचनमीक्षमाणः
कामः समं दयितया स्वपुरं जगाम ॥ ११४८ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्विषः ।
स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ ११४९ ॥

राजोवाच ।

सत्राजितः किमकरोद् ब्रह्मकृष्णस्य किल्विषम् ।
स्यमन्तकं कुतस्तस्य कस्माद्दत्ता सुता हरेः ॥ ११५० ॥

श्रीशुक उवाच ।

आसीत्सत्राजितः पूर्वं सूर्यस्य परमः सरा ।
प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमन्तरुम् ॥ ११५१ ॥
स तं विधन्मणि कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नापलक्षितः ॥ ११५२ ॥
तं विलोम्य जना दूरत्तेजसा मुष्टदृष्टयः ।
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशङ्किताः ॥ ११५३ ॥

नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।
 दामोदरारविन्द्राक्ष गोविन्द यदुनन्दन ॥ ११५४ ॥
 एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ।
 मुष्णन्नाभस्तिचक्रेण नृणां चक्षुर्पि तिग्मगुः ॥ ११५५ ॥
 नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।
 ज्ञात्वाद्य गूढं यदुपु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥ ११५६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः ।
 प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ ११५७ ॥
 सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ।
 प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्व्यवेशयत् ॥ ११५८ ॥
 दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ।
 दुर्भिक्षमार्यारिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ।
 न सन्ति माथिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥ ११५९ ॥
 स याचितो मणिं क्वपि यदुराजाय सौरिणा ।
 न चार्थकामुकः प्रादाद्याच्चभङ्गमकारयत् ॥ ११६० ॥
 तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
 प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्दने ॥ ११६१ ॥
 प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ।
 गिरिं विशङ्गान्वधता निहतो मणिमिच्छता ॥ ११६२ ॥
 सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं विले ।
 भपश्यन्भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यंतप्यत ॥ ११६३ ॥
 प्रायः कृष्णेन निहतो मणिप्रीवो वनं गतः ।
 भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपञ्जनाः ॥ ११६४ ॥
 भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्बुधो लित्तमात्मनि ।
 मार्तुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥ ११६५ ॥
 हतं प्रसेनमभ्यं च घाश्य केसरिणा वने ।
 तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण दृष्टशुर्जनाः ॥ ११६६ ॥

ऋक्षराजविलं भीममन्धेन तमसा वृतम् ।
 एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥ ११६७ ॥
 तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ।
 हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥ ११६८ ॥
 तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुकोश भीतवत् ।
 तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्कुन्दो जाम्बवान्बालिनां वरः ॥ ११६९ ॥
 स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।
 पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥ ११७० ॥
 इन्द्रयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीपतोः ।
 आयुधाश्मद्रुमैर्दाग्भिः क्रव्यार्थं श्येनयोरिव ॥ ११७१ ॥
 आसीत्तदप्रविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः ।
 वज्रनिष्पेपपरुषैराविश्रममहर्निशम् ॥ ११७२ ॥
 कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टाद्बोख्वन्धनः ।
 क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीव विस्मितः ॥ ११७३ ॥
 जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम् ।
 विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुं महेश्वरम् ॥ ११७४ ॥
 त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृज्यानामपि यच्च सत् ।
 कालः कलयतामोशः पर आत्मा तथात्मनाम् ॥ ११७५ ॥

यस्यैपदुत्कलितरोपकटाक्षमोक्षै-
 र्वत्मादिशत्श्रुभितनकतिमिगिलोऽब्धिः ।
 सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्वलिता च लङ्का
 रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिपुक्षतानि ॥ ११७६ ॥

इति विहातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ।
 व्याजहार महाराज भगवान्देवकीसुतः ॥ ११७७ ॥
 अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शंकरेण तम् ।
 कृपया परया भक्तं मेघगम्भीरया गिरा ॥ ११७८ ॥
 मणिहेतोरिह प्राप्ता घयमृक्षपने विलम् ।
 मिष्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना ॥ ११७९ ॥

इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा ।
 अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह ॥ ११८० ॥
 अट्टा निर्गमं शौरेः प्रविष्टस्य विलं जनाः ।
 प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥११८१ ॥
 निशान्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ।
 सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्विलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥ ११८२ ॥
 सत्राजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ।
 उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥ ११८३ ॥
 तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिग्राशिषा सह ।
 प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥ ११८४ ॥
 उपलभ्य हर्षकेशं मृतं पुनरिवागतम् ।
 सह पत्न्या मणिग्रीवं सर्वं जातमहोत्सवाः ॥ ११८५ ॥
 सत्राजितं समाहूय सभायां राजसंनिधौ ।
 प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ११८६ ॥
 स चापि व्रीडितो रत्नं गृहीत्वावाङ्मुखस्ततः ।
 अनुतप्यमानो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना ॥ ११८७ ॥
 सोऽनुध्यायंस्तदेवाद्यं बलवद्विग्रहाकुलः ।
 कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद्वाच्युतः कथम् ॥ ११८८ ॥
 किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ।
 अदीर्घदर्शनं क्षुद्रं भूढं द्रविणलोलुपम् ॥ ११८९ ॥
 दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ।
 उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ॥ ११९० ॥
 पद्यं व्यवसितो बुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् ।
 मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥ ११९१ ॥
 तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ।
 बहुभिर्याचितं शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ११९२ ॥
 भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो घयं नृप ।
 तथास्तां देवभक्तस्य घयं च फलभागिनः ॥ ११९३ ॥

अथ सूचनम् ॥

कृष्णे रामयुते गते कुरुपुरं रात्रौ शयानं हठा-
त्संजग्हे शतधन्वना मणिरसौ व्यापाद्य सत्राजितम् ।
प्रातस्तातमथावलोक्य निहतं सत्राजिती मूर्च्छिता
छायावैश्च विलप्य(?) हास्तिनपुरं कृष्णान्तिकं सागमत् ॥ ११९४ ॥

आचख्यौ यदुनन्दनाय सकलं भूयो रुदित्वा पितु-
र्व्यापादं शतधन्वना कृतमथो चुक्रोध रामानुजः ।
रामेणाथ सहागमन्निजपुरं भीत्यास तत्राजिता
हन्ताश्वं शतयोजनातिगमुपारुह्य द्रुतं प्राद्रवत् ॥ ११९५ ॥

अलब्ध्या तत्रामुं स किल बलभद्रेण सहितो
रथेनाभ्यायासीत्पतगपतिचिह्नेन तरसा ।
तमन्वेष्टुं प्रापत्स यत्तु मिथिलां तावद्गम-
द्दरिं दृष्ट्वा पातीमृतहयमथावैश्रत (?) च तम् ॥ ११९६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

पदातिर्भगवांस्तस्य पदातेस्तिग्मनेमिना ।
चक्रेण शिर उत्कृत्य धाससोर्व्याचिनोन्मणिम् ॥ ११९७ ॥

अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाग्रजान्तिकम् ।
वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ ११९८ ॥

तत्र आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।
कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष्टुं पुरं घ्नज ॥ ११९९ ॥

अहं वैदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतरं मम ।
इत्युक्त्वा मिथिलां राजन्विवेश यदुनन्दनः ॥ १२०० ॥

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ।
अहंयामास विधिवदर्हणीयं समहंणैः ॥ १२०१ ॥

उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ।
[ततोऽशिश्नद्रदां काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।]

मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥ १२०२ ॥

केशवो द्वारकामेत्य निधनं शतधन्वनः ।

अप्राप्तिं च मणेः ग्राह प्रियायाः प्रियहृदिभुः ॥ १२०३ ॥

ततः स कार्यामाम प्रियां यन्धोर्हतस्य धे ।

साकं मुहूर्तिर्भगवान्या या स्युः मांपरायिकाः ॥ १२०४ ॥

अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ।
 व्युपतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ १२०५ ॥
 अक्रूरे प्रोषिते रिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम् ।
 शारीरा मानसास्तापा मुहुर्द्वैविकभौतिकाः ॥ १२०६ ॥
 [ततोऽपृच्छद्दरिवृद्धानुग्रसेनपुरोगमान् ।
 कस्मादिहारिष्टान्यासन्नुच्यतामचिरेण नः ॥ १२०७ ॥
 इत्यङ्गोपदिशस्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् ।
 मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ॥ १२०८ ॥
 देवे वर्षति काशीशः श्वफल्कायागताय ताम् ।
 स्वस्रुतां गान्दिनीं प्रादात्ततोऽवर्षत्स्म काशिषु ॥ १२०९ ॥
 तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरो यत्र यत्र ह ।
 देवोऽभिवर्षते तत्र नोपतापो न मारिकाः ॥ १२१० ॥
 इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ।
 इति मत्वा समानाय्य प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ १२११ ॥
 पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ।
 विशाताखिलतत्त्वज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ १२१२ ॥
 ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्यना ।
 स्यमन्तको मणिः श्रीमान्धितः पूर्वमेव नः ॥ १२१३ ॥
 सत्राजितोऽनपत्यत्वाद् गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः ।
 दापं निर्नीयापः पिण्डान्विमुच्यणमशेषतः ॥ १२१४ ॥
 तथापि दुर्धरो ह्यन्यैस्त्वय्यास्तां सुव्रते मणिः ।
 किं तु मामग्रजः सम्यङ् न प्रत्येति मणिं प्रति ॥ १२१५ ॥
 दर्शयस्व महाभाग यन्धुनां शान्तिमाचह ।
 अव्युच्छिन्ना मया तेऽद्य वर्तन्ते रुक्मवेदयः ॥ १२१६ ॥
 एवं सामभिरालम्ब्यः श्वफल्कतनयो मणिम् ।
 आदाय वासस्ता छ्द्रं ददौ सूर्यसमप्रभम् ॥ १२१७ ॥

स्यमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः ।
विमृज्य पाणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुः ॥ १२१८ ॥

[यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णो-
र्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं च ।
आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा
दुष्क्रीतिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥ १२१९ ॥]

[भाग० १०.५७.२१-४२]

अथ सूचनम् ॥

इन्द्रप्रस्थमुपेत्य पाण्डवकृते संपूजितो बन्धुभिः
कालिन्दीं परिणीत्य खाण्डववनं दग्ध्वार्जुनेन प्रभुः ।
अग्नेर्वातरुजः प्रहृष्टमनसः संदापयित्वा धनु-
स्तूणीरौ विजयाय किं च विदधे मेत्री मयेनादृतः ॥ १२२० ॥

अथ श्रीभागवते ॥

विन्दानुविन्दावाद्यन्त्यौ दुर्योधनवशानुगौ ।
स्वयंवरं स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यपेधताम् ॥ १२२१ ॥
राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्वसुः ।
प्रसह्य हृतयान्कृष्णो राजन्राज्ञां प्रपद्यताम् ॥ १२२२ ॥

[भाग० १०.५८.३०-३१]

अथ सूचनम् ॥

राज्ञो नम्रजितो बभूव तनया सत्या प्रपन्ना हरौ
तस्याः सप्त वृषान्विजित्य भगवाञ्जग्राह पाणिं हरिः ।
दृष्ट्वा दृष्टमना धनानि सुरभीर्वासांसि मत्तद्विपा-
नश्वादिष्कपरिभृतान्मृगदशः प्रादाद्दुहित्रे नृपः ॥ १२२३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः ।
कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥ १२२४ ॥
सुतां च मद्राधिपतेर्लभ्मणां लक्ष्णैर्युताम् ।
स्वयंवरं जहारकः स सुपर्णः सुधामिय ॥ १२२५ ॥

अन्याश्चैवंविधा भार्याः कुण्णस्यासन्सहस्रशः ।

भौमं हत्वा तन्निरोधादाहताश्चारुदर्शनाः ॥ १२२६ ॥

[भाग० १०-५०-५६-५८]

[भैमी जाम्बवती भामा सत्या भद्रा च लक्ष्मणा ।

कालिन्दी मित्रविन्दा चेत्यष्ट पट्टमहास्त्रियः ॥ १२२७ ॥]

अथ सूचनम् ॥

[१२२-१२२] श्रुत्वा शक्रमुखान्महीसुतकृतां बाधां सुराणां हरि-
गत्वा तन्नगरं जघान नरकं देवद्रुहश्चासुरान् ।

भूयो भौमगृहे विलोक्य विमला राजन्यकन्याश्चिरं
तासां चिन्तितमाकलय्य भगवांस्ता द्वारकां प्राहिणोत् ॥ १२२८ ॥

भूयोऽभ्येत्य हरिमहेन्द्रनगरीं दत्त्वादितेः कुण्डले
जुह्वः प्राणसमानया दयितया व्यालोक्य देवद्रुमम् ।

॥ निर्जित्येन्द्रमुखान्रणे दिविपदः प्रोत्पाद्य कल्पद्रुमं
पृष्ठे पक्षिपतेर्निधाय नितरां तुष्टः पुरीं प्राविशत् ॥ १२२९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।

यथोपग्रमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ १२३० ॥

गृहेषु तासामनपाय्यतर्कर्यक-
न्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थिते ।

[१२३] रेमे रमानिर्जितकामसंस्तुतो
यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ १२३१ ॥

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता
ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदधीं यदीयाम् ।

भेजुर्मुदाविरतमेधितयानुराग-
हासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ॥ १२३२ ॥

प्रत्युद्रमासनघरार्हणपादशौच-
ताम्बूलविश्रणनघ्रीजनगन्धमाल्यैः ।

केशप्रसारशयनरूपनोपहार्यै-
शोसोशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ १२३३ ॥

[भाग० १०-५१-४२-४५]

अथ सूचनम् ॥

हस्यं हेमपरिष्कृते मणिमयप्रोद्भासिभित्पुत्करे
मुक्कामालिनि धूपहारिणि सुखासीनो मुदा माधवः ।
वैदर्भीमनुरूपयौवनगुणालंकाररूपान्विता-
मालोक्य स्फुरदास्यहास्यरुचिरः प्रोवाच कौतूहली ॥ १२३४ ॥

सत्यं च चैद्यमवधूय च दन्तवक्रं
शाल्वं निरस्य मगधाधिपतिं विहाय ।
निष्किंचनं गुणविहीनमतुल्यरूपं
मां राजपुत्रि कथमीदृशमाश्रितासि ॥ १२३५ ॥

एवं निशम्य किल कैतवजलिपत्तानि
सद्यः खलद्वलयविक्रवदेहयष्टिः ।
भ्रैमी भिया भुवि पपात हरिर्भुजाभ्या-
मालिङ्ग्य सान्त्वनविधिं विदधे प्रियायाः ॥ १२३६ ॥

लब्धाधिपं मसृणगद्गदगूढवाणि-
राधाय पाणिकमलं पदयोः प्रियस्य ।
उक्तानि यानि हरिणा वचनानि तानि
तस्य स्तवार्थकतया दयिता वभाषे ॥ १२३७ ॥

श्रुत्वा नम्रमुपश्रियो मधुवचो वाचः प्रियाया हरिः
सद्यः प्रोद्यदमन्दसुन्दरवलद्वस्त्रारविन्दद्युतिः ।
स्वे तल्पे विनिधाय निर्भरपरीरम्भेन संभाव्य तां
मत्तः प्रेमभरोपरोधमधुरं प्रोचे गर्भारा गिरः ॥ १२३८ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

साध्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वं राजपुत्रि प्रलम्बिता ।
मयोदितं यदन्थात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ १२३९ ॥

यान्थान्कामयसे कामान्मय्यकामाय मानिनि ।
सन्ति होकान्तभक्तायास्तव कान्याणि नित्यदा ॥ १२४० ॥

उपलब्धं पतिप्रेम पातिग्रन्थं च तेऽनघे ।
यद्वाक्यैश्चात्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ॥ १२४१ ॥

ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ।
कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मायया हि मे ॥ १२४२ ॥

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसंपदं
वाञ्छन्ति ये संपद एव तत्पतिम् ।
ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां
मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसंगमः ॥ १२४३ ॥

दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया
कृतानुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ।
सुदुष्करासौ सुतरां दुराशिपो
ह्यसुंभराया निकृतिजुपः स्त्रियः ॥ १२४४ ॥

न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु
पद्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ।
प्राप्ताक्षुपानविगणय्य रहो अहो मे
प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥ १२४५ ॥

भ्रातृविरूपकरणं युधि निर्जितस्य
प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ।
दुःखं समुत्थमसहोऽस्मद्योगभीत्या
नैवाग्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ॥ १२४६ ॥

दूतस्त्वयात्मलभने सुविविक्तमन्त्रः
प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ।
मत्वा जिहास इदमद्भमनन्ययोग्यं
तिष्ठेत तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ॥ १२४७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सौरतसंलापैर्भगवान्देयकीसुतः ।
स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडम्बयन् ॥ १२४८ ॥
अथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिन्न ।
आस्थितो गृहमेधीयान्धर्मोलोकगुरुर्हरिः ॥ १२४९ ॥

[भाग० १०-६०-४१-५१]

1242d T मन मायया for मायया हि मे. 1245c T रहोहरो for रहो अहो.
1249a T तथा for अथ.

अथ सूचनम् ॥

पदसाहस्यधिकायुतं मृगदृशां रेमे रमानायक-
स्तासां कृष्णकृपावशाद्दश दश प्रत्येकमासन्सुताः ।
तेषां श्रीभगवत्समानवपुषामासन्सुताः कोटिशः
प्रद्युम्नाय सुतां स्वसुर्वचनतो रुक्मी स्वयं प्राददात् ॥ १२५० ॥
प्रद्युम्नस्य चिरेण रुक्मिदुहितुः पुत्रोऽनिरुद्धोऽभव-
त्तस्मै प्रीतिवशात्स्वसुश्च वचसा रुक्मी स्वपौत्रीमदात् ।
तस्मिन्नुत्सवकर्माणि प्रसरति द्यूते सभाहासतो
रामो रुक्मिणमाजघान दशनैर्हनिं कलिङ्गं व्यधात् ॥ १२५१ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

निहते रुक्मिणि श्याले नाध्रवीत्साध्वसाधु वा ।
रुक्मिणीवल्लयो राजन्ब्रह्मभङ्गभयाद्धरिः ॥ १२५२ ॥

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं
रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।
रामादयो भोजकटादृशाहार्हाः
सिद्धाखिलार्था मधुसूदनाश्रयाः ॥ १२५३ ॥

[भाग० १०६१-३९-४०]

अथ सूचनम् ॥

राजास्त्रीजगतीतले षलिसुतो वाणः शिवााराधना-
दस्योपास्तनया ददर्श रहसि स्वप्नेऽनिरुद्धं प्रियम् ।
प्रातस्तद्विरहातुरामतिरुशामालोभ्य राशः सुतां
तामाभ्यास्य सुरासुरानथ नपान्सा चित्रलेपालिगम् ॥ १२५४ ॥

सा दृष्ट्वा पुरतः सुरानथ नपानालोकयन्ती मुहुः
दृष्ट्वा धृत्तिशु राजमानमतुलं चित्रेऽनिरुद्धं पुरु ।
लज्जानम्रमुगी यभूय सुमुगी भ्रात्र्या सगी तं प्रियं
प्राद्युम्नि वियताजहार सहसा मुनं निजे सधनि ॥ १२५५ ॥

प्रातस्तत्र पुरे चिरं दयितया रेमेऽनिरुद्धः स्वयं
शातोऽन्तःपुरचारिभिर्नृपनिना युद्धे निरुद्धः फृतः ।
श्रीकृष्णप्रमुखा निशाम्य बहुदास्तप्रारदादादरा-
दागम्य स्फुरदोज्ज्वलो रिपुपुर्णमायुन्य तस्युधिरम् ॥ १२५६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

भुज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ।
 प्रेक्ष्य वाणो रुपाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥ १२५७ ॥
 वाणार्थं भगवान् रुद्रः ससुतः प्रमथैर्वृतः ।
 आरुह्य नन्दिवृषमं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ १२५८ ॥
 आसीत्सुतुमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ।
 कृष्णशंकरयो राजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ १२५९ ॥
 कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां यलेन सह संयुगः ।
 साम्यस्य वाणपुत्रेण वाणेन सह सात्यकेः ॥ १२६० ॥
 ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ १२६१ ॥
 शंकरानुचराश्शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ।
 डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् ॥ १२६२ ॥
 भूतमातृपिशाचांश्च कृष्माण्डान्द्रहाराक्षसान् ।
 द्राघयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥ १२६३ ॥
 पृथग्विधानि प्रायुङ्क्त पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे ।
 प्रत्यस्त्रैः द्रामयासास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२६४ ॥
 ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्यतम् ।
 आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥ १२६५ ॥
 मोहयित्वाथ गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
 वाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेपुभिः ॥ १२६६ ॥
 स्कन्दः प्रद्युम्नयाणीघैरर्द्यमानः समन्ततः ।
 असृग्निमुच्य गात्रेभ्यः शिपिना प्राद्रवद्रणात् ॥ १२६७ ॥
 कुम्भाण्डः कूपरुर्णश्च पेततुमुंशालार्दिनी ।
 द्रुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १२६८ ॥
 विशीर्यमाणं स्वयलं दृष्ट्वा वाणोऽत्यमर्षणः ।
 कृष्णामभ्यद्रवत्संस्ये रथी हित्थैव सात्यकिम् ॥ १२६९ ॥

घनं प्याकृष्य युगपद्वाणः पञ्चशतानि वै ।
 एकैकास्मिंश्शरौ द्वौ द्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥ १२७० ॥
 तानि चिच्छेद भगवान्धनूपि युगपद्धरिः ।
 सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥ १२७१ ॥
 तन्माता कोटरा नाम नग्रा मुक्तशिरोरुहा ।
 पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ १२७२ ॥
 ततस्तिर्यङ्मुखो नग्रामनिरीक्षन्नादाग्रजः ।
 वाणस्तु तावद्विरथश्छिन्नधन्वाविशत्पुरम् ॥ १२७३ ॥
 विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिराल्लिपात् ।
 अभ्यपद्यत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ।
 अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम् ॥ १२७४ ॥
 माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ।
 माहेश्वरः समाक्रन्दद्वैष्णवेन चलार्दितः ॥ १२७५ ॥
 अलब्ध्वाभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ।
 शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रणताञ्जलिः ॥ १२७६ ॥

ज्वर उवाच ।

नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं
 सर्वोत्मानं केवलं शक्तिमात्रम् ।
 विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
 यत्तद्गुह्यं ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥ १२७७ ॥
 कालो देवं कर्म जीवः स्वभावो
 द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
 तत्संघातो बीजरोहप्रवाह-
 स्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ १२७८ ॥
 नानाभावीर्लीलयैवोपपन्ने-
 दैवान्साधुं ह्योन सेतून्विभर्षि ।
 हंस्युम्मागान्दिसया वर्तमाना-
 ज्जर्मतस्ते भारहाराय भूमेः ॥ १२७९ ॥

तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन
शीतोऽग्नेणात्युल्वणेन ज्वरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिमूलं
नो सेवेरन्यावदादानुवद्धाः ॥ १२८० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येहते मज्ज्वराङ्गयम् ।
यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥ १२८१ ॥
इत्युक्तोऽच्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।
बाणस्तु रयमारूढः प्रागाद्योत्स्यञ्जनार्दनम् ॥ १२८२ ॥
ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ।
मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप ॥ १२८३ ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान्याहूष्शाखा इव घनस्पतेः ॥ १२८४ ॥

[भाग० १००६३५-३२]

अथ सूचनम् ॥

बाणस्य बाहुषु विशालतमेषु रोषा-
च्छिन्नेषु हन्त हरिणा किल कौतुकेन ।
यद्भोऽतिविस्मितमनाः सहस्रोपसृत्य
प्रास्तौत्प्रणम्य पुरुषोत्तममद्वितीयम् ॥ १२८५ ॥
वेद्यायमेव मम दासपदानुवर्ती
भृत्यस्त्वयापि नियतं परिपालनीयः ।
प्रह्लादपौत्रबलिपुत्रतया तदस्मै
भूयस्तवास्तु करुणाकलितः कटाक्षः ॥ १२८६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ।
भवता यद् व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥ १२८७ ॥
अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय यरो दत्तो न घष्यो मे तवान्वयः ॥ १२८८ ॥

दर्पोपशमनायास्य प्रवृद्धा बाहवो मया ।
 सूदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ १२८९ ॥
 चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः ।
 पार्पदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ १२९० ॥
 इति लब्ध्वाभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसासुरः ।
 प्राद्युम्नि रथमारोप्य सवधूकमुपानयत् ॥ १२९१ ॥
 अक्षौहिण्या परिवृतं सुवासःसमलंकृतम् ।
 सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥ १२९२ ॥
 स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः
 स तोरणैरञ्चितमार्गंचत्वराम् ।
 विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्वनै-
 रभ्युद्यतः पौरसुहृद्द्विजातिभिः ॥ १२९३ ॥
 य एतस्कृष्णविजयं शंकरेण च संयुतम् ।
 संस्मरेत्प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥ १२९४ ॥

[भाग० १०६३.४६-५३]

अथ सूचनम् ॥

कदाचित्क्रीडायां कलितमनसो यादवगणाः
 पयः पार्तुं प्राप्ताः कचन ददृशुः कूपकुहरे ।
 नृगं विप्रक्रोधात्कलितकुकलासाकृतिममुं
 समुद्भृत्याशक्ता जगुरथ पदाभ्यां मुररिपोः ॥ १२९५ ॥
 हरिः श्रुत्वागत्य स्वयमथ करेणाभ्युजरुचा
 तमुद्भृत्य स्फीतस्फुटरुचिरसौ कृष्णपदयोः ।
 मुहुः स्तुत्वा प्रोचे स्फुरदमृतधारामधुरया
 गिरा स्वीयां घातामतिमुदितचेता नरपतिः ॥ १२९६ ॥

अथ धीभागयते ॥ श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा सं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ।
 अनुहातो विमानाग्न्यमाहृत्पश्यतां नृणाम् ॥ १२९७ ॥

कृष्णः परिजनं प्राह भगवान्देवकीसुतः ।
 ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्यान्तुशिक्षयन् ॥ १२९८ ॥
 दुर्जरं वत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्नेर्मनागपि ।
 तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ॥ १२९९ ॥
 नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ।
 ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि ॥ १३०० ॥
 हिनस्ति विपमन्तारं वह्निरद्भिः प्रशाम्यति ।
 कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ १३०१ ॥
 ब्रह्मस्वं दुरनुब्रातं भुक्तं हन्ति त्रिपूरुषम् ।
 प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान्दशापरान् ॥ १३०२ ॥
 राजानो राजलक्ष्म्या च नात्मपातं विचक्षते ।
 निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु वालिशः ॥ १३०३ ॥
 [गृह्णन्ति यावतः पांसून्क्रन्दतामथुविन्द्रवः ।
 विप्राणां हृतवृत्तीनां यद्रान्यानां कुटुम्बिनाम् ॥ १३०४ ॥
 राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽन्दात्रिरङ्कुशाः ।
 कुम्भीपाकेन पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ १३०५ ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ।
 पष्टिं वर्षसहस्राणि विघ्नायां जायते कृमिः ॥ १३०६ ॥
 न मे ब्रह्मधनं भूयाद्यद्गृध्वाल्पायुषो नृपाः ।
 पराजिताश्च्युता राज्याद्भवन्युद्वेजिनोऽहयः ॥ १३०७ ॥
 विप्रं कृतागसमपि नैव द्रुह्यत मानकाः ।
 भ्रन्तं बहु शपन्तं वा नमस्कुरुत नित्यशः ॥ १३०८ ॥
 यथाहं प्रणमे विप्राननुकूलं समाहितः ।
 तथा नमत यूयं च योज्यथा मे स दण्डभाक् ॥ १३०९ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

एवं विधाप्य भगवान्मुकुन्दो द्वारकाप्रजाः ।
 पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमन्दिरम् ॥ १३१० ॥

[सद्भिः समागमो राजन्कदाचिन्नाफलो भवेत् ।
विमुक्तो नरकाद्राजा नृगः साधुसमागमात् ॥ १३११ ॥
साधूनां दर्शनं स्पर्शं कीर्तनं स्मरणं तथा ।
तीर्थानामिव पुण्यानां सर्वमेव हि पावनम् ॥ १३१२ ॥
पतच्छ्रुत्वा त्वया सन्तः सदोपास्थाः परंतप ।
ब्रह्मस्यं च न हर्तव्यं यदीच्छसि परां गतिम् ॥ १३१३ ॥]

[भाग० १०६४-३०-४४]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०६५]

श्रीरामो ब्रजमाजगाम सुहृदामानन्दहेतोरमुं
गोपा नन्दपुरोगमाः सपुलकं प्रोद्भासिवन्नथ्रियः ।
पप्रच्छुः पुरुषोत्तमस्य कुशलं गोप्यश्च वीतत्रपाः
स्मृत्या प्रेम परस्परं च रुदुः प्रोचुश्च रूक्षा गिरः ॥ १३१४ ॥
मधौ रामो रेमे तरणितनयातीरतरुपु
स्फुरत्पुष्पश्चघोतन्मधुपङ्ककारमधुरे ।
पुरा कृष्णक्रीडासमयशिशुभिर्गोपगृहिणी-
गणैः पायं पायं मधुरमदिराहृष्टहृदयः ॥ १३१५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

विभ्रत्स्मितमुखाम्भोजं स्वेदप्रालेयभूपितम् ।
स आञ्जुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः ॥ १३१६ ॥
निजं धाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः ।
अनागतां हलाप्रेण कुपितो विचक्रुर्षु ह ॥ १३१७ ॥
पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मया हुता ।
नेष्ये त्वां लाङ्गलाप्रेण शतधा कामचारिणीम् ॥ १३१८ ॥
एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनन्दनम् ।
उवाच चकिता वाचे पतिता पादयोनृष ॥ १३१९ ॥
राम राम महाबाहो न जाने तव विक्रमम् ।
यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतां पते ॥ १३२० ॥
परं भावं भगवतो भगवन्मामजानतीम् ।
मोक्षुमर्हसि विश्वात्मन्प्रपन्ना भक्तयत्सल ॥ १३२१ ॥

ततो व्यमुञ्चद्यमुनां याचितो भगवान्म्वलः ।
विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराद् ॥ १३२२ ॥

कामं विद्वत्य सलिलादुत्तीर्णायासिताम्बरे ।
भूपणानि महार्हाणि ददौ कान्तिशुभां स्रजम् ॥ १३२३ ॥

[जातरूपमयं चैकं कुण्डलं वज्रभूषणम् ।
आदिपद्मं च पद्माक्षं दिव्यं श्रवणभूषणम् ।
देवेमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् ॥ १३२४ ॥]

यसित्वा वाससी नीले मालामामुच्य काञ्चनीम् ।
रेजे स्वलंकृतो लिप्तो माहेन्द्र इव चारणः ॥ १३२५ ॥

अद्यापि हृदयते राजन्यसुना कृष्टवर्त्मना ।
यलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ १३२६ ॥

पवं सर्वा निशा याता एकेव रमतो ब्रजे ।
रामस्याक्षितचित्तस्य माधुर्यैर्ब्रजयोपिताम् ॥ १३२७ ॥

[भाग० १०६५२२-३२]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०६६]

रामे ब्रजौकासि हरौ यदुराजधानी-
मध्यस्थिते सपदि पौण्ड्रनृपो मदान्धः ।
श्रीवासुदेवपदवीं स्वयमभ्युपेत्य
युद्धाय हन्त हरये सचिवं सुमोच ॥ १३२८ ॥

श्रीकृष्णः स्वयमेत्य तत्र यदुभिः प्रख्यातदोर्विक्रमै-
र्युद्धे तं निजघान पौण्ड्रसुहृदं तं काशिराजं बली ।
तत्पुत्रस्य सुदक्षिणस्य चरतो घोरं तपः प्रोच्छ्रितं
कृत्याग्निं शिथिलीचकार चलता चक्रेण रक्षन्पुरीम् ॥ १३२९ ॥

रामे रैचतभूधरांपरि परिक्रीडाकुले सुन्दरी-
धृन्दैरुन्मदचेष्टितैः प्रहसति व्यक्तं कचिद्वायति ।
आयातो द्विविदः सया स नरकस्योहामदोर्विक्रमः
सुग्रीवस्य समस्तकृत्यसचिवश्चक्रे मयं योपिताम् ॥ १३३० ॥

तं दृष्ट्वा मददर्पितं हलधरो हेलाभिरेवादरा-
 दाक्रम्य स्फुरता भुजेन बलघनिष्पीड्य कण्ठस्थले ।
 निष्प्राणं विदधे वमन्स रुधिरं भूमौ पपातामराः
 श्रीरामोपरि कल्पवृक्षकुसुमश्रेणीर्वचयुर्मुदा ॥ १३३१ ॥
 साम्बः कौरवभूर्महेन्द्रतनयामाहृत्य दूरेऽद्रव-
 त्कर्णाद्याः सहसा निपत्य समरे कोपोद्भवन्धुश्च तम् ।
 श्रुत्वा नारदभाषितेन यदवः कोपोपतताः स्वयं
 रामस्तत्र जगाम कौरवपुरीं कर्तुं कुरूणां प्रियम् ॥ १३३२ ॥
 रामेण स्वयमाज्ञया नरपतेः प्रीत्या पुरो याचिते
 साम्बे कर्णपुरोगमाः प्रजहसुः प्रोचुः कठोरा गिरः ।
 तेषामुक्तमनूद्य लाङ्गलघरः कोपोलसल्लोचनः
 प्रोत्पाद्य स्फुरता हलेन नगरं प्रक्षेप्तुमैच्छज्जले ॥ १३३३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

जलयानमिवाधूर्णं गङ्गायां नग्नं पतत् ।
 आकृष्यमाणमालोक्य कौरवा जातसंघमाः ॥ १३३४ ॥
 तमेव शरणं जग्मुः सकुटुम्बा जिजीविषवः ।
 सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य साम्ब्यं प्राञ्जलयः प्रभुम् ॥ १३३५ ॥
 राम रामाखिलाधार प्रभावं न विदाम ते ।
 मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षन्तुमर्हस्यतिक्रमम् ॥ १३३६ ॥
 स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निजाश्रयः ।
 लोकान्क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते घदन्ति हि ॥ १३३७ ॥

त्वमेव मूर्ध्नादमनन्तलीलया
 भूमण्डलं विमर्षिं सहस्रमूर्धन् ।
 अन्ते च यः स्वात्मनि रन्दविश्वः
 शोपेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ १३३८ ॥

कोपस्ते खलशिक्षार्थं न द्वेषात्तत्र च मत्सरात् ।
 विघ्नतो भगवन्सत्त्वं स्थितिपालनतत्परः ॥ १३३९ ॥
 नमस्ते सर्वमृतात्मन् सर्वदाकिधराव्यय ।
 विश्वकर्म नमस्तेऽस्तु त्वां घर्षं शरणं गताः ॥ १३४० ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रपन्नैः संविन्नैर्वेपमानायनैर्वलः ।
 प्रसादितः संप्रसन्नो मा भैष्टेत्यभयं ददौ ॥ १३४१ ॥
 दुर्योधनः पारिवर्हं कुञ्जरान्पष्टिहायनान् ।
 ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरंगमान् ॥ १३४२ ॥
 रथानां पद्सहस्राणि रौन्माणां सूर्यवर्चसाम् ।
 दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ १३४३ ॥
 प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान्सात्वतर्षभः ।
 सस्रुतः सस्रुपः प्रायात्सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ १४४४ ॥

ततः प्रविष्टः स्वपुरीं हलायुधः
 समेत्य बन्धूननुरक्तचेतसः ।
 शशांस सर्वं यदुपुंगवानां
 मध्ये समायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ १३४५ ॥

अद्यापि च पुरं ह्येतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।
 समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायां ननु दृश्यते ॥ १३४६ ॥

[भाग० १००६८-५२-५४]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००६९]

श्रीमत्कृष्णपदारविन्दयुगलालोकेच्छया नारदः
 प्रातो द्वारचर्ता विलोम्य भगवद्गार्हस्थ्यमत्यद्भुतम् ।
 सद्यो विस्मितमानसो भगवता सम्यक्स्ययं बोधितः
 प्रास्तौन्द्रीपुण्योत्तमं मधुमुचा वाचा विनीतारुतिः ॥ १३४७ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

इत्यर्षकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ।
 सम्यक्समाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्पयी ॥ १३४८ ॥

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो
 नारायणोऽपिलभवाय गृहीतशक्तिः ।
 रेमेऽह्म षोडशसहस्रयराह्वनानां
 सव्रीहसीहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ १३४९ ॥

यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः
कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ।
यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा
भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ १३५० ॥

[भाग० १०-६९-४३-४५]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०-७०]

प्रातः स्नानविधिं विधाय भगवान्प्रादात्सुवर्णं गवां
बद्धा (?) भूमिसुरेभ्य एष विधिवत्प्रातः सुधर्मा सभाम् ।
यावद्दूतमुपागतं क्षितिभुजामाकर्ष्य संभाषते
तावन्नारदभादरेण भगवद्भक्तं ददर्श प्रभुः ॥ १३५१ ॥
श्रुत्वा तस्य मुखात्पुथासुतकथां यज्ञाय राज्ञामपि
स्मृत्वा हन्त वृहद्रथात्मजकृतां बाधां क्षणं चिन्तयन् ।
दूतं तेषु विसृज्य निर्भयागिरा वाचोद्धवस्य स्वयं
कान्ताभिः सह धर्मराजनृपतेः प्रातः पुरीं प्राविशत् ॥ १३५२ ॥
प्रत्युद्गम्य मुहुः प्रणम्य नृपतिः श्रीकृष्णपादाम्बुजं
हर्षोत्फुल्लविलोचनोऽथ विदधे यज्ञाय विज्ञापनाम् ।
संतुष्टः क्रतुमादिदेश भगवान्भूयो नृपाणां कृते
हन्तुं भागधमस्य मन्दिरमगाद्भीमार्जुनाभ्यां सह ॥ १३५३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

ते गत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम् ।
ब्रह्मण्यं समयाचमत् राजन्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १३५४ ॥
राजन्विद्धथतिथीनस्मानर्थिनो दूरमागतान् ।
तप्तः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ॥ १३५५ ॥
किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किं न देयं यदान्यानां कः परः समदर्शनाम् ॥ १३५६ ॥
योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्प्यः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ १३५७ ॥
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेवो उच्छ्रवृत्तिः शिषिर्शलिः ।
ध्यायः कपोतो यदयो ह्यधुषेण ध्रुवं गताः ॥ १३५८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रपन्नैः संविद्यैर्वेपमानायनैर्वलः ।
 प्रसादितः संप्रसन्नो मा भैष्टेत्यभयं ददौ ॥ १३४१ ॥
 दुर्योधनः पारिवर्हं कुञ्जरान्यपिहायनान् ।
 ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरंगमान् ॥ १३४२ ॥
 रथानां पद्सहस्राणि रौन्माणां सूर्यवर्चसाम् ।
 दासीनां निष्ककण्ठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ १३४३ ॥
 प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान्सात्वतर्षभः ।
 ससुतः ससुतः प्रायात्सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ १४४४ ॥

ततः प्रविष्टः स्वपुरीं हलायुधः
 समेत्य बन्धूननुरक्तचेतसः ।
 शशंस सर्वे यदुपुंगवानां
 मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ १३४५ ॥

अद्यापि च पुरं होतत्सूचयद्रामविक्रमम् ।
 समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायां नतु दृश्यते ॥ १३४६ ॥

[भाग० १००६८-४२-५४]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००६९]

धाम्मत्कृष्णपदारविन्दयुगलालोकेच्छया नारदः
 प्रातो द्वारवतीं विलोक्य भगवद्राहंस्थयमत्यद्भुतम् ।
 सद्यो विस्मितमानसो भगवता सम्यक्स्वर्यं बोधितः
 प्रास्तौच्छ्रीपुरुषोत्तमं मधुमुच्चा वाचा विनीताकृतिः ॥ १३४७ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन धदितात्मना ।
 सम्यक्समाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरम्ययौ ॥ १३४८ ॥

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो
 नारायणोऽपिलभयाय गृहीतशक्तिः ।
 रेमेऽह्म षोडशसहस्रयराहूनानां
 सग्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ १३४९ ॥

यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः
कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ।
यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा
भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ १३५० ॥

[भाग० १००६१-४३-४५]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००७०]

प्रातः स्नानविधिं विधाय भगवान्प्रादात्सुवर्णं गवां
वद्धा (?) भूमिसुरेभ्य एष विधिवत्प्राप्तः सुधर्मा सभाम् ।
यावद्भूतमुपागतं क्षितिभुजामाकर्ष्य संभाषते
तावन्प्रादमादरेण भगवद्भक्तं ददर्श प्रभुः ॥ १३५१ ॥
श्रुत्वा तस्य मुखात्पथासुतकथां यज्ञाय राज्ञामपि
स्मृत्वा हन्त बृहद्रथात्मजकृतां वाधां क्षणं चिन्तयन् ।
दूतं तेषु विसृज्य निर्भयागिरा वाचोद्भवस्य स्वयं
कान्ताभिः सह धर्मराजनुपतेः प्रीतः पुरीं प्राविशत् ॥ १३५२ ॥
प्रत्युद्गम्य मुहुः प्रणम्य नृपतिः श्रीकृष्णपादाम्बुजं
हर्षोत्फुल्लविलोचनोऽथ विदधे यज्ञाय विज्ञापनाम् ।
संतुष्टः क्रतुमादिदेश भगवान्भूयो नृपाणां कृते
हर्तुं मागधमस्य मन्दिरमगाद्गीमार्जुनाभ्यां सह ॥ १३५३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

ते गत्वातिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम् ।
ब्रह्मण्यं समयाचन्त राजन्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १३५४ ॥
राजन्विद्धत्यतिथीनस्मान्तिथीनो दूरमागतान् ।
तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ॥ १३५५ ॥
किं दुर्मयं तितिधूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
किं न देयं घदान्यातां कः परः समदर्शिनम् ॥ १३५६ ॥
योऽन्त्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ १३५७ ॥
हरिश्चन्द्रो रन्तिदेवो उच्छृष्टिः शिषिर्यलिः ।
ध्यायः कपोतो यद्वयो ह्यधुवेण ध्रुवं गताः ॥ १३५८ ॥

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०-७३]

श्रीकृष्णस्तत्र कारागृहगहनगुहावर्तिभिर्भूमिपालै-
रुमुक्तैर्यद्मूर्धस्फुटितकरयुगं स्तूयमानो नमद्भिः ।
तेभ्यः प्रादात्प्रसन्नः पदयुगलसरोजन्मभक्तिं प्रपन्न-
स्त्राता कुन्तीसुताभ्यां सह मुदितमनाः पार्थधाम प्रपेदे ॥ १३८४ ॥
ब्रह्मेशानपुरोगमा दिविपदो देवीर्दिशामीश्वराः
इन्द्राद्या धरणीभुजोऽतिविदिता व्यासादयो भूसुराः ।
सिद्धाः साध्यमहोरगाः सुरपुरीभार्या रणनूपुरा ।
आहृता नृपतेर्मखे मखभुजः साकं समीयुः परे ॥ १३८५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

सदस्याग्रार्हणार्हं वै मृशन्तस्ते सभासदः ।
नाध्यगच्छन्नैकान्त्यात्सहदेवस्तदाब्रवीत् ॥ १३८६ ॥
अर्हति ह्यच्युतः श्रेष्ठ्यं भगवान्सात्वतां पतिः ।
एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १३८७ ॥
यदात्मकमिदं विश्वं क्रतवश्च यदात्मकाः ।
अग्निराहुतयो मन्त्राः सांख्यं योगश्च यत्परः ॥ १३८८ ॥
एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ।
आत्मनात्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ १३८९ ॥
विविधानीह कर्माणि जनयन्त्यदवेक्षया ।
ईहते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ १३९० ॥
तस्मात्कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ।
एवं चेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ १३९१ ॥
सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ।
देयं शान्ताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता ॥ १३९२ ॥
इत्युक्त्या सहदेवोऽभूत्सूष्णीं कृष्णानुभाववित् ।
तच्छ्रुत्या तुष्टुवुः सर्वे साधु साध्विति सत्तमाः ॥ १३९३ ॥
श्रुत्वा द्विजेरितं राजा श्लाघा हार्दं नभासदाम् ।
समर्हयद्दृपीकेशं प्रांतः प्रणयविद्वलः ॥ १३९४ ॥

तत्पादाववनिज्यापः शिरसा लोकपावनीः ।
सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुम्ब्रोऽवहन्मुदा ॥ १३९५ ॥

वासोभिः पीतकौशेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ।
अर्हयित्वाशुपूर्णाक्षो नाशकत्समवेक्षितुम् ॥ १३९६ ॥

इत्थं निशम्य दमघोपसुतः स्वपीठा-
दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ।
उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी
संश्रावयन्भगवते परुषाण्यभीतः ॥ १३९७ ॥

ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ।
वृद्धानामपि यद्बुद्धिर्वालवाभ्यैर्विभिद्यते ॥ १३९८ ॥

यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्ध्रं बालभाषितम् ।
सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत्संमतोऽर्हणे ॥ १३९९ ॥

तपोविद्याव्रतधराब्जानविध्वस्तकिल्मिषान् ।
परमर्षीन्द्रहानिष्ठांल्लोकपालैश्च पूजितान् ॥ १४०० ॥

सदसस्पतीनतिव्रज्य गोपालः कुलर्षासनः ।
यथा काकः पुरोडाशं सपर्या कथमर्हति ॥ १४०१ ॥

[भाग० १० ७२.१८-३४]

ययातिनपां हि कुलं शप्तं सद्भिर्विहिष्कृतम् ।
वृथापानरतं शश्वत्सपर्या कथमर्हति ॥ १४०२ ॥

ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्द्वैतैऽब्रह्मवर्चसम् ।
समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यवः प्रजाः ॥ १४०३ ॥

एवमादीन्यभद्राणि वभाषे नष्टमङ्गलः ।
नोवाच किञ्चिद्भगवान्यथा सिंहः शिवारुतम् ॥ १४०४ ॥

भगवन्निन्दनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः ।
कर्णो पिधाय निर्जम्बुः शपन्तश्चेदिपं रुषा ॥ १४०५ ॥

निन्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य च ।
ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्छ्रुतः ॥ १४०६ ॥

ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकेयसृजयाः ।
उदायुधाः समुत्तस्थः शिशुपालजिघांसवः ॥ १४०७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स्वैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहृतैरपि ।
 राजन्यबन्धून्विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ॥ १३५९ ॥
 राजन्यबन्धवोऽप्येते ब्रह्मलिङ्गानि विभ्रति ।
 ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ॥ १३६० ॥
 बलेन श्रूयते कीर्तिर्वितता दिश्वकल्मषा ।
 ऐश्वर्याद्धृशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ १३६१ ॥
 श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
 जानन्नपि महतीं प्रादाद्द्वार्यमाणोऽपि वैत्यराट् ॥ १३६२ ॥
 जीवता ब्राह्मणार्थाय को स्वर्थः क्षत्रवन्धुना ।
 देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ १३६३ ॥
 इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ।
 हे विप्र! वियतां कामो ददान्यात्मशिरोऽपि वः ॥ १३६४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

युद्धं नो देहि राजेन्द्र ब्रह्मशो यदि मन्यसे ।
 युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नाशकाङ्क्षिणः ॥ १३६५ ॥
 असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्रातार्जुनो ह्ययम् ।
 अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् ॥ १३६६ ॥
 पचमावेदितो राजा जहासोच्चैः स मागधः ।
 आह चामर्षितो मन्दा युद्धं तर्हि ददामि वः ॥ १३६७ ॥
 न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ।
 मयुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥ १३६८ ॥
 अयं तु वयसा तुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ।
 अर्जुनो नो भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥ १३६९ ॥
 इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रदाय महतीं गदाम् ।
 द्वितीयां स्यां समादाय निर्जंगाम पुराद्बहिः ॥ १३७० ॥
 ततः समे खले धीरौ सयुक्तावितरेतरम् ।
 जम्भतुर्ध्वजकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ १३७१ ॥

मण्डलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ।
चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रङ्गिणोः ॥ १३७२ ॥

ततश्चटचट्टाशब्दो वज्रनिष्पेपसंनिभः ।
गदयोः क्षिप्तयो राजमन्दन्तयोरिव दन्तिनोः ॥ १३७३ ॥

[भाग० १०.७२.१७-३६]

इत्थं तयोः प्रहरतोर्गदयोर्नृवीरौ
कुद्धं स्वमुष्टिभिरयस्पर्शैरपिष्टाम् ।
शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयोरिवासी-
त्रिर्घातवज्रपरुपस्तलताडनोत्थः ॥ १३७४ ॥

तयोरिवं प्रहरतोः समशिक्षायलौजसोः ।
निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ १३७५ ॥

एवं तयोर्महाराज युध्यतोः सप्तविंशतिः ।
दिनानि निरगंस्तत्र सुहृद्भ्रिंशि तिष्ठतोः ॥ १३७६ ॥

एकदा मातुलेयं वै प्राह राजम्बृकोदरः ।
न शक्तोऽहं जरासंधं निर्जेतुं युधि माधव ॥ १३७७ ॥

शत्रोर्जन्ममृती विद्वाब्जीवितं च जराकृतम् ।
पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाचिन्तयद्धरिः ॥ १३७८ ॥

संचिन्त्यारिवधोपार्यं भीमस्यामोघदर्शनः ।
दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥ १३७९ ॥

तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः ।
गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥ १३८० ॥

एकं पादं पदाक्रम्य दोर्भ्यामन्यं प्रगृह्य सः ।
गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥ १३८१ ॥

हाहाकारो महानासीन्निहते मागधेश्वरे ।
पूजयामासतुर्भामं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ १३८२ ॥

सहदेवं तत्तनयं भगवान्भूतभावनः ।
अभ्यपिबद्धमेयात्मा मागधानां पतिं प्रभुः ।
मोक्षयामास राजन्यान्संरुद्धा मागधेन ये ॥ १३८३ ॥

[भाग० १०.७३.३८-४८]

ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रान्तो जगृहे खड्गचर्मणी ।
 भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्नाह्नः सदसि भारत ॥ १४०८ ॥
 तावदुत्थाय भगवान्स्वान्निवार्य स्वयं रुपा ।
 शिरः श्रुरान्तचक्रेण जहारापततो रिपोः ॥ १४०९ ॥
 शब्दः कोलाहलश्चासीच्छिशुपाले हते महान् ।
 तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैपिणः ॥ १४१० ॥
 चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिर्यासुदेवमुपाविशात् ।
 पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि खाच्च्युता ॥ १४११ ॥
 जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरन्ध्रया धिया ।
 ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ॥ १४१२ ॥
 ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् ।
 सर्वान्संपूज्य विधिद्वच्चकेऽवभृथमेकराट् ॥ १४१३ ॥
 साधयित्वा ऋतुं राक्षः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ।
 उवास कतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः ॥ १४१४ ॥
 ततोऽनुज्ञाय राजानमनिच्छन्तमपीश्वरः ।
 ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥ १४१५ ॥
 घर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहविस्तरम् ।
 वैकुण्ठवासिनो जन्म विप्रशापात्पुनः पुनः ॥ १४१६ ॥
 राजसूयाचभृत्येन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ।
 ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥ १४१७ ॥
 राक्षा सभाजिताः सर्वे सुरमानवखेचराः ।
 कृष्णं ऋतुं च शंसन्तः स्वधामानि मुदा ययुः ॥ १४१८ ॥
 दुर्योधनमृते पापं कालं कुरुकुलामयम् ।
 यो न सेहे धियं स्फीतां दृष्ट्वा पाण्डुसुतस्य ताम् ॥ १४१९ ॥
 य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकम् ।
 राजां मोक्षं वितानं च सर्वेषां प्रमुच्यते ॥ १४२० ॥

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००७५]

राज्ञो धर्मतनूद्भवस्य वितते यज्ञे धराधीश्वराः
सर्वे तोपमुपाययुः प्रमुमुदे राजा स दुर्योधनः ।
हेतुः को ननु तत्र तच्छुक्रमसौ पप्रच्छ पारिक्षितो
तं चाशेषमवोधयत्स भगवान्यासात्मजन्मा मुनिः ॥ १४२१ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ ऋषिरुवाच ।

पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः ।
वान्धवाः परिचर्यायां तस्यासन्प्रेमबन्धनाः ॥ १४२२ ॥

भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ।
सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥ १४२३ ॥

सतां शुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने ।
परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने महामनाः ॥ १४२४ ॥

युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ।
वाह्मीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ॥ १४२५ ॥

निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा ।
प्रवर्तन्ते स्म राजेन्द्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ १४२६ ॥

ऋत्विक्सदस्यबहुवित्तु सुहृत्तमेपु
स्विष्टेषु सन्नृतसमर्हणदाक्षिणाभिः ।
चैद्ये च सात्वतपतेश्वरणं प्रविष्टे
चक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं घुनयाम् ॥ १४२७ ॥

मृदङ्गशङ्खपणवधुन्धुर्यानकगोमुखाः ।
वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ॥ १४२८ ॥

नतंक्यो ननृतुर्दृष्टा गायका यूथशो जगुः ।
वीणावेणुतलौत्रादस्तेपां स दिवमस्पृशात् ॥ १४२९ ॥

चित्रञ्जपताकाप्रधैरिभेन्द्रस्यन्दनार्थभिः ।
स्वलंघृतैर्भैर्भूपा नियन्तु रुक्ममालिनः ॥ १४३० ॥

यदुसुद्भयकाम्योजगुरुकेकयफोसलाः ।
कम्पयन्तो भुयं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः १४३१ ॥

मदस्यर्दिग्दिजधेष्ठा प्रत्यघोरेण भूयसा ।
देपरिर्विशृगम्भरांस्तुष्टुः पुष्पवर्णिनः ॥ १४३२ ॥

स्वलंकृता नरा नार्यो गन्धस्त्रग्भूपणाम्बरैः ।
 विलिम्पन्त्योऽभिपिञ्चन्त्यो विजहुर्विविधै रसैः ॥ १४३३ ॥
 तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासान्द्रकुङ्कुमैः ।
 पुंभिर्लिप्ताः प्रलिम्पन्त्यो विजहुर्वारयोपितः ॥ १४३४ ॥

गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेत-
 द्वैव्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः ।
 ता मातुलेयसखिभिः किल सिच्यमानाः
 सत्रीडहासविकसद्बदना विरेजुः ॥ १४३५ ॥
 ता देवरानुत सखीन्सिपिचुर्दतीभिः
 ह्निन्नाम्बरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः ।
 औत्सुक्यमुक्तकवरच्यवमानमाल्याः
 क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः ॥ १४३६ ॥

स सप्राङ्मथमारुढः सदश्वं रुक्ममालिनम् ।
 व्यरांचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १४३७ ॥
 पत्नीसंयाजावभृथैश्चरित्वा ते तमृत्विजः ।
 आचान्तं स्नापयांचकुरर्गङ्गायां सह कृष्णया ॥ १४३८ ॥
 देवदुन्दुभयो नेदुर्नरदुन्दुभिभिः समम् ।
 मुमुचुः पुष्पवशाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ १४३९ ॥
 सस्तुस्तत्र ततः सर्वे घर्णाश्रमयुता जनाः ।
 महापातस्यपि यतः सद्यो मुच्येत किल्विपात् ॥ १४४० ॥
 अथ राजाहते क्षौमे परिधाय स्वलंकृतः ।
 ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणाम्बरैः ॥ १४४१ ॥
 वन्धूब्जातिनृपान्मित्रसुहृदोऽग्यांश्च सर्वदाः ।
 अर्मांशुं पूजयामास नारायणपते नृपः ॥ १४४२ ॥
 सर्वे जनाः सुररुचो मणिकुण्डलस्त्र-
 गुष्णीपकञ्चुकदुकूलमहार्घ्यहाराः ।
 नार्यश्च कुण्डलयुगालकवृन्दजुष्ट-
 वन्नश्रियः कनकमेघलया विरेजुः ॥ १४४३ ॥
 अधर्त्विजो महाशीलाः सदस्या ब्रह्मयादिनः ।
 विप्रशश्रियविद्शूद्रा राजानो ये समागताः ॥ १४४४ ॥

देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः सहानुगाः ।
 पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप ॥ १४४५ ॥
 हरिदासस्य राजपे राजसूयमहोदयम् ।
 नैवातृप्यग्रशंसन्तः पिवन्मर्त्योऽमृतं यथा ॥ १४४६ ॥
 ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबन्धिवान्धवान् ।
 प्रेम्णा निवासयामास कृष्णं च त्यागकातरः ॥ १४४७ ॥
 भगवानपि तत्राङ्ग न्यवात्सीत्तत्प्रियंकरः ।
 प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च शाल्वार्दींश्च कुशस्थलीम् ॥ १४४८ ॥
 इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम् ।
 सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद्रतज्वरः ॥ १४४९ ॥
 पकदान्तःपुरे तस्य वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ।
 अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥ १४५० ॥
 यस्मिन्नेन्द्रदितिजेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्म्यो
 नाना विभान्ति किल विश्वसृजोपफल्गताः ।
 तामिः पतिन्दुपदराजसुतोपतस्थे
 यस्यां विपक्तहृदयः कुरुराडतप्यत् ॥ १४५१ ॥
 यस्मिंस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं
 श्रोणीमरेण शनकैः कणदङ्घ्रिशोभम् ।
 मध्ये सुचारुकुचकुङ्कुमशोणहारं
 श्रीमन्मुखं चपलकुण्डलकुन्तलाढयम् ॥ १४५२ ॥
 सभायां मयकल्पतायां कापि धर्मसुतोऽधिराट् ।
 वृत्तोऽनुजैर्यन्धुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥ १४५३ ॥
 आसीनः काञ्चने साक्षादासने मघयानिव ।
 पारमेष्ठयश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च चन्द्रिभिः ॥ १४५४ ॥

[भाग० १००५५-३-३५]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००५५]

राज्ञे यज्ञविधौ मयेन महती दिव्या सभा निर्ममे
 गच्छंस्तत्र मनस्विमीलितिलसो भूर्मान्द्रदुर्योधनः ।
 उत्थाप्याभ्यरमापनजलधिया भूर्मौ जले भूधिया
 तद्दृष्ट्वा जहसुब्ध (?) घायुतनयः सोऽन्तस्ततो विष्यथे ॥ १४५५ ॥

ग्रान्ते मानधने हस्तसु च जनेषूद्यम्य हस्तं हठा-
 त्कर्णः कृष्णगिरा निवार्य सकलास्तान्सान्त्वयन्भूपतिम् ।
 श्रीर्हास्येह हठाज्जनोऽयमखिलो हास्यस्य लब्ध्वा फलं
 नीचैस्तत्परमेक एव भगवाञ्शुश्राव कृष्णो वचः ॥ १४५६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

स ग्रीडितोऽवाग्वदनो रुपा ज्वल-
 त्त्रिष्कम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् ।
 हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सता-
 मजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ।
 यभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं
 जिहीर्षुरर्थैर्भ्रमति स्म यद्दृशा ॥ १४५७ ॥

एतत्तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
 सुयोधनस्य दौरात्म्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ १४५८ ॥

[भाग० १०.७५.३९-४०]

श्रीशुक उवाच ।

अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्मान्द्रुतं नृप ।
 श्रीदानरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हृतः ॥ १४५९ ॥
 शिशुपालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्धाह आगतैः ।
 यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा ॥ १४६० ॥
 शाल्वः प्रतिक्षामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
 अयादर्वीं श्मां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ १४६१ ॥
 इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
 आराधयामास नृपः पांशुमुष्टिं सङ्कद्रूसन् ॥ १४६२ ॥
 संवत्सरान्ते भगवानाश्रुतोप उमापतिः ।
 वरेण च्छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ १४६३ ॥
 देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 अभेद्यं कामगं वत्रे स यानं घृष्णिभोषणम् ॥ १४६४ ॥

तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजयः ।

पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात्सौममयस्मयम् ॥ १४६५ ॥

[भाग० १६०७६०१-७]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००७६]

लब्ध्वा कामगमं पुरं भगवतः शाल्वस्ततः शंकरा-
चक्रास्थाय बलान्वितः स सहसा गत्वारुणद् द्वारकाम् ।

इन्द्रप्रस्थगते हरौ यदुकुलं सर्वं तदा शुश्रुभे
तत्रोत्पातशतं बभूव तरसा भीताश्च पौरा भृशम् ॥ १४६६ ॥

प्रद्युम्नो रथमाह्वच्च तरसा मा भैष्ट यूयं प्रजा
इत्याभाष्य वहिर्जगाम युयुधे शाल्वैरभीतो हसन् ।

निर्याता अथ साम्प्रसात्यकिगदा श्वाफल्किभानू ततो
हार्दिक्यः शुकसारणौ च यदवोऽन्ये चाह्वदेष्णादयः ॥ १४६७ ॥

युद्धं यादवशाल्वयोः प्रवृत्ते दिव्यास्त्रमायामयं
प्रद्युम्नस्य शरैर्व्यूष्णत पुरं सौमं मुहुश्चक्रवत् ।

दृष्ट्वा तद्दया द्युमानतिबलः शाल्वस्य सेनापतिः
प्रद्युम्नं निजघान वक्षसि रथेऽसौ मूर्छितः प्रापतत् ॥ १४६८ ॥

संप्रामादय दारुकस्य तनयस्तं द्वागपासारय-
त्प्रोत्थायैव चुकोप कार्णिरवदत्सूतं व्यधासीतुं किम् ।

रथ्यः सारथिना रथीति विहितो धर्मोऽयमित्यूचिवा-
न्मृतः कार्णिरुपाददे धनुरसौ बाणान्द्युमत्वक्षिपत् ॥ १४६९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहृतो धर्मसूनुना ।
राजसूयेऽथ निवृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ १४७० ॥

कुरुवृद्धाननुज्ञाय मुनींश्च ससुतां पृथाम् ।
निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन्धारवतीं ययौ ॥ १४७१ ॥

आह चाहमिहायात आर्यमिथाभिसंगतः ।
राजन्याश्चेद्यफ्सीया नूनं हन्युः पुरं मम ॥ १४७२ ॥

यीश्च तत्पदने स्वानां निरूप्य पुररक्षणम् ।
सौमं च शाल्वराजं च दारुकं प्राह केदायः ॥ १४७३ ॥

भ्रान्ते मानधने हसत्सु च जनेपूद्यम्य हस्तं हठा-
 त्कर्णः कृष्णगिरा निवार्य सकलांस्तान्सान्त्वयन्भूपतिम् ।
 श्रीर्हास्येह हठाज्जनोऽयमखिलो हास्यस्य लब्ध्वा फलं
 नीचैस्तत्परमेक एव भगवान्शुश्राव कृष्णो वचः ॥ १४५६ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुपा ज्वल-
 त्त्रिष्कम्य तूष्णीं प्रययौ गजाह्वयम् ।
 हाहेति शब्दः सुमहानभूत्सता-
 मजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ।
 वभूव तूष्णीं भगवान्भुवो भरं
 जिहीर्षुर्यैर्भ्रमति स्म यद्दृशा ॥ १४५७ ॥

एतत्तेऽभिहितं राजन्यत्पृष्टोऽहमिह त्वया ।
 सुयोधनस्य द्रौरात्म्यं राजसूये महाकतौ ॥ १४५८ ॥

[भाग० १०.७५.३९-४०]

श्रीशुक उवाच ।

अथान्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं नृप ।
 स्त्रीद्वान्तरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥ १४५९ ॥
 शिशुपालसखः शाल्वो रुनिमण्युद्वाह आगतैः ।
 यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा ॥ १४६० ॥
 शाल्वः प्रतिशामकरोच्छृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
 अयादर्वी क्षमां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ १४६१ ॥
 इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुम् ।
 आराधयामास नृपः पांशुमुष्टिं सरुद्रसन् ॥ १४६२ ॥
 संबत्सरान्ते भगवानाशुतोष उमापतिः ।
 वरेण च्छन्दयामास शाल्वं शरणमागतम् ॥ १४६३ ॥
 देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 अभेर्यं कामगं वज्रे स यानं वृष्णिमीपणम् ॥ १४६४ ॥

निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ।
 विमनस्कः घृणी स्नेहाद्भाषे प्राकृतो यथा ॥ १४८७ ॥
 कथं रामसंमत्तं जित्वाजेयं सुरासुरैः ।
 शाल्वेनाल्पीयमानीतः(?) पिता मे बलवान्विधिः ॥ १४८८ ॥
 इति ब्रुवाणे गोविन्दे सौभराद् समुपस्थितः ।
 वसुदेवमुपानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ १४८९ ॥
 एष ते जनिता तातो यदर्धमिह जीवसि ।
 वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ १४९० ॥
 एवं निर्भर्त्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः ।
 उत्पाद्य शिर आदाय खस्यं सौभं समाविशत् ॥ १४९१ ॥

ततो मुहूर्ते प्रकृतानुपप्लुतः
 स्वबोध आस्ते स्वजनानुपङ्गतः ।
 महानुभावस्तदयुध्यतासुरीं
 मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम् ॥ १४९२ ॥

न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं
 प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ।
 स्वाप्नं यथा चाम्बरचारिणं रिपुं
 सौमस्थमालोभ्य निहन्तुमुद्यतः ॥ १४९३ ॥

एवं वदन्ति राजपै मुनयः केचनान्विताः ।
 यत्स्ववाचो विरुध्येत न नूनं ते स्मरन्ति हि ॥ १४९४ ॥
 क शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा ज्ञेयसंश्रुतः (?) ।
 क वाखण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यः सुरेडितः ॥ १४९५ ॥

यत्पादसेवोर्जितयात्मविद्यया
 हिन्वन्त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ।
 लभन्त आत्मीयमनन्तमीश्वरं
 कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः ॥ १४९६ ॥

1491 c T उत्कृत्य for उत्पाद्य

1492 c T अबु यदाद्यै for अबु यदाद्यै

1494b T कृपय for मुनयः; d T नूनं तत्र स्मरन्त्यु

1495b T भयं वा येऽ-

सभव, d T त्वखण्डित for सुरेडित.

रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यान्तिकमाशु वै ।
 संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयम् ॥ १४७४ ॥
 इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः ।
 विशन्तं दृष्टशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम् ॥ १४७५ ॥
 शाल्वश्च कृष्णमालोभ्य हतप्रायवलेश्वरः ।
 प्राहरत्कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवामृधे ॥ १४७६ ॥
 तामापतन्तीं नभसि महोल्कामिव रंहसा ।
 भासयन्तीं दिशः सौरिः सायकैः शतधाचिञ्चन्त् ॥ १४७७ ॥
 तं च षोडशभिर्वाणैर्विद्ध्वा सौभं च खे भ्रमत् ।
 अविध्यच्छरसंदोहैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १४७८ ॥
 शाल्वः शौरिस्तु दोः सव्य सशार्ङ्गं शार्ङ्गधन्वनः ।
 विभेद नापतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम् ॥ १४७९ ॥
 हाहाकारो महानासीद्भूतानां तत्र पश्यताम् ।
 विनद्य सौभराडुच्चैरिदिमाह जनार्दनम् ॥ १४८० ॥
 यत्त्वया मूढ नः सख्युर्भ्रातृभार्याहृतेऽक्षतः (?) ।
 प्रमत्तः स सभामध्ये मम व्यापादितः सखा ॥ १४८१ ॥
 तं त्वाद्य निशितैर्वाणैरपराजितमानिनम् ।
 नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि तिष्ठेर्ममाप्रतः ॥ १४८२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वृथा त्वं कथसे मन्द न पश्यस्यन्तिकेऽन्तकम् ।
 पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहुभाषिणः ॥ १४८३ ॥
 इत्युक्त्वा भगवाञ्शाल्वं गदया भीमवेगया ।
 तताड जघ्नौ संरन्धः स चक्रम्पे वमध्रत्कृ ।
 गदायां संनिवृत्तायां शाल्वस्त्वन्तरधीयत् ॥ १४८४ ॥
 ततो मुहूर्तं आगत्य पुरुषः शिरसाच्युतम् ।
 देवभ्या प्रहितोऽस्मीति नत्वा प्राह वचो रदन् ॥ १४८५ ॥
 कृष्ण कृष्ण महाघातो पिता ते पितृवत्सल ।
 यज्ञोपनीतः शास्त्रेण शानिकेन यथा पशुः ॥ १४८६ ॥

निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषो प्रकृतिं गतः ।
 विमनस्को घृणी स्नेहाद्भाषे प्राकृतो यथा ॥ १४८७ ॥
 कथं राममसंमत्तं जित्वाजेयं सुरासुरैः ।
 शाल्वेनाल्पीयमानीतः (?) पिता मे बलवान्विधिः ॥ १४८८ ॥
 इति ध्रुवाणे गोविन्दे सौभंराद् समुपस्थितः ।
 वसुदेवमुपानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ १४८९ ॥
 एष ते जनिता तातो यदर्थमिह जीवसि ।
 वधिष्ये वीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहि बालिश ॥ १४९० ॥
 एवं निर्मत्स्य मायावी खड्गेनानकदुन्दुभेः ।
 उत्पाद्य शिर आदाय खस्यं सौभं समाविशत् ॥ १४९१ ॥

ततो मुहूर्ते प्रकृतावुपप्लुतः
 स्वबोध आस्ते स्वजनानुपङ्गतः ।
 महानुभावस्तदबुध्यतासुरी
 मायां स शाल्वप्रसृतां मयोदिताम् ॥ १४९२ ॥

न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं
 प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ।
 स्वाप्नं यथा चाम्बरचारिणं रिपुं
 सौभस्थमालोभ्य निहन्तुमुद्यतः ॥ १४९३ ॥

एवं वदन्ति राजपै मुनयः केचनान्विताः ।
 यत्स्ववाचो विरुध्येत न नूनं ते स्मरन्ति हि ॥ १४९४ ॥
 क शोरुमोहो स्नेहो वा भयं वा क्षेयमशकः (?) ।
 क वास्त्रण्डितविज्ञानज्ञानैश्वर्यः सुषेडितः ॥ १४९५ ॥

यत्पादसेवोर्जितयात्मविषया
 हिन्वन्त्यनाघातमविपर्ययग्रहम् ।
 लभन्त आत्मीयमनन्ममीश्वरं
 कुतो नु मोहः परमस्य सद्गतेः ॥ १४९६ ॥

1491 c T उक्त्य for उन्नाद्य
 1494b T रूप्य for मुनयः d T नूनं तत्र स्मरन्तु ।
 मभयः d T स्वरुग्निः for सुषेडितः ।

1492 c T अबु यशापुर्णं for अबु यशापुर्णं ।

1495b T भय वां वेदः-

तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा
 शाल्वं शरैः शौरिरिमोघविक्रमः ।
 विद्धाच्छिनद्धर्मं धनुः शिरोमणिं
 सौभं च शत्रोर्गदया रुरोज ह ॥ १४९७ ॥

तत्कृष्णहस्तेरितया विघूर्णितं
 पपात तोयं गदया सहस्रधा ।
 विसृज्य तद्भ्रूलमास्थितो गदा-
 मुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्भुतम् ॥ १४९८ ॥

आधावतः समदं तस्य बाहुं
 भङ्गेन भित्त्वा स रथाङ्गमद्भुतम् ।
 वधाय शाल्वस्य लयाकंसनिभं
 विभ्रद्वमौ सार्कं इवोदयाचलः ॥ १४९९ ॥

जहार तेनैव शिरः सकुण्डलं
 किरीटयुक्तं पुरुमायिनो हरिः ।
 घञ्जेण वृत्रस्य यथा पुरंदरो
 बभूव हाहेति घचस्तदा नृणाम् ॥ १५०० ॥

तस्मिन्निपतिते पापे सौभे च गदया हते ।
 स्वानामपचितिं कुर्वन्दन्तवक्रो रुवाभ्यगात् ॥ १५०१ ॥

[भाग० १०.७७.६-३७]

अथ सूचनम् ॥

शाल्वं दृष्ट्वा हतमथ हठाहन्तवक्रो गदाभु-
 त्स्मृत्या भ्रातुर्वधमथ पुणे मित्रघातेन रुष्टः ।
 सद्यः श्रेयद्भरलसदृशैर्मत्संयित्वा वचोभिः
 प्रोद्युत्योच्चैः सपदि गदया मूर्ध्नि कृष्णं जघान ॥ १५०२ ॥

प्रहारादेतस्मात्कुलिशपतनाद्भ्रूधर इव
 स्थितः कृष्णो नैव व्यचलद्य तं चापि गदया ।
 हसन्कौमोदक्या सपदि निजघानाथ पतितो
 धरायां चेदीनामधिपतिरगादन्तकपदम् ॥ १५०३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम् ।
पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप ॥ १५०४ ॥

[भाग० १०.७८.१०]

अथ सूचनम् ॥

भ्राता तस्य विदूरथः समगमत्कृष्णं निहन्तुं ततः
चक्रेणास्य शिरोऽच्छिन्नघट्टुपतिः सत्यः किरिटीोज्ज्वलम् ।
दृष्ट्वा तात्रिहतान्सुरा गगनगाः पुष्पैरवर्षन्मुदा-
नृत्यन्नप्सरसो जगुश्च विजयं गन्धर्वमुत्था हरेः ॥ १५०५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

[ ]
धृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरीम् ॥ १५०६ ॥

पवं योगेश्वरः कृष्णो भगवाञ्जगदीश्वरः ।
ईयते पशुदृष्टीनां निजितो जयतीति सः ॥ १५०७ ॥

श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरुणां पाण्डवैः सह ।
तीर्थाभिषेकव्याजेन मन्थस्यः प्रययौ किल ॥ १५०८ ॥

स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ।
सरस्वतीं प्रतिस्नोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १५०९ ॥

पृथूदकं विन्दुसरस्वितकूपं सुदर्शनम् ।
विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीम् ॥ १५१० ॥

यमुनामनु यान्येव गङ्गामनु च भारत ।
जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते ॥ १५११ ॥

तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ।
आभिनन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चाच्ययन् ॥ १५१२ ॥

मोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ।
रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमक्षत ॥ १५१३ ॥

अप्रन्युत्थायिनं सूतमकृतप्रदण्डणाञ्जलिम् ।
अभ्यासीनं च तान्विप्रांश्चुकोपोढीश्व माधवः ॥ १५१४ ॥

कस्माद्स्वामिमान्विप्रानभ्यास्ने प्रतिलोमजः ।
धर्मपालांस्तर्धरास्मान्प्रधमर्हति दुर्मतिः ॥ १५१५ ॥

क्रपेर्भगवतो भूत्वा शिष्योऽध्येत्य बहूनि च ।
 सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ॥ १५१६ ॥
 अदान्तस्याविनीतस्य वृथापण्डितमानिनः ।
 न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ १५१७ ॥
 एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ।
 बध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोऽधिकाः ॥ १५१८ ॥
 एतावदुक्त्वा भगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि ।
 भावित्वा तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनद्विभुः ॥ १५१९ ॥
 हाहेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ।
 ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥ १५२० ॥
 अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनन्दन ।
 आयुश्चात्मसमं तावद्यावत्सत्रं समाप्यते ॥ १५२१ ॥
 अजानतैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा ।
 योगेश्वरस्य भवतो नाम्ना योऽपि नियामकः ॥ १५२२ ॥
 यद्येतद्ब्रह्महत्यायाः पावनं लोकपावनः ।
 चरिष्यति भवांल्लोकं संग्रहो नान्यथोदितः ॥ १५२३ ॥

श्रीराम उवाच ।

चरिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ।
 नियमः प्रथमे कल्पे यावान्स तु विधीयताम् ॥ १५२४ ॥
 दीर्घमायुर्वतैतस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च ।
 आशासितं तु यद्भूत साधये योगमायया ॥ १५२५ ॥

ऋषिरुवाच ।

अस्त्रस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ।
 यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ॥ १५२६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ।
 तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुषिन्द्रियसत्त्ववान् ॥ १५२७ ॥

* 1521c T आयुषात्मात्मनं तावद.
 1525c T हरं दून for यद् दून.

1524a T करिष्ये for चरिष्ये.

किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा द्यूताहं करवाण्यथ ।
अजानतस्त्वपचितिं यथा मे चिन्त्यतां बुधाः ॥ १५२८ ॥

ऋषय ऊचुः ।

इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ।
स दूपयति नः सत्रमेत्य पर्वणि पर्वणि ॥ १५२९ ॥
तं पापं जहि दाशार्हं तन्नः शुश्रूपणं परम् ॥
पूयशोणितविष्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणम् ॥ १५३० ॥
ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ।
चरित्वा द्वादशान्मासांस्तीर्थस्नानी विशुध्यसे ॥ १५३१ ॥

[भाग० १००७८-१५-३९]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००७९]

इष्टिं पर्वणि दूपयन्नुपगतो दैत्यस्ततो बल्वल-
स्तं विज्ञाय निजं हलं च मुसलं सस्मार संकर्षणः ।
ते संप्राप्य च बल्वलं हलमुखेनारुप्य दूराम्बरा-
द्वज्जेणेव हठाजघान मुसलेनासौ पपात व्यसुः ॥ १५३२ ॥
संतुष्टैकपिभिस्ततः स भगवानभ्यर्चितः संस्तुतो
दिव्यान्यम्बरभूषणानि च ददुर्मांसां स्फुरत्पङ्कजाम् ।
तस्मै ते तदनुज्ञया हलधरो नत्वा मुनींस्तानगा-
ह्लोकानुग्रहमात्रमेव कलयंस्तीर्थानि सर्वेश्वरः ॥ १५३३ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ग्राहणैः ।
स्नात्वा सरोवरमगाद्यतः सरयुरास्रवत् ॥ १५३४ ॥
अनुद्योतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य सः ।
स्नात्वा संतर्प्य देवादीजगाम पुलहाश्रमम् ॥ १५३५ ॥
गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्सुतः ।
गयां गत्वा पितृनिष्ठा गङ्गासागरसंगमे ॥ १५३६ ॥
उपस्पृश्य महेंद्राद्रौ रामं दृष्ट्वाभियाद्य च ।
सप्तगोदावर्यीं घेर्णीं पम्पां भीमरथीं ततः ॥ १५३७ ॥
स्कन्दं दृष्ट्वा ययौ रामः धीशैलं गिरिशालयम् ।
द्रापिडेपु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं घेदूटं प्रभुः ॥ १५३८ ॥

कामकोष्णीं पुरीं काशीं कावेरीं च सरिद्धराम् ।
श्रीरङ्गाख्यं महापुण्यं यत्र संनिहितो हरिः ॥ १५३९ ॥

ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा ।
सामुद्रं सेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५४० ॥

[भाग० १०.७९.९-१५] .

ततोऽतिव्रज्य भगवान्केरलांस्तु त्रिगर्तकान् ।
गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सांनिध्यं यत्र धूर्जटेः ।
आर्यो द्वैपायनो दृष्ट्वा शूर्पारकमगाद्बलः ॥ १५४१ ॥

तार्पीं पयोष्णीं निर्विन्ध्यामुपस्पृश्याथ दण्डकम् ।
प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मती पुरी ।
मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ १५४२ ॥

श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपाण्डवसंयुगम् ।
सर्वराजन्यनिधनं भारं मेने हृतं भुवः ॥ १५४३ ॥

स भीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यां युध्यतोर्मृधे ।
वारधिष्यन्विनशनं जगाम यदुनन्दनः ॥ १५४४ ॥

युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ।
अभिधाद्याभवत्तूष्णीं किंविबभ्रुरिहागतः ॥ १५४५ ॥

गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैपिणौ ।
मण्डलानि विचित्राणि चरन्ताविदमग्रवीत् ॥ १५४६ ॥

युवां तुल्यबलौ धीरौ हे राजन्हे वृकोदर ।
एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकम् ॥ १५४७ ॥

तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ।
न लभ्यते जयोऽन्यो वा विरमत्वफलो रणः ॥ १५४८ ॥

न तद्वाक्यं जगृहतुर्वचनैरौ नृपार्यवत् ।
अनुस्मरन्तावन्थोन्म्यं दुरुक्तं दुष्कृतानि च ॥ १५४९ ॥

दिष्टं तदनुमन्वानो रामो द्वारवतीं ययी ।
उग्रसेनादिभिः प्रीतैशंतिभिः समुपागतः ॥ १५५० ॥

तं पुनर्नैमिषप्राप्तमृषयोऽयाजयन्मुदा ।
 ऋत्यङ्गं ऋतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ १५५१ ॥ ।
 तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान्दयतरद्विभुः ।
 येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ १५५२ ॥
 स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबन्धुसुहृद्वृतः ।
 रेजे स्वज्योत्स्नयेवेन्दुः सुवासाः सुद्वलंकृतः ॥ १५५३ ॥
 ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः ।
 अनन्तस्याप्रमेयस्य मायामर्त्यस्य सन्ति हि ॥ १५५४ ॥
 योऽनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ।
 सायं प्रातरनन्तस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ॥ १५५५ ॥
 [भाग० १०.७९.१९-३४]

सूत उवाच ।

विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान्वादरायणिः ।
 वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ १५५६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कृष्णस्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।
 विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रदान्तात्मा जितेन्द्रियः ।
 यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो गृहाश्रमी ॥ १५५७ ॥
 तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ।
 पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ।
 दरिद्रा स्तीदमाना च घेपमानाभिगम्य च ॥ १५५८ ॥
 [भाग० १०.८०.५-८]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८०]

दृष्टिस्त्वं नैव प्रभवसि कुटुम्बस्य भरणे
 दृष्टिद्राणां मित्रं शरणमिह हि प्राकृतमपि ।
 घृथा सदिदस्येवं भज ननु निजं मित्रमधुना
 न मित्रे मानस्य व्यसनमथवा नैव लघुता ॥ १५५९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

ननु ब्रह्मभगवतः सखा साक्षाच्छिष्यः पतिः ।
 ब्रह्मण्यथ शरण्यथ भगवांसात्यतर्पभः ॥ १५६० ॥

तमुपेहि महाभाग साधूनां च परत्पणम् ।
 दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुम्बिने ॥ १५६१ ॥
 आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यन्धकेश्वरः ।
 स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ।
 किं त्वर्थकामान्भजते नात्यभिष्टाञ्जगद्गुरुः ॥ १५६२ ॥
 स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मुहुः ।
 अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकदर्शनम् ।
 इति संचिन्त्य मनसा गमनाय मतिं दधे ॥ १५६३ ॥
 अप्यस्त्युपायनं किञ्चिद्गृहे कल्याणि दीयताम् ।
 याचित्वा चतुरो मुष्टीन्विप्र पृथुकतण्डुलान् ।
 चैलखण्डेन तान्वद्वा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥ १५६४ ॥
 स तानादाय विप्राग्न्यः प्रययौ द्वारकां किल ।
 कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिन्तयन् ॥ १५६५ ॥
 त्रीणि गुल्मान्यतीयाथ तिस्रः कक्ष्याश्च स द्विजः ।
 विप्रोऽभ्रन्धकवृष्णातां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ॥ १५६६ ॥
 गृहं द्वाष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ।
 विवेशैकतमं श्रीमद्ब्रह्मानन्दं गतो यथा ॥ १५६७ ॥
 तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यङ्कमास्थितः ।
 सहस्रोत्थाय चाभ्येत्य दोर्भ्यां पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १५६८ ॥
 सख्युः प्रियस्य विप्रपरङ्कसङ्गामिनिर्वृतः ।
 प्रीतो व्यमुञ्चदब्धिन्दून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥ १५६९ ॥
 अथोपवेश्य पर्यङ्के स्वयं सख्युः समर्हणम् ।
 उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ।
 अग्रहीच्छिरसा राजन्मगवांल्लोकपावनः ॥ १५७० ॥
 व्यलिम्पद्विव्यगन्धेन चन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।
 धूपैः सुरभिभिर्मित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा ।
 अर्चित्वाद्येद्य ताम्बूलं गां च स्वागतमग्रवीत् ॥ १५७१ ॥

कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततम् ।
 देवी पर्यचरद्भ्रैष्मी चामरव्यजनेन वै ॥ १५७२ ॥
 अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णोनामलकीर्तिना ।
 विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितम् ॥ १५७३ ॥
 किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन मिश्रुणा ।
 श्रिया हीनेन लोकेऽस्मिन्गार्हितेनाधमेन च ॥ १५७४ ॥
 योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन संयुतः ।
 पर्यङ्कस्थां श्रियं हित्वा परिष्वक्तोऽग्रजो यथा ॥ १५७५ ॥
 कथयांचक्रतुर्गाथाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ।
 आत्मगोलंलिता राजन्करौ गृह्य परस्परम् ॥ १५७६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अपि ब्रह्मगुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् ।
 समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा सदृशी न वा ॥ १५७७ ॥
 प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा ।
 नैयातिप्रीयसे विद्वन्धनेषु विदितं हि मे ॥ १५७८ ॥
 केचित्कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ।
 त्यजन्तः प्रकृतीर्देवीर्यथाहं लोकसंग्रहम् ॥ १५७९ ॥
 कच्चिद्गुरुकुले वासं ब्रह्मन्स्मरसि नौ यतः ।
 द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं त .तः पारमश्रुते ॥ १५८० ॥
 स वै सत्कर्मणां साक्षाद्विजातेरिह संभवः ।
 भाद्योऽङ्ग यत्राश्रमिणां यथाहं ज्ञानदो गुरुः ॥ १५८१ ॥
 नत्वर्थकोविदा ब्रह्मन्वर्णाश्रमयतामिह ।
 ये मया गुरुणा वाचा तरन्त्यञ्जो भवार्णवम् ॥ १५८२ ॥
 नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन वा ।
 तृप्येयं सर्वभूतात्मा गुरुश्रुश्रूयया यथा ॥ १५८३ ॥
 अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन्वृत्तं निवसतां गुरौ ।
 गुरुदारैर्योदितानामिन्धनानयने क्वचित् ॥ १५८४ ॥

प्रविष्टानां महारण्यमपतौं सुमहद्विज ।
 वातवर्षमभूत्तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्त्वः ॥ १५८५ ॥
 सूर्यश्चास्तं गतस्तावत्तमसा चावृता दिशः ।
 निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ १५८६ ॥

वयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभि-
 निहन्यमाना मुहुरम्बुसंग्रहे ।
 दिशोऽविदन्तोऽथ परस्परं वने
 गृहीतहस्ताः परिवन्निमातुराः ॥ १५८७ ॥

एतद्विदित्वा उदिते रवौ सांदीपनिर्गुणः ।
 अन्वेयमाणो नः शिष्यानाचार्योऽपश्यद्गतुरान् ॥ १५८८ ॥
 अहो हे पुत्रकां यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ।
 आत्मा वै प्राणिनां प्रेषस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ १५८९ ॥
 इयदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गरुनिष्कृतम् ।
 यद्वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्षणं गुरौ ॥ १५९० ॥
 तुष्टोऽहं वो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः सन्तु मनोरथाः ।
 छन्दांस्ययातयामाति भवन्त्विह परत्र च ॥ १५९१ ॥
 इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेऽस्मत्सु ।
 गुरोरनुग्रहेणैव पुमान्पूर्णः प्रजायते ॥ १५९२ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्गुरो ।
 भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥ १५९३ ॥
 यस्य च्छन्दोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभी ।
 श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यन्तविडम्बनम् ॥ १५९४ ॥

[भाग. १०.८०.९-१५]

श्रीशुक उवाच ।

स इत्थं द्विजमुख्येन सह संक्रथयन्हरिः ।
 सर्वभूतमनोभिहः स्मयमान उवाच तम् ॥ १५९५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात् ।
 अण्वप्युपाहतं भक्तैः प्रेम्णा भुर्येव मे भवेत् ।
 सूर्यप्यभक्त्योपहतं न मे तोषाय कल्पते ॥ १५९६ ॥
 पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
 तदहं भक्त्युपहतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ १५९७ ॥
 इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै घ्रीडितः पतये श्रियः ।
 पृथुकप्रसृतिं राजत्र प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ १५९८ ॥
 सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्यागमनकारणम् ।
 विज्ञायाचिन्तयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा ॥ १५९९ ॥
 पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ।
 प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः ॥ १६०० ॥
 इत्थं विचिन्त्य वसनाचीरवद्भान्द्विजन्मनः ।
 स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतण्डुलान् ॥ १६०१ ॥
 नन्देत्तदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ।
 तर्पयन्त्यङ्ग मां विश्वमेते पृथुकतण्डुलाः ॥ १६०२ ॥
 इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे ।
 तावच्छ्रीर्जग्धे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १६०३ ॥
 पतावतालं विश्वात्मन्सर्वसंपत्समृद्धये ।
 अस्मिंल्लोकेऽथवामुष्मिण्युंसस्त्वत्तोपकारणम् ॥ १६०४ ॥
 ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुपित्वाच्युतमन्दिरे ।
 भुक्त्वा पीत्वा सुपुं मेने आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १६०५ ॥
 श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुपेनाभिवन्दितः ।
 जगाम स्यालयं तात पथ्यनुव्रज्य नन्दितः ॥ १६०६ ॥
 स चालभ्या धनं सद्युर्न च याचितवान्स्वयम् ।
 स्वगृहान्घ्रीडितोऽगच्छन्महदर्शननिर्भृतः ॥ १६०७ ॥
 अहो ब्रह्मण्यदेवस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ।
 यद्विदितमो लक्ष्मीमान्निष्ठो विभ्रतोरसि ॥ १६०८ ॥

काहं दरिद्रः पापयिन्क कृष्णः श्रीनिकेतनः ।

ग्रहवन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरम्भितः ॥ १६०९ ॥

निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के भ्रातरो यथा ।

महिष्या वीजितः श्रान्तो बालव्यजनहस्तया ॥ १६१० ॥

शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ।

पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववत् ॥ १६११ ॥

स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाम् ।

सर्वांसामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १६१२ ॥

अधनोऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ।

इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥ १६१३ ॥

इति ताच्चिन्तयन्नन्तः प्राप्तो निजगृहान्तिकम् ।

सूर्यान्लेन्दुसंकाशैर्विमानैः सर्वतो वृत्तम् ॥ १६१४ ॥

विचित्रोपवनोद्यानैः कूजह्विजकुलाकुलैः ।

प्रोत्फुल्लकुमुदाम्भोजकल्हारोत्पलवारिभिः ॥ १६१५ ॥

जुष्टं स्वलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ।

किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ १६१६ ॥

[भाग० १००११-२३]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १००८१]

शृङ्गे रत्नपरिष्कृतैः स्फुरदुरुज्योतिर्जटावैर्विय-

दातन्वन्पुरुहृतचापशतकं भागो हिमाद्रेरिव ।

संघो दूरत एव तेन ददशे पश्चात्तदाचिन्तय-

त्कासौ पर्णकुटी मम व्यपगता कस्यैव संघोत्तमः ॥ १६१७ ॥

द्रागभ्येत्य ततः समैक्षत राजांश्च्योतन्मदन्सस्रधा

यद्दान्द्वारि घनायुजानय ह्यान्कशान्तरे संयतान् ।

द्वारे रत्नविभूषणोज्ज्वलरुचो दृष्टोपाविष्टाञ्जनान्

किं स्थित्सर्वमिदं त्वपूर्वमभवद्विप्रस्तदा विस्मितः ॥ १६१८ ॥

अथ धीभागवते ॥

एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ।

प्रत्यगुद्गमदाभागं गीतवाचेन भूयसा ॥ १६१९ ॥

पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्युद्धर्षातिसंभ्रमो ।
 निश्चक्राम गृहात्पूर्णे रूपिणी श्रीरिवाल्यात् ॥ १६२० ॥
 पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रीतोत्कण्ठाश्चलोचना ।
 मीलितार्क्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिपस्वजे ॥ १६२१ ॥
 पर्त्नीं वीक्ष्य प्रस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमिव ।
 दासोनां निष्ककण्ठीनां मध्ये भान्तीं स विस्मितः ॥ १६२२ ॥
 प्रीतः स्वयं तथा युक्तः प्रविष्टो निजमन्दिरम् ।
 मणिस्तम्भशतोपेतं महेन्द्रभवनं यथा ॥ १६२३ ॥
 पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।
 पर्यङ्का हेमदण्डानि चामरव्यजनानि च ॥ १६२४ ॥
 आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ।
 मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमन्ति च ॥ १६२५ ॥
 स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।
 रत्नदीपान्त्राजमानांल्ललना रत्नसंयुताः ॥ १६२६ ॥
 विलोम्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धिं सर्वसंपदाम् ।
 तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहेतुकीम् ॥ १६२७ ॥

नूनं च नैतन्मम दुर्भगस्य
 शश्वहृदिदस्य समृद्धिहेतुः ।
 महाविभूतेरवलोकितोऽन्य-
 धैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ १६२८ ॥
 नन्वध्रुवाणो दिशते समक्षं
 याचिष्णवे भूर्यपि भूरिमोजः ।
 पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो
 दाशार्हकाणामृपभः सरता मे ॥ १६२९ ॥
 किंचित्करोत्युर्वेपि यः स्वदत्तं
 सुहृत्कृतं फल्पपि भूरिकारि ।
 मयोपनीतां पृथुकैकमुष्टिं
 प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ १६३० ॥

तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री-
दास्यं पुनर्जन्मनि जन्मनि स्यात् ।
महानुभावेन गुणालयेन
विपञ्जतस्तत्पुरुषेषु सङ्गः ॥ १६३१ ॥

भक्ताय चित्रा भगवान्हि संपदो
राज्यं विभूतीर्न समर्धयत्यजः ।
अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं
पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥ १६३२ ॥

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनादने ।
विषयाज्ञाययात्यर्थं बुभुजे नातिलम्पटः ॥ १६३३ ॥

तस्य वै देवदेवस्य हरैर्यज्ञपतेः प्रभोः ।
ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ १६३४ ॥

पवं स विप्रो भगवत्सुहृत्तदा
दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ।
तद्ध्यानवेगोद्गथितात्मबन्धन-
स्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतेः ॥ १६३५ ॥

पतद्ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ।
लब्धभावो भगवति कर्मबन्धाद्धिमुच्यते ॥ १६३६ ॥

[भाग० १०.८१.२४-२१]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८२]

ग्रहे भानोर्दानोल्लसितमनसो भूरिवसवः
कुक्षेत्रं याता यदुकुरुकुलानां समुदयाः ।
जनाश्चान्ये गोपा अपि च किल नन्दप्रभृतयः
समीयुस्तेऽन्योन्यं सुहृदुपगमानन्दितहृदः ॥ १६३७ ॥

तेऽन्योन्यं चिरविप्रयोगमिलिता हर्षांशुरुद्धेक्षणाः
स्निग्धा बन्धुसुहृज्जनाः सरभसं दूरादुपेत्यादरात् ।
प्रोद्गाढं परिरेभिरे कृतनमस्काराः प्रयुक्ताशियो
घाचा गद्गदया मुहुश्च कुशलं पप्रच्छुरत्युत्सुकाः ॥ १६३८ ॥

कृष्णावलोकामृतमापिवन्तो
 न तृप्तिमापुः स्वजनाः परेऽपि ।
 सुखोपविष्टा विदधुः कथास्ते
 मुस्या यदूनां प्रवराः कुरूणाम् ॥ १६३९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ कुन्त्युवाच ।

आर्य भ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशियम् ।
 यद्वा आपत्सु मद्भारतां नानुस्मरथ सत्तमाः ॥ १६४० ॥
 सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि ।
 नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदाक्षिणम् ॥ १६४१ ॥

वसुदेव उवाच ।

अम्य मास्मानसूयेया दैवक्रीडनकान्नरान् ।
 ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेऽथवा ॥ १६४२ ॥
 कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशो दश ।
 एतद्यैव धुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥ १६४३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वसुदेवोप्रसेनाद्यैर्यदुमिस्तेऽर्चिता नृपाः ।
 आसन्नच्युतसंदर्शपरमानन्दनिर्बृताः ॥ १६४४ ॥
 भीष्मो द्रोणोऽम्बिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा ।
 सदासः पाण्डवाः कुन्ती संजयो विदुरः रूपः ॥ १६४५ ॥
 कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिह्महान् ।
 पुरजिह्नुपदः शैव्यो घृष्टकेतुः सकाशिराट् ॥ १६४६ ॥
 दमघोषो विशालाक्षो भैषिलो मद्रकेकयी ।
 युधामन्युः सुशर्मा च ससुता थाह्लिकादयः ॥ १६४७ ॥
 राजानोऽम्ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरमनुप्रताः ।
 धीनिकेतं घपुः शौरिः सखीर्कं वीर्य्य विस्मिताः ॥ १६४८ ॥
 अथ ते कृष्णरामाभ्यां सम्यङ्प्राप्तसमर्हणाः ।
 मशरंशुर्मुदा युक्ता घृष्णीन्कृष्णपारिप्रहान् ॥ १६४९ ॥
 महो भोजपते रूथं जग्मभाजो नृणामिह ।
 यत्पदयथासकृत्कृष्णं दुर्दशमपि योगिनाम् ॥ १६५० ॥

यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदंमलं पुनाति
पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ।
भूः कालभर्जितभगापि यदङ्घ्रिपद्म-
स्पर्शोत्थशकिरभिवर्पति नोऽखिलार्थान् ॥ १६५१ ॥

तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्प-
शय्यासनाशनसयौनसपिण्डबन्धः ।
येषां गृहे निरपघर्तमनि वर्ततां चः
स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ १६५२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

नन्दस्तत्र यद्वृषाप्ताञ्ज्वात्वा कृष्णपुरोगमान् ।
तत्रागमद्वृतौ गोपैरनःस्थार्थैर्दिदक्षया ॥ १६५३ ॥

तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ।
परिपस्वजिरे गार्ढं चिरदर्शनकातराः ॥ १६५४ ॥

वसुदेवः परिप्वज्य संग्रीतः प्रेमविल्ललः ।
स्मरन्कंसकृतान्क्लेशान्पुत्रन्यासं च गोकुले ॥ १६५५ ॥

कृष्णरामौ परिप्वज्य पितरावमिवाद्य च ।
न किञ्चनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकण्ठौ कुरूद्वह ॥ १६५६ ॥

तावात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
यशोदा च महाभागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ १६५७ ॥

रोहिणी देवकी चाथ परिप्वज्य ब्रजेश्वरीम् ।
स्मरन्त्यौ तस्मृतां मैत्रीं धाप्यकण्ठ्यौ समूचतुः ॥ १६५८ ॥

का विस्मरेत वां मैत्रीमानिवृत्तां ब्रजेश्वरि ।
अप्यवाप्यैन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिप्रिया ॥ १६५९ ॥

एतावदप्यपितरौ युवयोः स्म पित्रोः
संग्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ।
प्राप्योपतुर्मयति पश्म हि यत्तदश्लो-
म्यंस्तावकुप्रचभयौ न सतां परस्वौ ॥ १६६० ॥

कापिस्वाच ।

गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य विरादभीष्टं
यत्प्रेक्षणे दाशि सुपश्मकृतं शपन्ति ।
दग्भिर्हृदोऽकृतमलं परिरभ्य सर्वा-
स्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ १६६१ ॥

भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगतः ।
आश्लिष्यानामयं पृष्ठा प्रहसन्निदमघ्नीत् ॥ १६६२ ॥

[भाग. १०.८२.१९-२१]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८२]

मच्चित्ते किमु कीलिताः किमथवा यूयं निखाताः प्रियाः
किं लीनाः किमु जीवितेन सुदृढं निर्धूतमभ्यागताः ।
विश्लेषेऽपि घहिर्न यद्दृढयतः किं वा मनो - ७ -
को वाध्यापितवाञ्छिराय भवतीर्मायामिमामीदृशीम् ॥ १६६३ ॥

शोचन्ति ताः प्रियतमा दयितस्य चित्ताद्
भ्रश्यन्ति याः प्रणयगाढनिबद्धचित्ताः ।
कस्तस्य पश्यति मुखं पिशुनस्य नूनं
यच्चेतसः प्रियजनः क्षणमप्यपैति ॥ १६६४ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षया ।
गताञ्छिरायिताञ्छत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ १६६५ ॥
अप्यवध्या यथास्मान्स्विदकृतज्ञा विशङ्क्या ।
नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ॥ १६६६ ॥
वायुर्यथा घनानीकं तृणतूलरजांसि च ।
संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ १६६७ ॥
मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।
दिष्ट्या यदासीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदायनः ॥ १६६८ ॥
अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोऽन्तरं बहिः ।
भौतिकानां यथा यं वा भूर्वायुर्ज्योतिरङ्गनाः ॥ १६६९ ॥
एवं होतानि भूतानि भूतेष्यात्मा ततः प्रभुः ।
उभयं मय्यथ परे पश्यताभातमक्षरे ॥ १६७० ॥

ऋषिरुवाच ।

अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ।
तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥ १६७१ ॥

आहुश्च ते नलिननाभ पदारविन्दं
योगेश्वरैर्हृदि विभाव्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं
गेहंजुपामपि मनस्युदियात्सदा नः ॥ १६७२ ॥

[भाग० १०८२.४२-४१]

श्रीशुक उवाच ।

तथानुगृह्य भगवान्गोपीनां स गुरुर्गतिः ।
युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् ॥ १६७३ ॥
त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ।
प्रत्युचुर्द्वेषमनसस्तत्पादेक्षाहताहसः ॥ १६७४ ॥

कुतोऽशियं त्वच्चरणाम्बुजासवं
महम्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् ।
पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो
देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम् ॥ १६७५ ॥
हित्वात्मधाम विधुतात्मकृतव्यवस्थ-
मानन्दसंप्लवमखण्डमकुण्ठयोधम् ।
कालोपसृष्टनिगमावन आत्तयोग-
मायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्मः ॥ १६७६ ॥

ऋषिरुवाच ।

इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जने-
ष्यमिष्टुवत्स्वन्धककौरवस्त्रियः ।
समेत्य गोविन्दकथा मिथोऽगृणं-
स्त्रिलोकगीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ १६७७ ॥

द्वीपद्युवाच ।

हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जाम्बवति कौसले ।
हे सत्यभामे कालिन्दि शैच्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ १६७८ ॥

हे कृष्णपत्न्य पतत्रो घृतं चो भगवानथम् ।
उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन्स्वमायया ॥ १६७९ ॥

रुक्मिण्युवाच ।

चैद्याय मार्षयितुमुद्यतकामुकैषु
राजस्वजेयभटशोखरिताङ्घ्रिरेणुः ।
निन्ये भृगेन्द्र इष भागमजावियूथा-
स्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय ॥ १६८० ॥

सत्यभामोवाच ।

यो मे सनाभिवधतसद्ददाततेन
लिप्तामिशापमपमार्पुमुपाजहार ।
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन
भीतः पितादिशत मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥ १६८१ ॥

जाम्बवत्युवाच ।

प्राज्ञाय देहकुदमुं निजनाथदेवं
सीतापतिं त्रिणवहाम्यमुनाभ्ययुध्यम् ।
ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां
पादौ प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी ॥ १६८२ ॥

कालिन्धुवाच ।

तपश्चरन्तीमाशाय स्वपादस्पर्शनेच्छया ।
सस्योपेत्याप्रहीत्याणिं याहं तद्गृहमार्जनी ॥ १६८३ ॥

भद्रोवाच ।

यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूषा-
घ्निन्ये श्वयूथगामिवात्मयालिं द्विपारिः ।
भ्रातृंश्च मेऽपकुरुतः स्वपुरं त्रियौक-
स्तस्यास्तु मेऽनुभवमद्भयवनेजनत्वम् ॥ १६८४ ॥

सत्योवाच ।

सतोक्षणोऽतिबलवीर्यसुर्नाक्षणशृङ्गा-
न्पित्रा कृतान्क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ।
तान्वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य
श्रीडन्धवन्ध ह यथा दिशवोऽजतोकात् ॥ १६८५ ॥

य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरङ्गिणीम् ।
पथि निर्जित्य राजन्याग्निन्ये तदास्यमस्तु मे ॥ १६८६ ॥

मित्रोवाच ।

पिता मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ।
कृष्णे कृष्णाय तच्चित्तामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १६८७ ॥
अस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
कर्मेभिर्भ्राम्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६८८ ॥

लक्ष्मणोवाच ।

ममापि राज्यच्युतजन्म कर्म च
श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ।
चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया
वृतः सुसंमृश्य विहाय लोकपान् ॥ १६८९ ॥

ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिता दुहितृवत्सलः ।
बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १६९० ॥

[भाग० १०८३-१-१८]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०८३]

तातो मे विदधे स्वयंवरविधौ मत्स्यं निवद्धं विय-
त्याच्छन्नं प्रतिविम्बतः परमसौ तोयान्तरेऽद्दश्यत ।
संछेतुं न धनुर्भृतस्तमशकन्पार्थः शरेणास्पृश-
न्नो विच्छेद् ततश्च ते समभवन्सर्वेऽपि लज्जानताः ॥ १६९१ ॥

विलोक्य भूयो भगवान्करेण
धनुः समादाय तदादरेण ।
पश्यत्सु भूपेषु हरिर्विहस्य
विब्याध चक्षुश्चपलं झपस्य ।
विस्मापयन्ससुरमानुपदिव्यलोकं
कृष्णो जहास च जहार च मानसं मे ॥ १६९२ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

दिवि हुम्हुभयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ।
देवाश्च पुसुमासाराम्मुमुचुर्हर्षमिद्वला ॥ १६९३ ॥

तद्रङ्गमापिशमह फलनूपुराभ्या
पद्मघा प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ।
नूत्ने विनीय परिधाय च कौशिकाग्न्ये
सत्रीडहासवदना कपरीधृतस्रक् ॥ १६९४ ॥

उन्नीय वस्त्रमुखकुन्तलकुण्डलत्विङ्
गण्डस्थल शिशिरहासकटाक्षमोक्षै ।
राज्ञो निरीक्ष्य परित शनकैर्मुपारे-
रसेऽनुरक्तहृदया निदधे स्त्रमालाम् ॥ १६९५ ॥

तावम्पृदङ्गपटहा शङ्खभेर्यान्कादय ।

[निनेदुर्नेटनतैफ्यो ननृतुर्गायका जगु ॥ १६९६ ॥]

[भाग० १० ८३ २५-३०]

अथ सूचनम् ॥

व्यासाद्या मुनय -सर्मायुरथ ते पार्श्व प्रभो सत्कृता
श्रीमत्कृष्णपदाब्जमग्नमनतो हृष्टा हरि तुष्टु ।
दृष्ट्वा तत्र महर्षिभि क्रतुवर कृष्णेश्वरा यादवा
स्वर्णानि स्फुरदंशुकानि निधिवत्तेभ्या ददुर्दक्षिणाम् ॥ १६९७ ॥

राजानो मुनय परे च सुहृद् संवन्धिनो धाम्धवा
स्वर्णालकरणादिरम्यरुचय स्वा स्वा पुरीं निर्ययु ।
नन्दाद्यान्परिरभ्य निर्भरतरं मुञ्चन्मुहुञ्चक्षुषो
(राजा) श्रीबलदेवरुष्णसहित शौर्यं प्रतस्थे पुरीम् ॥ १६९८ ॥

विश्वेपामीशितार जगदुदयतिरोभावरक्षैकहेतु
शौरि सस्तूय कृष्ण स्वयमथ पुलकद्रण्डपालिर्नाम ।
प्रास्तौदम्बा च पुत्रावथ मुदितमना कालद्रोषेण नष्टा-
नुत्कृष्टान्पदस्वपुत्रानतिविनयमति प्रेमनुष्ठा ययाचे ॥ १६९९ ॥

भग्याप्रार्थनया जगाम महत्त्वा पातालमूलं हरिः
 श्रीरामश्च ननाम तीं प्रमुदितस्त्रेन्द्रसेनो नृपः ।
 तस्मान्मातुरभीप्सितांश्च तनयानानीय दिव्याहृती-
 म्पित्रोः प्रीतिपरंपरामनितरामुत्पादयामासतुः ॥ १७०० ॥

अथ श्रीभागवते ॥

तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रश्लेहस्तुतस्तनी ।
 परिप्यज्याङ्गमारोप्य मूर्ध्न्यंजिघ्रदभीक्षणशः ॥ १७०१ ॥
 अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्तुतम् ।
 मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ १७०२ ॥
 पीत्वामृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ।
 नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ १७०३ ॥
 ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् ।
 मिपतां सर्वलोकानां ययुर्धाम विहाय तान् ॥ १७०४ ॥
 तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम् ।
 मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ १७०५ ॥
 एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ।
 वीर्योपयनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥ १७०६ ॥

श्रीसूत उवाच ।

य इदमनुवृणोति श्रावयेद्वा मुरारे-
 श्रितममृतकार्तिवर्णितं व्यासपुत्रैः ।
 जगद्घमिदलं तद्भक्तसत्कर्णधूरं
 भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेम धाम ॥ १७०७ ॥

[भाग० १०.८५.५३-५९]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०.८६]

तीर्थान्यदग्राहितवर्णिलिङ्गी
 दृष्ट्वा सुभद्रां विजयो जहार ।
 रामस्य कोपं परिसान्वयित्वा
 ददावमुष्मै भगिनीं मुकुन्दः ॥ १७०८ ॥

भूपालो बहुलाश्व इत्यभिहितो विष्णुप्रियो मैथिलो
 विप्रश्च श्रुतदेव एव भगवत्पादारविन्दानतः ।
 प्राप्तः सदा तयोः स्वयं स भगवानारुह्य दिव्यं रथं
 ताभ्यामर्पणया ततश्च विदधे तत्वोपदे रांतयोः (?) ॥ १७०९ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

स इत्थं प्रभुणादिष्टः सहकृष्णान्विजोत्तमान् ।
 आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥ १७१० ॥
 पर्यं स्वयम्भक्तभक्तिं यो भगवान्भक्तभक्तिमान् ।
 उपित्वादिदय सन्मार्गं पुनर्द्धार्यतीमगात् ॥ १७११ ॥

[भाग० १०८६.५८-५९]

अथ सूचनम् ॥ [भाग० १०८७]

परीक्षिते प्रश्नपरं परेशे
 कथं श्रुतिवृत्तिमुदीकरोति ।
 तद्युत्तरं तूर्णमुदाजहार
 मुनिः प्रसङ्गादितिहासवार्ताम् ॥ १७१२ ॥
 स्तुतिं स्तुतिः काचिदयं चकार
 प्रसङ्गतः श्रीपुरुयोत्तमस्य ।
 या श्रोत्रमात्रे विहिता जनानां
 प्रसह्य तापत्रितयं प्रमाष्टिं ॥ १७१३ ॥

ब्रह्मविष्णुशिवा देवाः समीहितफलप्रदाः ।
 आहत्य फलदः शंभुरेवमादिकथोत्तरम् ॥ १७१४ ॥

आसीत्पूर्वमशेषदेवपरिपट्वैरी वृको दानवः
 शंभुस्तेन तपस्यया कठिनया सम्यक्समाराधितः ।
 यन्मौलौ करमादधासि कुतुकेनापि त्वमेव क्षणा-
 ङ्गस्मीभावमुपैष्यतीति भगवांस्तस्मै चरं प्राददात् ॥ १७१५ ॥
 सत्यत्वं चब्रसोऽसुरो विविदिपुः शंभोः शिरस्यादरा-
 दैच्छहातुमसौ करं स भगवान्दुद्राव भीत्या भयः ।
 विष्णोः पार्श्वमगादमुं च भगवानाश्वस्य भूयो वृकं
 दृष्ट्वा किं त्वमिह श्रमाकुल इव प्राप्तोऽसि पप्रच्छ तम् ॥ १७१६ ॥

तद्वातांमखिलां निशम्य भगवान्प्रोवाच विष्णुः कथं
 तद्वाक्प्रत्ययमादधासि शिरसि स्वीये करं योजय ।
 मायामूढदृष्टासुरेण विहितस्तद्वन्मृतस्तत्क्षणा-
 देवं श्रीपुरुयोत्तमस्य धरिते प्रासङ्गिकीयं कथा ॥ १७१७ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीशुक उवाच ।

सरस्वत्यास्तटे राजनृपयः सन्नमासत ।
 वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ १७१८ ॥
 तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ।
 तद्ब्रह्मै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभाम् ॥ १७१९ ॥
 न तस्मै प्रद्वणं चक्रे स्तोत्रं सत्त्वपरीक्षया ।
 तस्मै चुक्रोध भगवान्प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ॥ १७२० ॥
 स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ।
 अशीशमद्यथा वह्निं स्वयोम्या वारिणात्मभूः ॥ १७२१ ॥
 ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः ।
 परिरब्धुं समारेभे उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥ १७२२ ॥
 नैच्छत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह ।
 शूलमुद्यम्य तं हस्तुमारेभे तिग्मलोचनः ॥ १७२३ ॥
 पतित्वा पादयोर्देवी सात्त्वयामास तं गिरा ।
 अथो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ॥ १७२४ ॥
 शयानं श्रिय उत्सङ्गे यदा वक्षस्यताडयत् ।
 तत उत्थाय भगवान्सह लक्ष्म्या सतां गतिः ।
 स्वतल्पादवरुह्याशु ननाम शिरसा मुनिम् ॥ १७२५ ॥
 आह ते स्वागतं ब्रह्मन्निपीदात्रासने क्षणम् ।
 अजानतामागतान्वः क्षन्तुमर्हथ नः प्रभो ॥ १७२६ ॥
 अतीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ।
 इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मार्दयत्स्वेन पाणिना ॥ १७२७ ॥
 पुनीहि सहलोकं मां लोकपालांश्च मद्रतान् ।
 पादोदकेन भगवंस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥ १७२८ ॥
 अद्याहं भगवंल्लक्ष्म्या आसमेकान्तमाजनम् ।
 वत्स्यत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादाहतांहसः ॥ १७२९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं द्रुवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तेन्मन्द्रया गिरा ।
 निर्वृतस्तर्पितस्तूर्ण्णां भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ १७३० ॥

पुनश्च सत्रमाध्वज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
 स्थानुभूतमशेषेण राजन्मृगुरवर्णयत् ॥ १७३१ ॥
 तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ।
 भूयांसं श्रद्धधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयम् ॥ १७३२ ॥
 धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराम्यं च तदन्वितम् ।
 पेश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहम् ॥ १७३३ ॥
 मुनीनां न्यस्तदण्डानां शान्तानां समचेतसाम् ।
 अकिंचनानां साधूनां यमाद्गुः परमां गतिम् ॥ १७३४ ॥
 सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेयताः ।
 भजन्त्यनाशिपः शान्ता यं वा निपुणयुद्धयः ॥ १७३५ ॥
 विविधाकृतयस्नस्य राक्षसा असुराः सुराः ।
 गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तर्त्तीर्थसाधनम् ॥ १७३६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये ।
 पुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्रतिं गताः ॥ १७३७ ॥

श्रीमत् उवाच ।

इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्ध-
 पीयूषं भवभयभित्तरस्य पुंसः ।
 सुश्लोकं श्रवणपुष्टैः पिबन्त्यभीक्ष्णं
 पाथो भूभ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥ १७३८ ॥

[भाग० १०.८९.१-२१]

अथ सूचनम् ॥

द्वित्रा वै विप्रपुत्रा यदुपतिनगरे जातमात्रा मृतास्ता-
 नादाय द्वारि राक्षः कटुकडिनगिरा हस्त विप्रो मुमोच ।
 भूयोभाविव्यपत्ये सदासि मधुरिपोरर्जुनो बालरक्षा-
 मङ्गीकृत्याथ शक्तः सपदि हुतभुजि स्वं प्रवेष्टुं प्रसक्तः ॥ १७३९ ॥

दृष्ट्वा भक्तानुकम्पापरवशाद्दयः फाल्गुनस्यापकर्षं
 श्रीकृष्णस्तं निवार्य स्वयमथ च रथं स्वं समारोप्य जिष्णुम् ।
 भूयो गत्वा प्रतीचीं दिशमिह च महाहासभोगासनस्थं
 दृष्ट्वा श्रीविष्णुमेतं हरिरपि विजयोऽस्यादरात्तं ननाम ॥ १७४० ॥

अथ श्रीभागवते ॥

तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभु-
 र्यद्वाञ्जलिः सस्मितमूर्जया गिरा ।
 द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृशुणा
 मयापनीता भुवि धर्मगुप्तये ।
 कलावतीर्णाववनेर्भरासुरा-
 न्हत्येह भूयस्त्वरयेतमन्तिमे ॥ १७४१ ॥

पूर्णकामाद्यपि युवां नरनारायणावृषी ।
 धर्ममाचरतं स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहम् ॥ १७४२ ॥
 इत्यादिष्टं भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ।
 भोमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ॥ १७४३ ॥
 न्यवर्ततां स्वयं धाम संग्रह्यौ यथागतम् ।
 विप्राय ददत्तुः पुत्रान्यथारूपं यथावयः ॥ १७४४ ॥
 निशम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।
 यत्किञ्चित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितम् ॥ १७४५ ॥
 इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्शयन् ।
 बुभुजे विषयान्प्राप्त्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ॥ १७४६ ॥
 प्रवचर्पाखिलाङ्कामाम्प्रजासु ब्राह्मणादिषु ।
 यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवान्द्रैष्ठ्यमास्थितः ॥ १७४७ ॥
 हत्वा नृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वाजुनादिभिः ।
 अञ्जसा वर्तयामास धर्मं धर्मसुतादिभिः ॥ १७४८ ॥

[भाग० १०-८९-५८-६६]

श्रीशुक उवाच ।

सुखं स्वपुर्या निघसङ्घारकायां श्रियः पतिः ।
 सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुंगवैः ॥ १७४९ ॥

श्रीभिश्चोत्तमवेपाभिर्नवयौवनकान्तिभिः ।
 फण्डुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्ताडिद्द्युभिः ॥ १७५० ॥
 नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्धिर्मतंगजैः ।
 अलंघ्यैर्भटैरुद्यै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ १७५१ ॥
 उद्यानोपवनादद्यायां पुष्पितद्रुमराशिषु ।
 निर्विशङ्कद्विहगैर्नादितायां समन्ततः ॥ १७५२ ॥
 रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ।
 तावन्ति विभ्रद्रूपाणि तद्गृहेषु महर्दिषु ॥ १७५३ ॥
 श्रोतुल्लोत्पलकङ्कारकुमुदाम्भोजरेणुभिः ।
 वासितामलतोयेषु कूजद्विजकुलेषु च ॥ १७५४ ॥
 विजहार विगाह्याम्भो हृदिनीषु महोदयः ।
 कुचकुङ्कुमलिताङ्गः परिरञ्जश्च योपिताम् ॥ १७५५ ॥
 उपगीयमानो गन्धर्वैर्मृदङ्गपणवानकान् ।
 वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागधवन्दिभिः ॥ १७५६ ॥
 सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हंसन्तीभिः स्मरेचकैः ।
 प्रतिसिञ्चन्विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ॥ १७५७ ॥
 ताः क्लिन्नवस्त्रविद्युतोरुकुचप्रदेशाः
 सिञ्चन्त्य उद्धतवृहत्कवरप्रसूनाः ।
 कान्तं स्मरेचकाजिहीर्षितयोपगृह्य
 जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥ १७५८ ॥
 कृष्णस्तु तत्स्तनविपञ्जितकुङ्कुमस्रक्
 क्रीडाभिषङ्गधुतकुम्तलवृन्दयन्धः ।
 सिञ्चन्मुहुर्युवतिभिः परिपिच्यमानो
 रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥ १७५९ ॥
 नटानां नर्तकानां च गीतवाद्योपजीविनाम् ।
 क्रीडालंकारवासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः ॥ १७६० ॥
 कृष्णस्यैवं विरहतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ।
 नर्मश्वेलापरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥ १७६१ ॥

ऊचुर्मुकुन्दैकाधियो गिरमुग्मस्तवज्जडम् ।
चिन्तयन्त्योऽरविन्द्राक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १७६२ ॥

महिष्य ऊचुः ।

शुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शोषे
स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्वद्धचिन्ता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १७६३ ॥
नेत्रे निमीलयासि नक्तमदृष्टवन्धु-
स्त्वं रोरवीपि करुणं वत चक्रवाकि ।
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां
किं वा स्रजं स्पृहयसे कवरेण वोढुम् ॥ १७६४ ॥

भो भोः सदा निष्टनसे उदन्व-
धलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ।
किं वा मुकुन्दापहतात्मलाब्धनः
प्राप्तौ दशां त्वं जगतौ दुरत्ययाम् ॥ १७६५ ॥

त्वं यक्ष्मणा बलवता सुगृहीत इन्द्रो
क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोपि ।
कच्चिन्मुकुन्दगदितानि यथा धर्यं त्वं
विस्मृत्य भोः स्थगितगौरुपलक्ष्यसे नः ॥ १७६६ ॥

किं वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयासि नः स्मरम् ॥ १७६७ ॥

मेघ श्रीमंस्त्वमासि दयितो यादवेन्द्रस्य नृनं
श्रीवत्साङ्गं वयमिव भवान्ध्यायति प्रेमवद्धः ।
अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधौ वाष्पधाराः
स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजासि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥ १७६८ ॥

प्रियराव पदानि भापसे
मृतसंजीविकयानया गिरा ।
करवाणि किमद्य ते प्रियं
वद मे वदितकण्ठ कोकिल ॥ १७६९ ॥

न चलसि न यदस्युदारबुद्धे
 क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।
 अपि यत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं
 धयमिव कामयसे स्तनैर्विधत्तुम् ॥ १७७० ॥
 गुह्यदधदाः कर्शिताः सिन्धुपत्न्यः
 संप्रत्यगेनकमलाश्रिय इष्टभर्तुः ।
 यद्वद्वयं यदुपतेः प्रणयावलोक-
 मप्राप्य मुष्टदयाः पुरुकर्शिताः स्मः ॥ १७७१ ॥

हंस स्वागतमास्यतां पिव पयो ब्रूहद्ग दौरेः कथां
 दृतं त्वानुविदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ।
 किं वा नः खलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भ्रजामो वयं
 क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते संवैरुनिष्ठा खियाम् ॥ १७७२ ॥
 इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
 क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे वैष्णवीं गतिम् ॥ १७७३ ॥
 श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः ।
 उरुगायोरुगीतं च पदयन्तीनां कुतः पुनः ॥ १७७४ ॥
 याः संपर्यचरन्प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।
 जगद्गुरुं भर्तुं बुद्ध्या तासां किं वर्ण्यते तपः ॥ १७७५ ॥
 एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन्सतां गतिः ।
 गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदम् ॥ १७७६ ॥
 आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ।
 आसन्पोडशसाहस्रं महिष्योऽष्ट शताधिकम् ॥ १७७७ ॥
 तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः ।
 रुक्मिणीप्रमुखा राजस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ १७७८ ॥
 एकैकस्यां दश दश कृष्णोऽजीजनदात्मजात् ।
 यावत्य आत्मनो भार्या अमोघगतिरीश्वरः ॥ १७७९ ॥

1171b T सप्रत्यपास्तकमलं for संप्रत्यपेतकमलं. 1772c T नखलसौहृदः
 for न खलसौहृद 1773d T परमां for वैष्णवी 1774c T उरुगायोरुगीतो वा.
 1777a T धाम for धर्म

तेपामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ।
 आसन्ननुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १७८० ॥
 प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च दीप्तिमान्भानुरेव च ।
 साम्बो मधुर्बृहद्भानुर्भानुवृन्दो वृकोदरः ॥ १७८१ ॥
 पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ।
 चित्रवर्हिर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च ॥ १७८२ ॥
 एतेपामपि राजेन्द्र तनूजानां मधुष्ठिपः ।
 प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्गुणमणीसुतः ॥ १७८३ ॥
 स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।
 तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभूद्भ्रागायुतयलान्वितः ॥ १७८४ ॥
 स चापि रुक्मिणः पौत्रो दौहित्रो जगृहे ततः ।
 वज्रस्तस्याप्यभूद्यस्तु मौसलादवशेषितः ॥ १७८५ ॥
 प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः ।
 सुबाहोरुपसेनोऽभूद्भद्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७८६ ॥
 न ह्येतस्मिन्कुले जाता अधमा अधहुप्रजाः ।
 अल्पायुनांऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ॥ १७८७ ॥
 यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
 संख्या न शक्यते कर्तुं मयि वर्षायुतैर्नृप ॥ १७८८ ॥
 तिस्रः कोट्यः सहस्राणि पृथ्वशीतिशतानि च ।
 आसन्न्यदुकुलाचार्याः कुमारामिति श्रुतिः ॥ १७८९ ॥
 संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
 यत्रायुतं नामयुतं लक्ष्णेणास्ते स आहुकः ॥ १७९० ॥
 देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
 ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता ववाधिरे ॥ १७९१ ॥
 तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
 अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ १७९२ ॥

1781a T चानिरुद्धश्च, T notes that our v. 1 is accepted by विजयध्वज.
 d T चित्रभानुर्कोऽरण्ण. 1782a T देवबाहुश्च for वेदबाहुश्च, c T चित्रबाहु for
 चित्रवर्हि. 1786cd T सुबाहो शान्तसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुतः. 1789a T
 सहस्राणां for सहस्राणि, b T अष्टाशीति° for पृथ्वशीति°.

तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्भरिः ।
 ते चानुवर्तिनस्तस्य यवृधुः सर्वयादवाः ॥ १७९३ ॥
 शय्यासनाटनालापक्रीडास्थानाशनादिषु ।
 न विदुः सन्तमान्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः १७९४ ॥
 तीर्थं चक्रे नृपोऽनं यदजनि यदुषु स्वःसरिपादशौचं
 विद्धिदस्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः ।
 यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गादितं यत्कृतो गोत्रधर्मः
 कृष्णस्यैतद्विचित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ १७९५ ॥

जयति जननियासो देवकीजन्मवादे
 यदुचरपरिपत्स्यैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ॥
 स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन
 व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ १७९६ ॥

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्त-
 लीलातनोस्तदनु रूपविडम्बनानि ।
 कर्माणि कर्मकपणानि यदुत्तमस्य
 श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ १७९७ ॥

मर्त्यस्तयानुसवमोधितया मुकुन्द-
 श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयैति ।
 तद्धाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं
 मामाह्वनं क्षितिसुजोऽपि ययुस्तदर्थाः ॥ १७९८

[भाग० १००१०१-५०]

अथ सूचनम् [भाग० ११०१]

भारावहाराय कृतायतारो
 भारं धराया यदुभिर्विलोक्य ।
 यलेन युक्तः कदनं यदूनां
 स विप्रशापस्य मिपादकार्पात् ॥ १७९९ ॥

तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ।
 आसन्नुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १७८० ॥
 प्रद्युम्नश्चाख्येणश्च दीप्तिमान्भानुरेव च ।
 साम्बो मधुर्वृहद्भानुर्भानुचन्द्रो वृकोदरः ॥ १७८१ ॥
 पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ।
 चित्रवर्हिर्विरूपश्च फविर्न्यग्रोध एव च ॥ १७८२ ॥
 पतेषामपि राजेन्द्र तनूजानां मधुद्विपः ।
 प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्भूमिणीसुतः ॥ १७८३ ॥
 स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।
 तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभूद्भ्रागायुतयलाम्बितः ॥ १७८४ ॥
 स चापि रुक्मिणः पौत्रो दौहित्रो जगृहे ततः ।
 वज्रस्तस्याप्यभूद्यस्तु मौसलादवशेषितः ॥ १७८५ ॥
 प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः ।
 सुबाहोरुपसेनोऽभूद्भद्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७८६ ॥
 न ह्येतस्मिन्कुले जाता अधमा अबहुप्रजाः ।
 अल्पायुषाऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ॥ १७८७ ॥
 यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
 सस्या न शक्यते कर्तुं मयि वर्षायुतैर्नृप ॥ १७८८ ॥
 तिस्रः कोट्यः सहस्राणि षष्ट्यशीतिशतानि च ।
 आसन्त्यदुकुलाचार्याः कुमारणामिति श्रुतिः ॥ १७८९ ॥
 संख्यान् यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
 यत्रायुतं नामयुतं लक्षेणास्ते स आहुकः ॥ १७९० ॥
 देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
 ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा ह्येता ववाधिरे ॥ १७९१ ॥
 तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
 अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ १७९२ ॥

1781a T चानिरुद्धश्च, T notes that our v 1 is accepted by विजयध्वज
 d T चित्रभानुर्वृकोदरश्च. 1782a T देवबाहुश्च for वेदबाहुश्च, c T चित्रबाहु for
 चित्रवर्हि 1786cd T सुबाहो शान्तसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुत 1789a T
 सहस्राणा for सहस्राणि, b T अष्टाशीति° for षष्ट्यशीति°.

तेषां प्रमाणं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्गरिः ।
 ते चानुवर्तिनस्तस्य चवृधुः सर्वयादवाः ॥ १७९३ ॥
 शय्यासनाटनालापक्रीडास्थानाशनादिषु ।
 न विदुः सन्तमान्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः १७९४ ॥
 तीर्थं चक्रे नृपौनं यदजनि यदुषु स्वःसरिष्पादशौचं
 विद्धिदस्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः ।
 यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गादितं यत्कृतो गोत्रधर्मः
 कृष्णस्यैतद्विचित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ १७९५ ॥

जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो
 यदुवरपरिपत्सैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ॥
 स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन
 व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ १७९६ ॥

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्त-
 लीलातनोस्तदनु रूपविडम्बनानि ।
 कर्माणि कर्मकण्णानि यदूत्तमस्य
 श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ १७९७ ॥

मर्त्यस्तयानुसवमेधितया मुकुन्द-
 श्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयैति ।
 तद्दाम दुस्तरकृतान्तजवापघर्गं
 मामाह्वनं क्षितिसुजोऽपि ययुस्तदर्थाः ॥ १७९८

[भाग० १०.१० १-५०]

अथ सूचनम् [भाग० ११ १]

भारावहाराय कृतावतारो
 भारं धराया यदुभिर्विलोष्य ।
 बलेन युक्तः कदनं यद्गुनां
 स विप्रशापस्य मिपादकार्पात् ॥ १७९९ ॥

विश्वामित्रमुखाः सुप्तेन मुनयः प्राप्तास्तु पिण्डारकं
 क्रीडन्तो यदुनन्दनाः सविनयं पप्रच्छुरेतानमी ।
 शावं स्त्रीवपुषं विधाय विधिना संमोहिताः किं भवे-
 देतस्याः सुतलाभलुब्धमनसः श्रुत्वाथ ते चुक्रुधुः ॥ १८०० ॥

ऊचुः स्यान्मुसलं कुलक्षयकरं युष्माकमित्यं दरा-
 दारुण्यं श्लुभिता निरीक्ष्य मुसलं ते यादवा विस्मिताः ।
 चक्रुश्चूर्णमदः समुद्रसलिले न्यस्तानि चूर्णानि ता-
 न्यासंस्तीरगतैरकाः कियदतिस्वल्पं च मीनांऽग्रसत् ॥ १८०१ ॥

अथ श्रीभागवते ॥

मत्स्यो गृहीतो मत्स्यग्रैर्जालेनान्यैः सहार्णवे ।
 [तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥ १८०२ ॥]

भगवाञ्ज्ञातसर्वार्थं ईश्वरोऽपि तदन्यथा ।
 कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥ १८०३ ॥

[भाग० ११-१-२३-२४]

अथ सूचनम् ॥

ब्रह्मा भवः सुरपतिः सह देवतामि-
 रागत्य तत्र सविधं यदुनायकस्य ।
 संस्तूय कृष्णमभिवन्द्य विनीतवेपाः
 शेषाभिधेयमखिलार्थंविचारमूचुः ॥ १८०४ ॥

भारावतारममरेश वसुंधरायाः
 कर्तुं भवानवततार सुरार्थनाभिः ।
 संपाद्य तत्स्वयमथ त्रिदशस्य धाम
 स्वेनाब्जसुन्दरपदा त्वमलंकुरुष्व ॥ १८०५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ श्रीभगवानुवाच ।

अवधारितमेतन्मे यदात्थ विद्युधेश्वर ।
 कृतं वः कार्यमखिलं भूमेर्भारोऽवतारितः ॥ १८०६ ॥

यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यश्रियोद्धतम् ।
 लोकं जिघृक्षद्भुङ्क्षं मे वेलयेव महार्णवः ॥ १८०७ ॥
 यद्यत्संहृत्य दृप्तानां यदुनां विपुलं कुलम् ।
 गन्तास्म्यनेन लोकोऽयमुद्वेलेन विनक्ष्यति ॥ १८०८ ॥

श्वानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापजः ।
यास्यामि भवनं ग्रहत्रेतदन्ते तवानघ ॥ १८०९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्राणिपत्य तम् ।
सह देवगणैर्देवः स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ १८१० ॥
अथ तस्यां महोत्पातान्द्वारवत्यां समुत्थितान् ।
विलोपय भगवानाह यदुष्टद्वान्समागतान् ॥ १८११ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पते वै सुमहोत्पाता क्षुत्तिष्ठन्तीह सर्वतः ।
शापश्च नः कुलस्यासीद्ग्राहणेभ्यो दुरत्ययः ॥ १८१२ ॥
न वस्तन्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ।
प्रभासं सुमहापुण्यं यास्यामोऽद्यैव माचिरम् ॥ १८१३ ॥
यत्र स्नात्वा दक्षशापाद्गृहीतो यश्मणोडुराद् ।
विमुक्तः क्लिबपात्सद्यो भेजे भूयः कलोदयम् ॥ १८१४ ॥
घयं च तस्मिन्नाप्तुत्य तर्पयित्वा पितृन्सुरान् ।
भोजयित्वाशिजो विप्राज्ञानागुणवतान्धसा ॥ १८१५ ॥
तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा महान्ति धै ।
वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नाभिरिवार्णवम् ॥ १८१६ ॥

[श्रीशुक उवाच]

एवं भगवतादिष्टा यादवाः कुलनन्दन ।
गन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्पन्दनान्समयूयुजन् ॥ १८१७ ॥
तन्निराक्ष्योद्धवो राजञ्चुत्वा भगवतोदितम् ।
दृष्टारिष्टानि घोरानि नित्यं कृष्णमनुग्रतः ॥ १८१८ ॥
विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभापत ॥ १८१९ ॥

उद्धय उवाच ।

देवदेवेश यज्ञेश पुण्यभ्रवणकीर्तन ।
 संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं संत्यक्ष्यते भवान् ।
 विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहृद्य यदीश्वरः ॥ १८२० ॥
 नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव ।
 त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ॥ १८२१ ॥
 तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममङ्गलम् ।
 कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ॥ १८२२ ॥
 शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु ।
 कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ॥ १८२३ ॥
 त्वयोपभुक्तस्त्रगन्धवासोलंकारचर्चिताः ।
 उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव [मायां जयेमहि ॥ १८२४ ॥
 घाताशना य ऋपयः श्रमणा उर्ध्वमन्थिनः ।
 ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ १८२५ ॥
 वयं त्विह] महायोगिन्भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु ।
 त्वद्द्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्तरं तमः ॥ १८२६ ॥
 स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च ।
 गत्युत्स्मितेक्षणश्वेलीर्यन्तृलोकविडम्बनम् ॥ १८२७ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

एवं विज्ञापितो राजन्मगवान्देवकीसुतः ।
 धकान्तिनं प्रियं भक्तमुद्धवं समभाषत ॥ १८२८ ॥

[भाग० ११.६.२८-५०]

[श्रीभगवानुवाच ।]

यदात्थ मां महाभारत तच्चिकीर्षितमेव मे ।
 ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकाङ्क्षिणः । ॥ १८२९ ॥
 मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ।
 यदर्थमवर्तार्णोऽहमंशेन ब्रह्मणार्थितः ॥ १८३० ॥

कुलं वै शापनिर्दग्धं नंश्यत्यन्योन्यविप्रहात् ।
 समुद्रः सप्तमेऽद्भयेतां पुरीं च ग्लावयिष्यति ॥ १८३१ ॥
 यद्दोषायं मया त्यक्तो लोको वै नष्टमद्गलः ।
 भविष्यत्यचिरात्साधो फलिनापि निराकृतः ॥ १८३२ ॥
 न घस्तव्यं स्वयंवेह मया त्यक्ते महीतले ।
 जनोऽधर्मरुचिर्मद्र भविष्यति कलौ युगे ॥ १८३३ ॥
 त्वं तु सर्वे परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु ।
 मय्यावेश्य मनः सम्यक्समदृग्विचरस्व गाम् ॥ १८३४ ॥

[भाग० ११.५.१-६]

अथ सूचनम् ॥

सम्यक्संभाष्य हर्षादतिविषमयमत्रालविच्छेदहेतु
 शास्त्राणां सारभूतं स्वयमथ भगवानुद्धवायादिदेश ।
 सर्वे श्रुत्वावधार्य प्रसुदितहृदयः कृष्णपादातिभक्त-
 स्यक्त्वा संसारवार्तां वरमथ नगरादुद्धवो निर्जंगाम ॥ १८३५ ॥

अथ श्रीभागवते ॥ राजोवाच ।

ततो महाभागवते उद्धवे निर्गते वनम् ।
 द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान्भूतभावनः ॥ १८३६ ॥
 ब्राह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः ।
 प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् ॥ १८३७ ॥
 प्रत्याकण्ठं नयनमबला यत्र मग्नं न शेकुः
 कर्णाविष्टं न सरति ततो यत्सत्तामात्मलक्षणम् ।
 यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं कीर्त्यमाना कवीनां
 वृष्टा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ १८३८ ॥

ऋषिरुवाच ।

द्विवि भुव्यन्तरिक्षे च महोत्पातास्समुत्थितान् ।
 दृष्टासीनान्सुधर्मायां कृष्णः प्राह यदूनिदम् ॥ १८३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

पते घोरा महोत्पाता द्वार्यत्यां यमकेतवः ।
 मुहूर्तमपि न स्थेयमत्र नो यद्दुपुंगवाः ॥ १८४० ॥

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च शङ्खोद्धारं प्रजनित्वतः ।
वयं प्रभासं यास्यामो यत्र प्रत्यक्सरस्वती ॥ १८४१ ॥

तत्राभिपिच्य शुचय उपोष्य सुसमाहिताः ।
देवताः पूजयिष्यामः स्नपनालेपनार्हणैः ॥ १८४२ ॥

ब्राह्मणांस्तु महाभागान्गृन्तस्वस्त्ययना वयम् ।
गोशुदिरण्यवामोभिर्गजाश्चरथनेष्मभिः ॥ १८४३ ॥

विधिरेप ह्यरिष्टघ्नो मङ्गलायनमुत्तमम् ।
देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः ॥ १८४४ ॥

इति सर्वं समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुष्ठिपः ।
तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रयथू रथैः ॥ १८४५ ॥

तस्मिन्भगवतादिष्टं यदुदेवेन यादवाः ।
चक्रुः परमया भक्त्या सर्वथेयोपबृंहिताः ॥ १८४६ ॥

ततस्तस्मिन्महापानं पपुर्मैरेयकं मधु ।
दिष्टविभ्रंशितधियो यादवा नष्टमङ्गलाः ॥ १८४७ ॥

महापानाभिमत्तानां वीराणां दत्तचेतसाम् ।
कृष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत् ॥ १८४८ ॥

युयुधुः क्रोधसंरञ्चा वेलायामाततायिनः ।
धनुर्भिः परिवैर्भैल्लैर्गदाभिस्तोमराष्ट्रिभिः ॥ १८४९ ॥

पतत्पताकै रथकुञ्जरादिभिः
खरोष्ट्रगोभिर्मैहिर्नैरैरपि ।
मिथः समेत्याश्वतरैश्च दुर्मदा
न्यहन्शरैर्दद्भिरिव द्विपा वने ॥ १८५० ॥

प्रद्युम्नसाम्बौ युधि रूढमत्सरा-
चक्रूरभोजावनिरुद्धसात्यकी ।
सुभद्रसंप्रामजितौ सुदारुणौ
गदौ सुमित्रासुरथौ समीयतुः ॥ १८५१ ॥

अन्ये च ये वै निशदोन्मुकादयः
सहस्राजिच्छतजिज्ञानुमुस्याः ।
अन्योन्यमासज्य मदान्धकारिता
जघ्नुर्मुकुन्देन विमोहिता भृशम् ॥ १८५२ ॥

दशार्हवृष्यन्धकभोजसात्वता
मध्ययुंदा मायुरशूरसेनाः ।
विसर्जनाः कुकुराः कुन्तयश्च
मिथस्ततस्तेऽथ विख्यस्य सौहृदम् ॥ १८५३ ॥

पुत्रास्त्वयुध्यन्पितृभिर्घातृभिश्च
स्वर्षीयदौहित्रपितृव्यमातुलैः ।
मित्राणि मित्रैः सुहृदः सुहृद्भि-
र्भार्तास्त्वह्वशातय पव मूढाः ॥ १८५४ ॥

शरेषु हीयमानेषु भज्यमानेषु धम्वसु ।
शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिमिर्जन्तुरेककाः ॥ १८५५ ॥
ता वज्रकल्पास्त्वभवम्परिघा मुष्टिना भृताः ।
जघ्नुर्विपस्तैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते ॥ १८५६ ॥

प्रत्यनीकं मन्यमाना बलभद्रं च मोहिताः ।
हस्तुं कृतधियो राजद्रापश्चा आततायिनः ॥ १८५७ ॥

ततस्तावपि संक्रुद्धाबुधस्य कुरुनन्दन ।
परकामुष्टिपरिघौ चरन्तौ जघ्नतुर्युधि ॥ १८५८ ॥

ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ।
स्पर्धां क्रोधः क्षयं निग्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम् ॥ १८५९ ॥

एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः ।
अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशोपितः ॥ १८६० ॥

रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् ॥
तत्याज लोकं मातृप्यं संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ १८६१ ॥

रामनिर्वाणमालोक्य भगवान्देवकीपुत्रतः ।
नियसाद् धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्लवम् ॥ १८६२ ॥

1852c T आसाद्य for आसज्य.

1854a T पुत्रा अयुष्यन् for पुत्रास्त्वयुष्यन्.

1855a T क्षीयमाणेषु for हीयमानेषु

1856a T इभवन् for त्वभवन्.

विभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रमया स्यया ।
 दिशो वितिमिराः कुर्वन्विधूम इव पावकः ॥ १८६३ ॥
 श्रीवत्साङ्कं घनदयामं तप्तहाटकवर्चसम् ।
 काशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमद्गलम् ॥ १८६४ ॥
 सुन्दरस्मितवक्त्राञ्जं नीलकुन्तलमण्डितम् ।
 पुण्डरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १८६५ ॥
 कटिसूत्रप्रह्लासूत्रकिरीटकटकान्नादैः ।
 हारनूपुरमुद्रामिः कौस्तुभेन विराजितम् ॥ १८६६ ॥
 वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्भिर्निजायुधैः ।
 कृत्वोरौ दक्षिणे पादमासीनं पङ्कजाटणम् ॥ १८६७ ॥
 मुसलावशेषाय स्रण्डकृतेपुलुङ्घको जरा ।
 मृगस्याकारचरणं विव्याध मृगशङ्कया ॥ १८६८ ॥
 चतुर्भुजं तं पुरुषं दृष्ट्वास्मिन्कृतकिल्बिषः ।
 भीतः पपात शिरसा पादयोरसुरद्विषः ॥ १८६९ ॥
 अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन ।
 क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक भेऽनघ ॥ १८७० ॥
 यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् ।
 वदन्ति तस्य ते विष्णो मयासाधुकृतं विभो ॥ १८७१ ॥
 तन्माशु जहि वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुङ्घकम् ।
 यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्या सदतिक्रमम् ॥ १८७२ ॥
 यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरञ्चयो
 रद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये ।
 त्वन्मायया विहतदृष्टय एतदञ्जः
 किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥ १८७३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ काम एष कृतो मया ।
 याहि त्वं मदनुशातः स्वर्गं सुकृतिनां पदम् ॥ १८७४ ॥

[श्रीशुक उवाच ।]

इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा ।

त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥ १८७१ ॥

दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नाधिगम्य ताम् ।

यायुं तुलसिकामोदमाघ्रायामिमुखं ययौ ॥ १८७६ ॥

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं

ह्यश्वरथमूले कृतकेतनं पतिम् ।

स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो

रथादवप्लुत्य स बाष्पलोचनः ॥ १८७७ ॥

अपश्यतस्ते चरणाभ्युजं प्रभो

रष्टिः प्रनष्टा तमासि प्रविष्टा ।

दिशो न जाने न लभे च शर्म

यथा निशायामुडुपे प्रनष्टे ॥ १८७८ ॥

इति ब्रुवति वै सूते रथो गरुडलाञ्छनः ।

खमुत्पपात राजेन्द्र साश्वध्वज उदीक्षतः ॥ १८७९ ॥

तमन्वगच्छन्दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ।

तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ॥ १८८० ॥

[श्रीभगवानुवाच ।]

गच्छ द्वारवर्ती सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः ।

संकर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि महेशाम् ॥ १८८१ ॥

द्वारकायां च न स्थेयं भवद्भिश्च स्वबन्धुभिः ।

मया त्यक्तां पुरीमेतां समुद्रः ग्रावयिष्यति ॥ १८८२ ॥

स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदाय पितरौ च नः ।

अर्जुनेनाम्विताः सर्वे इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ॥ १८८३ ॥

त्वं तु मद्वर्भमात्पाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः ।

मग्मायारचनामेतां विहायोपशमं ब्रज ॥ १८८४ ॥

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृत्य पुनः पुनः ।

तत्पादौ शीष्णयुंषाघाय दुर्मताः प्रययौ पुरम् ॥ १८८५ ॥

[भाग० ११३०१-५०]

भीशुक उवाच ।

अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भगवान्पद्मसंभयः ।
 महेन्द्रप्रमुखा वेद्या मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ १८८६ ॥

पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
 चारणा यक्षरक्षांसि किंनराप्सरसो द्विजाः ॥ १८८७ ॥

द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः ।
 गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ॥ १८८८ ॥

चवर्षु. पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः ।
 कुर्वन्तः संकुलं राजन्भक्त्या परमया युताः ॥ १८८९ ॥

भगवानपि ता वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः ।
 संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥ १८९० ॥

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलाम् ।
 योगधारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत्स्रक्तम् ॥ १८९१ ॥

दिवि दुन्दुभयो नेहुः पेतुः सुमनसश्च खात् ।
 सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ॥ १८९२ ॥

देवादयो ब्रह्ममुखानविशन्तं (?) स्वधामनि ।
 अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ॥ १८९३ ॥

सौदामिन्या यथाकाशे यान्त्या हित्वाभ्रमण्डलम् ।
 गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ॥ १८९४ ॥

ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः ।
 विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा ॥ १८९५ ॥

राजम्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा-
 मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य ।
 स्रष्टात्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते
 संहृत्य चात्ममहिमोपरतः स आस्ते ॥ १८९६ ॥

मर्त्येन यो गुरुमुतं यमलोकनीतं
 त्वां घानयच्छरणदः परमास्त्रदग्धम् ।
 जिग्येऽस्तकान्तकमपीरामसावनीशः
 किं स्याद्यने स्वरनयन्मृगयुं सदेहम् ॥ १८९७ ॥

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्यये-
 प्यनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिभृक् ।
 नैच्छत्प्रणेतुं वपुस्त्र शोपितं
 मर्त्येषु वा स्वस्थगतिं प्रदर्शयन् ॥ १८९८ ॥

य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् ।
 प्रयतः कीर्तयेद्भक्तस्तामेवामोत्यनुत्तमाम् ॥ १८९९ ॥
 दारुको द्वारकामेत्य वसुदेवोऽग्रेसेनयोः ।
 पतित्वा चरणावसैन्यापिञ्चत्कृष्णाविच्युतः ॥ १९०० ॥
 कथयामास निधनं वृष्णीनां कृत्स्नशो नृप ।
 तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदया जनाः शोकविमूर्च्छिताः १९०१ ॥
 तत्र स्म त्वरिता जग्मुः कृष्णविश्लेषविह्वलाः ।
 व्यसवः शेरते यत्र ज्ञातयो घ्नन्त आननम् ॥ १९०२ ॥
 देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्तथा सुतौ ।
 कृष्णरामावपश्यन्तः शोकार्ता विजहुः स्मृतिम् ॥ १९०३ ॥
 प्राणांश्च विजहुस्तत्रः भगवद्विरहातुराः ।
 उपगुह्य पतींस्तांस्तांश्चितामारुरुहः स्त्रियः ॥ १९०४ ॥
 रामपत्न्यश्च तं देहमुपगुह्याग्निमाविशन् ।
 वसुदेवपत्न्यस्तद्रात्रं प्रद्युम्नादीन्हरेः स्नुषाः ।
 कृष्णपत्न्योऽविशन्नग्निं रुक्मिण्याद्यास्तद्रालिकाः ॥ १९०५ ॥
 अर्जुनः प्रेयसः सख्युः कृष्णस्य विरहातुरः ।
 आत्मानं सान्त्वयामास कृष्णगीतैः सदुक्तिभिः ॥ १९०६ ॥
 बन्धूनां नष्टगोत्राणामर्जुनः सांपरायिकम् ।
 हतानां कारयामास यथावदनुपूर्वशः ॥ १९०७ ॥
 द्वारकां हरिणा त्यक्त्वा समुद्रोऽप्लावयत्क्षणात् ।
 वर्जयित्वा महाराज भीमद्भगवदालयम् ॥ १९०८ ॥

२०१०

अथ कल्कावतारः ॥

तत्र श्रीभागवते ॥

ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दमः ।
 कालेन बलिना राजभ्रंश्यत्यायुर्वलं स्मृतिः ॥ १ ॥
 वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।
 धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥
 दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
 स्त्रीत्वे पुंस्वेव हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥
 लिङ्गमेवाश्रमख्यातावन्योन्यापत्तिकारणम् ।
 अवृत्त्यां न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥
 अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु ।
 स्वीकार एव चोद्वाहः स्नानमेव प्रसाधनम् ॥ ५ ॥
 दूरे वार्ययनं तीर्थे लावण्ये केशधारणम् ।
 उदरं भरिता स्वार्थः सत्यत्वे घाष्टर्षमेव हि ।
 दास्यं कुटुम्बभरणं यशोर्थं धर्मसेवनम् ॥ ६ ॥
 एवं प्रजामिदृशामिराकीर्णं क्षितिमण्डले ।
 ब्रह्मविदक्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ॥ ७ ॥
 प्रजा हि लुब्धै राजन्यैर्निघृणैर्दस्युधर्मभिः ।
 आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यन्ति गिरिकाननम् ॥ ८ ॥
 शाकमूलामिषक्षौद्रफलपुष्पास्थिमोजनाः ।
 अनावृष्ट्या विनश्यन्ति दुर्भिक्षकरपीडिताः ॥ ९ ॥
 शीतवातात्तपप्राचृद्भिर्मैरन्योन्यतः प्रजाः ।
 क्षुत्तृद्भ्यां व्याधिभिश्चैव संतापेन च चिन्तया ॥ १० ॥
 त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ।
 क्षीयमाणेषु देहेषु देहिनां कालदोषतः ॥ ११ ॥
 वर्णाश्रमवतां धर्मं नष्टे वेदपथे नृणाम् ।
 पापण्डप्रचुरे धर्मं दस्युतुल्येषु राजसु ॥ १२ ॥

चांयानृतवृथाहिंसानानावृत्तिषु धै नृषु ।
 शत्रुप्रायेषु वर्णेषु छागप्रायासु धेनुषु ॥ १३ ॥
 गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ।
 अणुप्रायास्वापधीषु शमीप्रायेषु स्थाणुषु ॥ १४ ॥
 त्रिद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सन्नसु ।
 इत्थ कलौ गतप्राये जनेषु परधामिषु ।
 धर्मश्राणाय सत्त्वेन भगवानवतरिष्यति ॥ १५ ॥
 चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मन ।
 धर्मश्राणाय साधूना जन्मकर्मानुपत्तये ॥ १६ ॥
 शम्भलप्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मन ।
 भवने विष्णुयशस कल्किं प्रादुर्भविष्यति ॥ १७ ॥
 अश्वमाशुगमारह्य देवदत्त जगत्पति ।
 आसिना साधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वित ॥ १८ ॥
 निचरन्नाशुना क्षोण्या ह्येनाप्रतिमद्युति ।
 नृपलिङ्गच्छदो दस्युन्कोटिशो निहनिष्यति ॥ १९ ॥
 अथ तेषा भविष्यन्ति मनासि विशदानि वै ।
 वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धानिलस्पृशाम् ॥ २० ॥
 पौरजानपदाना वै हतेष्वखिलदस्युषु ।
 तेषा प्रजा विसर्गश्च स्थविष्ठ सभविष्यति ।
 वासुदेवे भगवति सत्यमूर्तो हृदि स्थिते ॥ २१ ॥
 यदावतीर्णो भगवान्कल्किर्धर्मपतिर्हृदि ।
 कृत भविष्यति तदा प्रजासृतिश्च सात्त्विकी ॥ २२ ॥

[भाग० १२ २ १-२३]

म्लेच्छम्लानपुराणधर्मधवलप्राकारभूयोनवी-
 कारे कारकलासु कोऽपि निपुणो देवखिलोकीदम ।
 पापण्डोक्तिनिदाघदग्धानिगमारामस्य धाराधरो
 धन्य पुण्यवता करोति करुणामहाय फल्की हरि ॥ २३ ॥

* * * *

मत्स्यः कूर्मः कोलरूपी नृसिंहः
 गव्यं रामो रामचन्द्रोऽथ रामः ।
 युद्धः कल्की टोडरेन्द्रस्य नव्यं
 भूयो भव्यं देवदेवो विदध्यात् ॥ २४ ॥

गूढार्थाः श्रुतयो मुनेर्भणितयोऽनन्ताः पुराणादयो
 विस्तीर्णास्तदद्रोपर्वण्यपदप्राप्तौ जनानाकुलान् ।
 दृष्ट्वा द्रागुपकारकातरमना निर्णाय तेषामसां
 साराकर्षणसंग्रहं समकरोच्छ्रीटोडररमापतिः ॥ २५ ॥

॥ शुभम् ॥

इति श्रीमत्समस्तप्रशस्तविख्यावलीविराजमान-दयादाक्षिण्यादिगुणग्राम
 निधान श्रीमद्रोचिन्दपदारविन्दनिस्यन्दमानामन्दमकरन्दास्वादलुन्ध-
 मधुपायमानमानस-निरपगसमरस्वीकारसाहस-निरन्तरानन्त-
 हयहस्तिहेमहीरादिदानकृतार्थीकृतार्थिसार्थवचोनिष्ठा-
 कनिष्ठीकृतप्रथमपार्थ-पारसीकाधिनाथश्रीमज्जलाल-
 दीनामाकबरसाहप्रथमामात्य-महाराजाधिराज-
 श्रीमट्टोडरमल्लविरचिते टोडरानन्दे
 अवतारसौख्ये दशमो हर्षः ॥ २० ॥

संवत् १६३० वर्षे फाल्गुनवादि ७ शनिवासरे ॥ श्रीरस्तु ॥ कल्याणम् ॥

Appendix A

[*Life of Rājā Todarmal. Extracts from AIN-I-AKBARĪ of Abul Fazl, translated by Blochmann. One volume edition issued by the Royal Asiatic Society of Bengal, Bibliotheca Indica, Calcutta, 1939.*]

Note on page 33.

Rājā Todarmal, a Khatri by caste, was born at Lahore. He appears to have entered Akbar's service during the 18th year (12-3-1573) of the emperor's reign, when he was employed to settle the affairs of Gujarāt. In the 19th year (11-3-74) we find him in Bengal in company with *Mungim Khān*, and three years later (1577) again at Gujarāt. In the 27th year (1582) he was appointed *Diwān* of the empire, when he remodelled the revenue system. After an unsuccessful attempt on his life made by a *khatri* in the 32nd year (1587), he was sent against the *Yūsufzāis*, to avenge the death of *Bir Bar*. In the 34th year (1589) old age and sickness obliged him to send in his resignation, which Akbar unwillingly accepted. Retiring to the banks of the Ganges, he died—or *went to hell*, as *Bādaoni* expresses himself in the case of *Hindus*—on the 11th day A. H. 998—or 10th Nov. 1589, the same year in which *Rāja Bhagwān Das* died. Todarmal had reached the rank of a *ch. khār hazārī* or Commander of Four Thousand, and was no less distinguished for his personal courage, than his financial abilities. His eldest son *Dhārū*, a commander of seven hundred, was killed in the war with *T'hatha*.

Abū l-Fazl did not like Todarmal personally, but praises him for his strict integrity and abilities, he charges him with vindictiveness of temper and bigotry. *Awrangzeb* said he had heard from his father that Akbar complained of the *rājā's* independence, vanity, and bigoted adherence to *Hinduism*. *Abū l-Fazl* openly complained of him to Akbar, but the emperor, with his usual regard for faithful services, said that he could not drive away an old servant. In his adherence to *Hinduism*, Todarmal may be contrasted with *Bir Bar*, who a short time before his death had become a member of the

Divine Faith Once when accompanying Akbar to the Punjāb, in the hurry of the departure, Todarmal's idols were lost; and as he transacted no business before his daily worship, he remained for several days without food and drink, and was at last with great difficulty cheered up by the emperor.

Pages 376-379.

39. Raja Toḍar Mal, a Khatri.

He was born at Lāhore. The *Ma'āsir-i-Umarā* does not record his services before the 18th year of Akbar's reign; but T. M. appears to have entered Akbar's service at a very early period. In 971, he was employed under Muzaffar, and in 972, he served under Akbar against Khān Zamān. He held the first important post in the 18th year, when after the conquest of Gujarat, he was left there to assess that province. In the 19th year, after the conquest of Patna, he got an *alam* and a *naqqāra*, and was ordered to accompany Mun'im Khān to Bengal. He was the soul of the expedition. In the battle with Dā'ūd Khān-i-katarānī, when Khān Ālam had been killed, and Mun'im Khān's horse had run away, the Rājā held his ground bravely, and "not only was there no defeat, but an actual victory". "What harm," said T. M. "if Khān Ālam is dead, what fear if the Khān Khānān has run away, the empire is ours!" After settling several financial matters in Bengal and Orissa, T. M. went to court, and was employed in revenue matters. When Khān Jahān went to Bengal, T. M. was ordered to accompany him. He distinguished himself, as before, in the defeat and capture of Dā'ūd. In the 21st year, he took the spoils of Bengal to the Court, among them 300 to 400 elephants. In the following year, he was again sent to Gujrat, *vice* Vazīr Khān, who had given no satisfaction. Whilst arranging at Ahmedabad matters with Vazīr Khān, Muzaffar Husayn, at the instigation of Mihr Alī Kolabī, rebelled. Vazīr Khān proposed to retreat to the Fort, but T. M. was ready to fight, and defeated Muzaffar in the 22nd year, near Dholquah, which lies 12kos from Ahmedabad. Vazīr Khān would have been lost in this battle, if T. M. had not come to his assistance. Muzaffar, after his defeat, fled to Junagadh.

In the same year Todar Mal was appointed *Vazir*. When Akbar left Ajmīr for the Punjab, the house idols of the Raja were lost, as mentioned on page 33, Note.

When the news of Muzaffar's death and the occupation of the whole of Bengal and Bihār by the rebels reached Akbar, he sent T M, Sādiq Khān, Tarson Khān etc, from Fathpūr Sikri to Bihār. Muhibb Alī, Governor of Rahtās and Muhammad Masūm Khān-ī Farankhūdi were appointed *Kumakīs*, or auxiliaries. The latter joined the Rājā with 3000 well-equipped horse, evidently bent on rebellion. T. M. managed to keep him quiet, but he reported the matter to the court. The Bengal rebels, under Masūm-ī Kābuli, the Qāqshāls, and Mirzā Sharafv'-Dīn Husayn, with 30000 horse, 500 elephants and many ships and artillery, had collected near Mungir, and T M from fear of treachery among his auxiliaries, shut himself up in the Fort of Mungir, instead of risking general engagement. During the seige, two of his officers, Humāyūn Farmilī and Tarkhān Dīwāna, joined the rebels. Though suffering from want of provisions, T. M held himself bravely, especially as he received timely remittances from court. After the seige had lasted for some time, Bābā Khān Qāqshāl died, and Jabārī, son of Majnūn Khān Qāqshāl desired to leave. The rebel army dispersed, Mac sūm-ī Kābuli went to South Bihār, and 'Arab Bahādur wished to surprise Patna, and take possession of the Imperial treasury, which Pahār Khān had safely lodged in the Fort of that town. After sending Mac'sūm-ī Farankhūdi to Patna, to assist Pahār Khān, T M, and Sādiq Khān followed Mac'sūm-ī Kābuli to Bihār. Mac'sūm made a fruitless attempt to defeat Sādiq Khān in a sudden night attack, but was obliged to retreat, finding a ready asylum with 'Isā Khān, Zamīndār of Orīsā. T M was thus enabled to report to Akbar that South Bihār, as far as Garhī, was re-annexed to the Delhi empire.

In the 27th year (990) T. M. was made *Divān*, or *Vakil*. During this year he introduced his financial reforms which have made him so famous. The third book of *Āin* contains his new rent-roll, or *Asl-ī Jam'ī Tūmār*, which superseded Muzaffar's assessment. His regulations regarding the coinage have been alluded to above, and others may be found in the *Akbarnāmā*.

The most important reform introduced by T. M. is the change in the language and the character used for the revenue accounts. Formerly they had been kept in Hindī by Hindū *Muharrirs*. T. M. ordered that all Government documents should henceforth be written in Persian. He thus forced his co-religionists to learn the court language of their rulers—a circumstance which may well compare to the introduction of the English language in the courts of India. The study of Persian therefore became necessary for its pecuniary advantages.

T. M.'s order, and Akbar's generous policy of allowing Hindūs to compete for the highest honours—we saw on p 363 that Mān Singh was the first commander of Seven Thousand,—explain two facts, *first*, that before the end of the 18th century, the Hindūs had almost become the Persian teachers of the Muhammadans; *secondly*, that a new dialect could arise in Upper India, the *Urdū*, which without the Hindūs as receiving medium, never could have been called into existence. Whether we attach more influence to T. M.'s order or to Akbar's policy, which once initiated, his successors, willing or not, had to follow, one fact could be borne in mind that before the times of Akbar, the Hindūs, as a rule, did not study Persian, and stood therefore politically below their Muhammadan rulers

In the 29th year, Akbar honoured him by paying him a visit. In the 32nd year, a khatri, from private hatred, wounded T. M. on a march at night time. The man was at once cut down.

When Bir Bar had been killed in the war with the Yūsufzā'īs, T. M. was ordered to accompany Mān Singh, who had been appointed commander-in-chief. In the 34th year, when Akbar went to Kashmīr, T. M. was left in charge of Lāhore. Soon after, he applied for leave to go to the banks of the Ganges, as he was old and wished to die. Akbar let him go; but he recalled him from Hardwār, and told him that looking after his duties was more virtuous than sitting on the banks of the Ganges. T. M. unwillingly returned, but died soon after, on the 11th day of the year 998.

Though often accused of headstrongness and bigotry by contemporaneous historians, T. M.'s fame, as general and finan-

cier, had outlived the deeds of most of Akbar's grandees, together with Abū'l-Fazl and Mān Singh, he is best known to the people of India at the present day.

His son Dhārū was a Commander of Seven Hundred, and was killed during the Sindh expedition, while serving under Khān Khānān. People say that he used to shoe his horses with golden shoes.

The name *Todar Mal* is often spelt in MSS with the Hindi *T, d* and *r*, which explains the spelling *Torel Mall*, which we find in old histories. Under Shāhjahān also there lived a distinguished courtier of the name *T. M.*

The *Tafriḥ l-Īsmārat* says *T. M.*'s father died when *T. M.* was quite young, and the widow was in great distress. *T. M.* at an early age showed much clearness and common sense, and received an appointment as writer from which humble position he rose to the greatest honours.

[Akbar-born 949, died 1014 came to the throne 963 A H]

Appendix B

[This appendix contains a few stanzas glorifying Todarmal. They are found in Manvāma's PADYASAMGRAHA (MS No 361 of 1884-86 of the Deccan College Library now deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. It appears that Manvāma may either himself be a protege of Todarmal, or was very closely connected with Pandits patronised by him. Manvāma's age therefore will be between 1589 and 1650 A D approximately. I am thankful to my friend Mr. P. K. Gode, the Curator of the Bhandarkar Oriental Research Institute, for having drawn my attention to the above MS. This appendix also contains the three stanzas found inscribed on the walls of Pāndavamandapa or Draupadikunda at Benares]

१

टोडरेशयशोनद्यां बुद्धुवास्तारकवजाः ।
व्योमगद्गा मृणालीव फेनबन्डोपमो विधुः ॥ ६८ ॥

२

देवभीटोडरेशक्षितिपतितिलकध्वेतमानैर्यशोभि-
जांते गीर्वाणवृन्दे तव शिवसदृशो कौतुकं तत्र जातम् ।
अभ्योम्यं सर्वदेवा नतिततिविनताः धीमहादेवयुद्धया
जाता लक्ष्म्या च कृष्णे पुनरपि च शिवे योजिता दृष्टिपाता ॥ ६९ ॥
ममेवैतौ ।

Both found on fol 6

३

कीप सत्रपमन्दिरे परचमूराशौ च खण्डघृतिः
शशो संगरसागरेषु भगवाम्साक्षात्सुनरीडय ।
विपुत्रैरिकुलाचले सुमनसां वृन्दे सुधर्णाचलो
राजदोडरमल्लनामनूपतेर्मांति प्रतापानल ॥ ८० ॥

मम ।

Found on fol. 7.

४

कालिन्दी कामकेलौ कलयति न कलां केरली केलितल्पं
कर्णाटी कर्णाकूपे कमलकलिकया नापि कान्तिं करोति ।
गौडी गत्वा गुहायां ग[म]यति गुह्यतां गुर्जभूर्जे [प्र] देशे (?)
तैलङ्गी तैलवार्ता त्यजति न नितरां टोडरेशप्रयाणे ॥

ममेवेदम् ।

Found on fol. 9.

५

याने श्रीनृपटोडरस्य सकलं केतुं निरीक्ष्यारुणं
यात्रादुम्बुभिर्दीर्घनिस्वनदलद्ब्रह्माणुरक्तभ्रमात् ।
धाता व्यप्रमतिः प्रपश्यति पुनः संधाय हेतुं भयात्
सूर्या भूश्च चकम्पति मुहुर्लौक्यमावर्तते ॥ १२ ॥

ममेव ।

Found on fol. 10

६

Benares Draupadi Kunda Inscription dated Samvat 1616
i. e. 1589 A. D.

प्रत्यर्थिक्षितिपालकालन ×××× ने कृतिका-
मुद्राद्गुप्रकटप्रतापनपनप्रोद्भासिताशामुखे ।
क्षोणीशकवरे प्रशासति महौ तस्मिन्मृपालावली-
स्फूर्जम्भौलिमरीचिवीचिरविरोदन्नल्पदाम्भोक्ते ॥ १ ॥
तद्रान्यैकधुरंपरस्य वसुधासाम्राज्यदीक्षागुरोः
धौमट्टण्डनवंशमण्डनमणेः श्रीटोडरक्षमापतेः ।
धर्मोर्वैश्विधौ समाहितमतेरादेशतोऽर्चीकर-
द्वार्यो पाण्डयमण्डपे - धनो(?)गोविन्दवासः सुधीः ॥ २ ॥

प्रतुनिगमरत्नान्मासंमिने(१६१६) यत्नरेदो

सुवृत्तिकृतिर्हितंथी टोडरक्षोणिपालः ।

विहितयिविधपूर्तोऽर्चीकरश्चाद्यर्चा

यिमलमलिङ्गमारां यदमोपानपनिम् ॥ ३ ॥

APPENDIX C

[This Appendix supplies information on Sections of the *Toḍarānanda* and their *Mss* so far traced in different libraries]

Sections of the *Toḍarānanda*

In the introductory portion of the *Toḍarānanda*, it is stated that the work is divided into the following 22 sections (1) *Sarga*, Creation (primary and secondary), (2) *Avatāra*, incarnations (ten incarnations of *Viṣṇu*), (3) *Kālagananā*, calculation of time, (4) *Kālanirnaya*, fixing up of (suitable) time and date for the performance of various religious rites, (5) *Desa*, suitable places of residence houses etc, (6) The *Sanskāras* of a twice-born, (7) *Ācāra*, daily conduct, (8) *Suddhi*, the question of purity and impurity as a result of the birth or death of person in the family, (9) *Srāddha*, annual or periodical offerings to the Dead, (10) *Varsakṛtya*, observances during the year (11) *Vratas* or vows, (12) *Pratisthā* installation of images (13) *Devapūjā*, daily worship of deities, (14) *Dāna*, gifts, (15) *Sāntika* (*Paustika*), pacification of deities and performances to bring about prosperity, (16) (*Tirtha*) *Yatrā* pilgrimage to holy places, and also warfare, (17) *Vivāha*, marriage (18) *Vyavahāra*, legal procedure, (19) *Rājanīti* Politics or State-craft (20) *Prāyascitta*, expiation for sinful deeds, (21) *Karmavipāka*, fruits of good and bad acts to be experienced in the next life and (22) *Āyurveda*, science of medicine There is in the *Anup Sanskrit Library*, *Ms* No 2376 of the *अगमसौख्य* dealing with the topic of *मन्त्रशास्त्र* This is not mentioned in the list of sections. Of these 23 sections, *Mss* of *Rājanīti* and *Karmavipāka* have not been traced so far, but *Mss* of the remaining 21 sections are traced and available some in fragmentary conditions and others complete We have no reason to doubt that the sections on *Rājanīti* and *Karmavipāka* were not prepared, but were in the plan of the work, and may have been lost Unfortunately no *Ms*, even in fragments, is so far traced Chance alone will decide whether these sections are still extant To enable the investigators to fill up the lacuna in our material, I give below the list of *Mss* of different sections

which are available today either in the Anup Sanskrit Library (ASL) at Bikaner or elsewhere, together with full descriptions of Mss, in ASL examined by me It should be noted that each section is called Saukhya and sub-section of each Saukhya is called a Harsa

1 *Sargasaukhya* There are so far only two Mss. of this section known and both of them belong to ASL. Both these Mss are fully used for fixing up the text as presented in this volume The Mss are fully described in the Introduction

2 *Avatārasaukhya* Only two Mss of this section are traced so far Of these one is complete and the other fragmentary Both the Mss belong to ASL are fully used for the edition in this volume and described in the Introduction

3 *Kālagananā or Jyotisa Saukhya* This section consists of three main subsections, Samhitā, Ganita and Horā or Jātaka In addition, there are a few subsections allied to the topic of Jyotisa and are casually mentioned as such at the end of Grhasaukhya or Desasaukhya Ms No 2381 of ASL (see under Sec 5) as follows —

आदावद्भुतसौख्यानि व्यवहारस्ततः परम् ।

संस्काराः परतश्चापि विवाहादिनिरूपणम् ॥ १ ॥

यात्राप्रकीर्णकं चापि वास्तुसौख्यमिति क्रमात् ।

सप्तप्रकरणी चेति संहितासौख्यमिष्यते ॥ २ ॥

It is clear from the above that the Mss going under the name of the Jyotisa or Samhitā Saukhya may contain any of the above sections One of the sections of this Jyotisa or Samhitā relates to Kālagananā The first (two) parts of Samhitā Saukhya seem to have another name, viz., Adbhuta Saukhyas Ms No 2383 of ASL casually mentions the Jyotisa part of the Samhitā Saukhya as Adbhuta Khandā इति निमित्तपाकाय ॥ इति श्री-मम्महा टोडरानन्दे संहितासौख्ये अद्भुतगड समाप्त ॥ मवत् १७०० चेत् स द्वितीया सोम-वासरे Name of Vyavahāra in the prakarnas of Samhitā Saukhya may look strange here at first sight but there are two sections going under the name of Vyavahāra in the Todarānanda, one dealing with legal procedure (Mss Nos 2371 and 2372 of ASL and No 366 of 1875-76 of BORI Library) and the other dealing with the Jyotisa topics (Ms No. 2373 of ASL) I now give the

description of Mss of the Jyotisa (Samhitā) Saukhya which are available in ASL and B O R I Collections

There are in all five Mss of this Saukhya actually accessible and examined by me three in ASL and two in B O R I Aufrecht mentions one Kātm II, but I am unable to get it All these Mss have more or less the same beginning and end Here it is from one of them

श्रीमन्महागणाधिपतये नम । श्रीवरदमूर्तिर्जयति ॥

कृपापाङ्गवीक्षां समासाद्य यस्य
प्रमाथी प्रमथ्नाति दैत्यान्समस्तान् ।
विधाता जगन्निर्मिमीते मुरारि
प्रजा पालयत्येनमीड गणेशम् ॥ १ ॥
निजभक्तजनाय दातुकाम
कमला य कमलान्तराललीनाम् ।
स्वकरैः प्रविकाशयत्यजस्र
वरिवस्ये सवितारमादिदेवम् ॥ २ ॥

यत्कीर्त्या विजितो भुजगमपति पातालमध्यास्त य-
द्वाणीनैपुणमाधुरीपु विजितो वाचा पति स्वर्गत ।
दग्धारिज (?) यत्प्रतापशिखिना धूमस्य लेखा व्यधा
दिन्दौ लक्ष्म स टोडरक्षितिपतिर्जोयात्समा कोटिश ॥ ३ ॥

तदाज्ञया ज्योतिषसौख्यमेत
दारभ्यते पण्डितसौर्यहेतो ।
त्रिस्कन्धपारगमदैवविद्भि
समूलसिद्धान्तनिबद्धयुक्ति ॥ ४ ॥

घसिष्टादिमुनिप्रोक्त शास्त्रमालोभ्य तत्त्वत ।
साङ्ग स्कन्धत्रयोपेत ज्योति शास्त्रं निरूप्यते ॥ ५ ॥

इह खलु सकलश्रौतस्मार्तकर्मोपाधिकृतया ज्योति शास्त्रमवश्यमध्ये तस्य etc (From Ms No 2383 of ASL)

Ms No 2384 and 2385 of the ASL are identical with the above but No 2385 is incomplete having only 80 folia from the beginning

BORI Library has two Mss, No 317 of 1882-83, which is complete and No 915 of 1886-92 which has several folia missing at the beginning. The first of these ends —

इति निमित्तपाकाध्यायः । शिवार्पणमस्तु । शिवमस्तु । संवत् १६७२
फाल्गुन वदि तृतिया । नृसिंह जोपीमिदं टोडरानंदश्च पुस्तकं । पत्रे १७१
काश्यां विश्वेश्वरसंनिधौ लिखितं जगत्कल्याणहेतवे । ग्रंथसंख्या ३५००.

(In different hand)

स्वस्ति असंवत् १७८८ महाशुदि ५ ग्रंथ सुखसंहिता टोडरानंदकृता ।
पत्र १७१ पंढ्या दिवाकरसुनरत्नेश्वरेणोदं पुस्तकं वेचाण लीघु छे । वीरेश्वर
पठनार्थं ॥

It is clear from the above that the Ms is a contemporary Ms prepared at Benares, and after some 100 years it was sold to Ratnesvara Pandya for the use of his son Viresvara

Ms No 915 of 1886-92 of BORI collection, though lacking in some folia at the beginning, has an interesting ending as follows (folio 124)

इति निमित्तपाकाध्यायः । इति श्रीमन्महाराजाधिराजटोडरमहलकारिते
श्रीमद्वैवक्षानतसुननीलकंठविपश्चिद्विरचिते टोडरानन्दे सहितासौख्यं समाप्त ।

This and several other references (see Kane, History of Dharmasāstra, Vol I, sec 104, pp 421-23 and footnotes thereon, S B Dixit, भारतीय ज्योतिषशास्त्र, pp 274-276) point out clearly that the Jyōtīsasaukhya was written by the famous astronomer-Astrologer Nilakantha at Benares. His son Govinda (on the authority of S B Dixit) says that Nilakantha was a great scholar well-versed in Mimānsā and Sāṅkhya also, and was a pandit patronised by Akbar. There is also a corroborative evidence available from the introductory portion of गृहसौख्य, देशसौख्य or राशुसौख्य where the author, presumably Nilakantha, refers to his father Ananta as follows —

यत्पादाम्बुजमार्घ्यिकं संसेव्यात्तत्सन्मतिः ।

जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥

We thus discover the name of one of the several Pan lits employed by Todarmal in preparing this encyclopaedic work.

The second subsection of the Jyotiṣa Saukhya is Ganita. We have only one Ms. of this section, No. 2379 of ASL. It begins:—

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥

नत्वा ब्रह्मरमेशशंकरशिवालम्बोदरान्भक्तितो
वाग्देवीमपि बुद्धिर्वैभवकर्त्री सूर्यादिपेटांस्तथा ।

द्वैवज्ञानिषिलगमार्थकुशलानाहूय सत्यानसौ
ब्रूते ज्योतिषसौख्यमर्थबहुलं श्रीटोडरक्षमापतिः ॥ १ ॥

विज्ञायते किमिह सायनघं खसंख्यां
चन्द्रादिका च कियती तिथिरत्र केति ।

घारौघकः किमथ भं तनुधर्मकृत्ये

नैतद्दिना प्रथममौ तदतः पठन्ति ॥ २ ॥

शाकोऽब्ध्यङ्गसमुद्रचन्द्रराहितः (१४९४) शाखाद्दपिण्डीभवेद्
रामाद्भ्यङ्गयुगान्वितः (४६७३) स च भवेद्यातोऽब्दसंघः कलेः ।
(१९५५८८००००)

व्योमान्नाभ्रखनागसिन्धुरशरार्थाङ्गेन्दुभिः संयुतः

सत्या (?) सृष्टिसमुद्भवोऽब्दनिचयः श्रीसूर्यसिद्धान्ततः ॥ ३ ॥

It ends —

इति श्रीटोडरानन्दान्तर्गते गणितसौख्ये पर्वसंभवाधिकारः समाप्तः ॥

There is a commentary called उदाहरण on the गणितमौर्य. It is represented by Ms. No. 2380 of ASL. It ends

अत्यद्भुतं नलकयन्त्रमिदं सुबोधं

सद्युक्तियुक्तमुद्धखेचरशोधनं च ।

नानामतैकशरणं सुखदं व्यधत्त

श्रीटोडरेन्द्रनृपतिर्जगतो हिताय ॥

इति नलकयन्त्राध्यायः । इति टोडरानन्दान्तर्गतगणितसौख्यस्य टीका समाप्ता ॥
शुभमस्तु ॥

We get some interesting information from the above: The गणितसौख्य takes the starting year 1494 of the Saka era, which corresponds to गतकाले 4673. This year corresponds to 1629 of the Vikrama era and 1572 A D This helps us to fix the date of the composition of गणितमौर्य or ज्योतिषमौख्य and also of the Toḍarānanda.

The third section of the Jyotisasaukhya is Horāsaukhya or Jātakasaukhya. It is represented by one Ms., No 2382 of ASL. It begins:—

प्रणम्य गणनायकं सकलसंपदां दायकं
विरञ्चिहरशंकरानखिलशंकरान्भक्तितः ।
ग्रहाननघविग्रहान्गिरमथो शुभाशीर्गिरं
करोति नृपटोडरो विविधसौख्यदं जातकम् ॥ १ ॥

श्रीमद्वसिष्ठभृगुगर्गपराशराद्यै-
र्धर्मप्रवर्तनपरैर्यदभाषि पूर्वम् ।
पञ्चाद्वराहमिहिरादिसुरावतारै-
स्तद्धर्मशर्मदमिदं क्रियते सुशास्त्रम् ॥ २ ॥

अहो सुरगणैरिदं विविधयुक्तियुक्तं कृतं
तदुत्तममनेकधा तद्वतारि गोत्रामरैः ।
तदुक्तिरससागरं समवगाह्य सम्यग्बुधे
तदुत्तमपदार्थवल्ललितहौरिक शास्त्रकम् ॥ ३ ॥

भूयो जातकसहिता विरचिता श्रीमद्वराहादिभि-
स्तासां सारमशेषमेकत इह स्यातुं मदीयोद्यम' ।
तद्याचे बहुधा बुधा वरतरं स्याच्चेदिदं तुभ्यतां
नो चेत्तच्छ्रुपया विचिन्त्य सुदृढ संशोध्य खलिष्यताम् ॥ ४ ॥

.It ends —

इति टोडरानन्दे ज्योतिःशास्त्रे होरासौख्ये द्रेष्काणरूपाध्याय. ॥

बालात्रयोधार्थमिदं व्यधत्त
श्रीटोडरेन्द्रो नृपतिर्मनीषी ।
होरासुरं दैवविदस्तदेत-
द्विभित्तरा वीक्ष्य मुदं लभन्ताम् ॥ १ ॥

As mentioned above, there is a Ms., No 2373 of ASL, called Vyavahāra Saukhya or Jyotisavyavahāra Saukhya, and it must be described here. It begins:—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमस्यामो महेशानं याग्वेदीं भारकरादिकान् ।
गदाशस्त्रमणेश्च गर्गसत्यपुर.सरान् ॥ १ ॥

हेरम्वमम्यामपि च प्रणम्य
गोविन्दपादाम्युजानिष्ठचेताः ।
जगद्धिताय व्यवहारसौख्यं
दूते स्फुटं टोंडरमल्लभूपः ॥ २ ॥

ब्रह्मानिनारदवासिष्ठमुखैः प्रणीत-
मालोच्य शास्त्रजलाधिं सुमतिः प्रगल्भः ।
सारं द्रुवे किमपि लल्लवराहसत्य-
श्रीश्रीधराद्युदितशास्त्रमतानुसारि ॥ ३ ॥

तत्रेदमाहुः etc.

It ends

विशेषो ब्रह्मज्ञानं जपहोमादि शान्तिकसौख्ये द्रष्टव्यः ॥ इति
गोचरप्रकरणम् ॥

This Vyavahāra Saukhya is clearly one of the seven Prakaranas of Sambhā-Saukhya. There is an incomplete MS of the Jyotisa Saukhya in the Sarasvati-bhavana Library at Benares.

4 *Kālanirnaya Saukhya* or *Samaya Saukhya*. Of this section there is one Ms, No 2375 in ASL. Aufrecht mentions one more, Rādh 18. I have carefully examined the Bikaner MS which contains full text of this section. It contains 57 folios 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 35 letters to a line. It once belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. It begins

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कौशल्याकणभिक्षुकीनिधिघटो लावण्यलक्ष्मीघटो
रक्षोदुर्वचदग्धकाननमधुः सीताचक्रोरीविधुः ।
पौलस्त्यादिघनान्धकारतरणिः सद्दीरतेजोरणिः
पायादुत्तरकोशलेशकरुलशागस्त्य- पुमानीहितम् ॥ १ ॥

नन्दग्रामललामवामनयना यूयं जगन्मातरः
सेव्या- सर्वजनैरहं तु मुर्ली सेवे मुद्रोहिण ।
यत्पीतो जितमच्युताधरगलप्रादापदेश सुधा
लेशं सामि निपीय नृत्यथ मुदा मत्ता वलात्ताण्डवम् ॥ २ ॥

The third section of the Jyotisasaukhya is Horāsaukhya or Jātakasaukhya. It is represented by one Ms., No 2382 of ASL. It begins:—

प्रणम्य गणनायकं सकलसंपदां दायकं
विरञ्चिहरशंकरानखिलशंकरान्भक्तिः ।
ग्रहाननघविग्रहान्गिरमथो शुभाशीर्गिरं
करोति नृपटोडरो विविधसौख्यदं जातकम् ॥ १ ॥

श्रीमद्वसिष्ठभृगुगर्गपराशराद्यै-
धर्मप्रवर्तनपरैर्यदभापि पूर्वम् ।
पश्चाद्ब्रह्मिहिरादिसुरावतारै-
स्तद्धर्मशर्मदमिदं क्रियते सुशास्त्रम् ॥ २ ॥

अहो सुरगणैरिदं विविधयुक्तियुक्तं कृतं
तदुत्तममनेकधा तदवतारि गोत्रामरैः ।
तदुक्तिरससागरं समवगाह्य सम्यग्भुवे
तदुत्तमपदार्थवल्ललितहौरिकं शास्त्रकम् ॥ ३ ॥

भूयो जातकसहिता विरचिता श्रीमद्ब्रह्मादिभि-
स्तासां सारमशेषमेकत इह स्यातुं मदीयोद्यमः ।
तद्याचे बहुधा बुधा वरतरं स्याच्चेदिदं तुभ्यतां
नो चेत्तत्कृपया विविन्म्य सुदृढं संशोध्य संलिख्यताम् ॥ ४ ॥

•It ends —

इति टोडरानन्दे ज्योतिःशास्त्रे होरासौख्ये द्रेष्काणरूपाध्यायः ॥

वालावबोधार्थमिदं व्यधत्त
श्रीटोडरेन्द्रो नृपतिर्मनीषी ।
होरासुखं देवविदस्तदेत-
द्विमत्सरा वीक्ष्य मुदं लभन्ताम् ॥ १ ॥

As mentioned above, there is a Ms., No 2373 of ASL, called Vyavahāra Saukhya or Jyotisavyavahāra Saukhya, and it must be described here. It begins:—

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

नमस्यामो महेशानं घाग्देर्षो भारकरादिफान् ।
गहाब्दात्मजोर्गुंश्च गर्गसत्यपुर-सरान् ॥ १ ॥

हेरम्बमम्बामपि च प्रणम्य
गोविन्दपादाम्बुजनिष्ठचेताः ।
जगद्धिताय व्यवहारसौख्यं
वृते स्फुटं टोडरमल्लभूषः ॥ २ ॥

प्रह्लाविनारदवसिष्ठमुखैः प्रणीत-
मालोड्य शास्त्रजलाधिं सुमतिः प्रगल्भः ।
सारं द्रुवे किमपि लल्लवराहसत्य-
श्रीश्रीधराद्युदितशास्त्रमतानुसारि ॥ ३ ॥

तत्रेदमाहुः etc.

It ends

विशेषो ग्रहस्तानं जपहोमादि शान्तिकसौख्ये द्रष्टव्यः ॥ इति
गोचरप्रकरणम् ॥

This Vyavahāra Saukhya is clearly one of the seven Prakaranas of Samhitā-Saukhya. There is an incomplete MS of the Jyotisa Saukhya in the Sarasvātibhavana Library at Benares.

4 *Kālanirnaya Saukhya or Samaya Saukhya* Of this section there is one Ms, No 2375 in ASL. Aufrecht mentions one more, Rādh 18. I have carefully examined the Bikaner MS which contains full text of this section. It contains 57 folios, 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 35 letters to a line. It once belonged to the collection of श्रीन्द्राचार्य. It begins -

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

कौशल्याकृणभिश्चुकीनिधिघटो लावण्यलक्ष्मीघटो
रक्षोदुर्वचदग्धफाननमधुः साताचकोरोविधुः ।
पौलस्त्यादिघनान्धकारतरणिः सद्गीरतेजोरणिः
पायादुत्तरकोशलेशकलशागस्त्यः पुमान्नीहितम् ॥ १ ॥

नन्दमामललामयामनयना युयं जगन्मातरः
सेव्याः सर्पजनैरहं तु मुरलीं सेवे मुरद्रोहिण ।
यत्पीतोऽजितमच्युताधरगलभ्रादापदेश सुधा
देश सामि निपीय नृयथ मुदा मत्ता यलास्ताण्डयम् ॥ २ ॥

येनैकेन सुरासुराजिषु पुरा देवा जयं लम्बिता
 रामाद्या वनवासिनोऽपि यदवष्टम्भेन जिग्युः परान् ।
 सोऽयं धर्मभटो मया जित इति भ्रान्तिं कले जह्यसौ
 मूलं द्यूतसुरादि ते हि खनति श्रीटोडरेन्द्रं धितः ॥ ३ ॥

राज्ञा टोडरमह्येन प्रणम्य हरिशंकरौ ।
 ग्रन्थेऽस्मिंस्तन्यते सौख्यं सतां समयनिर्णयात् ॥ ४ ॥

नन्वखण्डदण्डायमानस्य कालस्य निरूपणमप्रयोजकमयत्नसाध्यं वेति
 तदर्थमयमारम्भः etc.

The work deals with the following topics :

वत्सरनिर्णय, अयनविचार, ऋतुविचार, पक्षनिर्णय, मासनिर्णय,
 वसन्तादिपदशक्तिनिर्णय, मुहूर्तनिर्णय, मलमासनिर्णय, संक्रान्तिनिर्णय
 and दिननिर्णय.

5. *Deśasaukhya or Gṛhasaukhya or Vāstusaukhya*. There is one MS, No. 2381 in ASL. Aufrecht mentions two more, NP VIII. 54 and IX. 56, which are no more accessible to us. The Sarasvatibhavana Library of Queen's College at Benares has one MS. I have examined the Bikaner MS. which has 29 folios, 11 inches by 5 inches with 11 lines to a page and about 42 letters to a line. The total volume is 950 ग्रंथ. It begins:

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यशामस्मरणाद्यान्ति विलयं विघ्नसंचयाः ।
 तं नमस्ये गणाधीशं भजद्भ्यो बुद्धिदायकम् ॥ १ ॥

यत्पादाम्बुजमाध्वीकं संसेव्यावाप्तसन्मतिः ।
 जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥ २ ॥

गोविन्दपादकमलद्वययोजितमानसः ।
 गृहसौख्यं तनोत्येष श्रीटोडरमहीपतिः ॥ ३ ॥

घसिष्ठगर्गग्रहोक्तं विश्वकर्मादिनिर्मितम् ।
 वराहलहृद्व्याख्यातं शास्त्रतन्त्रं त्रिमृद्व्य च ॥ ४ ॥

निरूपयामो विदुषां संतुष्टं वास्तुनिर्णयम् ।
 यथामति धनारोपे (ग्य ?) सौख्यकीर्तिविबुद्धये ॥ ५ ॥

अथ त्रिविधप्रदेशनिरूपणायमरेऽपूर्वमंत्रः प्रथमः प्रथेशः etc.

It ends :

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीटोडरमहप्रिचिते टोडरानन्दे वास्तु-
सौख्यं संपूर्णम् ॥

यदक्षरपदभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।
तत्सर्वं क्षमतां देव रामनाम नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥ श्रीगण्ण ॥

आदावद्भुतसौख्यानि व्यवहारस्ततः परम् ।
संस्काराः परतश्चापि विवाहादिनिरूपणम् ॥ २ ॥

यात्राप्रकीर्णकं चापि वास्तुसौख्यमिति क्रमात् ।
सप्तप्रकरणी चेति संहितासौख्यमिष्यते ॥ ३ ॥

यदत्र नोक्तं कुरुतं तु यद्वा
सद्भिस्तु संशोध्यमिदं प्रयत्नात् ।

ईर्ष्यादिना दुष्टमतिः खलस्तु
तुष्टोऽस्तु तात्पर्यविमूढबुद्धिः ॥ ४ ॥

इति संहिताखण्डः संपूर्णः ॥

As indicated above, the Pandit in charge of this section must be the famous astronomer-Astrologer Nilakantha, son of Ananta

6 *Sanskārasaukhya* This is one of the seven prakaranas constituting the *Samhitāsaukhya* as mentioned under sec 5 above. The author must therefore have been Nilakantha. There are two MSS, Nos 2362 and 2363 in ASL, and one more in the Library of Royal Asiatic Society of Bengal, Calcutta, which has first six folios missing. I have carefully examined both the MSS in Bikaner. They are identical in contents. No 2362 is a composite MS, there being change of handwriting, ink and pen from folio 27b. It begins

ओं सिद्धि ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गणेशानं नमस्कृत्य टोडरंन्द्रमहामुजा ।

संस्कारसौख्यं विदुषां तुष्टयैतत्तन्यते स्फुटम् ॥

गृहस्थानां पुत्राभावे etc.

It ends

इति श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीटोडरमहप्रिचिते टोडरानन्दे ज्योतिषे
सौख्ये संस्कारनिरूपणम् ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १७३७ समये माघसुदि
११ रवौ ॥ शुभे ॥ लेखक नरसिंघदाश फायस्योपि ॥

येनैकेन सुरासुराजिषु पुरा देवा जयं लम्बिता
 रामाद्या वनवासिनोऽपि यद्वष्टम्भेन जिग्युः परान् ।
 सोऽयं धर्मभट्टो मया जित इति भ्रान्तिं कले जह्यसौ
 मूलं घृतसुरादि ते हि खनति श्रीटोडरेन्द्रं श्रितः ॥ ३ ॥

राज्ञा टोडरमलेन प्रणम्य हरिशंकरौ ।

ग्रन्थेऽस्मिंस्तम्यते सौख्यं सतां समयनिर्णयात् ॥ ४ ॥

नन्वखण्डदण्डायमानस्य कालस्य निरूपणप्रयोजकमयत्नसाध्यं वेति
 तदर्थमयमारम्भः etc.

The work deals with the following topics :

वत्सरनिर्णय, अयनविचार, ऋतुविचार, पक्षनिर्णय, मासनिर्णय,
 वसन्तादिपदशक्तिनिर्णय, मुहूर्तनिर्णय, मलमासनिर्णय, संक्रान्तिनिर्णय
 and दिननिर्णय.

5. *Deśasaukhya* or *Grhasaukhya* or *Vāstusaukhya*. There is one MS., No. 2381 in ASL. Aufrecht mentions two more, NP VIII, 54 and IX, 56, which are no more accessible to us. The Sarasvatībhavana Library of Queen's College at Benares has one MS. I have examined the Bikaner MS. which has 29 folios, 11 inches by 5 inches with 11 lines to a page and about 42 letters to a line. The total volume is 950 श्लो. It begins :

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यन्नामस्मरणाद्यान्ति विलयं विघ्नसंचयाः ।

तं नमस्ये गणाधीशं भजद्भ्यो बुद्धिदायकम् ॥ १ ॥

यत्पादाम्बुजमाध्वकिं संसेव्यावाससन्मतिः ।

जयत्येष गुरुः साक्षादनन्तो भक्तवत्सलः ॥ २ ॥

गोविन्दपादकमलद्वययोजितमानसः ।

मृदुसौख्यं स्तोत्रेषु श्रीटोडरमहीश्रितः ॥ ३ ॥

यसिष्टगर्गप्रहोक्तं विश्वकर्मादिनिर्मितम् ।

यत्तदहल्लुब्ध्याख्यातं शास्त्रतत्त्वं विमुदय च ॥ ४ ॥

निरूपयामो विदुषां संतुष्टयं वास्तुनिर्णयम् ।

यथामति धनारोपे (ग्य ?) सौख्यकीर्तिविवृद्धये ॥ ५ ॥

अथ त्रिविधप्रवेशनिरूपणावमरेऽपूर्वमंशः प्रथमः प्रवेशः etc.

मनविधि, प्रातःस्नानादि, वेदाध्ययन, मङ्गलाचार, मध्याह्नस्नान, स्नानोत्तर-
कर्म, पुण्ड्रविधि, प्रातःसंख्या, ओंकारमाहात्म्य, संध्यामन्त्रानुक्रमणिका,
प्राणायामविधि, जपविधि, तर्पण, देवपूजा, वैश्वदेव, अतिथिपूजन,
भोजनविधि, ताम्बूलभोजन, भोज्याभोज्यविचार, अभश्य, पशुहिंसाप्रति-
पेध, भोजनोत्तरकर्म, रजस्वलाधर्म, गोशुश्रूषा and पुराणश्रवणविधि.

8 *Suddhisaukhya*. This section deals with the question of purity and impurity. There is only one Ms., No 2366 of ASL, known so far. It has 90 folia, 11½ inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 38 letters to a line. The Ms. once belonged to the कवीन्द्राचार्य collection. The Ms. is dated Samvat 1638 (1582 A D) and is thus a contemporary Ms. It begins:

शुद्धिं यान्ति जगन्ति धूर्जटिजटाजूटाटवीवारिणा
यत्पादाम्बुजनिर्गमातिगुरणा मन्दाकिनीवारिणा ।
यन्नामस्मरणातिमग्नमनसः प्राञ्चः पुमांसो महा-
तीर्थान्यत्र पवित्रयन्ति हरये तस्मै परस्मै नमः ॥ १ ॥

जाते ब्रह्मणि किं भवान्प्रथमतः स्नातः समुद्राम्भसा
पाथोनाथसुते विचारय चिरं जातासि किं पुत्रिणी ।
एवंवादिनि शार्ङ्गिणि स्मितसुधासंदोहसंभाविता
लक्ष्म्या नम्रमुखश्रियो नवनवा दृग्भङ्गयः पान्तु वः ॥ २ ॥

घाचः प्राचां प्रवाचामपि निगमपुराणादिभेदेन भिन्ना
विस्तीर्णास्तासु कुण्डान्कलिलगलितहृदो हन्त लोकाविलोक्य ।
बुद्ध्या निर्णाय सारं विबुधपरिपदा तेषु सौहार्दभाजा
राजा श्रीटोडरेन्द्रो विशदमतितरां शुद्धिसौख्यं तनोति ॥ ३ ॥

आदिष्टे श्रुतिभिश्चिरंतनमुनिस्तोमैर्मुहुः शीलिते
प्राचां पुण्यपथे दुरुक्तिशतकैर्मिलिष्टे जनालस्यतः ।
मालिन्यान्यपनीय संग्रहमिपादेनं परिष्कुर्यतो
भूयादेप परिश्रमोऽपि जगदानन्दाय भूमीपतेः ॥ ४ ॥
अथ शुद्धेः सरुलत्रैदिककर्माङ्गतया शुद्धिर्निरूप्यते etc

This work deals with the following topics

जाताशौच, मृताशौच, नारायणवलि, यतिप्रिया, विष्णुवलि, शोका-
पनेदन, पिण्डदान, पुत्रलक्षण, देहादिशुद्धि, भूमिशुद्धि, उदकशुद्धि,
वस्त्रशुद्धि and पद्मशुद्धि.

As indicated above the Pandit in charge of this section must have been Nilakantha. The word ज्योतिषे सौख्ये seems to have misled some scholars but it is one of the prakaraṇas of Samhitā Saukhya, and the subject-matter is treated from the astronomical point of view.

The work deals with the following topics

प्रथमार्तवनिरूपण, गर्भाधान, पुंसवन, अनवलोभन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, षष्ठीजागर, नामकरण, तृतीये मासि शिशुनिष्क्रमण, कर्णवेध, अन्नप्राशन, चूडाकरण, विद्यारम्भ, उपनयन, अनध्यायविधान, मौञ्जीवन्धन, समावर्तन.

It does not deal with विवाह as there is a separate work treating that topic. It mentions कच्छग्रन्थ and छुरिकावन्धन as सस्कार for the क्षत्रिय caste.

7 *Ācāra Saukhya*. This section deals with the daily conduct of the four castes. There are two MSS of the work available, both in ASL, Nos 2364 and 2365. Of these No 2365 is written in Samvat 1631 (1574 A D) and is thus a contemporary MS. It once belonged to कवीन्द्राचार्य collection.

The work begins :

गङ्गापादजलं जले क नु भवेत्स्नानं न निर्णीयते
संध्या लोचनयोः समं मुकुलनात्पूर्वाथवा पश्चिमा ।
तर्प्यां के स्वत एव जन्म सकल पूर्णं स्वनामस्मृते
रित्याचारविधौ श्रियोपहसितो विष्णुः शिवायास्तु न ॥ १ ॥
यस्याचारविधिर्निधेरपि चमत्कारं मनस्यावह-
ल्लक्ष्मीनायकपादपद्मभजने सर्वोत्मना निष्ठितः ।
आचारं सविशेषमेव नियतं दैनंदिनं दर्शयन्
ग्रन्थं सज्जनसंमदाय तनुते श्रीटोडरश्मापतिः ॥ २ ॥

From the style and method, I feel that this section must have been prepared by Pandits who prepared सर्गसौख्य and अवतारगौख्य.

The *Acāra Saukya* deals with the following topics

आचारादेश-आचारमूलपरिभाषा, स्नातक, दर्भ, समिध, होमीय-द्रव्य, प्रणव, धाम्य; आचारानुक्रम-भाषाशुद्धि, शौच, दन्तधावन, आच-

मनविधि, प्रातःस्नानादि, वेदाध्ययन, मङ्गलाचार, मध्याह्नस्नान, स्नानोत्तर-
कर्म, पुण्ड्रविधि, प्रातःसंध्या, ओंकारमाहात्म्य, संध्यामंत्रानुक्रमणिका,
प्राणायामविधि, जपविधि, तर्पण, देवपूजा, वैश्वदेव, अतिथिपूजन,
भोजनविधि, ताम्बूलभोजन, भोज्याभोज्यविचार, अमश्व, पशुहिंसाप्रति-
पेय, भोजनोत्तरकर्म, रजस्वलाधर्म, गोशुश्रूषा and पुराणश्रवणविधि.

8 *Suddhisaukhya* This section deals with the question of purity and impurity. There is only one Ms, No 2366 of ASL, known so far. It has 90 folia, 11½ inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 38 letters to a line. The MS once belonged to the कवीन्द्राचार्य collection. The MS is dated Samvat 1638 (1582 A D) and is thus a contemporary MS. It begins:

शुद्धिं यान्ति जगन्ति धूर्जटिजटाजूटाटवीवारिणा
यत्पादाम्युजनिर्गमातिगुरुणा मन्दाकिनीवारिणा ।
यन्नामस्मरणातिमद्गमनसः प्राञ्चः पुमांसो महा-
तीर्थान्यत्र पवित्रयन्ति हरये तस्मै परस्मै नमः ॥ १ ॥

जाते ब्रह्मणि किं भवान्प्रथमतः स्नातः समुद्राम्भसा
पाथोनाथसुते विचारय चिरं जातासि किं पुत्रिणी ।
एवंयादिनि शाङ्किणि स्मितसुधासंदोहसंभाविता
लक्ष्म्या नम्रमुखश्रियो नवनवा दृग्भङ्गयः पान्तु वः ॥ २ ॥

वाचः प्राचां प्रवाचामपि निगमपुराणादिभेदेन भिन्ना
विस्तीर्णास्तासु कुण्डाम्कलिलितहृदो हन्त लोकाम्बिलोक्य ।
बुद्ध्या निर्णाय सारं विबुधपरिपदा तेषु सौहार्दभाजा
राजा श्रीटोडरेन्द्रो विशदमतितरां शुद्धिसौख्यं तनोति ॥ ३ ॥

आदिष्टे श्रुतिभिश्चिरंतनमुनिस्तोमैर्मुहुः शीलिते
प्राचां पुण्यपथे दुरुक्तिशतकैर्मिलिते जनालस्यतः ।
मालिन्यान्यपनीय संग्रहमिपादेनं परिष्कुर्यते
भूयादेप परिश्रमोऽपि जगदानन्दाय भूमीपतेः ॥ ४ ॥

अथ शुद्धेः सकलवैदिककर्माङ्गतया शुद्धिर्निरूप्यते etc.

This work deals with the following topics

जाताशौच, मृताशौच, नारायणबलि, यतिक्रिया, विष्णुबलि, शोका-
पनेदन, पिण्डदान, पुत्रलक्षण, देहादिशुद्धि, भूमिशुद्धि, उदकशुद्धि,
वस्त्रशुद्धि and पत्रशुद्धि.

9 *Srāddha Saukhya* There is only one MS. of this section so far known. It belongs to BORI and bears No 257 of 1884-87. Unfortunately, the MS is incomplete, having no beginning nor end, and further, its condition is very bad. In this MS there are 164 folios 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 43 letters to a line. It is therefore impossible to give any further details of this section.

10 *Varsakṛtya Saukhya* This section is represented by only one MS, No 2368 of ASL. It has 58 folios, 11 inches by 5 inches, with 12 lines to a page and about 48 letters to a line. It once belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. It begins:

जगत्पातु जगत्पातुरद्वियज्ञभुजोऽनुजः ।
गोवर्धनगिरिच्छत्रे दण्डता येन मण्डिता ॥ १ ॥

लज्जाचञ्जकपाटमुत्पलदशामुद्धाटयन्दोलयन्
पृथ्वीमुत्पथयन्कलिन्दतनयामद्रीनपि द्रावयन् ।
कुर्षन्किं च सदागतेरपि गतिस्तम्भं सदा टोडर-
क्षोणीन्द्रस्य शुभं करोतु मुरलीनादो मुरद्रोहिणः ॥ २ ॥

राजा राजति राजमण्डलशिरोलंकारभूपामणि-
श्रेणीभूपितपादपङ्कजनस्रज्योत्स्नाजटालाम्बर ।
येन म्लेच्छपयोधिमशनिगमोद्धारक्रिया कारिता
कल्पान्तोदितमादिर्मानचरितं लोकेषु सत्यापितम् ॥ ३ ॥

लुप्तप्रायमणुप्रायमुनिप्रोदितकर्मणि ।
काले कलौ करोत्येष वर्षरुत्यविनिर्णयम् ॥ ४ ॥

अथ मासवृत्यानि etc

The work deals with the duties of a householder according to मास, तिथि etc

11 *Vratasaukhya* This section deals with various vows to be observed. It is represented only by one MS, No 2367 of ASL. This MS has 142 folios, 11 inches by 5 inches, with 11 lines to a page and about 36 letters to a line. It begins

राश टोडरमहेन प्रणम्य मधुरापतिम् ।
विनोदाय सतामेय तन्म्यते व्रतनिर्णयः ॥ १ ॥

It ends :— इत्यर्घोदयविधिः ॥

It is dated Samvat 1636 (1582 A D) and is thus a contemporary Ms. It also once belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. It seems to be a composite Ms, change of hand-writing being noticeable on folio 65b and again on folio 138a

12 and 16 *Yātrāsaukhya* and *Devapratisthā saukhya*
These two sections are found represented only in one Ms, No 2378 of ASL. It has 119 folios, 11 inches by 5 inches, with 9 lines to a page and about 35 letters to a line. The total volume is about 3500. It is a composite Ms, there being change of hand-writing on folio 78a and again on 114a. It begins

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गणपतिमभिवन्द्य श्रीशपादारविन्द-
स्मरणविदिततत्त्वष्टोडरो मेदिनीन्द्रः ।

समरविजयहेतो × × द्वुद्धिवृद्धौ

कथयति सचिचारं यानसीत्यं मनीषी ॥ १ ॥

सा च यात्रा संक्षेपतो द्विविधा समरविजययात्रा सामान्ययात्रा च । etc.

The यात्रा section ends on folio 106b, and देवप्रतिष्ठा section starts on the same folio. It begins

विजययात्रां विधाय गृहागतस्य गृहप्रवेशो etc and ends:

इति देवप्रतिष्ठाप्रकरणम् ॥ यात्राप्रकीर्णकम् ॥

The first work also treats of omens, sounds of birds and पक्षी etc

13 *Pūjāndhānasaukhya*. This section is represented by only one Ms, No 2369 of ASL. This Ms has 43 folios, 11 inches by 5 inches, with 12 lines to a page and about 38 letters to a line. The total volume is 1000. It begins

आस्ते विस्तीर्णतत्तत्रिजगुणगरिमोदस्नशस्नादिराज-
स्यानिः संख्यायदास्यापिनृथुचरितष्टण्डनष्टोडरेन्द्रः ।

धौतस्मातांगमांयत्रिदशगणसमाराधनार्थं विधानं

एषा नानापुराणस्मृतिलिनिगमगणांस्वग्यने तेन यज्ञा ॥ १ ॥

तत्रादौ साधारणविधिः etc.

The work deals with the following topics

साधारणविधिः, विष्णोराराधनाविधिः, आराधनाधिकारिणः, शाल-
ग्रामपरीक्षा, चक्रस्वामिपरीक्षा, प्रतिमालक्षणम्, केशवादिप्रतिमालक्षणम्,
स्नपनम्, पात्राणि, पूजामन्त्राः, पुरुषसूक्तपूजाकल्पः, अष्टाक्षरपूजा, उपचार-
फलवद्विष्णुपूजाविधिः, गीताध्यायः (विभूतियोगाध्यायः).

The Ms. bears no date

14 *Dānaśaukhyā* This section deals with various kinds of gifts. It is represented by only one Ms., No. 2370 of ASL. It is a very voluminous section having 599 folios (of which unfortunately folios 147-207 are missing) 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 33 letters to a line. The condition of the Ms. is not good. It once belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. It begins.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

एकस्तुङ्गभुजङ्गराजशयने शीर्षोपधानं श्रिय-
आन्यस्तत्परिरम्भणेन रभसादुद्भिन्नरोमाङ्कुरः ।
अन्यो रत्नकिरीटसीमनि परो नीवीं मुहुः सेवते
चत्वारोऽपि भुजाश्चतुर्भुज नवं श्रेयो वितन्वन्तु नः ॥ १ ॥

* * * *

क्षोणीपक्षमलोचनाकुचतटीपाटीरपङ्कच्छटा-
वेल्लुम्भैक्तिकहारमध्यविलसत्प्रत्यग्रगारुमतः ।
दोर्दण्डप्रबलप्रतापमहिमप्रभ्मातविश्वोदरः
सोऽयं टण्डनमण्डनं विजयते श्रीटोडरश्मापतिः ॥ ४ ॥

यः शास्त्राणां प्रथममुकुरो ज्ञानिनामेकरत्नं
धर्माधारो धरणिचलये विश्रुतष्टोडराख्यः ।
राजा सोऽयं नृपभगवतीदासवेशावतेसो
विद्वत्कोटिष्टरसितमहिमा (?) दानसौख्यं विधत्ते ॥ ५ ॥

इह दानमूलत्वात्सकलपुरुषार्थानां दानधर्मो निरूप्यते । etc.

It ends

इति तरुपुत्रकविधिः ॥ पर्यसितं चानन्तफलदानप्रकरणम् ॥

The Ms bears no date

15. *Sāntikapaustikasaukhya*. This section deals with the pacification of planets etc and is represented only by one Ms, No 2377 of ASL. It has 24 folios, 11 inches by 5 inches with 11 lines to a page and about 36 letters to a line. The total volume is 550. It once belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. It begins

जम्भारिप्राक्प्रणामानतमुकुटलसत्पद्मरागोपरक्ताः
सक्तैः शोणाः परागैस्त्रिदशपुरवधूमुकमन्दारदाम्नाम् ।
पूर्वाम्भोराशिबेलोच्छलितपरिणमद्विद्रुमद्रोहिभासः
पायासुवैः प्रदीपास्त्रिभुवनभवनोद्भासितौ भानुपादाः ॥ १ ॥
यो म्लेच्छाम्बुधिविप्लवे निपतितो राजा त्रयो त्रायते
यो धर्मं कलिकालघोरकवलादुद्धृत्य संरक्षति ।
यः शान्तिं विदधाति भूमिवलये सर्वद्विसंवर्द्धिनां (?)
सोऽमुं स्पृण्डनमण्डनं वितनुते ग्रन्थं नवं टोडरः ॥ २ ॥

इह ग्रहाधीनं सकलभुवनशुभाशुभमिति शान्तिकपौष्टिकभूतमादौ
ग्रह्यागविधिर्लिख्यते etc.

It ends :

इति धिनायकस्नपनविधिः.

16 *Devapratisthā Saukhya*. See under 12 *Yātrāsaukhya*

17. *Vivāhasaukhya* This section deals with the topic of marriage chiefly from the astronomical point of view. The author of this section seems to be Pandit Nilakanṭha (see above pp. 399-400). The ASL Ms No 2386 is unfortunately incomplete having neither the beginning nor the end. But the BORI collection contains two Mss, Nos 868 of 1884-87 and 916 of 1886-1892. Both these are identical in contents. Of these No 868 of 1884-87 is a Ms containing 99 folios of which some 20 are missing. It begins

नमस्तुत्य गणेशानं गौरीद्वैतप्रभास्करम् ।

यियाहसौख्यं निर्णयि दूते टोडरभूपति. ॥ १ ॥

इह एतद् 'वेदानधीत्य घेदौ वा घेदं यापि यथाक्रमम्' etc.

Both the Mss of this section have a topic of राजनिरेक at the end with the remark.

भगवन्प्रभिवेकयिधानं साङ्गोपाङ्गं राजनीतिसौख्ये द्रष्टव्यम् ॥ इति
भीटोडरानन्दे ज्योति.शास्त्रे राजाभिवेकप्रकरणं समाप्तम्.

17 Ms. No. 916 of 1886-92 consists of 54 folios 14 inches by 7 inches, with 12 lines to a page and about 35 letters to a line. It is a late copy prepared in Samvat.1802 (1745 A. D.).

18 *Vyavahārasaukhya* This section deals with the general legal procedure, but does not treat of 18 *Vyavahāra-padās*. It is represented by two Mss., No. 2371 and 2372 of ASL, and one in BORI, No. 366 of 1875-76. In Aufrecht's Catalogue there is mention of one, Radh. 19, Report XXIV. The ASL and BORI Mss are complete. The ASL Ms. No. 2371 belonged to the collection of कवीन्द्राचार्य. The work begins :

वामार्धं त्यज गौरि शंभुचपुपः, स प्रीतिदायो मम
व्यक्तं पश्य हरे प्रियेण विहितः सौभाग्यदायो मयि ।
इत्थं श्रीपतिशैलराजसुतयोर्जाते विवादे हरे
भागस्ते ननु दक्षिणोऽस्त्विति वदन्पायात्सहासो हरः ॥ १ ॥

श्रीमान्हेन्दवपारसीकधरणीशक्रस्य राजाप्रणी
राजा टोडरमल्लचण्डकिरणस्तीव्रप्रतापोदयः ।
लोकानामतिगाढदुर्नयतमोर्ध्वसाय पद्मोत्सवा-
नातन्वन्व्यवहारनिर्णयकरश्रेणीं करोत्युज्ज्वलाम् ॥ २ ॥

इह खलु महीपालस्य सविशेषव्यवहारपरिज्ञानमन्तरेण etc

No. 2371 of ASL bears Samvat 1630 (1573 A. D.) as its date, which is thus a contemporary Ms.

The section deals with the following topics :

विचारविधिर्हर्ष, भाषाविधिर्हर्ष, उत्तरविधिर्हर्ष, संधिविधिर्हर्ष, साक्षि-
विधिर्हर्ष, लिखनविधिर्हर्ष, and भुक्तिविधिर्हर्ष.

19. *Rājanīṭṭasaukhya* No Ms of this section is available but in the *Vivāhasaukhya* there is a reference to this (see above, P. 409)

20. *Prāyaścittasaukhya*. There is only one Ms. No. 2374 of ASL. This Ms. has 174 folios 11½ inches by 5 inches with 11 lines to a page and some 36 letters to a line. Of these 174 folios, -folios 96-146 are missing. The Ms. once belonged the collection of कवीन्द्राचार्य. It begins :

यादवकुलावतंसं यशोदानन्दपुण्यपरिपाकम् ।

यामुनतीरविहारं यायां शरणं पुरातनं पुण्ड्रम् ॥ १ ॥

अलकीकृतनाकाय तिलकीकृतवह्नये ।
मशकीकृतमाराय गिरिजापतये नम ॥ २ ॥

उद्धाटनाय पट्टमुक्तिकपाटमारा-
दाराधरस्य दरकुञ्चितपुष्कराग्रम् ।
यः कुञ्चिकामिव विभर्ति स दुण्डिराजो
विघ्नान्धकारतराणिः शरणं ममास्तु ॥ ३ ॥

पत्रीसंनहनेन वाजिनिवहं संनह्य कृष्णाजिने
हेम्नो भारमपास्य हन्त वटुभिः संनह्यज्ञायुधैः ।
त्वद्विद्वद्भवनेषु टोडरमणे संबोध्य सामस्वरै-
र्बन्धन्ते यत बर्हिषा प्रतिपदं गोष्ठेषु गन्धद्विपाः ॥ ४ ॥

कीर्तिस्ते सुरसिन्धुदुग्धजलाधिक्षौमद्वयालंकृता
नक्षत्राक्षतधारिणी त्वयि वरे वृष्टे शरभ्राहिणि ।
कृत्वा सप्त पदानि सप्तभुवने स्थित्वा त्रिकूटादमनि
प्रौढे मुञ्चति तावके रिपुयशोलाजान्प्रतापानले ॥ ५ ॥

पुराणस्मृतिवान्यानि संगृह्य सुमनीपया ।
राज्ञा टोडरमलेन प्रायश्चित्तं विविच्यते ॥ ६ ॥

तत्र पापैरशुद्धान्तःकरणानां भगवद्भजनाभाव उक्तो भगवद्गीतायां
' न मां दुष्कृतिनो मूढाः ' etc.

It ends .

अपास्तपापस्य सकामचेतसः
स्वर्गाय नामग्रहणं सुरद्विपः ।
भवेद्यथाकाममथैहिकश्रिये
न निःफलः कल्पतरुः कथञ्चन ॥ १ ॥

एतत्पांडुलिखनं सम्यक्परिशोधितम् ॥ इति श्रीसमस्तप्रशास्त ... ..
टोडरानन्दे प्रायश्चित्तसौख्ये ऋवमो हर्षः ॥

It is interesting to note there are occasional references to
कर्मविपाक section in this Saukhya

21. *Karmaypākasaukhya* No Ms of this section is yet dis-
covered From references in the *Prāyaścittasaukhya* (see above)
it is clear that it must have been prepared by the Pandits

22. *Āyurvedasaukhya* There are two Ms of this
saukhya, Nos 2387 and 2388 in ASL. Aufrecht mentions

three more Mss., W. p 239, Kātm. 13 and Lahore 20 It is a huge saukhya covering in Ms. No. 2387 some 403 folios 14 inches by 7 inches with 16 lines to a page and 44 letters to a line. This saukhya is divided into 91 Harsas, and gives a Table of Contents on extra leaves. It begins:

शिवं प्रणम्य द्यागीशं धन्वन्तरिमथाश्विनौ ।
क्रियते टोडरानन्दो ग्रन्थः सवैद्यसंमतः ॥ १ ॥

दिशन्तु शं केशवशंकराद्या
देवाः सुदेव्योऽभ्यगसंभवाद्याः ।
श्रीटोडरेन्द्रे नृपतौ सुमूर्तौ
धर्मस्य भूमौ परिरक्षके च ॥ २ ॥

मांधातुदुःकंतसुतादिभिर्या
पूर्वं कृता पद्धतिरद्य येन ।
मूर्धाभिपिक्तालिकभूपणेन
समुद्भूता श्रीवरटोडरेण ॥ ३ ॥

भूदेवदेवान्भुवि दानयज्ञैः
संतोष्य साधूनथ सर्ववर्णान् ।
कामैरनेकैश्च विलोक्य उग्र-
नाज्ञापयद्गुणिव्रजये नरेन्द्रः ॥ ४ ॥

प्राचीनशास्त्राणि सुदुर्गमाणि
भिन्नप्रमेयाणि निरीक्ष्य सम्यक् ।
एकत्र सर्वं भवता सुबोध-
मतं कृतं टोडरमल्लभूपैः ॥ ५ ॥

श्रीटोडरो नृपवरो रसालंकारसम्पणिः ।
गृहीतेदेहो लोकस्य रक्षार्थमिति मे मतिः ।
साधूनां रक्षिता नूनमसाधूनां विमर्दनः ॥ ६ ॥

तदाज्ञया सुश्रुतादिसारमुद्भृत्य सादरम् ।
निबध्यते हितं सर्वं विशदाक्षरनिर्मलम् ।
ग्रन्थेऽस्मिणोडरानन्दे सर्वार्थपरिवृंहितम् ॥ ७ ॥

It ends —

पूर्ण सौख्यमिदं शिवं वितनुतं (?) श्रीटोडरेन्द्रे सदा
धन्यं वृत्तिकरं सुधर्मविभवं प्राणिप्रियं शर्मदम् ।

आयुर्वेदसमुद्रजं सुरतरो रूपं द्वितीयं परं
भूमावङ्कुरितं प्रयोगसुदलं नैरज्यभूप. फलम् ॥ २ ॥

यो वेदार्थसमूहमौक्तिकगणैः श्रीटोडरानन्दकः
पूतौ वारिधिशेष सर्वजगतां वर्वति धर्मार्थद. ।
अन्तर्वाणि विभूषणैरुपरितो गीर्वाणतुल्यैः शिवै-
रालोड्यार्थतरङ्गवाग्विरचितः शास्त्राणि राजाज्ञया ॥ ३ ॥

विश्वेषां परमार्थदोऽपिलजनां (?) ज्ञानान्धकारे रविः
सद्धर्मार्थसुबोधनो च शशिवत्ताप ~ राजते ।

श्रीगोविन्दपदारविन्दघसतामानन्ददो यः सता-
मन्वर्थं भजते केह्र (?) सुनाम सकलं भूयान्मुदे सर्वदा ॥ ४ ॥

23 *Āgamasaukhya* or *Mantrasaukhya* This section is not mentioned in the Table of Contents at the beginning of the work. But it seems to have been added at a later stage in order to maintain its encyclopaedic character. There is only one Ms, No 2376 of ASL. It has 166 folios, 11 inches by 5 inches with 10 lines to a page and about 35 letters to a line. It once belonged to the collection of श्रीन्द्राचार्य. It begins:

राजा टोडरमल्लः कुरुते तोपाय धीमतामेपः ।

संप्रति सुमन्त्रपद्धतिसौख्यं श्रीटोडरानन्दे ॥ १ ॥

मातृकावर्णभेदेभ्यः सर्वे मन्त्रा. प्रजक्षिरे ।

मन्त्रविद्याविभागेन द्विविधा मन्त्रजातयः ॥ २ ॥

The MS is dated Samvat 1631 (1574 A D). The work is divided into several parālas. It treats of Mantras, their varieties, methods of using them and acquiring them, etc. It gives Mantras for different deities, illustrated with magic figures for बुधनेश्वरी दुर्गा, गणरति etc. The authorities cited include

भैरव्यमहातन्त्र, जालंधरीयमहातन्त्र, तन्त्रराज, ज्ञानार्णव, तन्त्र-
मुक्तायली, विद्यानन्द, दक्षिणामूर्तिस्मृतिता, भारतवमुच्यय, प्रपञ्चमार,
शारदातिलक etc.

It appears that Mantrasaukhya is only a section of a bigger work which may have been styled as Agama saukhya

The probable extent of the *Todarānanda*

The total extent of the *Todarānanda* cannot be fixed yet, as the Rājāniti and Karmavipāka sections are not traced, and Srāddhasaukhya MS has no beginning nor end. We can roughly ascertain the extent of the remaining sections. This put together comes out to be 72150 ślokaś. It is thus likely that the extent of the entire *Todarānanda* may be in the neighbourhood of 80000 ślokaś.

ADDENDA ET CORRIGENDA

Page	22,	line 26,	<i>read</i>	गुणानां	for	गुणानां.
Page	22,	line 28,	<i>read</i>	सर्वेषां	for	सर्वेषां.
Page	72,	Foot-note,	<i>read</i>	175 ^c	for	155 ^c .
Page	136,	st. 337 a	<i>read</i>	रोपात्	for	रापात्
Page	145,	st. 80 b,	<i>read</i>	विन्ध्यं	for	विद्धं.
Page	192,	st 691 d,	<i>read</i>	देवस्त्रम्नां	for	देवस्त्रस्तां.
Page	218,	st 227 c,	<i>read</i>	प्यशानान्मा	for	प्यशानामा.
Page	258,	st. 604 b,	<i>read</i>	मधुपुर्यां	for	मधुपुर्या.
Page	273,	Foot-note under st.	751 <i>should be read on</i>			
						p. 272.
Page	289,	st. 948 c,	<i>read</i>	व्रजायाते	for	व्रजं याते.
Page	336,	st. 1442 b,	<i>read</i>	ऽन्यांश्च	for	ऽन्यांश्च.
page	378,	st. 1871 d	<i>read</i>	साधुकृतं	for	साधुकृतं

PUBLICATIONS
OF THE ANUP SANSKRIT LIBRARY,
BIKANER

PUBLICATIONS OF
THE ANUP SANSKRIT LIBRARY, BIKANER.

I. CATALOGUES

1. The Catalogue of Sanskrit MSS. in the Anup Sanskrit Library by Dr. C. Kunhan Raja and K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L. (Fasc. I—III)... Rs. 5-0-0 each.
2. The Catalogue of Rajasthani MSS. Rs. 7-8-0

IN THE PRESS

1. Catalogue of Sanskrit MSS. Fasc. IV.

IN PREPARATION

1. Catalogue of Hindi MSS. by Dina Nath Khatri, M.A.

II. THE GANGA ORIENTAL SERIES—SANSKRIT

General Editor: K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L.

SANSKRIT WORKS PUBLISHED

- Dedicatory Volume. **अनूपसिंहगुणावतार.** Edited by
Dr. C. Kunhan Raja ... .. Rs. 1-0-0
1. **अकबरसाहिष्टद्वारदर्पण.** Edited by
K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L. Rs. 2-0-0
  2. **जगद्विजयच्छन्दस्.** Edited by
Dr. C. Kunhan Raja ... .. Rs. 3-4-0
  3. **मुद्राराक्षसपूर्वसंकथानक** with an anonymous **मुद्राराक्षस-
पूर्वपाठिका**, Edited by Dr. Dasharatha Sharma.
Rs. 1-12-0
  4. **संगीतराज** of महाराणा कुम्भकर्ण, Vol. I,
पाठ्यरत्नकोश Edited by Dr. C. Kunhan Raja Rs. 3-0-0
  5. **टोडरानन्द (धर्मशास्त्र)** by राजा टोडरमल, Vol. I,
Edited by Dr. P. L. Vaidya.

IN THE PRESS

1. मदनरत्नव्यवहारकाण्ड (धर्मशास्त्र) by मदनसिंह. Edited by M. M. Dr. P. V. Kane, M. A., LL. M.

IN PREPARATION

1. भृगवंशमहाकाव्य of साम्बाजी प्रतापराय Edited by Dr. Dasharatha Sharma.
2. कर्णाघतंस or दुष्टदमन of होसिङ्गकृष्ण.
3. अनूपरत्नावली (धर्मशास्त्र) by महाराजा अनूपसिंहजी of Bikaner. Edited by Dr. C. Kunhan Raja.
4. रायसिंहमहोत्सव (वैद्यक) by महाराजा रायसिंहजी of Bikaner.
5. संगीतराज of महाराणा कुम्भकर्ण, Vol II to V. Gita, Vādyā, Nritya and Rasa Ratna Koshas Edited by Dr. C. Kunhan Raja
6. सिद्धान्तसंहितासारसमुच्चय of सूर्यपण्डित. Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L.
7. मुकुन्दविलास of रघूत्तमतीर्थ Edited by K. Madhava Krishna Sarma, M. O. L.
8. लक्ष्मीनारायणस्तोत्र by महाराजा अनूपसिंहजी Edited by Prof. N. A. Gore, M. A.

III THE SADUL ORIENTAL SERIES

RAJASTHANI AND HINDI

WORKS PUBLISHED

1. समर्पणग्रन्थ—गीतमंजरी ... .. Rs 2-0-0
2. राजस्थानी वीरगीत भाग १ (मूल पाठ) ... .. Rs 3-0-0

IN THE PRESS

1. दयालदासरी स्यात. Edited by Dr. Dasharatha Sharma and Jaswant Singh, M. A.

IN PREPARATION

1. राजस्थानी वीरगीत भाग २* (प्रस्तावना, हिन्दी भावानुवाद, शब्दकोश आदि).
2. (a) अचलदास खीचीरी वचनिका.
(b) पीपाजी का चरित. Edited by Jugalsingh, M. A., Bar-at-law.
3. भिथीराज ग्रन्थावली. Edited by Thakur Ram Singh, M. A.
4. नैरासीरी ख्यात. Edited by Dr. Dasharath Sharma.
5. (a) आनन्द रघुनन्दन नाटक.
(b) किसन खम्मणीरो व्यावली.
(c) प्राचीन राजस्थानी वातां (Part I). Edited by Prof. Narottamdas Swami, M. A.
6. दलपतविलास. Edited by Dina Nath Khatri, M.A.
7. रामचरित. Edited by Nathu Ram Khadgawat, M. A.

बोरि